Felvilágosodás |
Lumières |
Enlightenment |
Aufklärung |

7.

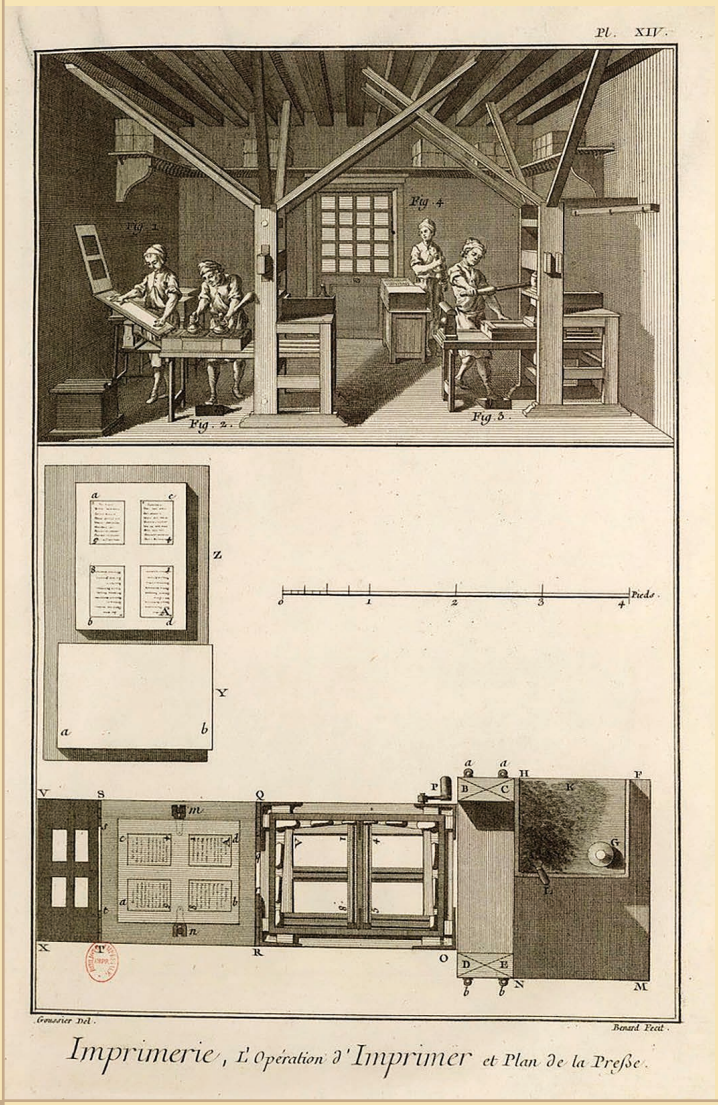

Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában

SZTE MFFK
EST 2014
2026

’Felvilágosodás | Lumières | Enlightenment | Aufklärung’

Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában

Szeged 2026

’Felvilágosodás | Lumières | Enlightenment | Aufklärung’

A Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont kiadványa
Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

A szerkesztőbizottság tagjai:
Aradi Csenge, Bartha-Kovács Katalin

A kötet szerkesztői:
Bartha-Kovács Katalin, Aradi Csenge, Gausz Ildikó, Székesi Dóra

© A kötet szerzői, szerkesztői

A borító az *Enciklopédia* nyomdát ábrázoló metszetének felhasználásával készült.

A kiadásért felelős: Bartha-Kovács Katalin, az SZTE BTK Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont vezetője

Nyomdai kivitelezés: Innovariant Nyomdaipari Kft.

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1
ISBN: 978-963-688-120-7 (Print)
ISBN: 978-963-688-121-4 (pdf)
ISSN: 2064-0544 (Print)

SZTE BTK Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont

2026

Enciklopédikus tudásformák,
a tudomány, az irodalom
és a művészetek népszerűsítése
a XVIII. századi Európában

Tartalomjegyzék

Előszó 7

Útleírás, utazás, egzotikus kultúrák

Szász Géza:
Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* „iparosa" 11

Aradi Csenge:
Eurocentrikus perspektíva az *Enciklopédia* Afrika
témájú szócikkeiben 27

Cseppentő István:
Az útleírás mint tudásösszegzés.
Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte* 43

Tóth Ferenc:
Az *Enciklopédia* és az iszlám vonzásában
Egy fiatal francia diplomata török tárgyú írása
a XVIII. század közepén 53

Könyvtárak, képzőművészet, stílus

Bartha-Kovács Katalin:
A *Correspondance littéraire* szerepe a francia képzőművészet
népszerűsítésében a XVIII. századi Európában 71

Székesi Dóra:
Diderot és az *Enciklopédia* filozófiai tartalmú
grammatikai szócikkei 83

Granasztói Olga:
Az *Encyclopédie méthodique* a gróf Barkóczyak könyvtárában
a szállítólevéltől a könyvespolcig 91

Tüskés Anna:
Enciklopédiák, lexikonok és a *Journal encyclopédique*
a XVIII. századi (bér)baltavári és keszthelyi
Festetics-könyvtárban 99

NYELVI ÉS KULTURÁLIS KÖZVETÍTÉS

TÜSKÉS Gábor:
Bayle *Dictionnaire*-jének Gottsched-féle kiadásáról 117

BODNÁR-KIRÁLY Tibor:
Enciklopédia magyar nyelven?
Enciklopédizmus és a felvilágosodás vége
a XIX. századi Magyarországon 141

GAUSZ Ildikó:
A latin nyelv szerepének újraértelmezése a XVIII. században –
a COLLÈGE szócikktől a tágabb vitáig 163

LENGYEL Réka:
„Décrire pour rendre sensible"
Érzelmek, csoda és tudomány Jacques Delille
Les Trois Règnes de la nature című tankölteményében 185

AZ *ENCIKLOPÉDIA* FILOZÓFIAI PERSPEKTÍVÁI

SCHMAL Dániel:
„A létezés édes érzése"
Az érzékenység filozófiai elméletei a XVIII. századi
Franciaországban 203

PAVLOVITS Tamás:
Condillac az *Enciklopédiá*ban 221

KOVÁCS Eszter:
Diderot és a *prisca sapientia*
A régi bölcsesség körüli vita az *Enciklopédiá*ban 233

KIS Virág:
Condillac, a pszichológia felvilágosodás kori előfutára.
Az érzékszervi tapasztalat apologétája 245

Előszó

A felvilágosodás korának francia gondolkodói részéről felmerült az igény a különböző tudományágakhoz tartozó ismeretek rendszerezésére. Ez a törekvés enciklopédiák, valamint konkrét tudományterületekhez, többek között az irodalomhoz, a művészetekhez és a történelemhez kapcsolódó szótárak megjelenéséhez vezetett, ez utóbbiak gyakran népszerűsítő szándékkal születtek. Francia nyelvterületen kétségkívül a Diderot, D'Alembert és – a hozzájuk képest gyakran méltatlanul háttérbe szorított – Jaucourt lovag által szerkesztett *Enciklopédia* (*Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, 1751–1772) a legismertebb, de a Fortunato Bartolomeo De Felice szerkesztésében, a svájci Yverdonban kiadott *Encyclopédie d'Yverdon* (1770–1780) és a Charles-Joseph Panckoucke által megjelentetett monumentális *Encyclopédie méthodique* (1782–1832) ugyancsak jelentős tudományos teljesítmény. Azonban a francia mellett más nyelvterületeken is születtek a korszakban enciklopédiák és szótárak, ilyen például az *Enciklopédiá*t ihlető Ephraim Chambers-féle *Cyclopaedia* (1728) vagy Johann Heinrich Zedler német nyomdász Hallében és Lipcsében kiadott enciklopédiája, a *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschafften und Künste* (1731–1754).

E szótárak és enciklopédiák nyilvánvaló célja a korabeli felhalmozott tudás összegzése és rendszerezése, az *Enciklopédia* emellett azonban a felvilágosodás eszméinek terjesztését is feladatának tekinti. Újdonsága egyfelől abban áll, hogy valódi kollektív munka, amelyben részt vettek a XVIII. század legjelentősebb francia gondolkodói (többek között Voltaire, Montesquieu, Holbach, Condillac, Marmontel, Rousseau), másfelől abban, hogy a szócikkek a mechanikainak nevezett művészeteket (a mesterségeket) is tárgyalják. Szintén újító vonás az egyes szócikkek közötti előre- és visszautalások rendszere, az illusztrációk, ábrák szerepe, valamint a mindenféle előítélet- és dogmaellenes kritikai szellem. Diderot támogatta a szerzők szabad véleménynyilvánítását, ennek következtében előfordul, hogy ugyanahhoz a fogalomhoz tartozó szócikkek eltérő, sőt néha egymásnak ellentmondó véleményeket fejeznek ki. A töredékes forma mögött azonban egységes alapelveket követő gondolkodásmód rejlik, a kor tudományossága és szellemisége tükröződik benne.

A kötet célja annak feltérképezése, hogy a széles értelemben vett felvilágosodás korában: az 1650–1830 közötti időszakban a szótárak, enciklopédiák és más kollektív művek – gyakran kéziratos lapok, például a Friedrich Melchior Grimm által szerkesztett *Correspondance Littéraire* [Irodalmi Levelezés] – hogyan járultak hozzá a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítéséhez Európában. A kötet középpontjában az *Enciklopédia*, illetve annak korszakalkotó koncepciója áll, ehhez kapcsolódóan éppúgy olvashatók benne az egyes művek, tudományterületek elemzésének szentelt, mint komparatív szemléletet tükröző tanulmányok, amelyek jól szemléltetik az *Enciklopédia* francia és európai társadalomra

gyakorolt hatását: azt, hogy a felvilágosodás korában született kollektív művek hogyan készítették elő az elkövetkező társadalmi és politikai változásokat.

A kötetben olvasható tanulmányok különböző irányokból közelítenek az enciklopédikus tudásformák tematikájához, ennek megfelelően négy, első pillantásra talán különböző, gondolatiságában mégis szorosan összetartozó tematikus egység szerint csoportosítottuk őket. Az első blokkban az utazás, az útleírás és az antropológia mint a tudás gyarapításának forrása kerül a figyelem középpontjába. A második részben olvasható írások a képzőművészetek, a nyelv, valamint a felvilágosodás kori magyar arisztokrata családok könyvtárgyűjteményeinek témáit körbejárva változatos példákon keresztül mutatják be a tudásközvetítés és -népszerűsítés szerteágazó formáit. A kötet harmadik része ugyancsak a diszszemináció összetett folyamatait vizsgálja, a nyelviség, a fordítás és az adaptáció kérdésköreire összpontosítva. A záró blokkban az enciklopédia és az enciklopédikus tudás filozófiai perspektíváiról szóló tanulmányok kaptak helyet.

* * *

A Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont 2024-es ülésén fogalmazódott meg az ötlet, hogy az újraalakuló Kutatóközpontban lehetőség szerint minden évben konferenciát szervezünk, amelynek anyagát egybegyűjtve kiadjuk. Elsőként olyan témát szerettünk volna javasolni, amelyhez valamilyen módon minden tagtársunk kapcsolódni tud. A kötetben olvasható tanulmányok eredetileg az *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a 18. századi Európában* címmel, 2025. május 15-én és 16-án Szegeden megrendezett műhelykonferencián hangzottak el előadás formájában.

A rendezvény a Szegedi Tudományegyetem Francia Tanszéke és az Egyetemi Levéltár együttműködésében jött létre. Köszönetet mondunk nagyvonalú támogatásáért a szegedi Centre Universitaire Francophone-nak, amely befogadta a konferenciát. Külön köszönet illeti támogatásáért Gyimesi Timeát és Kruzslicz Pétert, valamint Ocsovai Dórát, aki a konferencia anyagainak arculatát tervezte, és Penke Botondot, aki felkarolta a konferencia ötletét és segítette a tanulmánykötet létrejöttét.

Bartha-Kovács Katalin és Aradi Csenge

Útleírás, utazás, egzotikus kultúrák

Szász Géza

Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* „iparosa”

ORCID: 0000-0001-5446-9558

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.1

Reprenant quelques éléments de nos recherches menées au cours des vingt-cinq dernières années et basée sur une approche comparée, la présente étude vise à élucider l'apport à l'*Encyclopédie* de Louis de Jaucourt, longtemps considéré comme une seconde plume. L'analyse des articles Hongrie, Préjugé et Voyage permet d'identifier les procédés d'alimentation en informations des articles « ordinaires ». Si pour la Hongrie, un recours à l'*Essai sur les mœurs* de Voltaire légitime un point de vue contemporain, le Préjugé est principalement fondé sur la pensée de Francis Bacon. La structure « classique » du Voyage, avec ses références anciennes et modernes, n'empêche pas son auteur de combattre les préjugés et de s'exprimer sur l'importance du voyage en Italie. Les trois articles, loin de définir des programmes philosophiques, constituent autant d'exemples du résumé des connaissances, et révèlent les sources de Jaucourt aussi bien que les limites de celles-ci.

Mots-clés: *Encyclopédie*, Louis de Jaucourt, Hongrie, Préjugé, Voyage

Kulcsszavak: *Enciklopédia*, Louis de Jaucourt, Magyarország, Előítélet, Utazás

Bevezetés

Mint minden emberi vállalkozásnak, úgy az *Enciklopédiá*nak is megvoltak – a „nagy nevek” mellett – a maga iparosai, vagyis azok a csendben, a háttérben munkálkodó, a cél megvalósításának látványos pillanataiban jelen nem lévő (vagy éppen láthatatlan), ám nélkülözhetetlen és hasznos tevékenységet végző, fáradhatatlan, sokszor bizony igazságtalanul alulértékelt közreműködői. A francia felvilágosodással kapcsolatos, érdemben 1989 tavaszán Penke Olga előadásain és szemináriumain induló tájékozódásunk során szinte mindig azt tapasztaltuk, hogy – az oktatásban és a tudományos diskurzusban csakúgy, mint a művelt közönség körében – a francia *Enciklopédia* kapcsán többnyire az egyébként is ismert személyek (Diderot, D'Alembert, Voltaire vagy Rousseau) kerülnek említésre, s az általuk írt szócikkek képezik leginkább fordítás, elemzés vagy értelmezés tárgyát, miközben elsikkad az a tény, hogy az egyetemes felvilágosodás szellemi csúcstermékének tekinthető kiadvány köteteiben szereplő szócikkek döntő többségét kevésbé ismert – és sokszor másodvonalbelinek tartott – szerzők

készítették. Közéjük tartozott a hatalmas munkabírású, szócikkek tömkelegét megíró Jaucourt lovag, de ilyen személynek számít a kor egyik kitűnő jogásza, Boucher d'Argis is.

Már most jelezzük, hogy célunk nem Jaucourt lovag valamiféle „rehabilitációja" (erre nincs is szükség, hiszen munkássága önmagáért beszél), hanem inkább az, hogy az olvasó elé tárjuk hozzájárulását az *Enciklopédia* strukturált tudástárházának kialakításához, illetve rámutassunk az európai művelődés- és eszmetörténet talán legnagyobb hatású kezdeményezésének gyakorlati aspektusaira, a benne foglalt ismeretek néhány sajátosságára. Három Jaucourt által készített szócikk elemzése révén igyekszünk rámutatni az *Enciklopédia* egyes belső szervezőelveire, illetve kitérünk a programcikk és az összefoglaló cikk közötti különbségekre, valamint az általuk az ismeretközvetítésben és/vagy a tudás megújításában játszott szerepre.

A dolgozatunkat eredményező kutatás mintegy huszonöt éves múltra tekint vissza, s igen hosszú út vezetett az itt vázolt gondolatmenethez.

Jaucourt lovag személye és tevékenysége a reformkori Magyarország francia nyelvű forrásokban megfigyelhető képének elemzését célzó doktori kutatások során került látókörünkbe még az 1990-es évek végén.[1] Lévén, hogy korpuszunk jelentős részét útleírások alkották, az utazás társadalmi szerepe és a műfajhoz tartozó szövegek elméleti-történeti hátterének minél alaposabb megismeréséhez megkerülhetetlen volt az *Enciklopédia* Voyage (Éducation) című szócikkének tanulmányozása. E szócikk szerzője pedig Jaucourt lovag. (Megjegyzendő, hogy a kutatásainkat társtémavezetőként irányító Penke Olga már akkor jelezte, hogy Jaucourt hozzájárulása az *Enciklopédiá*hoz jelentősebb volt, mint hinnénk.) A szócikkel kapcsolatos megállapításainkat önálló francia nyelvű tanulmányban is publikáltuk a 2006-ban Vörös Imre hetvenedik születésnapjára Cseppentő István szerkesztésében készült köszöntőkötetben.[2] E tanulmány másodközlésben megjelent 2024-ben a párizsi Honoré Champion kiadó gondozásában, Nagy Pál (Paul Nagy) szerkesztésével készült *Une francophonie millénaire* című kiadványban.[3] S noha maga a megjelenés természetesen örömteli eseménynek számított, egyúttal azt is jelezte, hogy a hazai *Enciklopédia*-kutatás, s kivált a nem „klasszikus" szócikkek (és szerzőik) vizsgálata bizony vesztett lendületéből az utóbbi időszakban. Ami pedig Jaucourt lovagot illeti, a Győry János által szerkesztett, 1962-ban megjelent – vitatható szervezőelvű és minőségű, de máig

[1] Vö. Szász Géza: „Les méthodes de voyager du XVIIIe siècle et les transformations du discours du voyageur". *Acta Romanica Szegediensis*, 20. köt., 2000. 34–35.; *L'image de la Hongrie en France dans les récits de voyage et dans la presse, 1837–1847*. Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2003. 9.

[2] Szász Géza: „Voyage et Voyageur dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme?" In: *Cultivateur de son jardin: hommage à Imre Vörös, ancien directeur du Département d'études françaises de l'Université de Budapest, à l'occasion de son 70e anniversaire*. Szerk. Cseppentő István, Budapest, ELTE BTK Francia Tanszék – Centre Interuniversitaire d'Études Françaises de l'Université Eötvös Loránd de Budapest, 2006. 215–221.

[3] Szász Géza: „Voyage et Voyageur dans l'*Encyclopédie*: résumé des connaissances ou programme?" In: *Une francophonie millénaire. Anthologie de textes écrits en français par des auteurs hongrois de 1918 à nos jours*. Szerk. Paul Nagy, 2. köt., Paris, Honoré Champion, 2024. 308–310.

forgatott – *Enciklopédia*-fordításkötetben hét szemelvény erejéig van jelen, mintegy huszonhárom oldal terjedelemben, s jóllehet Diderot mellett tőle közli a kiadvány a legtöbb szócikket, munkásságának értékelésével adós marad.[4] Két és fél évtizeddel később Dániel Anna *Diderot világa* című könyvében Jaucourt lovag kitartását, áldozatkészségét említi, s megjegyzi, hogy „nagy neveket” bevonó D'Alembert-rel szemben őt, „az *Enciklopédia* legönzetlenebb mindenesét, a nagy tudású orvost” Diderot toborozta.[5] Jaucourt tevékenységével kapcsolatban idézi is Voltaire frappáns mondatát, miszerint a filozófus az *Enciklopédiá*t olvasva azt vette észre, „hogy a háromnegyed része Jaucourt lovagtól való”.[6] Jóllehet ezt az egyszerre sematikus és fontos információkat tartalmazó megállapítást nem követi komolyabb reflexió, ez nem róható fel a szerzőnek, hiszen témája elsősorban Diderot, és Jaucourt csak „mellékszereplő”. Az utóbbi évtizedekben leginkább Penke Olga, Székesi Dóra, valamint Kovács Katalin és tanítványai figyelme terjedt ki rá. Penke Olga – saját Voltaire-kutatásainak eredményeit hasznosítva – az *Enciklopédia* Jaucourt által készített Magyarország (Hongrie) szócikkének forrásait határozta meg.[7] Székesi Dóra 2016-ban megjelent, kifejezetten filozófiai kérdéseket tárgyaló könyvében Jaucourt lovag *Enciklopédiá*hoz kapcsolódó munkásságát az Érzékenység/érzőképesség (Sensibilité [Morale]), A természet játékai (Jeux de la nature) és az Álom (Songe [Poésie]) szócikkek kapcsán említi[8]. Kovács Katalin esetében az *Enciklopédia* művészetelmélet-esztétika tárgykörhöz tartozó szócikkei kerültek a kutató látókörébe és elemzésre több könyvben és tanulmányban.[9] Tanítványai közül Szabolcs Enikő a XVIII–XIX. századi romszemlélet változásait tárgyaló doktori értekezésében a Rom/Romok (Ruine/Ruines) valamint az Utazás (Voyage) és az Utazók (Voyageurs) szócikkeket is vizsgálja, valamint részleteket fordít is belőlük,[10] Rausch-Molnár Luca 2022-ben megjelent, a Watteau-értelmezésekkel foglalkozó tanulmányában a Francia iskola (École française [Peinture]) szócikkre hivatkozik,[11] míg Iván-Szűr Zsófia

[4] *A francia enciklopédia. Szemelvények.* Szerk. Győry János, Budapest, Gondolat, 1962. 90–92. (Babona); 120–124. (Szabadság); 135–138. (Természetes egyenlőség); 144–145. (Haza); 181–182. (Háború); 157–159. (Monarchia) és 212–215. (Ipar). (A szemelvényeket Komoly Péter fordította.)

[5] Dániel Anna: *Diderot világa*. Budapest, Európa, 1988. 64.

[6] Dániel, i. m., 82.

[7] Penke Olga: „Voltaire világtörténetének hatása Magyarországon a 18. században”. In: *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Szerk. Kalmár János, Budapest, Universitas, 2007. 131–144.

[8] Székesi Dóra: *„Minden átalakul és elmúlik”. Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. Budapest, Ráció Kiadó, 2016. 43, 115, 244.

[9] Ld. például a Csend (Silence) szócikkhez kapcsolódóan: Kovács Katalin: „Kísérlet egy szó szemantikai mezőjének körülírására: a csend a művészetekben”. In: *Tavasz jáde csigái*. Szerk. Kovács Katalin – Nagy Ágoston, Szeged, Grimm Kiadó, 2007. 100–101.

[10] Vö. Szabolcs Enikő: *A romok poétikájától a romok esztétikájáig. A romszemlélet változásai a 18. század második felétől az 1820-as évekig a francia irodalomban.* Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2020. 22, 43.

[11] Rausch-Molnár Luca: „Egy művész hagyomány és újítás között. A 'műfajteremtő' Watteau, az Akadémia festője különböző korszakok tükrében”. In: *A rokokó arcai. Tanulmányok egy tünékeny fogalom történetéhez*. Szerk. Bartha-Kovács Katalin – Fórizs Gergely, Budapest, Reciti, 2022. 39–40.

Rembrandt és Chardin recepciójának kutatásához használja a Holland iskola (École hollandaise) szócikket, s fordít is belőle.[12]

Mi magunk több magyar és francia nyelvű munkánkban is elővettük, illetve – új szempontok alapján – értelmeztük az említett Utazás szócikket.[13] Ezekben azonban – a fentebb ismertetett szakirodalomhoz hasonlatosan – a Jaucourt által írt szócikkekre kizárólag információforrásként tekintettünk, s elmaradt a kútfő értékelése, illetve összehasonlító kontextusba helyezése. Ezen az úton a döntő lépést egy, az utazás és az előítélet XVIII. századi viszonyát vizsgáló előadás elkészítéséhez végzett kutatások, illetve az azt követő eszmecserék jelentették. Miután mindkét érintett *Enciklopédia*-szócikk szerzője Jaucourt lovag volt, s az Utazás szócikk egyik kulcsfogalma éppen az előítélet, szinte szükségszerűen irányult figyelmünk a szerző azonossága miatt vélelmezhető interferenciákra, illetve magának a szerzőnek a munkásságára.

Idekívánkozik, hogy Jaucourt értékelésével a francia kutatás sem foglalkozott kellő mértékben. Jean Haechler harminc éve megjelent, címében a monografikus jelleget nem vállaló könyve (*L'Encyclopédie de Diderot et de… Jaucourt: Essai biographique sur le chevalier de Jaucourt*) 1995-ös közreadása[14] óta ismereteink szerint mindössze egy – igaz, Jaucourt szerepének elismerését célzó – tanulmánykötet jelent meg 2015-ben,[15] illetve Thomas Ferenczi szentelt neki egy nagyobb lélegzetű tanulmányt 2017-ben *Le chevalier de Jaucourt, un combattant des Lumières* címmel, amely a *Le Philosophe* folyóiratban jelent meg.[16] Az imént vázolt erőfeszítések ellenére úgy tűnik, hogy továbbra is érvényes Georges A. Perla 1980-ban megfogalmazott véleménye, miszerint „Jaucourt lovag a húsz éven át az *Enciklopédia* tető alá hozásán kitartóan dolgozó írástudók társaságának egyik félreismert [kompilátorként kezelt – Sz.G.] tagja".[17] Mindezek alapján kijelenthető, hogy Jaucourt lovag tevékenységének kutatottsága nemzetközi szinten is messze elmarad közreműködésének jelentőségétől, noha megkerülhetetlenségét jelzi az általa készített szócikkekre való hivatkozás a legfrissebb szakirodalomban.[18]

---

[12] Iván-Szűr Zsófia: „A hagyományos műértelmezés határai: Rembrandt és Chardin recepciója a 17. és 18. századi Franciaországban". *ARTCADIA,* Új folyam, 3. évf., 1. sz., 2024. 8.

[13] Vö. Szász Géza: *Le récit de voyage en France et les voyages en Hongrie (XVIIIe–XIXe siècles)*. Szeged, JATEPress, 2005. 18–21.; *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*. Szeged, JATEPress, 2016. 34–35.

[14] Jean Haechler: *L'Encyclopédie de Diderot et de… Jaucourt: Essai biographique sur le chevalier de Jaucourt*. Paris, Honoré Champion, 1995.

[15] *Le chevalier de Jaucourt: L'homme aux dix-sept mille articles*. Szerk. Gilles Barroux – François Pépin, Paris, Champion, 2015.

[16] Thomas Ferenczi: „Le chevalier de Jaucourt, un combattant des Lumières". *Le Philosophe,* 47. sz., 2017. 77–133.

[17] Georges A. Perla: „La philosophie de Jaucourt dans l'*Encyclopédie*". *Revue de l'histoire des religions*, 97 évf., 1. sz., 1980. 59. (Saját fordításunk.) Az „írástudók társasága" (franciául *Société des gens de lettres*) kifejezés utalás az *Enciklopédia* első kötetében a cenzúrát megkerülni szándékozó kiadói vállalkozás meghatározására. (A jelen tanulmányban szereplő valamennyi idézet saját fordításunk.)

[18] Vö. pl. Leonardo O. Moreira: J*ean-Jacques Rousseau. Variations sur le sauvage.* Paris, Classiques Garnier, 2025. 14, 155, 160.

A fentieket kiegészítendő – és némileg a korábbi kutatás és fordítás esetlegességeit is igazolandó – megjegyzésként idekívánkozik az a megállapítás is, hogy a korábbi generációkhoz képest – a technikai fejlődés eredményeként – ma jóval könnyebb helyzetben vagyunk a szócikkek értelmezése, egybevetése során, hiszen miközben 1985-ig, vagyis az *Enciklopédia* hasonmás kiadásáig (*Pergamon Press reprint*) csak a kevés fennmaradt (és nehezen hozzáférhető) eredeti kötet állt a kutatók rendelkezésére, 2000-ben már CD-ROM-on, majd interneten is elérhetővé vált a teljes anyag, s a szövegek keresése, illetve egymás mellé helyezése az *Enciklopédia* szabad hozzáférésű online verzióinak használatával könnyen megoldható. Ezek közül is kiemelkedik az *ENCCRE*, amely az *Enciklopédia* egyfajta kritikai kiadásának is tekinthető,[19] s amely már nevében is elismeri Jaucourt lovag fontosságát. Az *Enciklopédia*-kutatás XXI. századi irányait felvázoló tanulmányában ugyanakkor Daniel Bewer úgy fogalmaz, hogy míg a múlt század az átfogó értelmezéseké volt, most inkább az újszerű megközelítések, a résztanulmányok, ha úgy tetszik, a „mélyfúrások” ideje jött el.[20] Ilyen résztanulmány a mi dolgozatunk is.

A következőkben először röviden felvázoljuk Jaucourt lovag életútját és portréját, majd – ahogy jeleztük – három általa készített *Enciklopédia* szócikk, a Magyarország, az Előítélet és az Utazás bemutatása-elemzése révén kísérletet teszünk munkamódszerének és ismeretközvetítő eljárásának leírására, illetve az elemzett szócikkek és az *Enciklopédia* célja-szellemisége közti összefüggések megragadására. A szócikkek vizsgálata az *Enciklopédiá*ban való megjelenésük időrendjében valósul meg, ami a francia betűrend – Hongrie, Préjugé, Voyage – következménye.

1. Jaucourt lovag, a „felvilágosult értelmiségi”

Louis de Jaucourt 1704-ben született hivatalosan katolizált, de református vallását minden bizonnyal tovább őrző burgundiai köznemesi családban. Az ifjú Jaucourt tanulmányai legalábbis a hit megtartására engednek következtetni: kizárólag protestáns országok egyetemeire járt, s első felsőfokú képesítése szinte magáért beszél. Ezt ugyanis Genfben szerezte meg, ahol református teológiából doktorált, majd Cambridge-ben matematikát és fizikát, Leidenben pedig orvostudományt tanult, és a kutatás orvosként tartja számon. (Érdekességként megemlítjük, hogy az Orvos (Médecin) *Enciklopédia*-szócikk is az ő műve.)[21] Az *Enciklopédiá*t készítő, akkor éppen a „B” betűnél tartó közösséghez hivatalosan 1752-ben, már meglett férfiként, negyvennyolc évesen csatlakozott – ekkor jelent meg ugyanis első szócikke, az egy nehezen azonosítható szövetfajtát tárgyaló Byssе, s egészen 1765-ig, vagyis a kiadói vállalkozás lezárultáig aktív közreműködője maradt. Aktivitását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a rendelkezésre álló

[19] URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/ (Hozzáférés: 2025. 12. 04.)

[20] Daniel Bewer: „Constructing philosophers”. *In: Using the Encyclopédie. Ways of knowing, ways of reading*. Szerk. Daniel Bewer – Julia Candler Hayes, Oxford, Voltaire Foundation, 2002 (SVEC 2002:05). 21.

[21] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Médecin” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 10. köt., 1765. 260a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v10-721-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)

adatok szerint az *Enciklopédia* mintegy 68 000 „eredeti" szócikkéből 17 000 (vagyis az össztömeg egynegyede) az ő alkotása. A nagyon tág kört érintő, óriási felkészültséget és évtizedes előtanulmányokat igénylő, időnként akár napi négy szócikk megírását is jelentő penzum mai ésszel szinte felfoghatatlan. A képet talán némileg árnyalja, hogy ismereteink szerint Jaucourt-nak gyakorlatilag nem volt magánélete; legalábbis nincs nyoma sem párkapcsolatnak, sem leszármazottnak. Ugyanakkor – noha az utókor szemében nem rendelkezik Diderot, Voltaire vagy Rousseau ismertségével – saját kora értékelte és megbecsülte, számos tudós társaság tagjai közé választotta. 1780-ban, 76 évesen hunyt el, és mindösszesse néhány hónappal halála előtt vonult vissza vidékre. Érdemes megemlíteni, hogy ez az „ismeretlen" szerző – a már felsoroltak mellett – olyan „forradalmi" (vagy legalábbis a korban érzékenynek számító témákat érintő) szócikkeket írt, mint például a Rabszolgaság (Esclavage), a Rabszolgakereskedelem (Traite des Negres), a Sajtó (Presse), a Kormányzat (Gouvernement), az Inkvizíció (Inquisition),[22] vagy éppen a klasszikus műveltség enciklopédikus formáját feltételező Mitológia (Mythologie).[23]

Mindebből következően megfogalmazható, hogy a tanulmányban tárgyalt szócikkek komoly, elkötelezett, következetes, tájékozott és a felvilágosodás tudósideálját megtestesítő szerzőtől származnak, s noha többségüket semmiképp sem lehet programadónak tekinteni, az bízvást állítható, hogy a korban adható legkifinomultabb definíciókat és ismertetéseket tartalmazzák.

2. Magyarország, Előítélet, Utazás: három „jellegzetes" szócikk

Ahogy azt fentebb is jeleztük, a közelebbi elemzés tárgyává tett három szócikk közül az utazásról szóló több alkalommal kutatásaink fókuszába került, és közleményeinkben is nagy hangsúlyt fektettünk rá; az előítéletet tárgyaló az utóbbi években (éppen az utazáskutatás kapcsán) került látóterünkbe, míg a Magyarország című a francia felvilágosodás magyarországi recepcióját feltáró kutatók (elsősorban Penke Olga és Vörös Imre)[24] érdeklődését már évtizedekkel ezelőtt felkeltette. Ebből következően a három szócikk bemutatása most nem azonos hangsúllyal valósul meg, hiszen nem célunk sem saját megállapításaink, sem a korábbi kutatás következtetéseinek megismétlése.

[22] URL: https://museeprotestant.org/notice/louis-de-jaucourt-1704-1779/ (Hozzáférés: 2025. 11. 30.)

[23] Vö. Moreira, i. m., 14. Itt jelezzük, hogy noha maga az „enciklopédia (*encyclopédie*)" terminus viszonylag későn jelent meg a francia nyelvben (első használója Rabelais a XVI. században), a mai francia kutatás az enciklopédizmus hagyományát egészen az ókori előképekig vezeti vissza. Vö. Eva Falaschi – Valérie Naas: „Les œuvres monumentales dans l'Antiquité: l'appréhension globale du savoir avant l'encyclopédie". In: *Aux marges de l'encyclopédie: circulation des savoirs de l'Antiquité à l'âge de l'humanisme*. Szerk. Thibault Miguet – Anne Raffarin, Paris, Honoré Champion, 2025. 19.

[24] Vö. Vörös Imre: „La Hongrie dans l'*Encyclopédie*". *Revue d'études françaises*, 7. sz., 2002. 163–183; „L'histoire de la Hongrie dans l'Encyclopédie". In: *Prismes irisés. Textes recueillis sur les littératures classiques et modernes pour Olga Penke qui fête ses soixante années.* Szerk. Gyimesi Timea – Koncz Beatrix – Kőrös Anikó – Kovács Katalin, Szeged, Klebelsberg Kuno Egyetemi Kiadó, 2006. 167–173; Penke, i. m.

Magyarország (Hongrie)

A három tárgyalásra kerülő szócikk közül – a betűrend miatt – ez jelent meg legelőször, mégpedig az *Enciklopédia* nyolcadik kötetében – s talán nem meglepő, hogy ez keltette fel leginkább a magyar kutatók/fordítók érdeklődését.[25] Ugyanakkor érdemes ezt a szöveget időről időre górcső alá vennünk, s a tágabb értelemben vett magyarság- vagy országkép-kutatás újabb eredményeivel, fejlődő kontextusával ütköztetnünk. Ennek legfontosabb célja természetesen nem a szócikk negatív vagy pozitív elemeinek – általában ideológiai vagy propagandisztikus cél által meghatározott – kidomborítása, netán kárhoztatása, hanem az országkép és a megjelent szöveg alkotóelemeinek és forrásainak friss szemmel történő vizsgálata, a szócikkben leírtak összefüggésekbe helyezése. Ezért is említjük meg összefoglalónkban, hogy Kövér Lajos 2007-ben megjelent, a XVIII. századi magyarságkép elfeledett francia forrásait vizsgáló monográfiájának bőségesen adatolt megállapításai alapján az *Enciklopédia* Magyarország-szócikke tulajdonképpen a francia földön a XVII. század végétől a XIX. század közepéig virágzó geográfiai és történeti szótárirodalom tradíciójához is illeszthető, s hogy éppen ezen szótárak bőven éltek az átvétel (tulajdonképpen másolás), az összefoglalás és a bővítés eszközével, melynek jelenlétét és szerepét a filológiai kutatás képes és hivatott feltárni. Szintén 2007-ben jelent meg Penke Olga filológiai szemléletű elemzése a szócikk történeti részeinek forrásairól – így e szöveg esetében friss és korszerű eredményekre is támaszkodhatunk.[26]

Amennyiben a három oldal terjedelmű, kettős, földrajzi és történeti besorolású szócikk felépítését, tartalmát és ismeretközvetítő eszköztárát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a szerzőnek nem lehetett könnyű dolga. Nem csupán azért, mert addigra már több százados múltra tekintett vissza a hunok és magyarok összekeverése vagy éppen azonosítása, hanem azért is, mert a XVIII. század az előidő-elméletek burjánzásának kora volt itthon is,[27] így nem állhatott még letisztult, mondhatni „konszenzusos” álláspont a hazánkról írni szándékozók rendelkezésére. Tovább nehezítette a tájékozódást az is, hogy a kor divatos európai körutazása, a *Grand Tour* nem érintette Magyarországot, így kevés utazó jutott el ide, s még kevesebben adtak közre kurrens információkkal szolgáló útleírást. Kimondható tehát, hogy a hazánkra vonatkozó közvetlen ismeretek közvetítésében és terjesztésében-terjedésében komoly deficit mutatkozott. Módszertani szempontból jelentős dilemmát okozhatott az is, hogy az új szemléletű, bevallottan kritikai álláspontra helyezkedő tudástár közreműködője nem elégedhetett meg azzal, hogy a jól bevált hagyományt követve átvegye a korábbi vagy kortárs történeti-geográfiai szótárak anyagát, hiszen azzal elkerülhetetlenül tévedéseiket is magáévá tette volna. Nem jöhetett igazán szóba az az – egyébként bevett és a

[25] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Hongrie” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 8. köt., 284b–286a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-1076-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.); Vörös, *La Hongrie dans l’Encyclopédie*; Uő, *L’histoire de la Hongrie.*

[26] Kövér Lajos: *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*. Szeged, JATE-Press, 2007. 25–29; Penke, i. m.

[27] Ehhez ld. Szabados György: *A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században*. Budapest, Balassi, 2006.

későbbiekben ebben a dolgozatban is vizsgált – eljárás sem, hogy az ókori szerzőktől kiindulva hivatkozási bázist építsen fel, hiszen az európai Magyarország története egészen egyszerűen nem köthető az antikvitáshoz, és ezt ténykérdésként kellett kezelni, szétválasztva a terület (a Kárpát-medence) és az etnikai-politikai struktúrák históriáját.

A szócikkben egyébként két „Magyarország" szerepel: az ázsiai (amely meglepően nagy arányban lefedi a magyar őstörténeti kutatások jelenlegi állása szerint konszenzuális magyar őshazát, és mindenképpen a *Magna Hungaria*-koncepcióra reflektál)[28] és az európai. Történeti áttekintéssel – igen logikusan – ez utóbbi esetében szolgál a szócikk.

Ezt az áttekintést megelőzi az ország főbb részeinek, egyházszervezetének, természeti kincseinek, nyelvének rövid bemutatása.

A humán tudományok terén rendkívül tájékozott szerzőt láthatóan Magyarország vonatkozásában cserben hagyta műveltsége – vélhetően ennek tudható be, hogy az ország viharos történelmét bevallottan korlátozott számú – egészen pontosan egyetlen – forrás alapján közli:

> Több író is megjelentetett Magyarország kormányának, királyainak és sorsfordulóinak érdekes történetével foglalkozó munkákat, s ezeket ajánljuk is az olvasók figyelmébe. Mi magunk itt néhány általános tényre szorítkozunk, melyeket „egy nagy mester" [*un grand maître*] nyomán vetünk papírra.[29]

A Szent István koronázásától Mária Terézia hatalmának megszilárdulásáig (vagyis az osztrák örökösödési háború 1748-as lezárásáig) tárgyalt magyar történelem Mohácsot követő időszakának jellemzésekor derül fény e „nagy mester" személyére. Voltaire-ról van szó:

> Ahogy Voltaire úr mondja, a természet hiába teremtett ebben az országban arany- és ezüstbányákat, valamint a búza és a bor mesés gazdagságát, hiába teremtette lakóit erősnek, csinosnak és okosnak, ez időben csak hatalmas pusztát, romokban heverő városokat lehetett látni, s vidéken, ahol több helyen fegyverrel a kézben művelték a földet, a lakosok a gabonával és az állatokkal föld alatti falvakba bújtak. A megmaradt százegynéhány megerősített vár birtokosai se a németek, se a törökök uralmát nem fogadták el.[30]

Azt már Penke Olga filológiai kutatásaiból tudjuk, hogy a Magyarország történetével kapcsolatos anyagot Jaucourt Voltaire *Essai sur les mœurs* című – Európa-szerte olvasott – világtörténeti munkájából merítette. Jóllehet e „szolgalelkűség" vagy „önállótlanság" akár kárhoztatható is lehetne az *Enciklopédia* egy szócikke esetében, szintén Penke Olga kutatásai alapján megállapítható, hogy

[28] Ehhez a kérdéshez ld. Türk Attila: *Az Uráltól a Kárpátokig: Régészet és korai magyar történelem*. Budapest –Szeged, Martin Opitz Kiadó – Szegedi Középkorász Műhely, 2023. 6., 480.
[29] Jaucourt: „Hongrie" (szócikk), In: i. m., 285a.
[30] Uo.

Voltaire említett műve mintegy a történetírás kvintesszenciájának számított a korban,[31] vagyis Jaucourt egy általa közelebbről nem ismert témát az általánosan elfogadottan legmagasabb színvonalú és viszonylag könnyen elérhető kiadvány alapján igyekezett feldolgozni. Voltaire korabeli presztízsét pedig érzékletesen mutatja Jaucourt megjegyzése („nagy mester”).

Előítélet (Préjugé)

Az *Enciklopédia* tizenharmadik kötetében az Előítélet címszóhoz két, eltérő értelmezést adó szócikk tartozik, mivel a *préjugé* szó felmerül mind a jog, mind a logika területén. Miután a jogi értelmezés a bírósági procedúra egyik jellegzetességére vonatkozik (ráadásul melléknévi értelemben), tanulmányunkban a logikához tartozó szócikket tárgyaljuk.[32] Ami az ismeretelméleti besorolást illeti, meglátásunk szerint az előítélet a „gondolkodás” (fr. *art de penser*) alszekció „ítéletalkotás” (fr. *jugement*) kategóriájába tartozik.

Lássuk ezek után a viszonylag hosszú szócikket! Az itt elemzett három szöveg közül ez az egyetlen, amelyben az *Enciklopédia* (és a modern lexikográfia) elveinek, illetve szellemének megfelelően elsőként a definíciót, majd a javarészt történeti jellegű, számos bírálatot és – álláspontunk szerint – a szerző véleményét is tartalmazó összefoglalót olvashatjuk.

A definíció tömörsége ellenére igen gazdag képekben, s azonnal kiviláglik, hogy az előítéletet Jaucourt (s általa az *Enciklopédia*) egyértelműen negatív jelentéssel ruházza fel. Vitán felül áll az is, hogy az előítélet az emberi szellem nem megfelelő működésének következménye: „*Előítélet* (főnév). Olyan tévítélet, melyet a lélek (*âme*) a szellemi képességek elégtelen működtetése alapján a dolgok természetéről alkot. A tudatlanság e balvégzetű gyümölcse jóllakatja szellemünket, elvakítja és rabjává teszi.”[33]

Ezt a frappáns bevezetőt közepesen hosszú, mintegy kilencezer karakterből álló történeti-filozófiai eszmefuttatás követi. A kútfőként felhasznált szerzők közül a fő hivatkozási pont (tulajdonképpen az egyetlen, akit Jaucourt név szerint is említ) az *Enciklopédia* második kötetében önálló szócikket is kapó Francis Bacon (1561–1626) angol államférfi és filozófus. Noha nem tisztünk itt Bacon franciaországi ismertségét, illetve Jaucourt olvasmányélményeit elemezni, azt mindenképpen jeleznünk kell, hogy Jaucourt akár már cambridge-i tanulmányai során találkozhatott Bacon munkáival; ám ez később is megtörténhetett, hiszen a latin nyelven megjelent (vagy latinra fordított) írásai a kontinensen is terjedhettek. Viszont biztosra vehető, hogy nyomtatásban megjelent francia nyelvű példány nem kerülhetett a kezébe, ugyanis Bacon első nyomtatott francia fordítása csak 1843-ban (vagyis 63 évvel Jaucourt halála után) látott napvilágot.[34] A felhasznált szövegek a *De dignitate et augmentis scientiarum*, illetve a *Novum organum*

[31] Vö. Penke, i. m.

[32] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Préjugé” (szócikk). In: *Encyclopédie*. 13. köt., 284b–285b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v13-642-0/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)

[33] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 284b.

[34] Francis Bacon: *Nouvel Organum ou règles véritables pour l’interprétation de la Nature*. Francia ford. [Francis-Marie] Riaux, 1–2. köt., Paris, Charpentier, 1843.

lehettek, hiszen Jaucourt is az előbbiben tárgyalt ismeretelméleti alapokra építi mondanivalóját, illetve egyértelműen az utóbbiban kifejtett empirikus módszer híve. A magyarázat elsőként az előítélet okaira igyekszik rávilágítani:

> Bacon, aki a világon mindenkinél többet elmélkedett e kérdésről, azt mondja, hogy az előítéletek olyan rémképzetek avagy fantomok, melyeket egy rossz szellem küld a Földre azért, hogy az embereket kínozza. Ám ez egyúttal olyan fertőzés, amely – csakúgy, mint minden járványos megbetegedés – elsősorban az alsóbb néprétegeket, a nőket, a gyerekeket és az időseket támadja meg, és csak a megfelelő életkor és az értelem tudja visszaszorítani.
> Az előítélet nem minden esetben az ítéletalkotás véletlen tévedése, amely a homályra vagy a csalóka fényekre vezethető vissza; ott van benne a lélek tévelygésre való hajlama is, amely minden ellenállás mellett is hibázásra készteti. Az emberi szellem ugyanis nem valamiféle kristály, melynek szabályos felülete törés nélkül továbbítja a sugarakat, hanem inkább varázstükörre hasonlít, amely eltorzítja a tárgyakat, s csak árny- vagy rémképeket mutat.
> Az előítéletek, úgy is mint a lélek idoljai [Bacon: idólum – ködképek], az emberi megértés mindannyiunkat szellemi léttel is felruházó természetéből, illetve ítéletalkotási kényszerünkből következnek. Ennek eredője a homályos gondolatokban, az érzékelési képességektől függő benyomásokban, valamint az állandóan hullámzó szenvedélyekben keresendő.[35]

Milyen előítéletek léteznek? Hogyan lehet ezeket osztályozni? A szócikk itt egyértelműen különbséget tesz általános (vagyis az emberhez mint az emberiség részéhez kötődő) és az egyedi előítéletek között. Ez utóbbi kategória tovább bontható az egyénre, a társadalmi vagy nyelvi konvenciókra, illetve a világról korábban formált véleményre vonatkoztatható előítéletekre.

Amennyiben az „univerzális" előítéleteket vesszük górcső alá, azt látjuk, hogy két negatív konnotációjú emberi tulajdonság, a kapkodásra és a szélsőségességre való hajlam okozza ezeket:

> Vannak általános, szinte az emberiség örökségének tekinthető előítéletek. Ilyen például az elhamarkodott kijelentésekre való hajlam. Ez teszi, hogy ha az ember valamilyen természeti jelenséget lát, arra azonnal magyarázatot ad, mivel jobban szeret tévedni, mint kételkedni. S ezután hiába bizonyítja a tapasztalás, mennyire tévesen spekulált, nem hajlandó megváltoztatni eredeti véleményét. A megértés e betegsége teszi olyan elterjedtté a babonákat [*superstition*=vallás] és népi tévhiteket. Amennyiben valaki megmenekül egy hajótörésből egy barbár fohászt követően, miközben a többiek mind odavesznek, noha megtettek minden értelmes óvintézkedést, egyből kész a döntés: csodáról van szó. Mintha a természet meggondolta volna magát, s nem a szánalmat érdemlő sokaságot, hanem csak egy bűnös fejét akarná megmenteni. A Gondviselés az emberi nem ellen fordult volna? De ahogy Diagorász mondta, néhány szerencsés nevét belevésték a templomok kövébe, míg a tenger mélye őrzi a hiábavaló fohászokat. Az orvos hibáit elfedik a sírhantok, míg a felépülők hirdetik állítólagos gyógyító tudását. Ugyanez történik akkor is, midőn

[35] Jaucourt: „Préjugé" (szócikk). In: i. m., 284b.

> az állításunkat alátámasztó tények felsorolása után rögtön levonjuk a következtetést, még mielőtt megvizsgáltuk volna azokat, amelyek kioltják vagy legalábbis csökkentik az előbbiek értékét. Sok alapvető tévedés származott ebből, s ezek sok tudományt megrontottak, és úgy tűnik, mindörökre lezárták az emberi elme számára az igazság útját.
> Az emberi megértés másik nagy gyengesége a szélsőségekre való hajlam. Így a természetben mindig minden egyformán zajlik. Íme ennek elvi kifejtése: az előítélet szerint az égitestek mindig tökéletes kör alakú pályán mozognak, szó sem lehet ovalisról vagy ellipszisről. Azon általános elvet, miszerint a természet mindig a legegyszerűbb megoldásra törekszik, az előítéletes gondolkodás minden egyes jelenség esetében érvényesíteni akarja, s mindent ennek a törvénynek vet alá. A kémikusok annyira lecövekeltek saját elemeiknél, hogy mindenütt csak vizet és tüzet látnak,[36] s így hasonlatosak a korübaszokhoz, kik tébolyukban minden léptüknél folyókat, sziklákat és égő erdőket véltek felfedezni.[37]

Az egyedi („különös”) előítéletek sorában az első megjegyzés az egyén adottságait említi kiváltó okként:

> Vannak egyéni, az illető lelki alkatából fakadó előítéletek is. Ezek – a mindenkori lelkiállapot, a szokás hatalma és az életkor függvényében – eltérhetnek az egyes embereknél. Ha egy születésétől egészen érett felnőttkoráig egy földalatti odúba bezárva élő ember egyszer csak kilépne a napvilágra, mily sok és milyen különleges benyomást gyakorolna rá az elméjét elárasztó rengeteg kép! Így hát a Platón által elképzelt lenyomat nagyon is létező valóságot takar. Az ember tulajdonképpen érzékeinek rabja, s míg szemét a természet látványa tölti be, képzeletében megannyi előítéletet formál, s ezek néha béklyóiktól megszabadulva rabul ejtik az értelmet is.[38]

Talán a második kategóriát, a konvención alapuló előítéletet kezeli a szerző a legnagyobb kritikával. Hangvétele egyértelműen pesszimista, hiszen sosem lesz az emberi nem minden tagja azonos tudati szinten:

> Vannak széles körben elterjedt, konvenciókon alapuló előítéletek. Ezek számítanak a tévelygés csúcsának. Ilyenek a régóta fennálló szokásokkal, a mindig megújuló divattal vagy a nyelvvel kapcsolatos előítéletek. A legbriliánsabb elmék sem tudják gondolataikat megfogalmazni hatékony nyelvi eszközök nélkül. A definíciók nem mutatják meg a dolgok igazi lényegét, sem azt, hogyan kellene őket elképzelni. A dolgoknak megvan a maguk léte – mi másképp látjuk őket, s nem a maguk valójában írjuk le őket, hanem olyannak, amilyennek látjuk. Gondolataink tévképzetek, s szavaink kétértelmű jelek. Vannak olyan szavak, amelyeknek használata annyira önkényes, hogy végül értelmezhetetlenné válnak. Van-e konkrét elképzelésünk arról, mi a szerencse, az erény vagy az igazság? Mikor születik megállapodás a szavak ideális jelentéséről? És ha megvalósul, milyen nyelven fog elkészülni, hogy minden

[36] Utalás az ókori eredetű és sokáig uralkodó négy elem-elméletre (tűz, víz, föld, szél).
[37] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 284b–285a.
[38] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 285a.

> ember ugyanazt értse alattuk? Ehhez meg kell várnunk, hogy a természet valamennyiünket azonos gondolkodással áldjon meg.[39]

Az utolsó, harmadik alcsoportot a „készen kapott" előítéletek alkotják. Ezek oka abban keresendő, hogy a „kisebb ellenállás" irányába mozduló emberi elme szívesen teszi magáévá egy csoport nézeteit, s az ehhez kapcsolódó – mai szóval – ideológia egyúttal rögzíti is világlátását és értelmezését:

> És végül itt vannak az egyes iskolákhoz vagy nézetekhez köthető előítéletek. Ezek alapját hamis fogalmak, vagy hamis gondolkodásmód adják. Ide sorolhatók az olyan lehetetlen vállalkozások, mint a kör négyszögesítése, az örökmozgó megalkotása. Mesterségesen vegyíthetünk dolgokat, de eredendően újat nem hozunk létre, s a természet háborítatlan munkája bizonytalanná tesz minden emberi tervet és kezdeményezést.
> A klasszikus axiómák csak tévútra viszik az elmét; az emberek többsége nem rendelkezik egyéni látásmóddal, s azok, akik önállóan szemlélik a világot, számos akadály leküzdése után adhatják csak át tudásukat. Elég ehhez egy testület zsarnoki féltékenysége, amely szakadárnak vagy akár ellenségnek titulálja azt, aki nem hajlandó a bevett tanok érdekében a testület zászlaja alatt és az ő fegyvereivel harcolni. Ez a fajta fanatizmus akadályozta oly sokáig (és akadályozza még ma is) az emberi tudás fejlődését. Azzal, hogy Arisztotelészt az oktatás csúcsára emelték, a teológusok magukhoz ragadták értésének és értelmezésének kizárólagos jogát, s profán módon vegyítették a kinyilatkoztatásokat és a természet igazságait, egyazon eljárásnak alávetve mindkettőt. Ezzel az értelem és a hit is gyenge és omladékony alapra került; mindkettőt a másikkal magyarázták, s ezzel a két eltérő fogalom határai elmosódtak. Ebből született meg a filozófusok és teológusok között máig dúló háború, melynek talán megint csak az északi barlangokból ránk zúduló tudatlan és barbár, a tudós vitákat a birodalmak romjai alá temető hordák fognak véget vetni.[40]

A szócikk záró részében Jaucourt kitágítja a baconi értelmezést. Egyrészt azzal, hogy a szenvedélyek (fr. *passions*) is helyet kapnak az előítélet kiváltó okai között; másrészt azzal, hogy az antropomorfizmus és az érzékelés XVIII. századi fogalmainak felhasználásával egyértelműen kortárs reflexiót fogalmaz meg. Tény, hogy a szenvedélyek és az érzékelés kérdése – miként arra Kovács Katalin kutatásai is rámutattak – már a XVII. századtól fontos téma a művészetelméletben,[41] ám az érzékelés ezen túlmutató tárgyalása Étienne Bonnot de Condillac francia filozófus 1754-ben megjelent (*Értekezés az érzetekről*) című művének köszönhető, az antropomorfizmus fogalmát pedig D'Holbach báró (szintén francia filozófus) alkotta meg, és az olvasóközönség is az ő 1770-ben kiadott *Système de la Nature* (A természet rendszere) című művéből ismerhette meg:

---

[39] Uo.

[40] Jaucourt: „Préjugé" (szócikk). In: i. m., 285a–285b.

[41] Kovács Katalin: *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei.* Budapest, Eötvös József Kiadó, 2004. 224.

> Az előítéletek további forrását jelentik a szenvedélyek. Ezek nyomása oly erős, hogy az értelem semmit sem képes közömbösen megfigyelni. Ami nekünk tetsző dolog, az mindig igaz, való, hasznos, biztos és értelmes. A hiúság haszontalannak, a lustaság lehetetlennek láttatja a nehezen megvalósítható dolgokat. A türelmetlenség ódzkodik a lassú vizsgálódástól, a becsvágyat pedig nem elégíti ki a vártnál kisebb tapasztalás vagy a mérsékelt siker. Az emberi gőg lenézi a tapasztalás részleteit, s egyetlen ugrással akarja áthidalni a közönséges igazság és a sommás ítélet közti távolságot, az emberekben meglévő tisztelet érzése pedig arra ösztökél, hogy kerüljük egyes problémás kérdések megvitatását. Így végül a megértés folyamata folyton megakad vagy ítéletalkotási zavartól szenved.
>
> Érzékeink hatalmukba kerítenek, amennyiben csak a dolgok által ránk gyakorolt benyomás alapján ítélkezünk, hiszen e benyomás jellege érzékszerveink kifinomultságától függ. Néha a legfontosabb dolgok is csak felületes benyomást tesznek ránk, és – szerencsétlenségünkre – minden azoktól az érzékeny alkotóelemektől függ, melyekre semmilyen hatásunk sincs.
>
> Mindenki felépít az agyában egy egész kis univerzumot, melynek középpontjában saját maga áll; s körülötte – az önmagáról alkotott kép, e mindenható mozgató függvényében – keringenek, közelednek, kereszteződnek, elhalványulnak vagy éppen semmivé foszlanak a különböző vélemények. Előfordulhat, hogy az igazság fénye felragyog az egymással ütköző fogalmak kusza elegyéből; de ez csak egy pillanatig tart, mint a Nap delelője, s ilyesformán látható, de se megragadni, se nyomába eredni nem lehet.
>
> Az önimádatunkból fakadó egyik előítélet éppen az, hogy az ember a természet egyetlen kegyeltje, s minden jelenség mintája. Azt feltételezzük, hogy nincs nála szebb élőlény, s nincs csodálatosabb az emberi alkotásoknál. Ebből ered az antropomorfizálás mosolyt fakasztó eretneksége. Ezek a szentek talán még a saját arcukat is kitörölnék annak érdekében, hogy Istent emberi arccal ruházhassák fel. Ha majd az ember megszabadul előítéleteitől, és – miként egy szende szűzre – tiszta szemmel és érzésekkel tekint a természetre, akkor képes lesz minden szépségét meglátni, s bájának részleteiben gyönyörködni.[42]

Utazás (Voyage)

Az *Enciklopédia* tizenhetedik kötetében öt szócikk címe is Utazás. Ezek között találunk kereskedelmi vagy jogi értelmezést is; a mi kutatásaink számára a legértékesebbnek az utazást a nevelés és az emberi szellem fejlődésének összefüggéseibe helyező, tanulmányunkban már említett szócikk bizonyult. A szócikk nem túlzottan nagy terjedelmű (az öt „utazásos” szócikk együtt foglal el mintegy másfél oldalt); ennek ellenére lehetőséget ad a múltbeli tendenciák és a kortárs vélekedés ismertetésére, összefoglaló jelleggel.

Maga a szócikk alapvetően történeti szemléletű, s ennek megfelelően elsőként az ókori szerzőkre hivatkozik, akik már fontos szerepet tulajdonítottak az utazásnak. A kérdéssel foglalkozó szerzők közül elsőként Diodórosz Szikuloszt, a Kr. e. I. évszázadban élt görög történetírót és utazót említi, illetve hivatkozza, őt pedig Sztrabón követi. Megjegyzendő, hogy Jaucourt Arisztotelészt is a nagy utazók közé sorolja, hiszen tanítványával, Nagy Sándorral bejárta a fél világot.

[42] Jaucourt: „Préjugé” (szócikk). In: i. m., 285b.

Az ókori szerzők közül Cicero az utolsó, mielőtt a szócikkben a „ma" (fr. *aujourd'hui*) szóval bevezetett szerzői jelenhez ugranánk, amelyet Montaigne neve fémjelez. Leszögezve, hogy ezúttal kizárólag az európai kontinensen tett utakról van szó, itt egyértelműen az utazás didaktikus, az iskolai oktatást vagy a könyvekből szerzett ismereteket kiegészítő, az egyén és az ország számára egyaránt hasznos kap hangsúlyt, s a szerző kijelöli a vizsgálandó területeket is:

> Az utazás szélesíti a szellem látókörét, nevel, ismeretekkel gazdagít, és kigyógyít saját nemzetünk előítéleteiből. A tanulás ezen módját nem helyettesíthetik a könyvek vagy mások elbeszélései; mindenkinek önállóan kell véleményt alkotnia az emberekről, a tájakról és a tárgyakról. Ebből következően az utazás fő célja vitathatatlanul más nemzetek erkölcseinek, szokásainak, szellemének, uralkodó ízlésének, művészetének, tudományos életének, iparának és kereskedelmének vizsgálata. Az ilyenfajta, az értelem által vezérelten generációról generációra elvégzett megfigyelések mutatják meg leginkább a népek jó és rossz tulajdonságait, mindazon pozitív vagy negatív változásokat, amelyek egy nemzedéknyi idő alatt beállnak az egyes országokban törvények, háború, béke, gazdagodás, elszegényedés vagy új kormányzati tényezők révén.[43]

Az ezt követő részben az Itália meglátogatása mellett szóló, a területet szinte minden utazó számára célként megjelölő érvek során sajátos szerzői beavatkozásnak lehetünk tanúi. A szótárirodalomban enyhén szólva nem megszokott egyes szám első személyben a szerző kommentálja az itáliai utazással, illetve magával Itáliával kapcsolatban elhangzó kritikákat, s ezzel sajátos szenvedélyt visz a szövegbe:

> Tisztában vagyok azzal, hogy az újkori Itália már csak az egykor oly híres Itália romjait tárja a kíváncsi utazó szeme elé; ám ezek a romok még mindig figyelemre méltóak. A sokféle ókori maradvány, a művészet mestereinek alkotásai igen nagy számban megtalálhatók ott, és a nemzet, mely ezeket jelenleg birtokolja, igen tudós és szellemgazdag. Egyszóval, soha nem lehet betelni a Rómának örökül hagyott csodák látványával és tanulmányozásával.[44]

Összegzés

A fentebb ismertetett három szócikk áttekintése alapján rámutathatunk a „nem kiemelt" szócikkek sajátosságaira, a nem első vonalbeli szerzők – leginkább Jaucourt lovag – ismeretszerzési és átadási eljárásainak egyes jegyeire.

Az első szembetűnő jellegzetesség az, hogy a szócikkek messze nem egy kaptafára készültek, s noha nem állíthatjuk, hogy ahány ház, annyi szokás – hiszen az *Enciklopédia* éppen a strukturált tudás átadását célozta, és ugyanez a „rendszervágy" figyelhető meg Diderot késői írásaiban is – az egyéni megközelítés jelentős szerepet kap. Nem tudhatjuk biztosan, de vélhetően egyszerűen az ember

[43] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Voyage (*Education*.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*, 17. köt., 477a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v17-942-2/ (Hozzáférés: 2025. 12. 07.)
[44] Uo.

által megszerezhető tudás korlátai miatt szorul rá Jaucourt a magyar történelem esetében a Voltaire-től való közvetlen átvételre (de legalább igazi szaktekintély munkáját használja fel, s ezt be is vallja).

Az előítéletet tárgyaló szócikk tartalmának forrása szintén egyértelmű és korlátos, ám ebben a láthatóan nagy kedvvel készített szövegben tűnik leginkább úgy, hogy a szerző élvezettel boncolgatja az előítélet kérdését – ne feledjük, hogy a felvilágosult gondolkodás egyik kulcstémájáról van szó! Mindamellett ez a szócikk is inkább bemutat és összegez, de a vizsgált anyagban talán itt jutunk a legközelebb a felvilágosodás filozófiai programjához.

Témájában kapcsolódik hozzá az utazást tárgyaló szócikk, melynek első része mintegy Baudelot de Dairval csaknem egy századdal korábbi antikvitás-dicséretének összegzése.[45] A diakrón szemléletű szöveg XVIII. század közepére vonatkozó megjegyzései szintén kapcsolatba hozhatók a felvilágosodás filozófiai és nevelési programjával, de az itáliai utazás kivételével nem adnak útmutatást. Ugyanekkor ebben a szócikkben adja fel a szerző a semleges pozíciót, s foglal állást a hasznos utazás mikéntjéről szóló vitához kapcsolódva.

A szócikkekből kitűnik Jaucourt műveltsége – de műveltségének hiányosságai is. Az utazásról szóló szócikk antik referencialitása régi, bevett eljárás, de már nem képes az auktorok autoritásával legitimálni egy gondolatmenetet. Az előítélet esetében Bacon választásához már hozzáfűztük megjegyzéseinket; ugyanakkor szembeszökő, hogy a másik két szócikkben egy-egy tisztázandó kérdéshez Jaucourt francia szerzőt idéz (Voltaire-t, illetve Montaigne-t), ami életútját és nyelvismeretét ismerve szűkös, és rávilágít az *Enciklopédia* célkitűzéseivel és szellemiségével is ellentétben álló korlátokra. Az *Enciklopédia* szócikkeinek Michel Denis és Noël Blayau által is említett (egyébként D'Alembert által felvállalt) egyenetlensége már Jaucourt e három szövegénél is kiütközik.[46] Noha ez a szellemi vállalkozás érdemeit nem kisebbíti, látható, hogy a nem programadó szócikkek forrásbázisa esetleges is lehet, s hogy egyazon szerző esetében is az érvelés és az ismeretközvetítési eljárások jelentős szóródását figyelhetjük meg.

SZTE BTK Francia Tanszék
szaszgeza@gmail.com

[45] Vö. Charles-César Baudelot de Dairval: *De l'Utilité des Voyages et de l'Avantage que la recherche des Antiquitez procure aux Sçavans*. 1. köt., Paris, chez Pierre Auboüin et Pierre Emery, 1686. 1–69.
[46] Vö. Michel Denis – Noël Blayau: *Le XVIIIe siècle*. Paris, Armand Colin, 1970. 56.

Aradi Csenge

Eurocentrikus perspektíva az *Enciklopédia* Afrika témájú szócikkeiben

ORCID: 0000-0002-5275-7596

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.2

Cet article vise à examiner la conceptualisation eurocentrique de l'Afrique subsaharienne dans les entrées de l'*Encyclopédie* (1751–1772) à l'aide des outils linguistiques de la sémantique des cadres de Charles J. Fillmore. Sur la base des articles ethnographiques, anthropologiques et philosophiques, on cherche à mieux comprendre les attitudes morales, scientifiques et culturelles dominantes de l'époque des Lumières qui ont façonné les représentations de l'Afrique. L'analyse montre que les présupposés euro-normatifs structurent systématiquement la relation entre « le soi » et « l'autre » à travers des modèles hiérarchiques, tels que le schéma centre-périphérie, la classification scalaire ou l'évaluation fondée sur la race. Une attention particulière sera prêtée au lien métonymique entre la couleur de la peau, le caractère et le mode de vie, ce qui contribue à un récit déshumanisant. Si certains textes expriment des objections morales universelles à l'esclavage, celles-ci coexistent avec des discours classificatoires et utilitaires qui renforcent les inégalités. L'article suggère qu'il existe une cohérence profonde entre ces schémas discursifs et le rôle que ceux-ci jouent dans la légitimation des attitudes euro-normatives des Lumières.

Mots-clés: cadres conceptuels, modèle culturel, race, hiérarchie, Lumières

Kulcsszavak: fogalmi keretek, kulturális modell, faj, hierarchia, felvilágosodás

Bevezetés

Tanulmányomban az *Enciklopédia* (1751–1772) etnográfiai vonatkozású, azon belül is elsősorban szubszaharai Afrikához közvetlenül, illetve tágabb értelemben kapcsolódó szócikkeit elemzem a keretszemantika eszközeivel. Célom, hogy azonosítsam a szócikkekben általánosan megjelenő attitűdöket, morális és tudományos vélekedéseket, és azokat egymással összefüggésben értelmezzem. Feltevésem, hogy a korszak Afrikával kapcsolatos gondolkodása erőteljesen euronormatív jegyeket mutat, amely alapjaiban határozza meg az „én és a másik" (idegen) közötti hierarchikus viszony feltételeit. Előzetes következtetésként megállapítható, hogy a centrum-periféria séma mind földrajzi, mind átvitt értelemben keretezi e viszony minőségét: ebben a metaforikus térben az európai értékek és az európai mércével civilizáltnak tekintett ember foglalja el a központi helyet, az afrikai kultúrák pedig e térnek a szélére sodródva, végletesen marginalizált

pozícióban képzik a civilizáció ellenpontját. Megjelenik továbbá a bőrszín mint a jellem és az életmód metonimikus kivetülésének motívuma, valamint az afrikai kultúráknak a biológiai osztályozásra emlékeztető kiértékelése is. Az elemzett korpuszból következetesen kirajzolódik egy dehumanizáló narratíva, amely ugyanakkor bizonyos, az emberiséget univerzálisan érintő morális kérdésekben megengedő álláspontot képvisel.

A tanulmány első részében röviden ismertetem az eurocentrizmusról való kortárs gondolkodás lényegi megfontolásait, és ezen kereteken belül értelmezem a felvilágosodás korabeli Afrika-narratívákkal kapcsolatos mai kutatások legfontosabb eredményeit, elsősorban az irodalomtörténet területéről. Ezt követően bemutatom, hogyan segítheti a kognitív nyelvészet, esetünkben a keretszemantika a szövegszintű, illetve szövegeken átívelő kulcsmotívumok és fogalmi mintázatok diszkurzív szinten történő működését. A dolgozat elemző részében a korpuszban feltárt fogalmi kereteket és más gondolati sémákat a történeti háttér tágabb kontextusában elhelyezve mutatom be, törekedve a textuálisan kifejeződő összefüggések kihangsúlyozására. Következtetéseimet ezen eredmények messzemenő figyelembevételével fogalmazom meg.

Afrika eurocentrikus perspektívában

Az Európát és a nyugati kultúrát a civilizáció középpontjába helyező eurocentrikus narratíva két fő tézisre épül: a civilizáció lineáris fejlődés mentén zajlik és a nyugati értékrendet kell viszonyítási alapnak tekinteni az idegen kultúrák fejlettségi szintjének megállapítása során.[1] A civilizált kultúrák ismérve, hogy mind gazdasági, mind pedig társadalmi és jogi tekintetben felérnek az európai normához, vagy megközelítik azt, és képesek a kritikus önreflexióra. Ha egy idegen kultúra e három kritérium egyikének nem felel meg, akkor – bármilyen hatékonyan is funkcionál belülről – civilizálatlannak, barbárnak minősül, és szükségképpen európai beavatkozásra szorul. A nyugati szemmel fejletlen kultúrák nem lehetnek részesei a schilleri egyetemes történelemnek (1789),[2] hiszen a társadalmi fejlődés visszamaradott, erőszakos és öntudat nélküli lépcsőfokát jelentik.[3] Európa mint a civilizáció védelmezője lép fel, melynek feladata, hogy megőrizze a világtörténelem egységességét és biztosítsa annak szüntelen fejlődését. Az eurocentrizmus felvilágosodás korabeli jellegzetességeiről szólva Livingstone és Withers így fogalmaz: „[A] felvilágosult ember öntudatra ébredése bizonyos mértékig […] földrajzi értelemben vett tudatosság, amely abból a meggyőződésből táplálkozik, hogy létezik egy földrész, amely különb a világ összes többi helyénél, és ezt a földrészt Európának hívják."[4] Az eurocentrikus gondolkodásmód a nyugati ember szellemi és erkölcsi felsőbbrendűségét állítja a történelmi narratíva

[1] Brett Bowden: „Eurocentrism and civilization". In: *Routledge Handbook of Historical International Relations*. Abingdon – New York, Routledge, 2021. 162–170.

[2] Utalás Friedrich Schiller 1789-es jénai székfoglaló beszédére.

[3] Bowden, i. m.; Ruth Finnegan: *Oral literature in Africa*. Cambridge, Open Book Publishers, 2012. 309.

[4] *Geography and Enlightenment*. Szerk. David N. Livingstone – Charles W. J. Withers, Chicago – London, University of Chicago Press, 1999. 12.

középpontjába, és ez a beleértett előfeltevés érvényesül az ismeretlen „másikkal" való találkozáskor.[5] A korabeli értekezések közül érdemes kiemelni Luigi Brenna (1737–1812) egykori jezsuita szerzetes *Lettera... sopra i selvaggi d'America che non arrivano giammai all'uso della ragione*[6] (1785) című levelét, amely dél-amerikai őslakosok civilizálásának lehetetlenségéről számol be történeti perspektívában. Az őslakosok jellemzésében megjelenik az állatias, ösztön által irányított viselkedés, a gyermeki éretlenség, az értelem teljes hiánya. Miután a spanyolok civilizálásra irányuló minden törekvése látszólagosan kudarcba fulladt, felmerül a kérdés: van-e egyáltalán értelme az őslakosok katolizálásának? Brenna ennek kapcsán megemlíti, hogy 1583-ban Limában betiltják a helyi nép számára a kereszténység felvételét azzal az indokkal, hogy természetes belátásuk nem terjed addig, hogy megértsék a hit alapjait és megfelelő módon gyakorolhassák azt. A Brenna érvrendszerében megjelenő gondolatok általánosságban tükrözik a felvilágosodás Európán kívüli, elsősorban amerikai és afrikai kultúráihoz való viszonyulását. Az értelem, illetve annak vélt hiánya mint (ön)definíciós kritérium tekinthető az én és a másik közötti abszolút különbségtétel legitimálásának – ez pedig végső soron az emberi fajhoz való tartozás megkérdőjelezéséhez vezet.[7]

A francia felvilágosodás kontextusában a ma Szubszaharai Afrika[8] néven ismert, Európánál kétszer nagyobb területen fekvő térség lakóit a civilizáció peremére száműzött, az emberi fejlődés kezdeti szakaszaiban rekedt, önálló értelemmel és morális ítélőképességgel alig rendelkező népekként pozícionálja a korabeli antropológia és történetírás. A fekete ember az európai embereszmény ellenpólusaként jelenik meg a felvilágosodás narratívájában, és egy olyan liminális állapotot jelöl, amellyel szemben definiálható a civilizáció fogalma, mivel ő maga nem tartozik bele. A fekete a fehértől való teljes különbözőség szimbóluma, az idegen, akiről elfordítjuk tekintetünket.[9] Más szóval Afrika az a geoetnikai konstrukció, ahol a civilizáció véget ér.[10] A fekete afrikaiakról való gondolkodás jól megragadható bináris oppozíciók mentén: fehér–fekete, keresztény–pogány, állatias ösztön–szolgalelkűség, értelem–értelem hiánya. Érdekesség, hogy a korabeli francia utazási irodalom mindössze hét százaléka érinti Afrika területét,

[5] Michael Wintle: *Eurocentrism: History, identity, white man's burden*. London – New York, Routledge, 2021; Alemany C. Bay: „La narrativa sobre el indígena en América Latina: Fases, entrecruzamientos, derivaciones". *Acta literaria*, 47. évf., 2013. 85–99.

[6] A cím magyar fordításban: „Levél … az amerikai vademberekről, akik sohasem tudnak értelemmel gondolkodni". A tanulmányhoz a levél spanyol fordítását használtam fel: Luigi Brenna: „Sobre los salvajes de America". In: *Europa y Amerindia. El indio americano en textos del siglo XVIII.* Quito, Ecuador, Ediciones Abya-Yala, 1991. 179–202.

[7] Andrew S. Curran: „Préface: Pourquoi étudier la représentation de L'Afrique dans la pensée du XVIIIe siècle?" In: *L'Afrique du siècle des Lumières*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009. xix–xxix.

[8] Az egyszerűség kedvéért innentől kezdve az Afrika megnevezést fogom használni.

[9] Pierre Cambou: „L'Africain dans le conte voltairien: une image à la Janus". In: *L'Afrique du siècle des Lumières*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009. 115–128.

[10] Curran, i. m. A teljes kontinenst tekintve az európaiak egyedül Egyiptomot ismerték el fejlett civilizációként, tekintettel az ókori Egyiptomi Birodalom nagyságára és az iszlám műveltségű elitre. Lansana Keita: „Eurocentrism and the contemporary social sciences". *Africa Development/Afrique et Développement*, 45. évf., 2. sz., 2020. 17–38.

kevesebb, mint Amerika és Ázsia esetében, miközben a vízi és szárazföldi kereskedelmi érdekek megkívánták a kontinens alapos földrajzi és antropológiai ismeretét.[11]

A gyarmati rendszer felbomlását követően kialakuló posztkolonialista irányzatok közös célkitűzése a volt gyarmattartó birodalmak hatásának kritikai szemléletű értékelése és annak csökkentése a régi kolóniák területén. Bár szoros értelemben vett gyarmati korszakról csak a berlini konferenciát követően beszélhetünk (1884–1885), melynek célja a Kongó-medencében történő kereskedelmi tevékenység felosztása volt, már ezt megelőzően is megkezdődött az európai hatalmak afrikai expanziója. A XV. századtól egyre erősödött az európai, elsősorban portugál, brit és francia jelenlét a kontinensen. A rabszolgák amerikai kontinensre történő szisztematikus bevitelének első ismert hulláma 1605 és 1610 közé tehető, amikor a portugálok megkezdték Brazília területén való terjeszkedésüket, de valószínűsíthetően már Kolumbusz Kristóf idején is érkeztek afrikai rabszolgák a kontinens területére.[12] Az ezt követő két évszázadon átívelő transzatlanti rabszolgakereskedelem során több mint tízmillió afrikait telepítettek át Amerikába. Az afrikai származású rabszolgák jobb és hatékonyabb munkaerőnek bizonyultak, mint a korábban alkalmazott szerződéses szolgák, illetve az amerikai őslakosok, akiknek a szervezete nem tudott megküzdeni az Óvilágból hozott ismeretlen betegségekkel.[13] Ettől függetlenül az afrikai rabszolgák körében is igen magas volt a halálozási ráta, hiszen sokan még a hajóút során életüket vesztették betegség vagy öngyilkosság következtében. Az első rabszolgatörvények az 1680-as években léptek érvénybe, és 1700-ra az észak-amerikai rabszolga-populációt szinte teljes egészében az Afrikából áthurcolt feketék alkották, ami megalapozta a származás, majd pedig bőrszín alapú megkülönböztetés gyakorlatát és táptalajt biztosított a korai rasszista elméletek kialakulása számára.[14] A rabszolgakereskedelemnek európai oldalon az 1815-ös bécsi kongresszus vetett hivatalosan véget, de a gyakorlatban a XIX. század végéig folyt a rabszolgák adásvétele, sokszor afrikai közvetítőkön keresztül.[15] A bőrszín alapú faji megkülönböztetés, a feketék szellemi és erkölcsi alsóbbrendűségének gondolata a rabszolgakereskedelemmel párhuzamosan vált széleskörűen elfogadottá, és – paradox módon – a felvilágosodás idején élte legintenzívebb szakaszát mind a filozófiai, mind pedig a természettudományos gondolkodásban.[16] A dél-afrikai régióban élő koikoi, korábban hottentotta néven ismert nép a felvilágosodás kori szerzők kedvelt példája ennek

[11] Jean-Claude Halpern: „Approches de l'Afrique au XVIIIe siècle: un savoir éclaté". In: *L'Afrique du siècle des Lumières*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009. 3–14.

[12] Catherine Coquery-Vidrovitch: „Afrique: 2000 ans de colonisation". In: *L'Afrique du siècle des Lumières*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009. 135–142.

[13] Luke Pepera: *Motherland. A Journey Through 500,000 Years of African Culture and Identity*. London, Weidenfeld & Nicolson, 2025. 99.

[14] Pepera, i. m., 100.

[15] Philippe Haudrère: „La grande déportation vers l'Amérique". In: *L'Afrique du siècle des Lumières*. Oxford, Voltaire Foundation, 2009. 153–166.

[16] Catherine Coquery-Vidrovitch: „L'esclavage, une question noire". In: *Afrique subsaharienne. Un continent d'histoires*. Nouveau Monde Éditions – L'Histoire, 2022. 143–152.

az ideológiának alátámasztására.[17] A kontinens és népeinek korabeli ábrázolását hasonlóan sajátos ellentmondás jellemzi: miközben a XVIII. századot általánosságban a klasszikus liberalizmus és az új típusú demokráciák kialakulásával azonosítjuk, ugyanebben az időszakban alakulnak ki azok a gyakorlatok, amelyek lehetővé tették az emberek származás és bőrszín alapján történő hierarchikus felosztását. Végső soron ez legitimálta a transzatlanti rabszolgakereskedelmet, annak ellenére, hogy a rabszolgaság intézményét a felvilágosodás filozófiája kategorikusan elutasította és erkölcsileg védhetetlennek ítélte.[18]

Az afrikai országok gyarmati birodalmaktól történő függetlenedése 1960-ra ugyan javarészt befejeződött (kivétel a portugál gyarmati fennhatóság alá tartozó Angola, ahol 1975-ben zárult le a folyamat), az eurocentrizmus továbbra is meghatározó normarendszerként működik az afrikai kultúra és identitás értelmezésében, valamint a politika és a jogi szabályozás területén is.[19] A több évszázados európai hatást ellensúlyozva, természetes válaszreakcióként jelenik meg az 1960-as években az afrocentrizmus, amely azóta is egyre nagyobb mértékben formálja az afrikai filozófiát, irodalmat, antropológiai és politikai gondolkodást. Az afrocentrista megközelítések célkitűzései között szerepel az afrikai kultúrák változatosságának láttatása a homogenizáló gyakorlatok ellenében,[20] az afrikai gondolkodás és értékrend érvényesítése a nyugati normarendszerrel szemben, valamint mindezzel összefüggésben a helyi kultúrából kiinduló egyéni, közösségi és nemzeti szintű identitásképzés. A kultúra- és társadalomtudományi kutatásokban az endogén módszerek alkalmazását szorgalmazzák.[21] Röviden összegezve elmondható, hogy a kortárs afrikai gondolkodást e két szemlélet együttes létezése és egymással való elkerülhetetlen keveredése jellemzi.[22] A továbbiakban lényegre törően összefoglalom a keretszemantika fő elméleti megfontolásait, és amellett érvelek, hogy a gondolkodási rendszereket mozgató fogalmi keretek, illetve kulturális sémák feltárásával a korábbiaknál mélyebb összefüggéseiben értelmezhetjük az adott korra, régióra és ideológiai berendezkedésre jellemző diszkurzív gyakorlatokat.

[17] A koikoik egy nem bantu eredetű csettintő nyelvet beszélnek, amelyet a holland telepesek nem értettek, innen a valószínűleg afrikaans eredetű, ma már sértő 'hottentotta' elnevezés, amely dadogást jelent. URL: https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/h-F2416/hottentotta-F2617/ (Hozzáférés: 2025.11.01.).

[18] Curran, i. m., xix.

[19] Linus A. Hoskins: „Eurocentrism vs. Afrocentrism. A Geopolitical linkage analysis". *Journal of Black Studies*, 23. évf., 2. sz., 1992. 247–257; Keita, i. m.; Bowden, i. m.

[20] Ld. Dipo Fayolin: *Africa Is Not a Country. Breaking Stereotypes on Modern Africa*. Egyesült Királyság, Vintage Publishing, 2022.

[21] Iniesta Ferran: *Pensamiento Tradicional africano. Regreso al planeta negro*. Madrid, Editorial Catarata, 2010; Keita, i. m.; Joel Mokhoathi: „»I am an African«: A Philosophical Enquiry of Identity and Culture". *Journal of Black Studies*, 53. évf., 1. sz., 2022. 92–108.

[22] Ferran, i. m.

A keretszemantikáról röviden

A keretszemantika Charles J. Fillmore amerikai nyelvész (1929–2014) nevéhez fűződik, aki eredetileg a szavak definíciós nehézségeit kutatta, különös tekintettel a jelentés összetett és dinamikus természetére. A fogalmi keretek meghatározásához az a felismerés vezetett, hogy adott szó csak más szavak relációjában értelmezhető, ami feltételezi, hogy fogalmaink hálózatos struktúrában léteznek elménkben. A szavak teszik lehetővé tapasztalataink kategorizációját és közlését, a jelentés pedig a világról meglévő tudásunk, érzelmeink, napi szintű interakcióink mentén formálódik, változik. A fogalmi kereteket hagyományosan egy kategória strukturált mentális reprezentációjaként értelmezzük,[23] Fillmore megfogalmazásában:

> A 'fogalmi keret' kifejezés alatt értünk minden olyan fogalmat, amely a többi fogalomhoz úgy kapcsolódik, hogy megértéséhez ismernünk kell a teljes rendszert, amelybe illeszkedik. Amikor e rendszer bármely eleme megjelenik egy szövegben vagy egy beszélgetésben, a többi elem is automatikusan elérhetővé válik [az elme számára].[24]

Más szóval, a fogalmi keretek alapvető szervezőelve a hálózatos forma, amelyben minden elem szemantikai kapcsolatban van a többivel. Az így létrejövő keretek a világ dolgait részletes, az általunk tapasztalt valóságnak megfelelően strukturált és koherens formában tárolják. Vegyük például a CSALÁD fogalmi keretének egy szeletét! Az apa–fiú kapcsolatot biológiai, funkcionális és érzelmi alapon szoktuk értelmezni. Eszerint apa és fiú mindketten hímneműek,[25] közös történettel rendelkeznek.[26] Az apa idősebb, mint a fiú, az apa felelősséggel tartozik fia iránt, vigyáz testi és lelki épségére – ez egyben meghatározza a befogadó fogalmi keret szerinti hagyományos szerepét is. A fiú fiatalabb, mint az apja, tiszteletet érez és mutat apja iránt, utánozza viselkedését, és így tovább. Az apa–fiú kapcsolat a család fogalmi keret kulturálisan beleértett része, amely a keret többi részének értelmezését is alakítja (és ez a logika fordítva is érvényesül). További példaként említhetjük a TEST fogalmi keretét,[27] amelyben a testrészek egymáshoz való kapcsolódása és a testünk működéséről való laikus, illetve szakmai tudásunk határozza meg a fogalmi keret tartalmát, vagy a szakirodalomban gyakran idézett KERESKEDELMI TRANZAKCIÓ keret, amely az

[23] KÖVECSES Zoltán – BENCZES Réka: *Kognitív nyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. 51.

[24] „By the term 'frame', I have in mind any system of concepts related in such a way that to understand any one of them you have to understand the whole structure in which it fits; when one of the things in such a structure is introduced into a text, or into a conversation, all of the others are automatically made available". Charles J. FILLMORE: „Frame Semantics". In: *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin – New York, Mouton de Gruyter, 2006. 373.

[25] A formális szemantika +/- érték szabályának figyelembevételével.

[26] Jean-Mark GAWRON: „Frame Semantics". In: *Semantics: Theories*. Berlin – Boston, De Gruyter Mouton, 2019. 57–85. Idézet helye: 68–69.

[27] KÖVECSES–BENCZES, i. m., 52.

eladó–vevő kölcsönös függésére és a pénzügyi tranzakció kulturálisan elfogadott szkriptjére (forgatókönyvére) épül. [28]

Természetesen az itt bemutatott példák a szokások, kulturális gyakorlatok és intézmények sematikus, sztereotipikus elképzelésén alapszanak, és a valóságban gyakran másként fejeződnek ki. Ugyanakkor jól érzékeltetik a fogalmak relacionális természetét. A fogalmi kereteket idealizált kognitív modelleknek, illetve kulturális modelleknek is szoktuk nevezni, hiszen az egyetemes jelentésalkotási folyamatokon túl nagymértékű kulturális változatosság tapasztalható a fogalmi rendszerekben és a hozzájuk kapcsolódó kulturális gyakorlatokban.[29] A fogalmi keretek az adott értelmező közösséget szervező alapvető, mélyen beágyazódott kulturális sémaként is értelmezhetőek, amelyek tükrözik és dinamikusan formálják a közösség értékrendszerét.[30] Mindebből következik, hogy a közösséget egyben tartó diszkurzív gyakorlatok tematikus és szövegszintű vizsgálatával feltárhatjuk e kulturális sémák szerkezetét, diszkurzív sajátosságait és társadalmi funkcióit.[31] A fogalmi keretek társadalomformáló szerepével kapcsolatos korábbi tanulmányok[32] sikeresen azonosítottak olyan fogalmi kereteket, sémákat és metaforákat, amelyek bizonyíthatóan hozzájárultak a vizsgált gondolati rendszerek intertextuális koherenciájához. A továbbiakban e megfontolások mentén elemzem a szócikkekben megjelenő kereteket és sémákat az *Enciklopédia* válogatott szócikkeiben.

Módszertan és elemzés

Az Afrikával kapcsolatos fogalmi keretek megállapításához és koherens rendszerbe foglalásához mindenekelőtt szükséges volt a vizsgálati korpusz behatárolása, azaz az elemzés szempontjából releváns szócikkek kiválasztása. Az *Enciklopédia* elektronikus változatához az ENCCRE[33] felülete biztosít hozzáférést, amelynek összetett keresési funkciói és a részletes annotációk jelentősen megkönnyítik az egymással összefüggő szócikkek feltárását. A leszűkített korpusz összesen 36 szócikket[34] tartalmaz, ebből 14 általános antropológiai vagy filozófiai fogalom, amely közvetlenül kapcsolható a témához. A fennmaradó 22 tétel Afrika föld- és

[28] Miriam R. L. Petruck: „Frame Semantics". In: *Handbook of Pragmatics. Manual, Second Edition*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2022. 592–601, itt: 592–595; 597.

[29] Kövecses–Benczes, i. m., 56, 217–218.

[30] Branca Telles Ribeiro – Susan M. Hoyle: „Frame Analysis". In: *Handbook of Pragmatics. Manual, Second Edition*. Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 2022. 162–163.

[31] Ribeiro–Hoyle, i. m., 162.

[32] Ld. például: Aradi Csenge: *Diskurzusok emberről és Istenről. Kognitív metaforaelméleti elemzések Pascal és La Rochefoucauld munkáiban*. Budapest, Ráció Kiadó, 2019; George Lakoff: *Moral Politics: How Liberals and Conservatives Think.* Harmadik kiadás. Chicago, University of Chicago Press, 2016; Andreas Musolff: *National Conceptualisations of the Body Politic. Cultural Experience and Political Imagination*. Singapore, Springer Nature, 2021; Uő., „Metaphorical framing in political discourse". In: *Handbook of Political Discourse*. Edward Elgar Publishing, 2023. 145–163.

[33] Édition Numérique Collaborative et Critique de l'*Encyclopédie*. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/ (Hozzáférés: 2025.11.01.).

[34] A szócikkek teljes listáját a tanulmány végén található Függelék tartalmazza. A kutatás első fázisában összehasonlítási alapnak öt Közép- és Dél-Amerikát érintő szócikk is szerepelt a korpuszban, de később nem bizonyultak relevánsnak, így azok kikerültek az elemzésből.

természetrajzi sajátosságaival, az afrikai népekkel, a fekete bőrszínnel, valamint a transzatlanti rabszolgakereskedelemmel foglalkozik.
A korpusz véglegesítését követően szoros olvasási technikával azonosítottam a szócikkek tartalmát és argumentatív struktúráját meghatározó fogalmi kereteket, majd pedig az egyes szócikkek közötti kapcsolódási pontokat. Az alábbi ábra vázlatos formában mutatja be a szócikkeket felépítő fogalmi keretek közötti összefüggéseket.

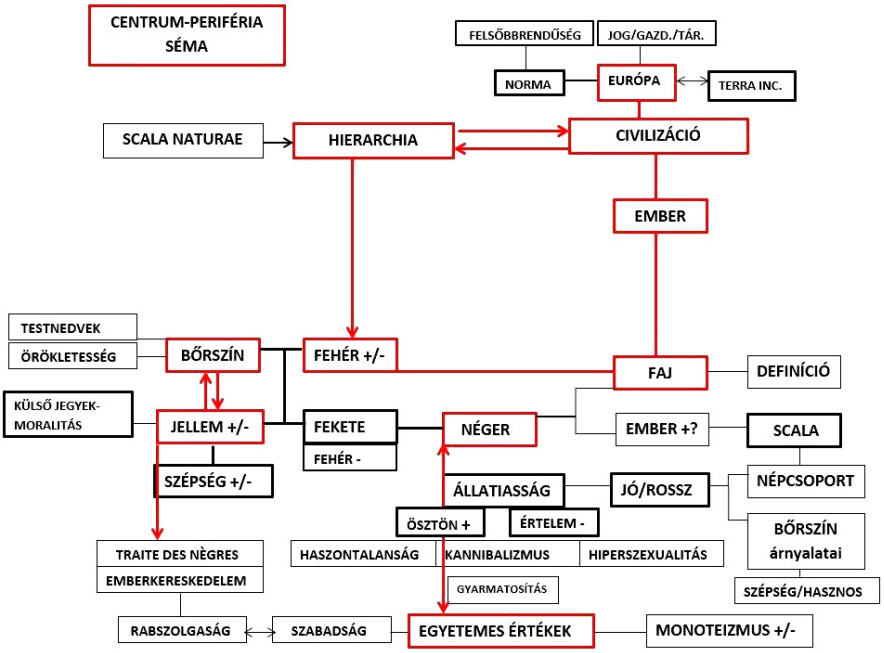

Pirossal vannak jelölve azok a fogalmi keretek, amelyek az elemzett szócikkek legnagyobb részében explicit módon megjelennek mint az egyes szócikkek témái vagy mint referenciapontok, amelyek a szócikkeket egymáshoz kapcsolják. Ezeket a fogalmi kereteket azonosítottam a korpuszt teljességében átfogó motívumokként. A kétirányú nyilak a fogalmi keretek közötti ok-okozati kapcsolatokat jelölik, a +/- jelek pedig a bináris szemantikai értékek mentén történő értelmezést, amely adott tulajdonság és az ahhoz rendelt kulturálisan meghatározott értékeket jelzi. Az ábrából tisztán kirajzolódik a fogalmi kapcsolódások gazdag rendszere, amely egyúttal feltételezi a szócikkeken átívelő diszkurzív koherencia meglétét.

A tanulmány elemző részében elsősorban azokra a fogalmi keretekre és sémákra összpontosítok, amelyek makroszinten meghatározzák a korpuszban kibontakozó narratíva gondolati egységét, és az uralkodó kulturális modell(ek) részeként alakítják a korszak tudományos és közgondolkodását Afrika népeivel

kapcsolatban. Ezek közül kiemelt figyelmet szentelek a CENTRUM–PERIFÉRIA sémának, a faji alapú hierarchia és a skaláris osztályozás modelljeinek, valamint a bőrszín és személyiség metonimikus relációjának.

A CENTRUM–PERIFÉRIA olyan koherenciateremtő elemként jelenik meg, amely a korpusz egészén átívelve, mélyrehatóan strukturálja az én és a másik értelmezési kereteit. Tipológiai tekintetben a CENTRUM–PERIFÉRIA séma a perceptuális képi sémákhoz tartozik. Ahogyan elnevezésük is mutatja, a képi sémák az elmében tárolt elvont, részletes struktúrával nem rendelkező fogalmi mintázatok, melyek a világ működéséről való ismereteinket tömörítik könnyen megragadható, konkrét tartalom nélküli formába, ezáltal megkönnyítve a kategorizációt és biztosítva a tapasztalat koherenciáját mindennapi életünkben.[35] Fogalmi gondolkodásunk, beleértve a metaforikus absztrakciókat, jelentős mértékben épít a képi sémákra, hiszen azok legalapvetőbb testi és környezeti tapasztalataink lenyomatai. A CENTRUM–PERIFÉRIA séma tapasztalati gyökere, hogy saját testünket két fő részből álló entitásként gondoljuk el: egy középponti rész (a törzs és a fej: a szív és az agy létfenntartó szerepe kiemelt értékkel bír) és egy perifferikus rész (végtagok és nem feltétlenül létfontosságú testrészek). Fontos, hogy a séma aszimmetrikus relációt feltételez, ahol a periféria függ a középponttól, ám ez fordítva nem igaz: a középpont a periféria létezése nélkül is fenn tudja tartani magát.[36]

Most vizsgáljuk meg közelebbről, hogyan érvényesül a CENTRUM–PERIFÉRIA séma a korpuszban! Az eurocentrikus világszemlélet pontosan e képi séma logikáját kihasználva rögzíti az erőviszonyokat, és ezzel egy olyan geokulturális teret hoz létre, amelyben az európai értékrend válik irányadó normává a társadalmi, jogi és gazdasági fejlettség tekintetében. Más szóval Európa a civilizáció középpontja: az európai ember megtestesíti a kartezianizmus racionális emberideálját, aki tökéletesen uralja ösztöneit és érzelmeit, s egyben élő bizonyítéka a történelem lineáris fejlődésének. Ezzel szemben Afrika és Amerika őslakosai a civilizáció küszöbén rekedt, értelmet és erkölcsi integritást nélkülöző népcsoportok, akik nem részesültek és talán soha nem is részesülhetnek a magasabb rendű emberi értékekből (gondoljunk csak vissza Luigi Brenna korábban idézett levelére 1785-ből, amely alig három évtizeddel a bécsi kongresszus előtt íródott). Ahogyan Ruth Finnegan brit antropológus fogalmaz az afrikai népmesei hagyományok kapcsán: az afrikai embert az európai gondolkodás fosszíliává, a történelem hajnalára emlékeztető maradvánnyá redukálta.[37] Európa és a *terrae incognitae* között az európai ember tehát áthidalhatatlan különbséget lát. Radiális elrendezéséből adódóan a CENTRUM–PERIFÉRIA séma szemléletesen ragadja meg a privilegizált és marginalizált közösségek közötti konceptuális távolságot. Mindebből következik, hogy az egyes népek és néprajzi csoportok alá- és fölérendeltségi viszonyban vannak egymással, és az így létrejövő hierarchia rendezési kritériumait ismételten az európai norma fogja meghatározni. Ennek az ideológiai

[35] Kövecses–Benczes, i. m., 133.
[36] Uo.
[37] Finnegan, i. m., 309.

képződménynek fogalmi alapját a SKÁLA vertikális elrendezésű képi sémája kölcsönzi, és feltételezhetően szoros kapcsolódást mutat a *scala naturae*, azaz a LÉTEZÉS NAGY LÁNCOLATÁnak modelljével is. A *scala naturae* gyökerei az ókorra nyúlnak vissza, a természetben megjelenő élő és élettelen entitások egymáshoz való viszonyát egy metaforikus alá- és fölérendeltségi viszonyrendszerben való ábrázolásának korai modelljeként tartjuk számon. A középkori skolasztikus gondolkodásban vallásos színezetet nyer, majd Isten foglalja el a hierarchia csúcsát; közvetlenül alatta helyezkedik el az angyalok kara, majd pedig a társadalom, az egyén, az állat- és növényvilág, legalsó fokán pedig az élettelen természeti entitások és az időjárással összefüggő jelenségek. A létezés hierarchiája a mai napig a zsidó-keresztény kultúrkör meghatározó metaforájaként alakítja a világról való gondolkodásunkat, annak ellenére, hogy a kopernikuszi fordulat és az azóta bekövetkező tudományos paradigmaváltások számtalanszor dekonstruálták létjogosultságát,[38] melynek oka feltételezhetően a modell erőteljes történeti-kulturális beágyazottságában keresendő. Mindehhez minden bizonnyal hozzájárul, hogy – akárcsak a centrum–periféria séma esetében – a SKÁLA séma hatékony és logikus kategorizációs rendezőelvnek bizonyul az elme számára. A kognitív nyelvészeti elemzésekben a létezés hierarchiáját olyan metaforának tekintjük, melynek segítségével könnyebben megérthetjük az ember önmagához, társaihoz, természethez, valamint természetfelettihez való viszonyát.[39]

Az afrikai népek, illetve szűkebb értelemben vett népcsoportok skaláris osztályozása erőteljesen megjelenik az elemzett korpuszban, és értelemszerűen a néprajzi jellegű és a „nègre" témakörhöz kapcsolódó szócikkekben jut hangsúlyos szerephez. Elsőként vizsgáljuk meg a NEGRE *(hist. nat.)* szócikkének kiemelt szemelvényeit (a szövegben szereplő idézetek saját fordításaim, a francia eredetit lábjegyzetben tüntetem fel):

> Nemcsak a bőrük színe különbözteti meg őket, hanem arcuk minden vonásában mások, mint a többi ember; széles és lapos orrukkal, hatalmas szájukkal és gyapjúszerű hajukkal olyanok, mintha egy új emberi fajt alkotnának. Ha az Egyenlítőtől eltávolodva a Déli-sark felé haladunk, fekete bőrük kivilágosodik, de csúfságuk megmarad: e hitvány emberek lakják Afrika déli részének egészét.[40]

Bár a bőrszín – ahogyan a fenti idézet is utal rá – nem az egyedüli kritériuma az európaiak és afrikaiak összehasonlításának, az értéktulajdonítás elsődleges szempontjának tekinthető. Ugyanezen szócikk egy későbbi bekezdése a fekete bőrszín eredetével kapcsolatos orvostudományi kutatásokat foglalja össze:

[38] ARADI, i. m., 183–204.

[39] George LAKOFF – Mark TURNER: *More than cool reason: A field guide to poetic metaphor*. Chicago, University of Chicago Press, 1989. 166–213.

[40] „Non-seulement leur couleur les distingue, mais ils different des autres hommes par tous les traits de leur visage, des nez larges & plats, de grosses levres, & de la laine au lieu de cheveux, paroissent constituer une nouvelle espece d'hommes. Si l'on s'éloigne de l'équateur vers le pole antartique, le noir s'eclaircit, mais la laideur demeure: on trouve ce vilain peuple qui habite la pointe méridionale d'Afrique." M. FORMEY: „NEGRE" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 76b–79a, itt: 76b.

> Más orvosdoktorok nagy gonddal kutatták a négerek feketeségének okát, és az egymással versengő elméletek közül kettőre szűkítették le a kört: az egyik szerint az epe okozza a fekete bőrszínt, a másik szerint pedig az erekben csordogáló sűrű váladék rossz minősége felelős érte. […] Végül azonban mégis azt kell megállapítani, hogy a négerek bőrét és haját érintő degeneráció valószínűsíthetően abból ered, hogy a megtermékenyítés pillanatában egymással összeolvadó szeminális folyadék és a csírasejt nincsenek összhangban egymással.[41]

Az emberi bőrszín változatosságát magyarázó elméletek és a közismert boncolási eredmények részletes leírását a Peau des negres *(anatomie)*[42] szócikk tartalmazza. A szócikk említi Georges-Louis Leclerc de Buffon (1707-1788) francia természettudós elméletét, miszerint a bőrszín fokozatos változását az elsősorban éghajlati és életmódbeli különbségek mentén érdemes értelmezni. Ugyanitt egy másik elmélet már boncolási megfigyelésekre támaszkodva azt az elképzelést szorgalmazta, hogy az afrikai újszülöttek fehéren, illetve kissé vörösesen jönnek világra, majd néhány nap elteltével, a levegő hatására válik bőrük feketévé a száraz trópusi éghajlaton.[43] A fehér–fekete bináris oppozíciójában a fehér az alapértelmezett érték, a természetes emberi bőrszín, amelyet szükségtelen magyarázni, és amelyhez képest minden más rendellenes, furcsa, torz. A társított értékítéletek is a fehér ember normalitását erősítik: a fekete arc csúnya, aránytalan, a haj is inkább állatias, mint emberi. A bőrszín az ember fogalmi keretének eleme, amelyre kiemelt figyelem irányul a narratívában, s ezáltal rész az egész helyett metonimikus viszonyba kerül a befoglaló fogalmi kerettel: más szóval a bőrszínt tekintjük az emberi minőség meghatározó tulajdonságának. A továbbiakban vizsgáljunk meg néhány példát, amelyben érvényesülni látszik az imént felvázolt rész–egész viszony és az azzal társított értékek.

Elsőként a Negres *(commerce)* szócikkből szeretnék néhány szövegrészletet kiemelni. A felvilágosodás ember- és társadalomfilozófiája az alapvető emberi jogokra hivatkozva egyértelműen elutasítja a rabszolgaság intézményét,[44] és ez a gondolat a transzatlanti rabszolgakereskedelem kapcsán is megjelenik:

[41] „D'autres physiciens ont recherché avec beaucoup de soin la cause de la noirceur des negres; les principales conjectures qu'ils ont formées sur ce sujet se réduisent à deux, dont l'une attribue la cause de la noirceur à la bile, & l'autre à l'humeur renfermée dans les vaisseaux dont le corps muqueux est rempli. […] [E]nfin l'on doit conclure que la cause de la dégénération de la couleur des negres & de la qualité de leurs cheveux doit être vraissemblablement rapportée à l'action & au plus ou moins de disconvenance du fluide séminal avec le germe qui pénetre dans les premiers momens de l'évolution des parties." Uo., 77b.

[42] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Peau des negres" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 12. köt., 215b–217a.

[43] „Cette observation prouve que l'action de l'air est nécessaire pour produire la noirceur de la peau des negres; leurs enfans naissent blancs, ou plutôt rouges, comme ceux des autres hommes, mais deux ou trois jours après qu'ils sont nés, la couleur change, ils paroissent d'un jaune basané qui se brunit peu-à-peu, & au septieme ou huitieme jour ils sont déja tout noirs." Uo., 216b.

[44] Ld. Louis de Jaucourt, (chevalier): „Esclavage s. m. (droit nat. Religion, Morale.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 5. köt., 934a–939a.

> Sokan próbálják igazolni ennek a gyűlöletes és a természetes joggal szembemenő kereskedelmi gyakorlatnak a létjogosultságát azzal, hogy ezek a rabszolgák szabadságuk elvesztésével megváltják üdvösségüket; hogy a keresztény oktatás, amelyben részesülnek (azzal együtt, hogy [a feketék] nélkülönözhetetlenek a cukor, a dohány és az indigócserje termesztéséhez), megszépíti az emberek igásállatként való adásvételének kegyetlenségét.[45]

A kapcsolódó Traite des negres szócikket jegyző Jaucourt lovag ugyanezen erkölcsi álláspont mellett érvel, amikor azt írja: „[E]ladják a négereket, hogy rabszolgaságba kényszerítsék őket, és ez egy olyan üzlet, amely megszegi a vallás és az erkölcs törvényeit, sérti a természetjogot és az emberi jogok minden formája ellen vét."[46] Az egyetemes törvények szelleme elítéli az emberi méltóságot és szabadságot alapjaiban sértő gyakorlatot, amely az emberek egy csoportját állattá, puszta kereskedelmi termékké redukálja, melynek egyetlen célja – mai fogalmakkal kifejezve – a profit maximalizálása. Jaucourt a továbbiakban arra is utal, hogy a nyugat-afrikai rabszolgakereskedelmet lehetővé tevő és fenntartó gazdasági szereplők fontos csoportját alkotják maguk az őslakos uralkodók és kereskedők, akik saját népüket taszítják rabszolgaságba a meggazdagodás reményében, önkényesen rendelkezve szabadságukról és életükről.[47] Éles ellentétben áll ez az egyetemes emberi értékek és jogok melletti kategorikus állásfoglalás a Negre *(commerce)* szócikk későbbi részével, amely a rabszolgákat hasznosságuk és idomíthatóságuk alapján csoportosítja és határozza meg kereskedelmi értéküket: „A legjobb négereket a Zöld-foki szigetekről, Angolából, Szenegálból […] lehet beszerezni. A tökéletes néger, aki 17–18, de legfeljebb 30 éves, az ország kereskedelmi termékeiben számolva 30, legfeljebb 32 fontot ért."[48]

---

[45] Jean-Baptiste-Pierre Le Romain (aláírása M. Le Romain): „Negres (commerce)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 79b–80b. „On tâche de justifier ce que ce commerce a d'odieux & de contraire au droit naturel, en disant que ces esclaves trouvent ordinairement le salut de leur ame dans la perte de leur liberté; que l'instruction chrétienne qu'on leur donne, jointe au besoin indispensable qu'on a d'eux pour la culture des sucres, des tabacs, des indigos, &c. adoucissent ce qui paroît d'inhumain dans un commerce où des hommes en achetent & en vendent d'autres, comme on feroit des bestiaux pour la culture des terres."

[46] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Traite des negres" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 16. köt., 532b–533a. „Cet achat de negres, pour les réduire en esclavage, est un négoce qui viole la religion, la morale, les lois naturelles, & tous les droits de la nature humaine."

[47] „Personne n'ignore qu'on les achete de leurs princes, qui prétendent avoir droit de disposer de leur liberté, & que les négocians les font transporter de la même maniere que leurs autres marchandises, soit dans leurs colonies, soit en Amérique où ils les exposent en vente." Ld. Uo., 532b; Haudrère, i. m., 158–159.

[48] „Les meilleurs negres se tirent du cap Verd, d'Angole, du Sénégal […] Un negre piece d'Inde (comme on les nomme), depuis 17 à 18 ans jusqu'à 30 ans, ne revenoit autrefois qu'à trente ou trente-deux livres en marchandises propres au pays." „Negres (commerce)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 80a. A „piece [pièce] d'Inde" kifejezés nehezen fordítható: a rabszolgák értékének megállapításakor figyelembe vették az egyén fizikai állapotát, és a tökéletes, tehát fiatal, foghiány nélküli, életerős férfiakat tekintették etalonnak, akik egyúttal a legmagasabb kereskedelmi értéket képviselték. A kifejezés feltehetőleg az Indiai-óceánon keresztül elhurcolt rabszolgákra utal.

A transzatlanti rabszolgakereskedelem narratívájában megjelenő kettősség másik illusztratív példája a Negres, considérés comme esclaves dans les colonies d'Amérique címet viselő szócikk.[49] A szerző, Le Romain az egyetemes emberi szabadságjogok ellenében (de azokat mindvégig fenntartva) próbálja igazolni a rabszolgakereskedelem létjogosultságát, és fő indokként a feketék intellektuális és érzelmi alsóbbrendűségét nevezi meg. Mindenekelőtt szól az amerikai kontinensen uralkodó klimatikus viszonyokról: a fülledt trópusi éghajlat elsősorban a fekete-afrikaiak temperamentumának kedvez, szemben az európaiakkal, akik mérsékeltebb, kiegyensúlyozottabb időjáráshoz és magasabb életminőséghez szoktak:

> A forró égövi szélsőségesen meleg hőmérséklet, a megváltozott étrend és alapvetően gyenge alkata nem engedi a fehér embernek, hogy ilyen éghajlati körülmények között egymaga nehéz fizikai munkát végezzen. Az európaiak által elfoglalt amerikai földek javarészt még megműveletlenek, és feltétlenül szükséges a négerek segítsége, akiket Guinea[50] minden részéről szállítottak a kontinensre. Ezek a feketék, akik életerősnek születtek és hozzászoktak az igénytelen ételekhez, olyan kellemes feltételeket találnak Amerikában, amelyek sokkal jobban megfelelnek állatias életmódjuknak, mint saját hazájuk.[51]

Megjelenik Le Romain leírásában a dehumanizált fekete rabszolga képe, amelyet igénytelen, állatias életmódja alkalmassá tesz a klimatikus szélsőségekben való kemény munkára, és ezzel együtt nincsenek az európai emberhez mérhető igényei. Fogalmi szinten a skála képi séma, azon belül is a korábban már említett létezés hierarchiája húzódik meg e gondolati rendszer mögött: az emberek hierarchiájában a feketék (és általában a nem európai őslakos népek) foglalják el a legalsó szintet, és úgy viszonyulnak a fehérekhez, ahogyan a létezés nagy láncolata metaforában az állatok az emberhez. Kimutatható a metaforát alkotó szintek közötti fogalmi átjárhatóság, ami azt jelenti, hogy adott szint értelmezhető egy másikon keresztül. Az ember–állat kapcsolat tekintetében ez az antropomorfizáció és dehumanizáció folyamatainak felel meg.[52] A feketék állatként való megjelenítése nem korlátozódik fizikai és életmódbeli tulajdonságaikra, hanem

[49] Jean-Baptiste-Pierre Le Romain: „Negres, considérés comme esclaves dans les colonies d'Amérique" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 11. köt., 80b–83b.

[50] Itt: Guinea alatt általánosságban a nyugat-afrikai partvidéket értik, ahol a rabszolgakereskedelem legnagyobbrészt zajlott.

[51] „L'excessive chaleur de la zone torride, le changement de nourriture, & la foiblesse de tempérament des hommes blancs ne leur permettant pas de résister dans ce climat à des travaux pénibles, les terres de l'Amérique, occupées par les Européens, seroient encore incultes, sans le secours des negres que l'on y a fait passer de presque toutes les parties de la Guinée. Ces hommes noirs, nés vigoureux & accoutumés à une nourriture grossiere, trouvent en Amérique des douceurs qui leur rendent la vie animale beaucoup meilleure que dans leur pays." Jean-Baptiste-Pierre Le Romain: „Negres, considérés comme esclaves dans les colonies d'Amérique" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 80b.

[52] Aradi, i. m; Uő., „Conceptualisations of Animals in the African Folktale through the Lens of the Butuntu Philosophy". In: *Studies on the Human – Animal Relationship. Anthrozoology Series*, 5. köt., Debrecen, University of Debrecen, 2025. 38–52.

kivetül intellektuális és erkölcsi megítélésükre is. A szócikk „Caractere des negres en général" bekezdésében az alábbiakat olvashatjuk:

> Ha véletlenül találnánk is becsületes guineai négert (a többségük gonosz), azok is túlnyomórészt hajlamosak a szabadelvűségre, a bosszúra, lopásra és a hazugságra. Oly hajthatatlanok, hogy sohasem ismerik el hibáikat, mindegy, milyen büntetést kell emiatt kiállniuk; még a halál gondolata sem rendíti meg őket. […] Ami a kreol négereket[53] illeti, a nevelésnek köszönhetően ők valamivel jobbak, de ők sem hazudtolják meg származásukat, hiú, lenéző, gőgös népek, akik szeretik a lustaságot, a játékot, és mindenekelőtt a nőket.[54]

Láthatjuk, hogy az idézett szövegrészletben a szerző negatív jellemvonások egész listáját sorakoztatja fel annak érdekében, hogy érzékeltesse a fehér és a fekete ember közötti különbséget. Mindezt anélkül teszi, hogy a megnevezett negatív értékeket *expressis verbis* párhuzamba állítaná a fehér ember erényeivel – erre nincs is szükség, hiszen az európai norma a beleértett viszonyítási alap. Az európai stílusú nevelés eredményeként a már amerikai földön, rabszolgaságban született, fekete bőrű kreolok bizonyos tekintetben jobbak, mint felmenőik, de a származásból adódó alaptermészetüket ők sem tudják leküzdeni. A teljes devalvációt valamelyest egyensúlyozzák Le Romain azon sorai, amelyek a családi kötelékeket ábrázolják: „Nem kell elvárni ettől a fajtól, hogy olyan erényeket mutassanak fel, amelyekkel a fehér ember nem bír; ugyanakkor nagyon egységes családokat alkotnak, jól élnek, szeretik gyermekeiket és igen nagy becsben tartják őket."[55]

E sorok ellentétet állítanak a feketék erkölcsi megítélése és családszerető természete között: mintha az európai kultúra által helyesnek ítélt értékrendszer látszólagos hiányában meglepőként hatna, hogy a feketéket is ugyanolyan szoros érzelmi kapcsolat fűzi családtagjaikhoz. Természetesen az is elképzelhető, hogy Le Romain itt pusztán a családnak mint egyetemes emberi értéknek szerepét kívánta hangsúlyozni. A dehumanizációs narratívára további példákat találunk az *Enciklopédia* kapcsolódó föld- és néprajzi témájú szócikkeiben, többek között az Ansico, Jagas és Congo címet viselő bejegyzésekben, ahol már megjelenik az

[53] Olyan afrikai felmenőkkel rendelkező fekete, aki már az amerikai gyarmatokon született.

[54] „Si par hasard on rencontre d'honnêtes gens parmi les negres de la Guinée, (le plus grand nombre est toujours vicieux.) ils sont pour la plûpart enclins au libertinage, à la vengeance, au vol & au mensonge. Leur opiniatreté est telle qu'ils n'avouent jamais leurs fautes, quelque châtiment qu'on leur fasse subir; la crainte même de la mort ne les émeut point. […] Quant aux negres créols, les préjugés de l'éducation les rendent un peu meilleurs; cependant ils participent toujours un peu de leur origine, ils sont vains, méprisans, orgueilleux, aimant la parure, le jeu, & sur toutes choses les femmes." Jean-Baptiste-Pierre Le Romain: „Negres, considérés comme esclaves dans les colonies d'Amérique" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 82a.

[55] „[O]n ne doit pas exiger de cette espece d'hommes plus de vertus, qu'il n'en existe parmi les blancs; cependant on voit chez eux des ménages fort unis, vivant bien, aimant leurs enfans, & les maintenant dans un grand respect." Uo., 82b.

antropofágia, azaz kannibalizmus szokásának leírása is.[56] A kannibalizmus intézményesített kegyetlenség szimbólumaként egyúttal az emberi lét legvégső határát is jelzi, amely ismételten az erkölcsi korlátok, az európai (és nem utolsósorban keresztény) értékrend teljes hiányának megerősítését szolgálja.

Záró gondolatok

Dolgozatomban arra kívántam rámutatni, hogy a keretszemantika kulturális–kognitív szemléletű alkalmazásával olyan lényeges kritikai megállapításokat tehetünk, amelyek más irodalom- és szövegértelmezési hagyományokban esetleg rejtve maradtak szemünk előtt. A tanulmányban vizsgált három képi séma tágabb ideológiai keretben történő elemzése az első lépése lehet egy olyan nagyobb ívű kutatási projektnek, amely feltérképezi a felvilágosodáskori Afrika-képet meghatározó filozófiai, antropológiai és – nem utolsósorban – politikai fogalomrendszerek sajátosságait, beleértve azok kulturális és társadalmi vetületeit.

SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet
Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
aradi.csenge.eszter@szte.hu

[56] A XVII. századi Imbangala (Mbangala) harcosokról is az a rémhír járta, hogy kannibálok voltak. Egy időben a portugálok zsoldosaiként működtek a mai Angola területén. Pepera, i. m., 68.

Függelék: Az elemzett szócikkek alfabetikus sorrendben.

AFRIQUE
ANSICO
AUTOCHTONES
BEAU
BEAUTÉ
BLANC
CAP-VERD (GÉOG.)
CHÈVRE SAUVAGE D'AFRIQUE
CONGO
ÉGLISE D'AFRIQUE
ÉGYPTE
ESCLAVAGE
ESPÈCE
ESPÈCE (HIST. NAT.)
HOMME (EXPOSITION ANATOMIQUE DU CORPS DE L')
HOMME, S. M. (MORALE.)
HOTTENTOTS
INDIGÈNE
JAGAS, GIAGAS OU GIAGUES
LAIDEUR
MER D'AFRIQUE
NÈGRE
NÈGRES (COMMERCE.)
NÈGRES BLANCS (HIST. NAT.)
NÈGRES, CONSIDÉRÉS COMME ESCLAVES DANS LES COLONIES DE L'AMÉRIQUE
NÈGRES-CARTES
NÈGRERIE
NOIR
NOIRS
PEAU DES NÈGRES (ANATOMIE.)
PEINTADE
RACE
RAISON
SAHARA
SÉNÉGAL
TRAITE DES NEGRES

Cseppentő István

Az útleírás mint tudásösszegzés. Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte*

ORCID: 0000-0002-4518-6545

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.3

Membre des « Idéologues », Volney publie en 1787 un ouvrage intitulé *Voyage en Syrie et en Égypte* qui appartient au genre littéraire des récits de voyage, mais qui, de par son contenu et son objectif, constitue en réalité un recueil de connaissances sur le Proche-Orient. Son objectivité et son souci scientifique contrastent fortement avec les récits de voyage de l'époque romantique, qui se caractérisent plutôt par leur ton subjectif. L'étude informative et quasi exhaustive de Volney reflète l'esprit encyclopédiste des Lumières et a exercé une influence déterminante non seulement sur les récits de voyage ultérieurs, mais aussi sur la campagne d'Égypte de Bonaparte. Son influence directe la plus importante est également d'ordre encyclopédique: publiée à partir de 1809, la *Description de l'Égypte*, ouvrage monumental, incarne l'idéal de synthèse hérité du siècle des Lumières.

Mots-clés: Volney, récit de voyage, voyage en Orient, esprit encyclopédique, littérature française du tournant des Lumières

Kulcsszavak: Volney, útleírás, keleti utazás, enciklopédikus szemlélet, a XVIII. század végének francia irodalma

Az enciklopédikus tudásformák XVIII. századi sokféleségét, a tudásösszegzés szándékát – talán kissé meglepő módon – egy útleíráson keresztül szeretném illusztrálni. A műfaj adottságai miatt az „enciklopédikus" jelző itt kizárólag tartalmi értelemben használható, hiszen a betűrendes, szócikkekre tagolt, szótárszerű szerkezet nem fér össze az útleírás jellegével. Diderot Encyclopédie szócikke szerint ráadásul egy enciklopédia jellemzője, hogy nem egyetlen szerző, hanem egy tudós szerzőcsapat munkája, ami az útleírás esetében, belátható, szintén műfajidegen előfeltétel. (Hacsak nem tekintjük csapatmunkának a más szerzőktől átvett ismereteket, ami a korabeli utazási irodalom jellemző gyakorlata volt.) Tanulmányom első részében az elemzésre kiválasztott mű, Volney *Voyage en Syrie et en Égypte* című munkájának tudásösszegző jellegét bizonyítom, kiemelve annak különleges voltát, majd, éppen az egyediség okán, kitérek a műfaji meghatározás kérdésére, vagyis arra, hogy az elemzett mű tekinthető-e egyáltalán útleírásnak.

Volney és a Kelet

Constantin-François Chassebœuf de la Giraudais, írói nevén Volney, sosem számított a XVIII. századi irodalmi kánon népszerű, vagy akár csak említést érdemlő szerzőjének. Filozófus, politikai gondolkodó és tudós orientalista volt, az enciklopédisták utolsó nemzedékéhez, az úgynevezett „Ideológusokhoz" tartozott, akik az Ancien Régime végén kezdődő karrierjüket a Császárság alatt teljesítették ki. Volney a francia forradalom híve, melyben aktív szerepet is vállal, majd a jakobinus Terror alatt börtönbe vetik, de nagy szerencsével elkerüli a guillotine-t. Hároméves amerikai tartózkodás után hazatérve Bonaparte – mint első konzul, majd mint császár – környezetében találjuk, grófi rangot is kap, de idővel Napóleon hivatalos, megtűrt ellenzéke tagjaként politizál. Leghíresebb műve, az 1791-ben kiadott és óriási sikert aratott *A romok*[1] csak részben tekinthető a korabeli romkultusz termékének, sokkal inkább egy radikális filozófiai esszé: elmélkedés a civilizációk születéséről és bukásáról, reflexiók a jelenkor eseményeiről (mint az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom), hitvallás a fejlődés és a társadalmi-politikai megújulás mellett.[2] Hasonló szellemben íródott az 1793-as *Le catéchisme du citoyen* [A polgár katekizmusa] is. A szerző történelmi érdeklődését mutatják az ókortörténettel és a történeti kronológiával foglalkozó írásai, geopolitikai meglátásait a török-orosz konfliktus apropóján fejti ki (*Considérations sur la guerre actuelle des Turcs*, 1788), nyelvtudósként pedig többek között kidolgozza a héber és egyéb keleti nyelvek írásmódjának reformját.

A *Romok*ban megidézett hangulat – akár a földrajzi háttér (Palmüra romvárosa a szír sivatagban), akár a meseszerű atmoszféra (a szellem megjelenése) – azt a varázslatos Keletet idézi, melynek hatására Volney orientalista lesz, s 1782 decemberében hajóra száll Egyiptom felé. A XVII. század végén néhány keleti útleírás, irodalmi mű és tudományos munka hatására átalakuló, majd a XVIII. század elején az *Ezeregyéjszaka*-fordítás nyomán megszilárduló, alapvetően pozitív, irodalmi-művészi-kulturális szempontú Kelet-képet radikálisan átírja a filozófusok és az enciklopédisták Montesquieu-től örökölt politikai-ideológiai alapú Kelet-képe. Ezt a képet az útleírások is gazdagítják, noha a levantei utazások akkor még közel sem olyan gyakoriak és népszerűek Franciaországban, mint amennyire majd a XIX. században lesznek. Gyakori úticél a Fényes Porta, ahová a legtöbb utazó diplomáciai küldetés keretében látogat el, de Egyiptom még távoli és jóval veszélyesebb helynek számít. Közvetlenül Volney előtt érkezik oda François de Tott[3] vagy Claude-Étienne Savary, és ez utóbbi szerző útleírásának (*Egyiptomi levelek*)[4] kiadása is csak egy-két évvel előzi meg Volney művét. Rajtuk kívül főként külföldi utazókat találunk: a dán Frederik Ludvig Norden-t, az angol

[1] Volney: *A romok. Elmélkedés a birodalmak átalakulásáról és a természet törvényei*. Ford. Benedek Nándor, Budapest, Krammer és Erhardt Könyvnyomdája, 1903.

[2] Gérard Gengembre: *À vos plumes citoyens! Écrivains, journalistes, orateurs et poètes, de la Bastille à Waterloo*. Paris, Gallimard, 1988. 95.

[3] *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, 1784. Magyar kiadás: *François baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról.* Szerk. Tóth Ferenc, Szombathely, Vasi Szemle, 2008.

[4] Claude-Étienne Savary: *Lettres sur l'Égypte*, 1–3. köt., Paris, Onfroi, 1785–1786.

Richard Pococke-ot, a német Carsten Niebuhr-t.[5] Míg Volney a felsorolt külföldi szerzőket komoly elődnek és megbízható forrásnak tartja,[6] Savary művét nem sokra becsüli, bár többször megemlíti.

A *Voyage* születése

A *Voyage en Syrie et en Égypte* előszavában Volney utazásának motivációit és az útleírás közreadásának okait magyarázva finoman kritizálja az őt megelőző utazók gyakorlatát:

> Az utazás nehézségei miatt csak kevés beszámoló született ezekről a régiókról, s így a róluk alkotott elképzeléseink is tökéletlenek. Az utazók többségét az ókori régiségek kutatása foglalkoztatta, nem pedig a jelenlegi viszonyok tanulmányozása. Mivel rövid idő alatt járták be az országot, szinte mindegyikük esetében hiányzott két alapvető dolog annak megismeréséhez: az idő és a nyelvtudás.[7]

Számára a korabeli közel-keleti viszonyok megismerése a lényeges, ráadásul a maguk teljességében:

> Egyiptom és különösen Szíria megfelelő terepnek tűnt az engem leginkább érdeklő politikai és morális állapotok tanulmányozására. Hiszen ezekben az országokban született meg a legtöbb eszme, amely vezet bennünket, itt alakultak ki azok a vallási nézetek, melyek oly nagy hatással voltak köz- és magánerkölcseinkre, törvényeinkre, társadalmi állapotunkra. Ezért érdekes megismerni ezen eszmék bölcsőjét, a megszületésükre ható szokásokat és erkölcsöket, az ezeket szentesítő nemzetek szellemét és jellemét, valamint megvizsgálni, hogy ez a szellem, ezek az erkölcsök, ezek a szokások mennyiben változtak és mennyiben őrződtek meg, egyben megérteni az éghajlat vagy a kormányzat szokásokra gyakorolt hatásait és azok kialakulásának okait, egyszóval a jelen állapot alapján megítélni az elmúlt korokat.[8]

Nem kétséges tehát, hogy Volney ambíciója a minél alaposabb és sokrétűbb, mondhatni enciklopédikus tudás megszerzésére és – ami legalább ilyen fontos – annak közkinccsé tételére irányult.

---

[5] Norden: *Voyage d'Égypte et de Nubie*, 1750–1755 (posztumusz, francia nyelven); Pococke: *A Description of the East and Some other Countries*, 1–2. köt., 1743–1745; Niebuhr: *Beschreibung von Arabien*, 1–3. köt., 1772–1778.

[6] Volney életrajzírója, J. Gaulmier további lehetséges forrásokat említ: Paul Lucas (*Voyage du Sieur Paul Lucas au Levant*, 1704), Claude Sicard (*Parallèle géographique de l'ancienne Égypte et de l'Égypte moderne*), Benoît de Maillet (*Description de l'Égypte*, 1735), John Greaves (*Pyramidographia, or a Description of the Pyramids in Ægypt*, 1646). Ld.: Jean Gaulmier: *L'Idéologue Volney (1757–1820). Contribution à l'histoire de l'orientalisme en France*. Beyrouth, Imprimerie catholique, 1951. 65.

[7] Volney: *Voyage en Syrie et en Égypte*. In: *Œuvres*. 3. köt., Paris, Fayard, 1998. 12–13. (A Volney-idézeteket saját fordításunkban közöljük.)

[8] Uo., 11–12.

Enciklopédikus szemlélet

Az útleírás mindig is a tudásközvetítés egyfajta eszköze volt, noha a középkori szövegekben még többnyire kitalált országokról és csodás lényekről lehetett olvasni, melyek ugyan félrevezették az olvasót, de kielégítették egzotikum iránti igényét. A nagy európai felfedezések nyomán már a reneszánsz, majd a XVII. század nyugati utazói valóságos világokról és népekről közvetítik megfigyeléseiket, s különösen jellemző ez a Keleten járt utazókra, amennyiben ők – a keleti nyelvek, vallások és tudományok ismerőiként – már a modern értelemben vett orientalisták voltak, vagy utazásuk során azokká váltak. A „klasszikus", XVII. századi francia utazók és útleírók között tudóst (Bernier, Thévenot) és kereskedőt (Tavernier, Chardin) egyaránt találunk, s valójában ők azok, akik a század végétől műveiken keresztül egyre népszerűbbé teszik az iszlám Keletet. Sikerük az új ismeretek közvetítésén túl a személyes hangvételű, már-már regényes leírásoknak is köszönhető, épp annak, amit Volney – saját felfogása szerint – az útleírás felesleges elemeként határoz meg:

> Útleírásomban igyekeztem hű maradni ahhoz az elvhez, melyet vizsgálódásaim során is követtem: mindkettő esetében az igazság pártatlan szeretete vezérelt. Óvakodtam minden képzelet szülte leírástól, pedig tudom, hogy a legtöbb olvasó mennyire kedveli a kitalációkat. Szerintem viszont az útleírás nem fikció, sokkal inkább a történettudomány része.[9]

A XVII. század második felében még kiemelt szerepet kap az utazás (és az útleírás) szórakoztató és kalandos jellege,[10] noha ekkor már a Friedrich Wolfzettel által „teljes" vagy „teljességre törekvő" utazás (*voyage complet*)[11] gyakorlatáról beszélhetünk, mely előrevetíti a XVIII. század enciklopédista irányultságát.

Ebben a szellemben jelenik meg 1746 és 1759 között Prévost abbé 15 kötetes monumentális munkája, az *Histoire générale des voyages*, egy nagyszabású kompiláció, melyben a szerző összegzi a korábbi útleírások által közvetített ismereteket. Célja a dokumentumértékkel bíró tudományos (földrajzi, etnológiai, botanikai stb.) jellegű, egy adott országra vagy régióra jellemző, minél teljesebb körű tudás átadása, melynek eredményeképpen műve – Claude Reichlert idézve – „egyfajta utazási enciklopédiához válik hasonlatossá, megfelelve nemcsak a kor ízlésének, de az utazási irodalom *tudásközvetítő funkciójának* is".[12] Példaként a 3. kötetben, Nyugat-Afrika partvidékének gyarmatosítása kapcsán előbb történeti ismertetést találunk arról, hogy hogyan vették birtokukba a területet az európaiak, majd ezt követi egy részletes földrajzi, természettudományos és etnográfiai leírás. Az útleírás fogalma tehát összekapcsolódik a területre vonatkozó addigi ismeretek átadásával.

[9] Uo., 13–14.

[10] Friedrich Wolfzettel: *Le discours du voyageur. Le récit de voyage en France, du Moyen Age au XVIIIe siècle*. Paris, Presses Universitaires de France, 1996. 201.

[11] Uo.

[12] Claude Reichler: „Pourquoi les pigeons voyagent: remarques sur les fonctions du récit de voyage". *Versants. Revue suisse des littératures romanes*, 50. sz., 2005. 29. (Kiemelés tőlem.)

Az informatív, tények és adatok közlésére koncentráló, tudományos igényű megközelítés szempontjából Volney műve rokonítható Prévost munkájával.

Volney alapvetően abban nyújt újat a korábbi utazók leírásaihoz képest, hogy megvalósítja a Rousseau által a *Második értekezés*ben megfogalmazott ideált a filozofikus utazásról és útleírásról, ahol az utazó egyszerre *géomètre* és *philosophe*, vagyis tudós, aki egyben filozófussá is válik. A rousseau-i kategóriák értelmében Volney a *Voyage*-ban láttatja tudós mivoltát, míg a *Voyage* által ihletett későbbi művében, a *Romok*ban már a filozófust halljuk, aki – osztozva eszmetársainak, az Ideológusoknak enciklopédista szemléletében[13] – még magában hordozza a felvilágosodás szellemiségét, annak összegzésre törekvő ideálját képviseli.[14] Annál érdekesebb, hogy Volney műve előszavában, útjának céljáról beszélve nem tesz utalást bármiféle összegző szándékra: az utazás általános hasznáról szólva az elme pallérozását és az ítélőképesség fejlesztését említi (*orner l'esprit*, *former le jugement*), saját útját illetően pedig egy kevéssé ismert térség megfigyelését, tanulmányozását (*observations*) tűzi célul maga elé. Fentebb láttuk azt is, hogy – a legtöbb nyugati utazóval ellentétben – nem törekszik Egyiptom és Szíria teljes történelmének megismerésére és bemutatására: az Oszmán Birodalom e két tartományának kizárólag a jelen állapota érdekli (*l'état présent de la Syrie et de l'Égypte*).

A mű felépítése egyszerű és logikus sémát követ: a négy részből az első kettő Egyiptomról, a két utolsó pedig Szíriáról szól, azonos szempontok alapján mutatva be az oszmán uralom alatt álló két történelmi régiót: előbb földrajzi jellemzőiket (*état physique*), majd tág értelemben vett politikai állapotukat (*état politique*) tárgyalja. Közelebbről szemügyre véve a két nagy fejezetet azonban megállapítható, hogy a hasonlóságok itt véget is érnek: Szíriát Egyiptomnál hosszabban és részletesebben mutatja be (a mű közel harmadát szenteli Egyiptomnak, míg Szíriával kétszer akkora terjedelemben foglalkozik), ami egyértelmű preferenciát feltételez. Talán ezt hivatott kifejezni a címben szereplő sorrendiség is (utazás Szíriába és Egyiptomba), noha ez a szórend nem tükrözi sem az utazás kronológiáját, sem a műben követett sorrendet.[15] Feltételezhető, hogy Volney Egyiptomot kevésbé tartja izgalmasnak, egyrészt jelen állapota miatt, másrészt azért, mert arról jóval több információ áll rendelkezésre: „Szíria nem kevésbé érdekes, mint Egyiptom, viszont újdonság, amivel foglalkozni kell. A korábbi utazók által írottak hiányosak és aktualitásukat vesztették".[16] Az előszóban Volney ki is tér arra, hogy számára miért volt gyümölcsözőbb az itt töltött idő: „E tartomány kevésbé zaklatott állapota jobban megfelelt szándékaimnak: nyolc hónap

[13] Erről ld.: Robert Damien: „Les Idéologues, la bibliothèque et l'encyclopédie: une révolution de la Révolution". In: *Tous les savoirs du monde. Encyclopédies et bibliothèques, de Sumer au XXIe siècle*. Szerk. Roland Schaer, Paris, Bibliothèque nationale de France/Flammarion, 1996. 450–455.

[14] „Volney, à l'évidence, a une ambition totalisante." Sarga Moussa: „Noirceur orientale. L'Égypte de Volney". *Orages*, mars 2009. 182.

[15] Az 1792-es második, az 1808-as negyedik, illetve a már Volney halála után megjelent 1823-as hatodik kiadás címében megfordul a sorrend: *Voyage en Égypte et en Syrie*. Van olyan kutató, aki szerint ez a „helyes" sorrend, pusztán az utazás kronológiája alapján (lásd pl.: Moussa, i. m., 181–182).

[16] *Voyage en Syrie et en Égypte*, i. m., 13.

tartózkodás a drúzok között egy arab kolostorban otthonossá tette számomra a nyelvet, és így lehetőségem nyílt arra, hogy egy teljes éven keresztül szabadon utazgassak Szíriában."[17]

Noha azonos szempontok alapján tárgyalja a két régió földrajzi sajátosságait, Szíria esetében akkurátusabb módon tagolja mondandóját: míg Egyiptomban az általános jellemzőkről szóló fejezetbe sűríti az ország föld- és vízrajzát, addig Szíria kapcsán külön fejezet szól a hegyekről, a vulkánokról, a folyókról, a tavakról, a szeizmikus jelenségekről, és sokkal részletesebben tárgyalja az ország éghajlatát is. Egyiptomról írva viszont két fejezetet is szentel a Nílusnak és a Nílus-deltának, valamint Alexandria városának. Ezzel szemben a fővárost, Kairót majd csak az ország politikai helyzetének tárgyalásakor mutatja be.

Mindkét régió esetében a tág értelemben vett politikai viszonyok bemutatása szemlélteti leginkább, hogy Volney érdeklődése elsősorban a jelenre irányul. Egyiptom kapcsán számba veszi az ország etnikai típusait, hosszabban időzve a koptoknál. Az ország történeti vonatkozásait csak a mameluk dinasztia összefüggésében említi, majd egy rövid fejezet után rátér Ali bej uralkodására a XVIII. század második felében (kevéssel Volney utazása előtt), ami egyben a dinasztia fénykorát is jelenti. A továbbiakban részben a mameluk hadsereg érdekli (fegyverzet, ruházat, nevelés, fegyelmezés, erkölcsök stb.), részben a mameluk kormányzás, főként adminisztrációs szempontból (kereskedelem, vámok, a Földközi- és a Vörös-tenger összekötésének lehetőségei), majd külön fejezetekben tárgyalja az Egyiptomot sújtó leggyakoribb betegségeket (vakság, himlő, pestis). A legvégén kitér az utazók által terjesztett tévhitekre, és említést tesz az ókori romokról, köztük a piramisokról is. Szíria politikai viszonyainak tárgyalását is a területén élő népek bemutatásával kezdi, de etnikumok szerint fejezetekre tagolva. Hasonlóan részletező a területi felosztást illetően (Aleppó, Tripoli, Szaida, Damaszkusz, Palesztina). Történelmi távlatokkal itt nem foglalkozik, csak a XVIII. század érdekli, a legváltozatosabb aspektusokból: az oszmán-török kormányzás, az igazságszolgáltatás, a tulajdonviszonyok, a vallás, a mezőgazdaság, a társadalmi csoportok, a tudomány, a művészetek, végül pedig a szír lakosság karaktere és szokásai. A harmadik kiadás végére függelékként bekerült a levantei kereskedelem aktuális helyzetének áttekintése is.

Noha a két térséggel kapcsolatos tudásösszegzés, ahogy azt Volney már az előszóban is leírta, csak azok aktuális állapotára terjed ki, ezekről a szerző a legszélesebb és a lehető legalaposabb ismeretek átadására törekszik (nem titkolva, hogy az olvasó minél teljesebb tájékoztatása érdekében más szerzőktől is vett át részeket).[18] Elmondható tehát, hogy tartalmát és megírásának célját tekintve a *Voyage en Syrie et en Égypte* a Közel-Kelet két térségére vonatkozó aktuális ismeretek tárháza. Ahogyan Nicole Hafid-Martin fogalmaz az utazás és az ismeretszerzés összefüggéseit vizsgálva: a XVIII. század végi, Levantéról szóló írások közül Volney munkája a legjelentősebb, mind a tárgyalt témák változatossága, mind

[17] Uo., 14.
[18] Uo., 13.

az elemzés alaposssága szempontjából.[19] Szerény mértékben ugyan, de illusztrációk is gazdagítják a művet. Az első kiadásban helyet kapott két, Egyiptomot és Szíriát ábrázoló térkép, a baalbeki Naptemplom alaprajza, valamint két metszet: a Naptemplom, illetve Palmüra romjai. Végül a mű nyelvezetéről elmondható, hogy tárgyához és a szerző által megkövetelt szigorúan tudományos nézőponthoz képest egyáltalán nem száraz, ahogy nem száraz a *Francia Enciklopédia* vagy Buffon *Természetrajz*a sem. Idézzük itt fel az Egyiptom leírásának szentelt első rész bevezetőjét, mely személyes kiszólásoktól sem mentes, kötetlen diskurzus formájában igyekszik megragadni az olvasó érdeklődését: szinte kézen fogva vezeti a hajóról a kikötőbe, Alexandriába – felelevenítve a város hangulatát, a zajokat, a járókelők viseletét, a kóbor kutyák falkáit –, majd a városon kívülre, a Deltába. A Nílust a Szajnához vagy a Loire-hoz hasonlítja. Később ez a hangnem némileg változik, bár az egyes szám első személy használata fenntartja a kötetlenebb stílust, mindazonáltal megőrizve a felvilágosodás korának tudományos-népszerűsítő műveire jellemző tényszerű ismeretközvetítést.

Útleírás?

Volney életrajzírója és legavatottabb ismerője, Jean Gaulmier elmélete szerint Volney egyiptomi és szíriai utazásával titkos politikai megbízást teljesít, amennyiben alapos kutatásai és tudományos megállapításai egy feltételezett gyarmati expedíciót készítenének elő.[20] Műve ennek értelmében egyfajta kémjelentésnek lenne tekinthető, ahol a narratív keret – az útleírás – nem több, mint álca, viszont tökéletesen igazolja a mindenre kiterjedő, enciklopédikus tudásösszegző szemléletet. Az elmélet megalapozottságát nem mindenki osztja, általában Gaulmier elméleteként hivatkoznak rá,[21] abban viszont már senki sem kételkedik, hogy 1798-ban Bonaparte egyiptomi hadjárata alkalmával – ami valóban hódítási céllal indult – teljes mértékben támaszkodott Volney munkájára.[22] Éppen ez a politikai vetülete teszi a művet elítélendővé Edward W. Said számára, aki a *Voyage*-t úgy tekinti, mint a Kelettel szembeni nyugati elnyomó politika és az orientalizmus mint tudomány összefonódásának első bizonyítékát: Said szemében így Volney műve nem útleírás, hanem a tudományosság álcája mögött megbújó cselekvési terv a francia birodalmi törekvések szolgálatában.[23]

---

[19] Nicole Hafid-Martin: *Voyage et connaissance au tournant des Lumières (1780–1820)*. Oxford, The Voltaire Foundation, SVEC 334, 1995. 119.

[20] Jean Gaulmier: *Un grand témoin de la Révolution et de l'Empire, Volney*. Paris, Hachette, 1959. 30–42. Hipotézisének alapja többek között az, hogy Volney hasonló logika alapján (földrajzi és politikai érdeklődés) vizsgálódott, mint korábban François de Tott, aki miniszteri felkérésre valóban a francia gyarmatosítás lehetőségeit mérte fel.

[21] Ld. pl.: Moussa, i. m., 181.

[22] Ld. pl.: François Furstenberg: *When the United States Spoke French: Five Refugees Who Shaped a Nation*. New York, Penguin, 2014. 376.

[23] „Napóleon és mindenki más számára, aki a szerző két írását kezébe vette, azonnal kiderült, hogy a *Voyage*-t és a *Considérations*-t haszonnal forgathatja minden, a Kelet birtoklására pályázó európai. […] A szerző mintha azt üzente volna: olvasd el a könyvet, és a Kelet nem fog tudni csapdába ejteni, sőt te fogod akaratodat rákényszeríteni." Ld.: Edward W. Said: *Orientalizmus*. Ford. Péri Benedek, Budapest, Európa, 2000. 144.

Volney definíciója

A *Voyage en Syrie et en Égypte* a közfelfogás szerint az útleírás kategóriájába tartozik, ilyen elv alapján szerepel például egy, a XVIII. század végi és XIX. századi francia útleírásokból válogató antológiában is.[24] Ugyanakkor a korai francia utazási irodalomról szóló összefoglaló művében Wolfzettel épp csak megemlíti, mint „történeti és régészeti" utazást (*voyage historique et archéologique*),[25] de elemzésébe nem bocsátkozik, és nem is veszi számításba a fontosabb XVIII. századi útleírások áttekintésekor: sem mint „szellemi kalandot" (*aventure intellectuelle*), sem mint „felvilágosult utazást" (*voyage éclairé*), sem mint „tudományos diskurzust" (*discours scientifique*). A *Voyage* műfaji meghatározásának legkézenfekvőbb szempontja talán mégis Volney saját definíciója lenne, márpedig ő műve előszavában útleírásként (*relation*, *genre des voyages*) hivatkozik rá. Tény viszont, hogy ugyanitt a műfajt a történettudományhoz sorolja, nem pedig a fikciós művek közé (ő a regény – *roman* – szót használja). Utalhat itt egyfelől arra, hogy a legtöbb útleírás nem tükrözi feltétlenül az igazságot és sok kitalációt tartalmaz, de értheti ezalatt a legtöbb útleírás túlzott szubjektivitását is. Azokkal ellentétben Volney tárgyilagosságra törekszik: „Az országokat nem mutattam szebbnek, mint amilyennek számomra tűntek; az embereket sem festettem jobbnak vagy rosszabbnak, és talán képes voltam arra, hogy hitelesen szemléljem őket, hiszen nem kaptam tőlük sem dicséretet, sem sértő megjegyzést."[26] A tudományosságra való törekvéssel összefüggésben is egyértelműen különbséget tesz a korábbi útleírások és saját munkája között:

> Ami a mű formáját illeti, nem követtem az útleírások megszokott módszerét, noha az egyszerűbb lett volna. Terjengősségük miatt elvetettem az út részleteinek ismertetését, csakúgy, mint a személyes kalandokét. Csak általános képeket vázoltam fel, mert ezek egyszerre több tényt és gondolatot fognak egybe, és a könyvek sokaságában fontos számomra, hogy takarékoskodjam az olvasók idejével.[27]

Bár Volney itt formai különbségre utal, megfogalmazása mégis lényeges koncepcióbeli eltérésre világít rá. A korábbi (különösen a XVII., de akár a XVIII. századi) útleírások népszerűségét éppen azok személyes hangvétele, az úthoz kapcsolódó kalandok, apró részletek elbeszélése adta, vagyis mindaz, amit Volney a felesleges, ezért elvetendő „regényesség" kategóriájába sorol.

[24] *Le voyage en Orient*. Szerk. Jean-Claude Berchet, Paris, Robert Laffont, 1985.

[25] Wolfzettel, i. m., 237. Wolfzettel a XVIII. századi útleírások címében előszeretettel használt „pittoresque" (festői) kifejezés kapcsán említi Volney művét, de olyan címen idézi, ahogy az sosem létezett: *Voyage pittoresque de la Syrie, de la Phénicie, de la Palestine et de la Basse-Égypte*. Ez valójában Louis-François Cassas 1799-ben kiadott műve, melyhez Volney csak előszót írt. A Volney-bibliográfiához lásd: Gaulmier, *L'idéologue Volney*, i. m., xxxv.

[26] *Voyage en Syrie et en Égypte*, i. m., 14.

[27] *Voyage en Syrie et en Égypte*. Paris, Volland et Desenne, 1787. VIII. (Az idézett szakasz nem szerepel az 1998-as Fayard-féle kiadásban, ezért az eredeti, 1787-es kiadás alapján közöljük.)

Egy műfaj határán

Útleírással állunk tehát szemben, hiszen el kell fogadnunk Volney saját definícióját, de meglehetősen atipikus útleírással. Volney munkája sokkal jobban hasonlít a tudások olyan fajta tárházára, amit Prévost kapcsán már láttunk, semmint egy – a címe által is sugalmazott – hagyományos útleírásra. Viszont Prévost az *Histoire générale des voyages*-ban szemezgetett a szövegekből, kiválogatva a tudományos ismeretekre vonatkozó részeket, vagyis vélhetően egyik útleírás sem tartalmazott kizárólag ilyen ismereteket. Volney útleírása lenne tehát az első: a Keletet megjárt utazók között nincs előfutára. Ugyanakkor nincs követője sem, hiszen 1802-ben már a rá sokszor hivatkozó Vivant Denon is egy teljesen eltérő felfogású útleírást ad közre – *Voyage dans la Basse et la Haute Égypte* címmel –, melyben az élménybeszámoló keveredik a történelmi és földrajzi ismeretekkel, valamint a Bonaparte-féle hadjárat eseményeire vonatkozó szöveghelyekkel. Volney leginkább azon tudós utazókhoz sorolható (Humboldt, Darwin, Lévy-Strauss), akik hagytak hátra útleírást, de műveik alapvetően a természettudomány vagy a társadalomtudomány (etnológia), nem pedig az utazási irodalom kategóriájába sorolhatók. Ha – hatását tekintve – a *Voyage en Syrie et en Égypte* játszhatott bizonyos szerepet az egyiptomi hadjárat előkészítésében, legfontosabb hozadéka mégis az, hogy közvetve inspirálta Bonaparte hadjáratának legnagyszabásúbb intellektuális teljesítményét, a *Description de l'Égypte* című húszkötetes művet. Az „enciklopédikus" jelző sokkal inkább erre a kiadványra illene, mely kimeríti a Diderot által felállított kritériumokat: csapatmunka, a tudományterület minden aspektusát érinti, teljességre törekszik, sőt még illusztrációk is gazdagítják, akárcsak a *Francia Enciklopédiá*t.[28] Volney műve – részben tartalmi, részben szellemi hatása miatt – e monumentális munka előzményeként fogható fel, melynek értékét éppen a műfaji különbözőség adja: a *Voyage en Syrie et en Égypte* egy útleírás keretei között képes, arányait tekintve, a maga nemében kimerítő tudást nyújtani. Volney ilyen értelemben nem tekinthető a XIX. századi francia keleti utazók előfutárának: ha úti céljuk és kíváncsiságuk egyezik is, Chateaubriand és nyomában a többi utazó-író már egészen más funkciót tulajdonít az útleírásnak, éppen azt, amelyet Volney – személyes hangvételük okán – a fikció kategóriájába utalt. Volney objektivitást és tudományosságot célul tűző útleírása lényegileg tér el a XX. századi útleírások nagy részétől is, melyekben nemcsak a tudományosságra, de sokszor már a puszta tárgyilagosságra való törekvés is háttérbe szorul.[29]

ELTE Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék
cseppento.istvan@btk.elte.hu

[28] Az első, húszkötetes in-folio kiadás (1810–1826) 9 kötetnyi szöveget és 11 kötetnyi illusztrációt tartalmaz, míg a Panckoucke-féle második kiadás (1821–1829) megtartja az eredeti, 11 nagyalakú kötetnyi illusztrációt, a szöveget viszont 26 in-octavo kötetre bontja. Ld.: Robert Solé: *Les savants de Bonaparte*. Paris, Éd. du Seuil, 1998. 207.

[29] Reichler, i. m., 20.

Tóth Ferenc

Az *Enciklopédia* és az iszlám vonzásában
Egy fiatal francia diplomata török tárgyú írása a XVIII. század közepén

ORCID: 0000-0003-2264-466X

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.4

En 1755, le nouvel ambassadeur français auprès de la Porte Ottomane était accompagné de deux officiers français d'origine hongroise, André et François de Tott, père et fils, qui partirent pour l'Orient au nom du roi. Le jeune François de Tott arriva à Constantinople pour effectuer un voyage d'études, notamment afin d'apprendre les langues orientales et d'étudier les mœurs des habitants locaux. Il devait faire un rapport de ses observations à Jean-Pierre Tercier, le chef de la diplomatie secrète du roi. Le jeune agent rédigea son premier rapport, intitulé *Mémoire sur la Turquie*, en 1757. Ce document décrit avec une précision encyclopédique le système social et religieux, les affaires militaires et le système politique des Turcs ottomans, dans la lignée des idées des Lumières. L'ouvrage reflète clairement l'expérience personnelle de l'auteur ainsi que l'influence de la philosophie française des Lumières. Le jeune orientaliste remania ensuite son texte à plusieurs reprises et, à son retour en France, l'envoya à plusieurs personnalités importantes, dont le philosophe Voltaire. Il aborda également ce sujet dans un écrit publié dans le *Journal encyclopédique* en 1765, ce qui influença probablement l'entrée intitulée Turquie dans l'*Encyclopédie* rédigée par le chevalier de Jaucourt, ainsi que d'autres ouvrages de l'époque. L'auteur publia finalement ses réflexions dans ses *Mémoires*, parus pour la première fois en 1784.

Mots-clés: Empire Ottoman, Turquie, *Encyclopédie*, diplomatie française, XVIIIe siècle, François de Tott, Voltaire

Kulcsszavak: Oszmán Birodalom, Törökország, *Enciklopédia*, francia diplomácia, XVIII. század, François de Tott, Voltaire

Ebben a tanulmányban egy érdekes kéziratot szeretnénk bemutatni, amely a XVIII. század közepén született a híres magyar származású katonatiszt, diplomata és emlékíró, François de Tott báró (1733–1793)[1] tollából, aki akkoriban még tanulmányait végezte és külügyi pályára készült. A báró később, élete alkonyán vált ismert íróvá, miután kiadta az emlékiratait, amely gyorsan bestsellerré vált nemcsak Európában, hanem Amerikában is.[2] A *Mémoires du baron de Tott sur les*

[1] Életéről ld. újabban: Tóth Ferenc: *Egy magyar származású francia diplomata életpályája. François de Tott báró (1733–1793)*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015.
[2] Christopher Herold: *Bonaparte en Égypte*. Paris, Plon, 1964. 15.

Turcs et les Tartares című művet a mai napig az Oszmán Birodalom történetével foglalkozó alapműnek tekintik.[3] A történeti és filológiai kutatások kimutatták, hogy ez a könyv a báró keleti utazásai során írt különböző hivatalos és személyes szövegekből állt össze. Korai írásai közül a diplomáciai levelezésben fennmaradt *Mémoire sur la Turquie*[4] több szempontból is figyelmet érdemel. Ez a kéziratos mű valószínűleg a fiatal báró első önálló munkája volt, amelyet a versailles-i kormányzat felkérésére írt.

François de Tott törökországi tanulmányútja

François de Tott (1733–1793) családja a magyar szabadságharc kudarca után követte száműzetésbe II. Rákóczi Ferenc fejedelmet. Apja, Tóth András (franciásan André de Tott)[5], az Oszmán Birodalom területén eltöltött évek után 1720-ban Franciaországban telepedett le, ahol huszártiszt lett, és egy francia hölgyet vett feleségül. Mivel jól beszélte a török és a tatár nyelvet, különböző diplomáciai küldetések során képviselte Franciaországot az Oszmán Birodalomban. 1733-ban született fia, François apja nyomdokaiba lépett, és kettős karriert futott be: először huszártiszt volt, majd Konstantinápolyba küldték, ahol megtanult törökül, és megismerte az Oszmán Birodalom politikai rendszerét. Franciaország magyar függetlenségi mozgalmakat támogató politikája része volt annak az átkaroló kelet-európai szövetségi rendszernek, amellyel a Habsburg Monarchiát igyekeztek elszigetelni, illetve alkalmanként az Oszmán Birodalommal szembeni konfliktusokba vezetni. Így a francia diplomácia szükség esetén fel tudta kelteni a törökországi magyar száműzöttek szabadságharcos érzelmeit is. A francia ügynökök alkalmazása a száműzött II. Rákóczi Ferenc fejedelem szolgálatában jól bevált módja volt az oszmán politika befolyásolásának anélkül, hogy a francia diplomácia veszélybe került volna.[6] Ennek a módszernek különösen kedvezett a francia királyok titkos diplomáciája, a híres „Secret du Roi".[7] A felvilágosodás korában

[3] Ld. e mű újabb tudományos kiadásait: *Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, Maestricht 1785.* Szerk. Ferenc Tóth, Paris, Honoré Champion, 2004.; *François Baron de Tott emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. S. a. r. Tóth Ferenc, Szombathely, Vasi Szemle Kiadó, 2008. (Az előző mű magyar fordítása.)

[4] Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Turquie 133 (P/512). Mémoire sur la Turquie. 1757. 270–293. fol. (a továbbiakban: Mémoire sur la Turquie).

[5] Ld. André de Tott életéről újabban: Raymond Boissau: *Dictionnaire des officiers de hussards de l'Ancien Régime. Des origines à Valmy (1693–1792*). Paris, Archives & Culture, 2015. 188.

[6] Ld. erről újabban: Núria Sallés Vilaseca: „»Je n'étois envoyé qu'auprès du Prince de Transylvanie«. La mission de Jacques de Boissimène à la cour du sultan Ahmet III (1717–1718)". *Revue d'histoire diplomatique*, 3. sz., 2018. 251–268.

[7] Ez egy párhuzamos diplomácia volt, amelynek céljai néha eltértek a hivatalos diplomácia irányvonalától. A szóban forgó időszakban XV. Lajos elsősorban Lengyelországra összpontosította figyelmét, ahol a franciabarát párt meglehetősen erős volt. A francia király jelöltje Conti herceg volt, aki titkos levelezésben állt a varsói, konstantinápolyi, stockholmi és szentpétervári francia követekkel, akik természetesen be voltak avatva a „Secret du Roi"-ba. Ld. erről: Gilles Perrault: *Le Secret du Roi. La Passion polonaise*. Paris, Fayard, 1992.; Duc de Broglie: *Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774.* 2 köt. Paris, Calmann-Levy, 1878.; ld. még újabban Fred Warlin: *J.-P. Tercier, l'éminence grise de Louis XV. Un conseiller de l'ombre au Siècle des lumières*. Paris, L'Harmattan, 2014.

ennek a titkos intézménynek a tevékenysége elsősorban a közép- és kelet-európai ügyekkel kapcsolatos hírszerzésre összpontosított, illetve arra, hogy átkaroló szövetségi rendszereket hozzon létre Franciaország, az Oszmán Birodalom, Lengyelország, Svédország és Poroszország között, hogy a Habsburg Monarchiát elszigetelje Oroszországtól.[8]

A lengyel örökösödési háború (1733–1738), az osztrák-orosz-török háború (1736–1739) és az osztrák örökösödési háború (1740–1748) viharos időszakai után az 1750-es évek közepén új lehetőség nyílt magyar ügynökök alkalmazására Törökországban. A „Secret du Roi" a versailles-i és a bécsi udvar közeledése ellenére sem mondott le teljesen XV. Lajos keleti terveiről, és szövetségeseket keresett a közép- és kelet-európai franciabarát főurak között. Ebben az időben a versailles-i kormányzat ismét André de Tottot bízta meg egy titkos törökországi küldetéssel. 1755-ben az új konstantinápolyi francia nagykövetet, Charles Gravier-t, Vergennes grófját (1719–1787) kellett elkísérnie. Magával vitte kisebbik fiát, François de Tottot, hogy „megismerje a törökök nyelvét és szokásait", ami mai szóval az oszmán törökök civilizációját jelentette. Az ifjú ügynök tanulmányait a király fizette, mivel őt szemelték ki arra a célra, hogy apja helyébe lépjen a titkos diplomácia keleti misszióiban. André de Tott útjának hivatalos célja a huszárezredekbe való toborzás volt, de azt a feladatot is megkapta, hogy a magyarországi eseményekről gyűjtsön információkat. Ez idő tájt az Alföld több városában is – pl. Mezőtúron és Hódmezővásárhelyen – népfelkelés tört ki. A felkelések vezetői a magyar szabadságharc egykori vezéreinek nevét tűzték zászlajukra és néhányan egyenesen a török földön elhunyt II. Rákóczi Ferenc és Bercsényi Miklós utódainak vallották magukat![9]

A két magyar származású ágens az új francia nagykövet kíséretében 1755 május végén érkezett Konstantinápolyba. Miután berendezkedtek a konstantinápolyi francia követségen, André de Tott hamarosan Rodostóba utazott, és a moldvai magyar menekültek körében huszárok toborzásához kért támogatást Belle-Isle marsalltól. Kérését Bercsényi László gróf is támogatta. André de Tott még indulása előtt titkos szóbeli utasításokat kapott, amelyeket a jelenlétében olvastak fel a rodostói magyar emigrációval kapcsolatban:

> Tott úr, miután egy kis időt Konstantinápolyban töltött, Rodostóba utazik, hogy ismét találkozzon honfitársaival [...] Nagyon kell vigyáznia, nehogy bármi célzást tegyen arra, hogy parancsot kapjon arra vonatkozólag, hogy a segítségükkel kiderítse, hogy mi történik Magyarországon. De mivel valószínű, hogy Csáky gróf vagy a többiek nem fogják érzelmeiket elrejteni előle, ki fogja használni ezt a kiáradó szeretetet, hogy megtudja tőlük az osztrák minisztérium elleni panaszaik okát, a fő elégedetlenkedők nevét, helyzetét, erejüket, forrásaikat, és hogy mit tehetnének abban az esetben, ha ugyanez a kormányzat, a végsőkig feszítve a húrt, arra kényszerítené őket, hogy fegyveres erővel követeljék kiváltságaik visszaállítását, vagy

[8] Ld. erről: Jean Bérenger – Jean Meyer: *La France dans le monde au XVIIIe siècle*. Paris, Sedes, 1993. 66–67.

[9] Wellmann Imre: „Az 1753-i alföldi parasztfelkelés". In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. Szerk. Spira György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 141–220.

> a nekik tett ígéretek teljesítését. [...] Soha nem szabad, hogy Őfelségének neve úgy tűnjön fel, mintha érdeklődne sorsuk iránt; az elégedetlenkedők nem áltathatják magukat azzal, hogy a király majd segíti őket törekvéseikben, és nem valószínű az sem, hogy támogatni fogják őket abban az esetben, ha – Isten ments – újra kitörne háború a király és a császárné között.[10]

André de Tott Rodostóba való megérkezése újraélesztette a Rákóczi-szabadságharc egykori tábornokának és a magyar emigráció vezetőjének, gróf Csáky Mihálynak a merész terveit, aki írásban ajánlotta fel segítségét XV. Lajosnak egy magyarországi francia katonai intervenció esetére.[11] Csáky levele és Tott jelentése, amely nyíltan támogatta a magyarországi felkelés tervét, megijesztette Rouillé grófot, az akkori francia külügyminisztert. Attól tartott, hogy a magyar felkelők – akik között még egy francia tiszt is volt! – akadályoznák Franciaország Habsburg Monarchiához való közeledését.[12] Tott és Csáky Mihály 1757-ben Rodostóban váratlanul, valószínűleg pestisben elhunytak, és a francia-osztrák szövetségi szerződés megkötését követően a francia diplomácia kapcsolatai a magyar emigráció többi tagjával megszakadtak.[13]

André de Tott fiatal fia Konstantinápolyban maradt, hogy befejezze tanulmányait. Megérkezése után elkezdte tanulmányozni a helyi nyelveket: a törököt, az arabot és a perzsát. Perzsa nyelvtanára segítségével elsajátította az oszmán-török írásmódot, ahogyan ezt emlékirataiban is felidézi:

> Török mesterem elsőként az írás fortélyait tanította meg nekem, ahogyan azt a szabály diktálja. Rajzkészségem folytán némi fejlődést mutattam; ezután az olvasás következett, s ekkor a nehézségek megsokasodtak; a magánhangzók[14] elhagyása is elegendő annak érzékeltetéséhez, mily zavarokkal és keserves munkával kellett kezdetben szembenéznem; ám ez még nem minden: a törökök, eredeti nyelvük szegényességének pótlására, teljesen a magukéhoz olvasztották az arábiai és a perzsa nyelvet, öt különböző ábécét hozva ezáltal létre, melyek írásjegyeit az írók tetszésük szerint váltogatták, újabb akadályt gördítve a tanulás útjába. S ha egy emberöltő alig elégséges az olvasás tudományának elsajátításához, mi ideje marad az embernek olvasmányai megválogatásához, s hogy kamatoztassa mindazt, mit olvasott?[15]

[10] *Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française*. XXIV. köt., Turquie. Szerk. Pierre Duparc, Paris, CNRS, 1969. 424–426.

[11] Orville T. Murphy: *Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution, 1719–1787*. Albany, State University of New York Press, 1982. 80.

[12] Murphy, i. m., 81.

[13] Tott édesapja, a királyi seregek brigadérosa és a Berchényi ezred hadnagya, 1757. szeptember 15-én halt meg gróf Csáky gróf karjaiban. Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Turquie 133. 339. fol.

[14] „Minthogy a magánhangzókat csupán a szövegen kívül elhelyezett jelek fejezik ki, az Írók megkímélik magukat egy gondtól, mit az Olvasó találékonyságának kell pótolnia; ennek eredményeképpen heves irodalmi viták alakulnak ki a mássalhangzókról, mik ilyen formán más értelmet nyerhetnek; ám annak érdekében, hogy e fajta vita a Koránról ne kezdődhessék, e szent könyv soha nem íródik magánhangzók nélkül." Tott báró jegyzete.

[15] *François baron de Tott emlékiratai,* 43.

Gyorsan haladt előre a török nyelv tanulmányozásában, és értékes információkat gyűjtött az oszmán iszlám társadalomról Murad Mollahtól,[16] a konstantinápolyi muftik dinasztiájának tagjától. Az 1755-ös nagy pestisjárvány idején nála tartózkodott a Büjükdere falu melletti nyári rezidenciáján, ahol gyakori beszélgetéseket folytatott a muszlim tudóssal,[17] amelyekkel nemcsak *Emlékiratait*, hanem a törökökről szóló első kéziratát is gazdagította. A fiatal báró 1757-ben részletes jelentést írt az Oszmán Birodalom ügyeiről. Ezt a *Mémoire sur la Turquie* című írását elküldte Jean-Pierre Tercier-nek, XV. Lajos „szürke eminenciásának", a királyi titkosszolgálat egyik vezetőjének. Ez a mű több szempontból is figyelemre méltó, hiszen az oszmán társadalom nyelvi, politikai és vallási ismereteken alapuló tapasztalati és elméleti módszerekkel végzett megfigyelésének eredménye. A szerző a francia felvilágosodás, különösen Montesquieu művei által terjesztett eszméinek és az iszlám tanainak egyfajta keverékét mutatja, amelyeket a Koránból és személyes tapasztalataiból merít.[18] Ez a mű Tott báró törökországi tartózkodásának első részében, 1756-ban és 1757 első felében íródott.[19] Apja nem sokkal a jelentés elküldése után meghalt, de feltételezhetjük, hogy elolvasta és ellenőrizte az ifjú báró szövegét. Most nézzük meg a szöveg tartalmát.

A *Mémoire sur la Turquie*

A szerző az értekezése elején ismerteti írásának felépítését az abban érintett fejezetekre osztott témák szerint. Ezekben a szokások, a katonaság, a pénzügyek és az Oszmán Birodalom politikai rendszere kerültek terítékre. A szerző itt jelzi kutatásai során tapasztalt nehézségeit is. Ezek közül a tapasztalatlansága mellett mindenekelőtt az oszmán tudósok előítéleteit és bizalmatlanságát emeli ki. A később megjelent emlékirataiban részletesen beszámol első kapcsolatairól és

[16] „A morális ismeretek, miknek birtokába jutottam, arra késztettek, hogy olyan kapcsolatokat alakítsak ki, melyek révén azokat tovább gyarapíthatom. A Damat Zadé családjához tartozó Murad Mollah egyike volt azoknak, kikkel ismeretségemet a leginkább ápoltam. Konstantinápoly meghódítása óta családjának minden nemzedéke muftikat adott a Birodalomnak, s ő maga is e méltóságra volt szánva. Gyakran lesz alkalmam majd beszélni róla; s mindaz, mit róla mondok, az ő személyes természetét bemutatván, az egyúttal nemzetének sajátosságait is megvilágítja majd." *François baron de Tott emlékiratai,* 45.

[17] „E fényűző származású Efendi egy Mufti fia volt, ki maga is a főpapságra volt szánva, nem ismert más törvényt, csak mit az akarata diktált. Az Efendi körül folyvást a parancsait leső házicselédek sokasága sürgölődött; a markában tartotta Büjükdere falu tulajdonjogát s előljárói bíróságát; ezenfelül fennhatóságát sikerült kiterjesztenie a két szomszédos falura is: kegyosztás, megaláztatás - minden tőle függött; a Kormányzat, ahelyett hogy gátat szabott volna e jogbitorlásnak, a panaszosokat elutasította, a bajaikat ilyenformán tetézvén a hiábavaló panaszkodás keserűségével s ama veszéllyel, mit a panasztevés okán kiállaniuk kellett. Mások javainak ily könnyűszerrel történő elbitorlása sokáig biztosította Murad Mollah számára a költekezéseivel arányban lévő busás bevételt. Ember nem élt még e Földön, ki hozzá foghatóan ismerte volna a költekezés tudományát s jómagam, amióta *Kádileszker* volt, ismertem kilenc házát, mindenikben feleséggel, gyermekekkel, cselédséggel, konyhával az élelmezésükre, szerteszéjjel építkező munkásokkal, tőle rettegő szomszédokkal és a jelenlététől menekvő hitelezőkkel." *François baron de Tott emlékiratai,* 53.

[18] A szövegnek csak egy példányáról tudunk, amely a La Courneuve-i diplomáciai levéltárban található. Ld. fentebb, 4. lj.

[19] A szóban forgó művet André de Tott 1757. augusztus 15-én kelt levelével együtt küldte el. Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance Politique. Turquie 133. 265–266. fol.

jobban megismerhetjük a kutatásainak módszereit. Oszmán oktatóin kívül apja kapcsolatait is felhasználhatta, aki egykori magyar származású barátja, a renegát Ibrahim Müteferrika révén szoros kapcsolatba került az oszmán elit felvilágosult köreivel.[20]

Mielőtt a fiatal szerző a műve bevezetőjében jelzett különböző témákra térne, szövegét Konstantinápoly városának, vizsgálódásainak fő helyszínének rövid földrajzi bemutatásával kezdi. Ezt követően a francia követ, Vergennes gróf a szultáni szerájban lezajlott audienciája során tett látogatása alatt szerzett első benyomásait osztja meg az olvasókkal.[21] Ezután általános áttekintést ad a főváros különböző épületeiről (házak, paloták, mecsetek, minaretek), majd bevezetőjét a nők muszlim társadalomban elfoglalt helyzetéről tett megjegyzéseivel zárja. Mivel Tott báró *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* című művének bevezetője is hasonló logikai felépítést követ, ezért valószínűleg e szöveget később felhasználta emlékiratainak megfogalmazása során.

A törökök morális szokásainak (franciául *mœurs*) szentelt első rész több szempontból is figyelmet érdemel. Ez az ifjú báró értekezésének az egyik legfontosabb eleme, mivel küldetése elején olyan királyi utasítást kapott, hogy tanulmányozza az Oszmán Birodalom nyelvét és szokásait.[22] A szöveg jobb megértéséhez figyelembe kell vennünk a szerző által használt „erkölcsök" (*mœurs*) kifejezést, amely a felvilágosodás közepén rendkívül összetett fogalom volt. A fogalom Diderot és D'Alembert *Enciklopédiá*jának alapvető témáit érintette, és a korban hatalmas és dinamikusan fejlődő ismeretek széles területét ölelte át. A természetjog klasszikus szerzői (Hugues Grotius, Samuel Pufendorf, Jean-Jacques Burlamaqui stb.) által inspirált morális tanítások rendszere nagyon széleskörű tudományággá vált, amely a felvilágosodás filozófiájának a középpontjában állt. Diderot és D'Alembert ismeretrendszerében így magában foglalta az erkölcsfilozófia elméletét általában és a társadalomtudományok nagy részét is, beleértve a politikát, a jogot, a közgazdaságtant, az építészetet, a hadművészetet stb.[23] Ennek következtében az erkölcsfilozófia központi szerepet játszik Tott báró esszéjében is.

A morális szokásokról szóló fejezetben a törökökről alkotott néhány általános sztereotípia – például a keresztények megvetése és a luxus iránti vonzalmuk – említése után a szerző hangsúlyozza a vallás fontosságát a világról alkotott általános képükben és társadalmuk szervezésében. Valószínűleg a Murad Mollahnál folytatott vallási tanulmányai által inspirálva központi jelentőséget tulajdonít a

[20] Ld. erről: Tóth Ferenc: „Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában". *Magyar Tudomány*, 172. évf., 1. sz., 2011. 38–47.

[21] Vergennes gróf audienciájára 1755. június 3-án került sor. Murphy, i. m., 70.

[22] „Mahamut szultán (I. Mahmud 1730-tól 1754-ig uralkodott. T. F.) halála, illetve Désalleurs úr (Roland Des Alleurs 1693–1754. T. F.) halála után Vergennes urat (Charles Gravier Vergennes grófja 1719–1787, ezidőtájt 1755–1768 között Franciaország konstantinápolyi nagykövete. T. F.) küldték Konstantinápolyba. Azt az utasítást kaptam, hogy kísérjem őt el, részint a nyelv elsajátítása, részint a törökök erkölcsének és kormányzatának tanulmányozása céljából." *François baron de Tott emlékiratai*, 41.

[23] Erről a témáról ld. újabban: Stéphane Pujol: *Morale et sciences des mœurs dans l'*Encyclopédie. Paris, Honoré Champion, 2021.

muszlimok szent könyvének, a Koránnak, amelyet nemcsak „evangéliumuknak", hanem „polgári törvénykönyvüknek" is tekint. Értelmezése szerint ezt a törvénykönyvet egyrészt a természet, tehát a természetjog, másrészt a „mohamedán szekta" szabályai ihlették, ami lehetővé teszi, hogy az embereket gyakorlatilag megingathatatlan tudatlanságban tartsák. A fiatal báró iszlámkritikája az antiklerikális filozófusokéhoz, például Voltaire-éhez hasonlítható, aki nem önmagában a vallást ítélte el, hanem a vallási fanatizmust és túlkapásokat, valamint az egyházi intézmények visszaéléseit. Ezt a logikát követve a báró a Mohamed próféta által kialakított struktúrát merevnek és konzervatívnak tartotta. Így jellemezte az alapító vallási módszereit:

> Ez a próféta kétségtelenül úgy érezte, hogy minden újítás csapást mérne az általa emelt épületre, ezért – a vallás lényeges pontjaként – kifejezetten megtiltotta azokat a szektájának. Ebből következik a visszaélések fennmaradása, és a szükséges változtatások elindításának lehetetlensége, amelyek nemcsak egy lázadás általános okává, hanem egy olyan lázadás szent okává is válnának, amelynek célja az ősi szokásaik fenntartása révén az evangéliumuk megőrzése lenne.[24]

A fiatal báró szövegében elítéli a vallás túlkapásait, a vallási fanatizmust, amelynek buzgó hirdetői még mindig erős befolyással voltak a hatóságokra, még a legfelvilágosultabb személyiségekre is, amint azt Tependeli Ali pasa nagyvezír példája mutatja. A szerző a törökök kereszténygyűlölete vallási gyökereinek bemutatásával annak mértékét is igyekszik relativizálni. A török társadalom másik fő problémáját az erkölcsi romlottságban látja, amely az államigazgatási ügyekben, különösen az igazságszolgáltatásban az ajándékok elfogadásában nyilvánul meg leginkább. Feltételezi, hogy a törökök természetes állapotukban az ész elveit követték, és rendelkeztek számos erénnyel, amelyek azonban a korrupció hatására eltűntek, és fényűzés iránti vágyat és puhányságot eredményeztek. Az egyszerű kádik vagy a szultáni díván hatóságainak önkényes igazságszolgáltatása jellemezte a jogrendszert minden szinten: a főbírákat ajándékok és hamis tanúk befolyásolták, akik a legmagasabb ajánlatot kínálók javára döntöttek az ügyekben. Emlékirataiban számos példát idéz, amelyek még erőteljesebben bizonyítják az oszmán jogrendszer visszaéléseit. A Drako nevű görög története jól illusztrálja az igazságszolgáltatás működésképtelenségének a helyzetét:

> Egy Drako nevezetű görög, ki fölöttébb tehetős volt, két szép vidéki háznak volt a birtokosa Tarapia falu szomszédságában, a fekete-tengeri csatorna mentén Konstantinápolytól három mérföldre; ott töltötte a nyarat egész családjával s pár keresztyén rabszolganővel egyetemben, kik őt szolgálták: a birtoka közeliben hajóépítési munkálatok folytak. Az egyik török hajóépítő eme körülményt kihasználván udvarolni kezdett egy keresztyén rabszolganőjének. Drako ezt észrevette s a leányt bántalmazta; hogy ezt megbosszulja, emez a gazdája két házát felgyújtotta s azok porig égtek. E gyászos tettét még ama vakmerőséggel is tetézte, hogy

[24] *Mémoire sur la Turquie*, 273. fol.

> arról dicsekedjék; s Drako, ki okkal tartott e gonosz teremtés újabb gaztetteitől, őt az éjszaka leple alatt onnan egy zsidó házába vitette, megparancsolván hogy ottan gondosan bezárassék s minél előbb eladassék, hogy ezáltal örökre el legyen távolítva. Ellenben a rabszolganő módot talál arra, hogy az ablakon keresztül azt kiabálja: ő török. A csőcselék összetódul, odajön a gárda, s a zsidó házának ajtaját bezúzzák: a leányt a Vezír elibe vezetik; itt az újfent azt állítja, hogy török s hogy őt Drako rabszolgasorban tartotta, valamint bántalmazta, hogy ilyenformán a keresztény vallásra kényszerítse; s hogy gazdájának házát azért borította lángba, hogy imígyen egy muzulmán lelket megmentsen. Buzgalmát magasztalták, hálát adtak a Mindenhatónak, s Drako a tűzvész után alig két nappal, a még füstölgő házai előtt fel lett akasztva.[25]

A fiatal báró a louisianai bennszülöttek önkényes viselkedésének Montesquieu *A törvények szelleméről* című művéből kölcsönzött képét felhasználva összefüggést állapított meg az oszmán despotikus rendszer és annak gazdasági eredménytelensége között. A kivágott fáról szüretelő amerikai indiánok és a fanatikus törökök közötti párhuzam jól mutatja a szerző olvasmányélményeinek e műben is tapasztalható hatását. Az 1756-os konstantinápolyi tűzvészre utalva, leírja az oszmánok tragikus világnézetét, amelyet később az *Emlékirataiban* a következőképpen jellemez:

> [...] a zsarnokság béklyójába gabalyodott emberség mindig csupán újabb csapások árán képes megkönnyebbülni mindattól, mit addig elszenvedett; e tekintetben megfigyeltem, hogy midőn valakit Konstantinápolyban a koráról kérdeznek, az mindig a nagy pestis, az éhínség, valamely lázadás vagy tűzvész évére való utalással válaszol.[26]

A következő részben az ifjú báró az Oszmán Birodalom katonai ügyeit vizsgálja. A kor általános vélekedésével összhangban ő is rámutat az oszmán katonai rendszer ellentmondásos helyzetére: egyrészt az oszmánok az akkori ismert világ legnagyobb hadseregével rendelkeztek, másrészt ez a hadsereg olyan rosszul szervezetten működött, hogy katonai kudarc esetén akár könnyen össze is omolhatott. Ezután felsorolja az oszmán hadsereg különböző részeit, kezdve a híres janicsárokkal, akik az oszmán hadigépezet elitjét alkották. Kiváltságos helyzetük volt ebben a rendszerben, mely még politikai ügyekben is jelentős befolyást biztosított számukra. Ennek következtében a janicsárok rendre meghiúsítottak minden olyan törekvést, mely a szultánok részéről a hadsereg modernizálására irányult. Claude-Alexandre de Bonneval gróf, a híres Bonneval pasa[27] reformtörekvései az 1730-as években éppen a janicsárok ellenállása miatt lettek kudarcra ítélve.

[25] *François baron de Tott emlékiratai*, 100.
[26] *François baron de Tott emlékiratai*, 79.
[27] Ld. róla: Heinrich Benedikt: *Der Pascha Graf von Bonneval 1675–1747*. Graz-Köln, Böhlau, 1959; Septime Gorceix: „Bonneval-Pacha et le jeune Rákóczi". In: *Mélanges offerts à M. Nicolas Iorga par ses amis de France et des pays de langue française.* Genève, Mégariotis Reprints, 1978. 341–363.

A szerző szerint az oszmánok harci morálja az erős, de fegyelmezetlen vallási fanatizmusból ered, amely a muszlim harcosokat egészen az összecsapás első ütéséig éltette:

> Itt minden ellene van, Uram, hogy a törökök között bizonyos katonai rendet állítsunk fel, azonkívül, hogy ez újítás lenne, a Korán megparancsolja nekik, hogy tűzzel és vassal üldözzék a kereszténységet, és ezek a népek azt hiszik, hogy nem elég hamar teljesítik az ég szándékát, ha az ellenség láttán értékes időt veszítenek a hadirend kialakításával, ami azt jelenti, hogy rendezetlen sorokban támadnak, egyenetlenül, így bár az első rohamuk elsöprő erejű, de hamarosan lelassulnak, és az ellenség ellenállásán megtörnek és hamar elveszítik az őket lelkesítő szent lelkesedésüket, s ezután a támadásuk már kevésbé heves és félelmetes lesz.[28]

A janicsárok után a báró bemutatja az oszmán gyalogság további különleges alakulatait: a dzsebedzsiket (fegyvermesterek) és a topcsikat (tüzérek), akik bizonyos értelemben a hadseregük legképzettebb műszaki jellegű alakulatai voltak. Ugyanakkor élesen bírálja a matematikai és fizikai ismereteik hiányát.[29] Megjegyzendő, hogy a bárót később felkérték, hogy az 1768–1774-es orosz-török háború idején alapítson egy matematikai iskolát Konstantinápolyban.[30] A szpáhikkal, az oszmán lovasság elitjével kapcsolatban a báró ismét utal a vallás hatására, amely megnyilvánul harcmodorukban, amikor a próféta zászlaját írja le, amely a muszlimok által vallásos hittel tisztelt hadizászló volt. E témához kapcsolódóan elmesél egy történetet is a konstantinápolyi Patrona Halil-féle lázadásról, ahol a vallási jelképek csatája döntötte el a szultán sorsát:

> A lázadás, amely leváltotta Ahmed szultánt, olyan dühvel folyt, és olyan gyorsan terjedt, hogy a szultán látva, hogy minden elveszett, ami őt fenntarthatta volna, úgy próbálta meg lecsillapítani a lázadást, hogy egyrészt elkezdte a próféta zászlaja alá gyűjteni azokat, akiket vallási buzgalom vezérelt, másrészt pedig igyekezett lejáratni az ellenfeleit azzal, hogy Mohamed legitim leszármazottjaiként, azt kiáltotta, hogy minden jó muzulmánnak a próféta zászlaját kell követnie. A vallási fanatizmusban nevelkedett nép számára kezdetben e kísérlet elérte a remélt hatását. Ugyanakkor lázadók egy másik fortélyt vetettek be, amelyet a zászló lejáratására találtak ki: e célból egy Koránt helyeztek egy tevére és így hordozták körbe

[28] *Mémoire sur la Turquie*, 278–279. fol.

[29] „[...] gyanítom, hogy az ágyúk kezelésében kevéssé jártasak, és véleményemet arra a kevés matematikai ismeretükre alapozom, amely néhány csillagászati megfigyelésre korlátozódik, mi több, egy olyan embertől, aki olyan helyzetben van, hogy megítélhesse, megtudtam, hogy a törökök tudatlansága a bombák kilövését illetően csak ahhoz a magatartáshoz hasonlítható, hogy nem akarnak többet bevenni [...]". *Mémoire sur la Turquie*, 279. fol.

[30] Ez a matematikai iskola (törökül *hendesekhâne*) 1773-ban nyílt meg Hasköyben, és tíz évvel később alakult át mérnöki iskolává (törökül *mühendiskhâne*). Ld. Frédéric Hitzel: *L'Empire ottoman XVe–XVIIIe siècles*. Paris, Les Belles Lettres, 2001. 264. Ld. Avigdor Levy: „Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century". *Middle Eastern Studies*, 18. évf., 3. sz. 1982. 10.

> Konstantinápolyban azt kiáltozva, hogy Isten szavát kell előnyben részesíteni prófétájának zászlajával szemben [...].[31]

A *Mémoire sur la Turquie* című értekezés katonai témájú része végén a báró élesen bírálja a török hadvezetés várostromra és védelemre kialakított módszereit, amelyeket a korábbi török háborúkban szolgált apja elbeszéléseiből és saját tapasztalataiból vett példákkal illusztrál. Az oszmán fővárost védő külső erődítményrendszer megfigyelőjeként a Dardanellák erődjeit hozza fel példának:

> Amit az erődítményeikből láttam, az a Dardanellák erődjeire korlátozódik, amelyeket csak futólag tudtam megvizsgálni. Azonban merem biztosítani önt, uram, hogy semmi sincs rosszabbul és kevésbé szabályosan megépítve, mint a török fővárosnak ezen védművei, amelyek létrehozására a természet látszólag számos előnyt biztosított, de ezeket elveszítették a mérnökeik tudatlansága miatt [...].[32]

Fontos megemlíteni, hogy később éppen Tott bárót bízták meg ugyanezen erődítmények védelmével és korszerűsítésével az 1768–74-es orosz-török háború alatt.[33]

Az oszmán haditengerészet bemutatása után a szerző egy új témára tér át: a pénzügyekre. Itt ismét a vallás szerepét hangsúlyozza, hiszen az Oszmán Birodalom legfőbb adófizetői éppen a nem muszlim alattvalók voltak, akiknek harács-adói az állam legfőbb bevételei voltak.[34] A további részben a szerző tárgyalja még a Nagy Szulejmán szultán és Ahmed Köprülü nagyvezír által bevezetett adóreformokat, és ismerteti a birodalom különböző egyéb bevételi forrásait is. A román fejedelemségekre utalva élesen bírálja a fanarióta fejedelmek rossz gazdálkodását, amely az ottani megdöbbentő szegénységhez vezetett. A fejezet vége felé a szerző bírálja a szultánok tekintélyelvű monetáris politikáját, a lakosság elszegényedését és az ipar fejlesztésének nehézségeit.

Az oszmán kormányzás különböző politikai aspektusait tárgyalva a szerző kiemeli a szultánok tudatlanságát és alkalmatlanságát, valamint a fontos pozíciókban lévő hivatalnokok rossz irányítását. A külpolitikát illetően a törökök tudatlanságát a valódi politikai és gazdasági érdekeik felismeréséhez szükséges térképek hiányával magyarázza:

> A törökök földrajzi tudatlansága is meggyőző bizonyítéknak tűnik számomra, hogy igazolja véleményemet a politikai ismereteik hiányáról, olyannyira, Uram, hogy meggyőződtem róla, hogy még az uralmuk alatt álló tartományokról sincsenek pontos térképeik, amiből egyenesen következik, hogy nem ismerik az európai

[31] *Mémoire sur la Turquie*, 280. fol.
[32] *Mémoire sur la Turquie*, 283. fol.
[33] Ld. erről: Tóth Ferenc: *La guerre russo-turque (1768–1774) et la défense des Dardanelles. L'extraordinaire mission du baron de Tott*. Paris, Ed. Economica, 2008.
[34] *Mémoire sur la Turquie*, 285. fol.

> nagyhatalmak pontos elhelyezkedését sem, amiből az uralkodóik érdeke és saját politikájuk következik.[35]

A szerző szerint ennek következménye volt az a hanyagságuk is, hogy nem tartottak fenn diplomatákat a külföldi udvarokban, és az oszmán hatóságok nemzetközi kapcsolataikat a Portához rendelt követekkel való érintkezésre korlátozták. Ez összhangban van Montesquieu egyik alapelvével, aki szerint a földrajz ismeretének hiánya a despotizmus velejárója: „Az uralkodó, aki valamennyi tartományát ismeri, különböző törvényeket léptethet életbe, vagy megtűrhet különböző szokásokat. Ellenben a zsarnok semmi hasonlót nem ismer, ő semmire sincs tekintettel [...]."[36]

Tott báró az oszmán állam működésében megmutatkozó hiányosságokat kevésbé a szakemberek hiányával magyarázza, mint inkább az ott uralkodó nagyvezírek által működtetett tehetségeket elüldöző „kontraszelekció" rendszerével. A nagyvezírek ugyanis mindig gyanakodva és féltékenyen tekintettek mindenkire, aki megpróbált feljebb jutni a társadalmi ranglétrán. Az utolsó fejezetet a fejedelmi hatalom kérdésének szentelte a szerző. Ebben Montesquieu keleti despotizmusról szóló filozófiai gondolatai alapján fejti ki, hogy az oszmán zsarnoki uralom alapvetően a félelem és a rettegés érzésén alapul. A *Törvények szelleméről* szerzőjétől eltérően azonban a fiatal báró az úgynevezett morális erők (különösen a vallás) felsőbbrendűségét hangsúlyozta a fizikai erőkkel szemben, amit néhány évtizeddel később így fogalmazott meg a saját emlékirataiban: „A lelkierő mindig felülkerekedik a fizikumon, midőn a zsarnokság vagy a szabadsággal való visszaélés nem adja meg neki valamennyi jogát."[37]

Baron de Tott írásának fogadtatása az Irodalmárok Köztársaságában

A fiatal báró a tanulóévek után visszatért Franciaországba (1763), ahol a diplomáciai karrierjét próbálta egyengetni. Franciaországba való visszatérése egybeesett az egykori angol követ feleségének, Mary Wortley Montagu leveleinek

[35] *Mémoire sur la Turquie*, 290. fol. Ez alátámasztja Ibrahim Müteferrikának *a Taktikáról szóló értekezésében* e tárgyban kifejtett véleményét: „Mivel pedig a földrajztudomány tárgya a föld felszínének, az országok és tartományok helyzetének, a helyek helyzetének és távolságának, a nemzetek szokásainak és géniuszának ismerete, joggal tekinthető a nagy útnak, amely e hasznos ismeretekhez vezet. És mivel a hitetlenek és a birodalom más ellenségei elleni szent háborút a törvény a muszlim nép számára előírja, és mivel minden háborús vállalkozásnál, legyen az szárazföldi vagy tengeri, elengedhetetlen, hogy az ellenség országairól és tartományairól minél többet tudjunk, e tudomány tanulmányozása annál inkább nélkülözhetetlenné válik a muszlimok számára." Ibrahim Müteferrika: *Traité de la tactique*. Szerk. Ferenc Tóth, Budapest – Paris, MTA BTK–ISC, 2018. 83–84.

[36] Montesquieu: *A törvények szelleméről.* Bukarest, Kriterion, 1987. 114. Az eredeti szöveg így hangzik: „Le monarque, qui connaît chacune de ses provinces, peut établir diverses lois, ou souffrir différentes coutumes. Mais le despote ne connaît rien, et ne peut avoir d'attention sur rien [...]." Charles-Louis de Secondat de Montesquieu: *De l'esprit des lois,* 1. köt., Paris, Flammarion, 1979. 200.

[37] *François baron de Tott emlékiratai*, 33.

(*Lettres de Milady Montagu*)[38] első francia kiadásának megjelenésével. A könyv sikere felkeltette a fiatal keletkutató figyelmét, aki szorgalmasan olvasta a könyvét és azonnal írt is róla egy kritikát, amelyeket 1765-ben sikerült megjelentetnie a *Journal Encyclopédique*[39] című folyóiratban. Tott báró ekkor kerülhetett kapcsolatba az enciklopédistákkal, akik valószínűleg a keleti nyelvekben való jártassága miatt szakértőként tekintettek rá. A báró ebben a cikkében még a Korán általa ismert fordításairól[40] is kifejtette véleményét.[41] Azt csak gyanítani lehet, hogy a báró esetleg az *Enciklopédia* egyes török, illetve keleti témájú szócikkeinek megírására is szívesen vállalkozott volna, de erre vonatkozólag eddig nem találtam bizonyító erejű forrásokat.

Tott báró egyébként Franciaországba való visszatérése után több hasonló jellegű és terjedelmű szöveget írt az oszmán civilizációról. Már az első konstantinápolyi tartózkodása során megmutatkoztak az irodalmi ambíciói. Milady Montagu posztumusz leveleinek franciaországi sikere csak tovább ösztönözte őt arra, hogy a keleti témákban jártas íróvá váljon. A *Mémoire sur la Turquie* és a *Quelques anecdotes turques, bonnes et mauvaises* című kéziratait elküldte a versailles-i udvar fontos személyiségeinek, köztük neves íróknak, mint Voltaire, és mindenekelőtt a bizalmas barátainak, mint például Vergennes grófnak, a konstantinápolyi francia követnek. 1766 májusában sikerült a külügyminiszterhez is eljuttatnia ezeket az írásait, amelyek olyan mély benyomást tettek Choiseul hercegre, hogy egyenesen megígérte neki a hamarosan megürülő kölni követi állást.[42]

A keleti nyelvekben jártas fiatalember ekkor már azt is tervbe vette, hogy az írásait nyomtatásban is közreadja. Vergennes gróf, aki ekkor még mindig konstantinápolyi nagykövet volt, az egyik levelére 1764. december 20-án kelt válaszában azonban óvatosságra intette őt ebben a kérdésben:

> Már elérte, hogy munkáját elismeréssel díjazzák. Tudomásomra jutott, Uram, hogy bemutatott néhány Törökországról szóló írást, amelyek nagy tetszést arattak. Ez nem lep meg engem, hiszen az elutazása előtt, nekem is volt alkalmam elolvasni

[38] Ld. a mű tudományos kiadását: Mary Wortley Montagu: *Letters*. London, J. M. Dent and Sons, 1906. Az első kiadás 1763-ból származik. A mű franciaországi fogadtatásáról ld. Suzanne Van Dijk: „Journal des dames et journaux des hommes. La notion femme". In: *L'année 1768 à travers la presse traitée par ordinateur*. Szerk. Jean Varloot – Paule Jansen, Paris, CNRS, 1981. 80–100.

[39] *Lettres de Milady Wortley Montague, écrites pendant ses Voyages en diverses parties du Monde.* 3. köt., London–Paris, Duchesne,1768. Vö. Tóth Ferenc: „Critique à la hussarde des Lettres de Milady Montagu dans le Journal Encyclopédique". In: *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours.* 2. köt., Szerk. Zita Tringli – Ferenc Tóth, Szombathely, BDF, 2004. 119–134.

[40] Pályafutása vége felé egy különleges egyiptomi misszióban együttműködött Savaryval, aki a Korán fordításán dolgozott.

[41] *Journal Encyclopédique*, 8. évf., 1. sz., 1765. november. 61–62.

[42] „Vergennes lovag úr, aki tanúja volt de Tott báró buzgalmának és elhivatottságának, helyeselte, hogy 1763-ban eljöjjön a miniszterhez, és kedvezően nyilatkozott magaviseletéről és munkájáról. Kérelmének egyik bizonyítékát Tott báró a törökök szokásairól és kormányzatáról szóló mű megírásával adta. Miután az a megtiszteltetés érte, hogy ezt Choiseul hercegnek is átadhatta, ez az alkalom annál is inkább hasznos volt Tott báró számára, mivel a miniszter figyelmességgel volt iránta és megígérte neki az első megüresedett állást, nevezetesen a kölni követét." Archives Diplomatiques (La Courneuve). Dossiers du personnel. Première série 67. köt., 10. fol.

> néhányat, amelyek a kutatásait és komolyságát megfelelően bizonyítják. De azt is beszélik, hogy nem áll távol Öntől ezen írások kinyomtatása. Ha a tanácsom nyomhat valamit a latban, azt javasolnám, álljon ellen ennek a kísértésnek, bármilyen csábítónak hatnak is a lehetőségek. A közönség nem ítél mindig elnézően, ritkán bocsátja meg a tévedéseinket. […] Igaz, hogy felbátoríthatja az a siker, amelyet Milady Montagu levelei az újságíróink körében arattak, de minden brit terméknek csodálattal, sőt lelkesedéssel kell adóznunk.[43]

Amint ezt már említettük, Voltaire-nek, kora írófejedelmének is elküldte ezeket az írásait. Voltaire erről Philippe Antoine de Claris Florian márkinak írt levelében így emlékezett meg: „Kérem mondja meg nekem, törököm, hogy ez a török Tott elküldte-e Önnek is a török kormányzatról írt műveit. Nem bosszantja, hogy Athén és Korinthosz egy basa vagy pasa törvényei alatt áll?"[44] Voltaire egyébként 1767. április 23-i levelében Tott bárónak is megköszönte az elküldött török tárgyú írásokat. Az ebből a levélből vett következő részlet jól mutatja, hogy a *Candide* szerzője ebben az időszakban még nagyon kritikusan nyilatkozik az oszmán hódítás európai hatásairól:

> Azt gondoltam, hogy sokat tanulok Öntől, azt azonban nem sejtettem, hogy valaha is szórakozni fogok a törökökön. Ön bebizonyította: a jó humor minden országban létezik. Teljes szívemből köszönöm az anekdotáit, de bármennyire örömteli volt olvasnom mindazt, amit Ön e körülmetélt tatárokról terjeszt, továbbra is bosszant, hogy Orfeusz és Homérosz földjét uralják. Nem szeretem az olyan népet, amely csak pusztítani tud és a művészetek ellensége.[45]

Feltételezhetjük, hogy a báró később beépítette ezeket a kisebb írásait a visszaemlékezéseibe, amelyeknek talán eredetileg egy lazább, különálló szövegekből álló műfajt szánhatott. E forma előnye elsősorban az lehetett, hogy a töredékesen közölt szövegeket egyenként is könnyen be lehet illeszteni valamely korabeli folyóirat vagy gazéta rovataiba, vagy éppen a XVIII. században oly divatos kéziratos irodalmi levelezésekbe.[46] Végül a szerző a pályája alkonyán valószínűleg lemondott e tervéről, és a különálló szövegeket a visszaemlékezéseibe illesztette bele. A műfajváltás is jelzésértékű: szerzőnk már nem a fiatal diplomatajelölt, hanem egy szélesebb nemzetközi körben ismert történelmi személyiséggé vált. Túl pályája delelőjén, egy vidéki garnizon parancsnokaként nyílt lehetősége arra, hogy pályafutásáról számot adjon. Végül ekkor dolgozhatta át szövegeinek első változatát, egy nagyobb egységbe foglalva azokat, amely a konstantinápolyi emlékeinek mozaik jellegű halmazát alkotta.

---

[43] Vergennes levele Tott bárónak (Konstantinápoly, 1764. december 20.). Archives Diplomatiques (La Courneuve). Correspondance politique. Fonds de Vergennes 75. sz., 409. sorozat, PA-AP. Correspondance avec le baron de Tott. (Számozatlan levelek).

[44] Voltaire: *Correspondance*. 8. köt., Paris, Gallimard, 1983. 1088.

[45] Voltaire, i. m., 1100.

[46] Ld. e témáról: *Correspondances littéraires inédites. Etudes et extraits*. Szerk. Henri Duranton – François Moureau – Jochen Schlobach, Paris, Honoré Champion, 1987.

Tott báró a *Mémoire sur la Turquie* című értekezésében természetesen nem bírálta olyan hevesen a keleti despotizmust, mint később a visszaemlékezéseiben. Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy a török földön folytatott tanulmányai után a báró tudatosan készült a diplomáciai karrierre. Voltaire szerint főként tréfás anekdotákat írt a törökökről. A véleményének a radikális megváltozása elsősorban abból fakadt, hogy miután évekig szolgálta az oszmán kormányzatot az 1768–1774-es orosz–török háború alatt különféle katonai reformok bevezetésével, végül a portai intrikáknak köszönhetően méltatlan körülmények között fejezte be a törökországi tevékenységét. A keleti despotizmus eszméje körül ekkoriban kibontakozó filozófiai vita a politikai gondolkodás egyik legfontosabb kérdésévé vált, amelynek igazi tétje a hanyatló Oszmán Birodalom területi felosztása volt. Számos politikai esszé, útleírás, filozófiai és történelmi írás keletkezett a felvilágosodás századának második felében. Montesquieu munkái mellett feltétlenül érdemes megemlítenünk Nicolas-Antoine Boulanger *Recherches sur l'origine du despotisme oriental* (Paris, 1762) című nagyhatású művét.[47]

Néhány évvel később a báró fényes diplomáciai karrierbe kezdett Keleten. 1767-ben a Krímbe küldték, francia konzullá nevezték ki, mint előtte apját, hogy elősegítse az Oroszország és az Oszmán Birodalom közötti háborút. Küldetését nagy sikerrel teljesítette, sőt 1768–69-ben a tatár kánnal együtt hadjáratot is folytatott, amelyről rendszeresen jelentést tett a külügyminiszternek, Choiseul hercegnek.[48] Ezután Konstantinápolyba ment, ahol kitüntette magát a főváros körüli erődítési munkálatokban. Miután hősiesen megvédte a Dardanellák tengerszorosát Orlov admirális támadásával szemben, Tottot megbízták, hogy szervezzen meg egy gyorstüzelő tüzérségi alakulatot (törökül *sürat topçuları*). Később egy ágyúöntőműhelyt is épített, amelynek épülete még ma is áll Isztambulban. Életének ezt az epizódját részletesen elmeséli emlékiratainak harmadik könyvében. Végül utolsó diplomáciai küldetésére 1776–1777-ben került sor, amikor a levantei francia kereskedelmi kirendeltségek felügyelőjeként küldték ki ellenőrző körútra az Oszmán Birodalomba. Volt emellett egy titkos küldetése is: egy Egyiptom elfoglalására irányuló expedíció lehetőségének vizsgálata, amelynek egyébként ő volt az egyik leglelkesebb előhírnöke. Ezt az ötletet az akkori külügyminiszter, Vergennes gróf elutasította, és a terv Bonaparte Napóleon húsz évvel későbbi egyiptomi expedíciójáig papíron maradt. Ennek az útnak a leírása alkotja emlékiratainak negyedik könyvét. A báró a forradalom idején elhagyta Franciaországot, Magyarországra emigrált, ahol 1793-ban elhunyt. Ő volt az Ancien Régime korabeli Franciaország magyar ügynökeinek utolsó kiemelkedő képviselője.[49]

[47] Ld. e szerzőről: Paul Sadrin: *Nicolas-Antoine Boulanger (1722–1759) ou avant nous le déluge*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1986; illetve újabban e mű kritikai kiadását: Nicolas-Antoine Boullanger: *Recherches sur l'Origine du despotisme oriental. „Lettre de l'Auteur à M. ***" et „Œconomie politique"*. Szerk. Pierre Boutin, Paris, Honoré Champion, 2023.

[48] Ld. Tott báró és Choiseul herceg levelezésének kiadását: *Correspondance consulaire de Crimée du baron de Tott (1767–1770).* Szerk. Ferenc Tóth, Isztambul, Isis Éditions, 2014.

[49] Ferenc Tóth: „Agents hongrois au service de la France sous l'Ancien régime". In: *Renseignement et espionnage de la Renaissance à la Révolution, XVe–XVIIIe siècles.* Szerk. Eric Denécé – Benoît Léthenet, Paris, Ellipses, 2021. 227–242.

Összefoglalva láthatjuk, hogy a felvilágosodás gondolatai kulcsszerepet játszottak a fiatal Tott báró *Mémoire sur la Turquie* című művének megírásában. A francia filozófiai hatások mellett további impulzusokat kapott a keleti tanulmányútja során az ottani nyelvi és civilizációs képzésnek köszönhetően. Személyes tapasztalatai, valamint az Oszmán Birodalommal kapcsolatos történelmi, földrajzi, politikai, katonai és vallási kutatásai szintén hozzájárultak későbbi diplomáciai és írói karrierjéhez. Az oszmán társadalom morális helyzetét elemző felvilágosult filozófiai szemlélete nagyon széles, de mélyen Európa-centrikus látásmódot nyújtott számára. Később, pályafutása végén az 1750-es években papírra vetett elképzeléseit az Oszmán Birodalom különböző népeinek tanulmányozásával átfogó rendszerré fejlesztette tovább, amelyet részletesebben az emlékirataiban fejtett ki. Ebben hasonló elveket találhatunk, mint a *Mémoire sur la Turquie* című művében, de az egész Oszmán Birodalomra vonatkozó változtatásokkal kiegészítve. Az ifjúkori szövegében már érzékelhető a birodalom hanyatlásának gondolata, amely az emlékirataiban bizonyossággá válik. A keleti despotizmus elmélete egyfajta vezérelvet alkot ebben az utóbbi művében, amelyben nyíltan elítéli az oszmán kormányzat despotikus politikai rendszerét. Montesquieu-től eltérően nem fogadta el az éghajlat döntő befolyását a társadalomra, hanem ragaszkodott az erkölcsi erők (*forces morales*) meghatározó szerepéhez, amelyet szerinte külső beavatkozással lehet megváltoztatni. Az *Enciklopédia* és a felvilágosodás eszméinek nagy tisztelőjeként megpróbálta leírni és megérteni a keleti társadalmak működését és mozgatórugóit, optimistán azt remélve, hogy reformok bevezetésével vagy radikálisabb beavatkozással megváltoztathatóvá válnak.

ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet
toth.ferenc@htk.elte.hu

KÖNYVTÁRAK, KÉPZŐMŰVÉSZET, STÍLUS

Bartha-Kovács Katalin

A *Correspondance littéraire* szerepe a francia képzőművészet népszerűsítésében a XVIII. századi Európában[1]

ORCID: 0000-0002-4852-2006

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.5

La *Correspondance littéraire*, dirigée entre 1753 et 1773 par Friedrich Melchior Grimm, a joué un rôle important dans la promotion des événements littéraires et culturels qui se déroulaient à Paris, centre intellectuel de l'Europe du XVIIIe siècle. Les comptes rendus consacrés aux expositions de peinture, de sculpture et de gravure, organisées tous les deux ans au Salon carré du Louvre, occupent une place considérable dans la revue manuscrite de Grimm. À partir de 1759, Diderot est chargé d'informer les abonnés des cours princières étrangères sur les expositions parisiennes : ses *Salons* comptent parmi les œuvres majeures de la critique d'art française. L'article met en évidence les raisons pour lesquelles la *Correspondance littéraire* peut être considérée comme un moyen original de la médiation culturelle au siècle des Lumières, tout en soulignant les traits communs et les différences entre cette revue et l'*Encyclopédie*. Nous présentons d'abord les particularités du genre de la correspondance littéraire, et examinons ensuite le *Salon de 1765* de Diderot, paru dans la revue de Grimm, en mettant l'accent sur la forme souvent dialoguée de ses commentaires.

Mots-clés: *Correspondance littéraire*, Friedrich Melchior Grimm, Denis Diderot, critique d'art, *Salon de 1765*

Kulcsszavak: *Correspondance littéraire*, Friedrich Melchior Grimm, Denis Diderot, művészetkritika, 1765-ös *Szalon*

Bevezetés

A felvilágosodás korában meghatározó volt a francia nyelv és kultúra szerepe: a fejedelmi udvarokban Európa-szerte a francia mintát utánozták, francia nyelvű könyveket adtak ki, a politikai elit és az arisztokrácia ezen a nyelven érintkezett egymással. A könyvek és a nyomtatásban megjelenő periodikák mellett az úgynevezett „irodalmi levelezések" *(correspondances littéraires)* is jelentős szerepet játszottak ekkor a francia kultúra terjesztésében. Ezek a kéziratos hírlevelek Párizs és a fejedelmi udvarok közötti kultúraközvetítés rendhagyó médiumának

[1] Jelen tanulmány elkészítését az Innovációs és Technológiai Minisztérium NKFIH 134719 számú, „Esztétikai kommunikáció Európában (1700–1900)" című OTKA kutatási témapályázatának támogatása tette lehetővé.

tekinthetők. Az irodalmi levelezések közül kétségkívül az 1753 és 1773 között Friedrich Melchior Grimm által szerkesztett *Correspondance littéraire, philosophique et critique* című kollektív mű a legismertebb: ez a kis példányszámban megjelenő kéziratos lap fontos szerepet töltött be a XVIII. századi Európa szellemi központjában, Párizsban zajló irodalmi, filozófiai és művészeti események népszerűsítésében.[2]

A *Correspondance littéraire* lapszámaiban lényeges helyet foglalnak el a párizsi művészeti életet meghatározó, kétévente megrendezett tárlatokról, közismert nevükön a Szalonokról írt kritikák.[3] A műkritikák írásmódja meglehetősen eltér a művészetről szóló diszkurzus hagyományos formáitól, egyebek között a műgyűjtemények leírásától, amelyekre a *Correspondance littéraire*-ben szintén találunk példákat. Ez utóbbiak általában a műalkotások felsorolására szorítkoznak, ha pedig szerzőik mégis önálló véleményt fogalmaznak meg, akkor az esetek nagy részében beérik néhány elcsépelt közhely ismételgetésével. A Choiseul herceg műgyűjteményének áruba bocsátásáról szóló beszámoló szerzője például az 1772. május 1-i lapszámban megvetéssel ír a flamand művészetet kedvelő herceg ízléséről; azt állítja, hogy a gyűjtemény „nem annyira egy műértő, mint inkább egy műkedvelő ízléséről" árulkodik.[4] A „műkedvelő" *(amateur)* szót a szerző egyértelműen pejoratív értelemben használja, amikor arra utal, hogy Choiseul herceg az itáliai iskolák „nagy stílusánál" *(grand style)* jobban kedvelte a „flamand iskola naivitását és igazságát", valamint a „francia iskola galantériáját és negédességét".[5] Ezzel szemben a *Szalon*oknak nevezett műkritikákban a tárlaton kiállított műalkotások leírása mellett a kidolgozásukra vonatkozó megjegyzések is felbukkannak, sőt gyakran határozott művészetelméleti állásfoglalás fogalmazódik meg bennük. A Szalonokról 1753 és 1757 között a lap főszerkesztője, Friedrich Melchior Grimm, majd 1759-től 1781-ig Diderot tudósította az előkelő körökhöz tartozó külföldi előfizetőket.

Tanulmányunkban először röviden áttekintjük az irodalmi levelezés műfaji sajátosságait, kihangsúlyozva Grimm *Correspondance littéraire*-jének jelentőségét. Ezt követően Diderot művészeti tárgyú írásai közül az 1765-ös Szalonról írt beszámolóit helyezzük előtérbe. Az elemzés során Diderot *Szalon*jainak szubjektív hangvételét és gyakran párbeszédes formáját kiemelve bemutatjuk, hogy

[2] 1773-tól 1813-ig a svájci Jacques-Henri Meister volt a lap főszerkesztője.

[3] A felvilágosodás kori francia kulturális élet feltárásával foglalkozó kutatóknak egészen a XXI. század elejéig csupán a *Correspondance littéraire* Maurice Tourneux által szerkesztett (1877 és 1882 között megjelent), meglehetősen hiányos kiadása állt rendelkezésére. Ez a helyzet változott meg gyökeresen 2006-ban, amikor egy – Ulla Kölving vezetésével dolgozó – munkacsoport kritikai kiadásában, Ferney-Voltaire-ben napvilágot látott Grimm *Correspondance littéraire*-jének első kötete. Eddig 14 kötet jelent meg (az utolsó kettő 2022-ben), ezek az 1753 és 1766 közötti évek anyagát dolgozzák fel.

[4] „Le cabinet de M. le duc de Choiseul était moins celui d'un connaisseur de l'art que d'un amateur [...]". XV. Lajos minisztere, a kiváló művészeti érzékkel rendelkező Choiseul herceg gyűjteményét 1772 áprilisában bocsátották áruba. A műgyűjtemény leírását ld. Friedrich Melchior Grimm – Denis Diderot: *Correspondance littéraire, philosophique et critique par Grimm, Diderot, Raynal, Meister etc.* Szerk. Maurice Tourneux, 9. köt., Paris, Garnier Frères, 1877–1882. 496.

[5] „[...] il se bornait à la naïveté et à la vérité de l'école flamande, et à la galanterie et à la mignardise de l'école française". Uo.

az *Enciklopédia* meghatározó alakja a művészetkritika területén is maradandót alkotott, egyszersmind azt szemléltetjük, hogyan járult hozzá a *Correspondance littéraire* a francia kultúra terjesztéséhez a felvilágosodás kori Európában.

Az irodalmi levelezés műfaja

Az irodalmi levelezés sajátos, de természetesen nem előzmények nélküli kommunikációs forma, amely – kissé talán meglepő módon a professzionalizmus és a névtelenség irányába tartó nyomtatott sajtó általános fejlődésével párhuzamosan – a XVIII. század derekán élte virágkorát.[6] A kifejezés széles értelemben bármilyen irodalmi témájú levelezésre vagy az irodalmárok levélváltására vonatkozik. Szűkebb jelentése szerint viszont ez a fogalom olyan kéziratos újságleveleket jelöl, amelyeket a felvilágosodás kori Európában – meglehetősen borsos áron – Párizsból küldtek el az előfizetőknek, elsősorban német fejedelmeknek vagy az észak- és kelet-európai udvarok főrangú olvasóinak. Az irodalomtörténeti kutatások viszonylag hosszú ideig figyelmen kívül hagyták az irodalmi levelezéseket, újrafelfedezésük egészen a XX. század második feléig váratott magára. Ennek több oka is volt: elsősorban az, hogy ezek a kis példányszámú újságlevelek általában a levéltárak mélyén porosodtak, de az is nehézséget jelentett, hogy – mivel nehezen voltak elhatárolhatók más, korabeli kommunikációs formáktól – gyakran a magánlevelezésekhez sorolták őket.[7] Bár a XX. századi médiatörténeti kutatások elsősorban az irodalmi levelezés kultúraközvetítő funkcióját állítják középpontba, kiemelve, hogy ez a kommunikációs forma egyfajta információs csatorna szerepét töltötte be Párizs és az európai udvarok között, mi a műfaji sajátosságok áttekintését is lényeges szempontnak tartjuk.[8]

Az irodalmi levelezés – amely a XVIII. század első harmadában született és fénykora nagyjából a francia forradalomig tartott – az „irodalmárok köztársaságának" *(république des lettres)* nevezett intellektuális közösség jellegzetes sajtóterméke.[9] Kialakulásához több korabeli műfaj (vagy kommunikációs forma) is hozzájárult: a művelt emberek közötti, úgynevezett „tudós levelezés" *(lettre érudite)*, az irodalmi témájú nyomtatott újság, a kéziratos újság *(nouvelles à la*

[6] Jochen Schlobach szerint az irodalmi levelezés az európai felvilágosult herceg *(prince éclairé)* fogalmával születik meg, aki udvarában a francia nyelv és kultúra mintáját követi, valamint rokonszenvet tanúsít a francia filozófusok eszméi iránt. Jochen Schlobach: „Correspondance littéraire" (szócikk). In: *Dictionnaire européen des Lumières*. Szerk. Michel Delon, Paris, PUF, 1997. 274–277; Jochen Schlobach: „Literarische Korrespondenzen". In: *Aufklärungen. Frankreich und Deutschland im 18. Jahrhundert*. Szerk. Gerhardt Sauder – Jochen Schlobach, 1. köt., Heidelberg, Carl Winter, 1985. 221–232.

[7] Henri Duranton: „Correspondance littéraire: en quête d'une définition". *Mémoires du livre / Studies in Book Culture*, 12. köt., 1. sz., 2021. 3. DOI: https://doi.org/10.7202/1077806ar.

[8] Kirill Abrosimov a műfaj helyett a kommunikációs forma *(Kommunikationsform)* vagy kommunikációs médium *(Kommunikationsmedium)* elnevezést részesíti előnyben. Kirill Abrosimov: *Aufklärung jenseits der Öffentlichkeit. Friedrich Melchior Grimms „Correspondance littéraire" (1753–1773) zwischen der „république des lettres" und europäischen Fürstenhöfen*. Ostfildern, Thorbecke Verlag, 2014.

[9] Pierre Bayle 1684-ben *Nouvelles de la république des lettres* címmel alapított egy irodalmi, filozófiai és teológiai tárgyú írásokat tartalmazó lapot, amely a Párizsban megjelent könyvek ismertetését is közölte.

main) és a diplomáciai levelezés. Mindegyikükkel vannak közös jegyei, ugyanakkor jelentős eltérések is felfedezhetők közöttük.

A humanista gyökerekre visszanyúló tudós levelezéssel közös vonás az egyéni címzett, a kéziratos forma, valamint a könyvkereskedelmen kívüli terjesztés. Az irodalmi levelezéshez hasonlóan a tudós levelezésre sem volt jellemző a személyes hangvétel: a levelezőpartnerek (például nehezen beszerezhető könyvekkel kapcsolatos) információk átadására szorítkoztak. Az első irodalmi levelezés Voltaire közeli barátja, Nicolas-Claude Thiériot nevéhez fűződik.[10] Az ő – 1736 és 1748 között II. Frigyesnek küldött – újságleveleiben még megfigyelhető a magánlevelezés néhány jellegzetessége (például a nyitó- és elköszönő formulák), azonban már itt sincs szó valódi információcseréről: a levelezőpartnerek között egyoldalú kommunikáció valósul meg. A kölcsönösségen alapuló magánlevelezéstől eltérően az irodalmi levelezést olyan – hierarchián alapuló – viszony jellemzi, amelyben a társadalmilag alacsonyabb szinten álló művelt értelmiségi a rangban fölötte elhelyezkedő levelezőpartnerének szolgáltat információt. Az információ olyan *áru*, amelynek *ára* van, hiszen a külföldi fejedelem előfizetés ellenében kapja meg a hírleveleket.[11]

A XVIII. század második felében az irodalmi levelezés fokozatosan eltávolodik a levélformától, eltűnnek belőle a személyes hangvételre utaló jegyek. Ebben az átalakulásban valószínűleg az is szerepet játszott, hogy az irodalmi levelezés több elemet átvett a nyomtatásban megjelenő periodikáktól. A felvilágosodás korában számos – irodalmi témájú cikkeket is tartalmazó – nyomtatott sajtótermék *(journal, gazette, mercure)* létezett Franciaországban.[12] A periodikákhoz hasonlóan az irodalmi levelezés rendszeres időközönként jelent meg.[13] Lényeges különbség azonban közöttük, hogy a nyomtatott periodikák potenciális olvasóközönsége nem korlátozódott egyetlen társadalmi rétegre, míg a kéziratos irodalmi levelezések címzettjei jómódú előfizetők köreiből kerültek ki.

Az előképek számbavételekor a kéziratos újságokról sem szabad megfeledkezni: aligha meglepő, hogy ez a kommunikációs forma az Ancien Régime korában a cenzúra miatt virágzott.[14] A kéziratos újságok főleg a politikai aktualitásokkal

[10] Jochen Schlobach: „Thiériot" (szócikk). In: *Presse 18. Dictionnaire des journalistes (1600–1789)*. URL: https://dictionnaire-journalistes.gazettes18e.fr/journaliste/769-nicolas-thieriot (Hozzáférés: 2025. 11. 24.).

[11] Abrosimov, i. m., 19–23; Duranton, i. m., 5.

[12] Az irodalmi levelezés közvetlen előzményeinek a francia kultúrpolitika hivatalos orgánumai, az úgynevezett *mercure*-ök tekinthetők, amelyek a párizsi kulturális élettel kapcsolatos újdonságokat és anekdotákat közöltek.

[13] Grimm havi két alkalommal küldte el előfizetőinek *Correspondance littéraire*-jét, elvileg minden hónap 1-én és 15-én, de – Grimm egyéb elfoglaltságai miatt – a lapszámok 1768-tól gyakran csak késéssel jelentek meg. Ulla Kölving: „*La Correspondance littéraire* de Grimm et Meister à la lumière des manuscrits – une première approche". *Revue romane*, 17. köt., 1. sz., 1982. 25.

[14] Ezzel kapcsolatban érdemes megemlíteni az eredetileg szintén kéziratos, 36 kötetes *Mémoires secrets* című lapot. Ez a XVIII. századi francia társadalmi, kulturális életről szóló anonim feljegyzések gyűjteménye, amelyben politikai jellegű hírek, intrikák is helyet kaptak. Az első nyolc kéziratos kötet után 1777-től kezdődően a *Mémoires secrets* már nyomtatott formában jelent meg. François Moureau: *La Plume et le plomb. Espaces de l'imprimé et du manuscrit au siècle des Lumières.* Paris, PUPS, 2006. 477–490.

kapcsolatos információkat közöltek, 1740-től azonban kulturális híradás is egyre gyakrabban olvasható bennük. Ezzel szemben az irodalmi levelezések igyekeztek távol tartani magukat a napi politikától. Szerzőik és szerkesztőik – a kéziratos újságok névtelenségbe burkolózó szerzőivel ellentétben – vállalták nevüket és aláírták cikkeiket.

Ugyanakkor a diplomáciai levelek és az irodalmi levelezés között is felfedezhetők hasonlóságok, ez utóbbit ugyanis általában diplomáciai postával terjesztették az előfizetőknek. Közös vonásuk, hogy mindkét fajta levelezés számot adott a párizsi kulturális eseményekről. A diplomáciai sajtó elsősorban a politikai jellegű hírekre összpontosított, tudósítói – akiket munkájuk a királyi udvarhoz kötött, ezért gyakran tartózkodtak Párizstól távol (Versailles-ban vagy Fontainebleau-ban) – a XVIII. század második felétől csupán felületesen számoltak be a párizsi kulturális életről. Kapcsolati hálójuknak köszönhetően az irodalmi levelezések szerzői azonban maguk is részt vettek a francia főváros kulturális életében, amelyről hitelesen tudósítottak.[15]

Az irodalmi levelezés olyan marginális műfaj, amelyről nem születtek korabeli elméletek. Ebben valószínűleg az is közrejátszott, hogy az újsághírek tartalma és terjedelme az egyes előfizetők egyéni érdeklődési körétől függött és megegyezés tárgyát képezte.[16] Ez a fajta köztes, „hibrid" kommunikációs forma mindazonáltal kulcsszerepet töltött be a francia filozófiával, irodalommal és művészettel kapcsolatos gondolatok terjesztésében. A korabeli szóhasználatot tükröző „irodalmi levelezés" elnevezéssel kapcsolatban azt is érdemes megemlíteni, hogy a XVIII. században nem csupán ezzel a terminussal jelölték az újsághíreket: egyebek között a lapok *(feuilles)*, újságok *(gazettes)*, irodalmi újdonságok *(nouvelles littéraires)* elnevezéseket is használták. Az irodalmi levelezés mint műfajmegjelölés – Grimm *Correspondance littéraire*-je kiadásának sikere nyomán, amely először 1812–1813-ban jelent meg nyomtatásban – csak a XIX. században gyökeresedik meg: mind a mai napig az ő lapját tekinthetjük e műfaj modelljének.

Grimm *Correspondance littéraire*-je

Grimm lapja kitüntetett helyet foglal el a korabeli irodalmi levelezések között. Kísérletező, gyakran dialogikus írásmód, irodalmi és művészeti kérdésekben pedig markáns véleményalkotás jellemzi. A XVIII. századi nyomtatott periodikák száraz, szűkszavú könyvismertetéseitől eltérően a *Correspondance littéraire* szelektív kritikát alkalmazott: a Párizsban megjelenő kiadványokat illetően

[15] Abrosimov, i. m., 32–39; Duranton, i. m., 12.

[16] II. Frigyes például mindössze három évig (1763 és 1766 között) fizetett elő Grimm lapjára, mert nem volt megelégedve a lap tartalmával: az ízlésének jobban megfelelő, könnyedebb irodalmi művekről olvasott volna szívesebben. Grimm azonban nem kívánt változtatni a *Correspondance littéraire* stílusán, mivel egyszerre több előfizetője is volt; azzal érvelt, hogy a hangnem megváltoztatása nem nyerné el az északi uralkodóházak előfizetőinek tetszését. Ulla Kölving: „Introduction". In: Friedrich Melchior Grimm: *Correspondance littéraire*, 13-14. köt. (1766). Szerk. Ulla Kölving – Mélinda Caron (Monica Hjortberg közreműködésével), Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2022 (a továbbiakban: CLG). 1. köt., lxxx–lxxxiii.

iránymutatásként szolgált a külföldi fejedelmeknek, akik gyakran ez alapján vásároltak könyveket és műkincseket, valamint a jó ízlés kérdésében egymással is rivalizáltak.[17] Grimm maximálisan számított levelezőpartnerei diszkréciójára: a bizalom *(confidentialité)* és a titkosság *(clandestinité)* elve tette lehetővé a szó modern értelmében vett, kompromisszumok nélküli kritikát.[18] De azért is ragaszkodott a titkossághoz, mert attól tartott, hogy ha a kizárólag az ő lapja számára készült szövegek nyilvánosságra kerülnek és kinyomtatják őket, elveszítik exkluzív jellegüket. Grimm *Correspondance littéraire*-jének lapszámai egységes szerkezetet mutatnak: mindegyik egy rövid vezércikkel kezdődik, utána kulturális hírek, majd a könyvmegjelenésekről szóló információk olvashatók, de nem publikált irodalmi szövegeket és leveleket is tartalmaznak.

Felmerülhet a kérdés, hogy az irodalmi levelezések címzettjei miért vették igénybe a drága előfizetést Grimm *Correspondance littéraire*-jére, amikor a benne szereplő információkhoz jóval olcsóbban hozzájuthattak a konkurens nyomtatott sajtóból, amelynek szintén előfizetői voltak.[19] Ennek oka egyfelől az európai társadalmat átszövő hierarchiában keresendő: az előfizetők ugyanis úgy vélték, hogy Grimm lapjának megrendelése egyfajta kiváltságot jelent, ami megkülönbözteti őket a „közönséges" olvasóktól. Másfelől az információéhségben rejlik, vagyis abban, hogy ugyanaz az információ több csatornán keresztül is eljutott a címzettekhez.[20] Az irodalmi levelezések szerzői gyakran neves újságírók (például az *Année littéraire* alapítója és főszerkesztője, az enciklopédisták esküdt ellensége, Élie Fréron), színpadi szerzők (például a *Mémoires et Correspondance littéraires, dramatiques et anecdotiques* szerkesztője, Charles-Simon Favart) vagy írók voltak, mint Raynal abbé vagy Diderot. Grimm lapja kétségkívül sokat köszönhetett Diderot hírnevének, akinek számos írása, mint például a *Szalonok*, kizárólag a *Correspondance littéraire* hasábjain jelent meg.

1765-től a *Correspondance littéraire* Diderot filozófiai, irodalmi és művészetkritikai tevékenységének fő médiuma. Mivel Diderot kulcsszerepe vitathatatlan mind az *Enciklopédia*, mind a *Correspondance littéraire* szerkesztésében,[21] érdemes röviden áttekinteni a két médiumtípus közötti legfőbb különbségeket.

[17] Pierre-Yves Beaurepaire: „Entre »société des princes« et stratégies de publication des Lumières. La *Correspondance littéraire* de Friedrich Melchior Grimm comme observatoire et vecteur des circulations culturelles et mondaines". In: *Les circulations internationales en Europe (1680–1780)*. Szerk. Lucien Bély, Paris, PUPS, 2011. 120.

[18] Grimm meggyőzte előfizetőit, hogy lapja megrendelésével kizárólagos információhoz jutnak hozzá, ám a bizalmi elv ellenére előfordult, hogy a címzettek továbbadták a *Correspondance littéraire*-ben olvasható információkat. Ulla Kölving: „Grimm et la *Correspondance littéraire*: la création d'un réseau européen". In: *Entente culturelle. L'Europe des correspondances littéraires*. Szerk. Ulla Kölving, Ferney-Voltaire, Centre international d'étude du XVIIIe siècle, 2021. 27.

[19] A *Correspondance littéraire* éves előfizetése 1200 livre-re rúgott.

[20] Duranton, i. m., 17.

[21] Grimm távollétében vagy betegsége esetében (például 1765 végén és 1766 elején) Diderot részben a felelős szerkesztő feladatkörét is átvette. Kölving: „Introduction", i. m., xv. Az 1765-ös *Szalon* előszavában Diderot utal arra a „teherre", amelyet az *Enciklopédia* szerkesztése jelentett számára: „A húsz éven keresztül cipelt teher annyira megroppantotta hátamat, hogy elkeserítően fájdalmas lesz újra kiegyenesíteni." („Le fardeau que j'ai porté pendant vingt ans m'a si bien courbé que je me désespère de me redresser.") CLG. 8.

Bár jó néhány közös vonásuk van – ilyen például a kollektív szerzőség vagy a kritikai szellem –, ezeknél lényegesebbnek bizonyulnak a köztük kimutatható különbségek.[22] A XVIII. század legnagyobb könyvkiadói vállalkozása, az *Enciklopédia* szövege hálózatszerű, nyitott rendszert alkot. Polifónia és dialogikus szerkezet jellemzi, ami abban is megnyilvánul, hogy ugyanahhoz a fogalomhoz esetenként több szócikk is tartozik, amelyek eltérő, sőt néha egymásnak határozottan ellentmondó álláspontot fejeznek ki. A tudományterületek közötti gyakran merész határátlépéseknek köszönhetően a szócikkek szokatlan nézőpontból tárgyalják a jelenségeket, meglepő analógiákra, új kapcsolatokra világítanak rá közöttük. A többszólamúságon alapuló gondolkodásmód a hagyományos szótárak és metafizikai rendszerek zárt, lineáris és statikus formájával szemben a tudás összegzésének dinamikus formáját eredményezte. Míg azonban ez a monumentális, nyomtatott mű a korabeli tudás közvetítését tekintette legfőbb feladatának, a *Correspondance littéraire* céljai között nem szerepelt a felvilágosító szándék. Szerzői professzionális kultúraterjesztők, akik szolgáltatásukért fizetséget kaptak. A lapot hivatásos másolók által, kézzel írt példányok révén terjesztették, és nem anonim olvasóközönséghez szólt: ahogy már említettük, megrendelőik konkrét, főrangú személyek voltak.

Diderot 1765-ös *Szalon*ja

Diderot 1765-ös tárlatról szóló beszámolója több részletben jelent meg a *Correspondance littéraire* 1766-os lapszámaiban. Grimm már 1765 szeptemberében bejelentette előfizetőinek, hogy „a filozófus Denis Diderot" fog tudósítani a kiállításról.[23] Az 1765-ös a negyedik tárlat, amelyről Diderot számolt be a lapban: ez az írása az 1763-as és 1767-es *Szalonok*kal együtt méltán tekinthető művészetkritikusi munkássága csúcsteljesítményének. A Szalon-kritikák szerzői a XVIII. században még nem hivatásos kritikusok, hanem – az írók és művészek mellett – egyházi személyek vagy jogászok voltak, akik alkalmi tevékenységként számoltak be a tárlatokról. Ez magyarázza, hogy a gyakran név nélkül megjelenő írások színvonala meglehetősen heterogén: találunk közöttük költeményt és párbeszédet, ám legtöbbjük episztoláris formában íródott.[24]

A művészetkritikai írások közül magasan kiemelkednek Diderot *Szalon*jai. A szakirodalomban immár közhely, hogy az ő tevékenysége nyomán válik

[22] Kirill Abrosimov: „Wissensordnungen der Aufklärung. Diderots Kommunikationsstrategien zwischen der *Encyclopédie* und der *Correspondance littéraire* von Friedrich Melchior Grimm". *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte*, 38. köt., 2011. 93–126. DOI: 10.11588/fr.2011.0.44999.

[23] Diderot a tárlat hivatalos megnyitója előtt bejárta a Louvre kiállítótermeit. A kritikust munkájában a rajzoló La Rue segítette, ő vezette körbe és tett hasznos megjegyzéseket a kiállított művekről és alkotóikról. Kölving: „Introduction", i. m., xlvii.

[24] A művészetkritika mint irodalmi műfaj megszületése Franciaországban La Font de Saint-Yenne nevéhez és fő művének, a *Réflexions critiques sur quelques causes de l'état présent de la peinture en France, avec un examen des principaux ouvrages exposés au Louvre le mois d'août 1746* (1747) megjelenéséhez fűződik. A műfaj kezdeteiről ld. egyebek között: *La Peinture en procès. L'invention de la critique d'art au siècle des Lumières*. Szerk. René Démoris – Florence Ferran, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 2001; Élisabeth Lavezzi: „Remarques sur la critique d'art au XVIIIe siècle". *Revue d'histoire littéraire de la France,* 111. köt., 2011. 269–282.

irodalmi műfajjá a – művészettörténettől és -elmélettől, valamint az életrajzoktól egyaránt elhatárolódó – művészetkritika. Grimm is nagyra tartja Diderot kritikusi munkásságát; 1765-ben például felháborodását fejezi ki amiatt, hogy többen is Diderot-nak tulajdonították egy másik kritikus, a lyoni Mathon de la Cour 1765-ös Szalonról beszámoló írását.[25] Kritikáiban Diderot olyan, változatos diszkurzív stratégiákat alkalmaz, amelyek messze túlmutatnak a hagyományos képleíráson és elemzésen.[26] *Szalon*jai eredetisége jellegzetes, a többi kritikussal összetéveszthetetlen írásmódjában rejlik, amelyben a legkülönfélébb műfajok és hangnemek keverednek egymással. Ezen túl a kritikus számtalan, stílusa élénkítésére szolgáló retorikai eszközt (szóképeket, alakzatokat, neologizmusokat) alkalmaz, amelyek mind hozzájárulnak egyedi nyelvhasználatához. Tanulmányunk utolsó részében Diderot Szalon-kritikáinak egyik legszembetűnőbb sajátosságára: a párbeszédes formára összpontosítunk.

Diderot Grimmnek ajánlja 1765-ös *Szalon*ját. Képelemzései előtt rövid bevezetésben mond köszönetet barátjának, amiért az a *Correspondance littéraire* számára műkritikák írásával bízta meg. Hangsúlyozza, hogy ebben a *Szalon*jában az előzőekhez képest több művészeti szakszót használ, valamint a festészet és a szobrászat technikáját illetően jóval több ismerettel rendelkezik. A Szalonon kiállított képek ismertetését megelőzően a csendéletfestő Jean Siméon Chardin szavait idézi, aki mintegy tíz éven át volt felelős a tárlatokon bemutatott festmények elrendezéséért: „Uraim, uraim, ne olyan hevesen! Az itt kiállított összes kép között próbálják megtalálni a legrosszabbat, és közben gondoljanak arra, hogy az a kétezer nyomorult, aki ilyen pocsékul fest, elkeseredésében szétrágta ecsetjét."[27] Diderot Chardin kíméletességre intő szavait észben tartva fog neki a képek bemutatásának: úgy akarja leírni a festményeket, hogy olvasói könnyen el tudják őket képzelni.[28]

*Szalon*jaiban Diderot előszeretettel alkalmaz a dialógusra épülő írástechnikákat: beszédbe elegyedik az ábrázolt képalakokkal, megszólítja Grimmet, a festőket, a nézőket, olvasóit, sőt néha a Szalon többi nézőjének társalgásába is „beleszól".[29] Mindezekre számos példát találunk az 1765-ös *Szalon*ban: elsőként a képalakokkal való társalgást szemléltetjük. Ennek legismertebb esete az a kommentár, amelyet a kritikus Jean-Baptiste Greuze *Halott madarát sirató kislány*

[25] CLG, 52. Az említett mű: Charles-Joseph Mathon de La Cour: *Lettres à Monsieur*** sur les peintures, les sculptures et les gravures exposées au Sallon du Louvre en 1765*. h. n. [Paris, Bauche], 1765.

[26] Diderot stílusának elemzéséről ld. tanulmányunkat: Bartha-Kovács Katalin: „Visszaadható-e Diderot stílusa magyarul? Diderot *Szalon*jainak fordítási nehézségeiről". *Magyar Tudomány*, 174. évf., 11. sz., 2013. 1349–1357.

[27] „Messieurs, messieurs, de la douceur! Entre tous les tableaux qui sont ici, cherchez le plus mauvais, et sachez que deux mille malheureux, désespérant de faire jamais aussi mal, ont brisé le pinceau entre leurs dents." CLG, i. m., 5.

[28] CLG, 8.

[29] Jacques Chouillet: „Du langage pictural au langage littéraire". In: *Diderot et l'art de Boucher à David*. Paris, Éditions de la Réunion des musées nationaux, 1984. 41–54; Huguette Cohen: „Diderot et les limites de la littérature dans les *Salons*". *Diderot Studies*, 24. sz., 1991. 25–45. A „rossz erkölcsök festőjeként" aposztrofált Pierre-Antoine Baudouinnal társalogva Diderot például saját magát is színre viszi, amint erkölcsös, ugyanakkor szórakoztató témaötleteket sugall a festőnek. CLG, 163–164.

című, szentimentális hangvételű festményéről írt. Felkiáltásokkal, kérdésekkel és a gondolat töredezettségére utaló hármaspontokkal élénkített kritikájában elragadtatottan ír a festményről. Csodálja a kép témáját, őt is lesújtja a bánat, amelyet kanárija elvesztése miatt a kislány érez, és meg szeretné tudni a szomorúság valódi okát. Elbűvölőnek találja a képalakot: beszélgetést kezdeményez vele és vigasztalni próbálja.[30] A kép köré egész kis történetet kerekít, amelyben a festő által kiválasztott pillanat feltételezhető előzményeit meséli el. A kritikus Greuze 1763-as, törött tükre előtt búslakodó lányt ábrázoló alkotását is felidézi, és így szól Grimmhez: „Nem gondolja, hogy ugyanolyan ostobaság volna az idei Szalon leánykájának könnyeit egy madár elveszítésének tulajdonítani, mint a másik leányka melankóliáját törött tükrének? Azt mondom Önnek, ez a gyermek mást sirat."[31] Bár Diderot nem mondja ki nyíltan, mit sirat a kislány, a törött tükör és a halott madárka párhuzamba állításával mégis egyértelműen utal rá; az olvasó számára hamar világossá válik, hogy Greuze leányfigurái szüzességük elveszítése miatt bánkódnak.

A rendkívül precíz jegyzetapparátus mellett a *Correspondance littéraire* legújabb kritikai kiadását az teszi különlegessé, hogy a *Szalonok* esetében is híven visszaadja a lapra jellemző többszólamúságot, a Diderot és Grimm között kibontakozó episztoláris dialógust. Diderot kritikáihoz ugyanis Grimm helyenként megjegyzéseket fűzött: az *1765-ös Szalon* szövegébe például összesen 67, különböző hosszúságú kommentárt írt.[32] Ezek néha csupán néhány sorosak, máskor jóval hosszabbak; Grimm olykor kiegészíti Diderot szövegét (csillaggal jelöli betoldásait), de az is előfordul, hogy nem tünteti fel, ha önkényesen módosít néhány információt vagy megmagyaráz bizonyos festészeti szakszavakat.[33] Legtöbbször egyetért Diderot-val, de arra is találunk példát, hogy a kritikus

[30] CLG, 172. Az alábbi festményről van szó: Jean-Baptiste Greuze, *Halott madarát sirató kislány* [Jeune fille qui pleure son oiseau mort], 1765, Edinburgh, National Gallery of Scotland.

[31] „Ne pensez-vous pas qu'il y aurait autant de bêtise à attribuer les pleurs de la jeune fille de ce Salon à la perte d'un oiseau que la mélancolie de l'autre jeune fille à son miroir cassé? Cette enfant pleure autre chose, vous dis-je." CLG, 173. A *Lány, aki eltörte tükrét* [Une jeune fille qui a cassé son miroir] (1763, London, The Wallace Collection) című kép ugyan szerepel az 1763-as Szalon hivatalos katalógusában *(livret)*, de nem állították ki, mert tulajdonosa ehhez nem járult hozzá. A „livret" szó a puszta műtárgylistán túlmutató, magyarázó jellegű katalógust jelentett a XVIII. században. Oskar Bätschmann: *Kiállító művészek – Kultusz és karrier a modern művészet rendszerében*. Ford. Nagy Edina, Budapest, L'Harmattan, 2015. 14.

[32] Az 1765-ös Szalon esetében nem maradt fenn autográf kézirat. Ulla Kölving és munkatársai három teljes kézirat: a Lujza Dorottya szász-gothai hercegnő, a Lujza Ulrika svéd királynő és a II. Katalin orosz cárnő számára elküldött példányok alapján készítették el kritikai szövegkiadásukat. A kéziratok között van némi eltérés, a Nagy Katalinnak elküldött változatban ugyanis nem szerepelnek azok az Oroszországra vonatkozó részletek, amelyek érzékenyen érintették volna a cárnőt. Kölving, „Introduction", i. m., xciv–xcvii.

[33] Elmagyarázza például a Szalonon bemutatott képek elrendezéséért felelős *tapissier* szerepét (az 1761 és 1773 között megrendezett tárlatokon Chardin töltötte be ezt a funkciót). CLG, 48. Ld. ehhez: Ryan Whyte: „Exhibiting Enlightenment: Chardin as tapissier". *Eighteenth-Century Studies*, 46. köt., 4. sz., 2013. 531–554. Azon a szöveghelyen pedig, ahol Diderot-nál eredetileg az szerepelt, hogy „a halál megszabadított bennünket a legkegyetlenebb műkedvelőtől, Caylus gróftól" („la mort nous a délivrés du plus cruel des amateurs, le comte de Caylus"), Grimm a „legkegyetlenebb" jelzőt „híres műkedvelőre" („un amateur célèbre") módosította. CLG, 9.

véleményével Grimm a sajátját állítja szembe: például nem osztja a filozófus lelkesedését Francesco Giuseppe Casanova csataképeiért, és kételyeit fejezi ki a művész tehetségét illetően.[34] A Grimm által eszközölt betoldások, néha polemikus hangvételű megjegyzések az élőbeszédhez, az irodalmi szalonok társalgásaihoz teszik hasonlatossá a szöveget, ami minden bizonnyal kedvére volt az előfizetőknek. A továbbiakban két jellemző példával szemléltetjük ezeket a betoldásokat, amelyek egyszersmind a Grimm és Diderot közötti episztoláris párbeszédet is híven tükrözik.

Sem Diderot, sem Grimm nem kedvelte François Boucher művészetét. Mindketten elutasították a rokokó festészetre jellemző stílusjegyeket: a könnyed témákat, a mesterkélt pásztorjeleneteket és a művész természetellenesnek ható színhasználatát. Boucher pásztorjelenetei láttán Diderot felidézi Chardin intelmét – amely szerint a kritikusoknak elnézőbbnek kellene lenniük a művészekkel –, de nem hallgat erre a hangra, mert egy másik, „belső hang" elnyomja és ezt kiáltja: „Ki velük a Szalonról, ki velük!"[35] Boucher négy részből álló, ugyancsak pásztorjeleneteket ábrázoló ovális képsorozata viszont elnyeri a kritikus tetszését, ám betoldásában Grimm vitába száll Diderot-val és könyörtelenül elítéli Boucher műfaját, annak minden hamisságával együtt.[36]

A Diderot és Grimm párbeszédét szemléltető másik példa talán még kevésbé nevezhető szokványos kommentárnak. Jean-Honoré Fragonard *Korészosz és Kallirhoé* című festményét Diderot álomszerű látomás formájában mutatja be.[37] A kritikus stílusbravúrja ezúttal úgy nyilvánul meg, hogy a szövegen *belül* kezd párbeszédbe Grimm-mel: egy, barátjával folytatott fiktív dialógust rögtönözve úgy írja le az áldozati jelenetet, mintha álmában jelent volna meg. Gondosan előkészíti az illúziót: azt állítja, hogy nem látta a képet a tárlaton, és a festmény helyett arról a látomásáról számol be, amely egész éjszaka kínozta, olvasóját pedig mintegy bevonja a dramatizált jelenetbe.[38] Fragonard képe az áldozati jelenet leghatásosabb pillanatát ragadja meg: azt, amikor a tőr Korészosz szívébe hatol. Diderot ebből kiindulva több, ugyancsak hatásos kompozíciót képzel el, amelyek

[34] CLG, 154. Francesco Giuseppe Casanova (1727–1802) az író Giacomo Casanova fivére volt.

[35] „Hors du Salon, hors du Salon!" CLG, 37. o. *Az alvó kertészlány* [La jardinière endormie] című képről van szó (1762, Edinburgh, The National Galleries of Scotland). Diderot-tól eltérően a többi korabeli kritikus (például Bridard de La Garde vagy Fréron) általában elismerően ír Boucher pásztorjeleneteiről. CLG, 37–38, 152. lj.

[36] Diderot „elbájoló kis költeménynek" („petit poème charmant") nevezi Boucher képsorozatát. CLG, 39–41.

[37] A kép teljes címe: *Korészosz főpap feláldozza magát, hogy megmentse Kallirhoét* [Le grand-prêtre Corésus s'immole pour sauver Callirhoé]. Ez a festmény volt Fragonard akadémiai tagságát biztosító pályaműve *(morceau de réception)*, jelenleg a Louvre-ban van kiállítva. Elemzésével kapcsolatban ld.: Jean Starobinski: „A megálmodott áldozat". Ford. Lőrinszky Ildikó. In: *Poppea fátyla. Jean Starobinski válogatott irodalmi tanulmányai.* Szerk. Szávai Dorottya, Budapest, Kijárat Kiadó, 2007. 135–153.

[38] „[...] megosztok Önnel egy meglehetősen különös látomást, amely azt a napot követő éjszakán gyötört, melynek reggelét festmények megtekintésével, estéjét pedig *Platón* néhány *Dialógus*ának olvasásával töltöttem." („[...] je vais vous faire part d'une vision assez étrange qui me tourmenta une nuit après un jour dont j'avais passé la matinée à voir des tableaux, et la soirée à lire quelques dialogues de Platon.") CLG, 239. Ld. ehhez: Stéphane Lojkine: *L'Œil révolté. Les* Salons *de Diderot*. Paris, Jacqueline Chambon, 2007. 343–372.

mind a Fragonard képét megelőző pillanatokat vinnék színre. A Fragonard-nak szentelt oldalakon élőképekhez hasonlatos, képzeletbeli festmények láncolata rajzolódik ki. A képek között látszólag nincs összefüggés, ám az olvasás során rendeződnek, és a kritikus kommentárja végén az olvasó számára világossá válik, hogy mind a Fragonard festményén ábrázolt áldozati jelenet előkészítésére szolgálnak. Jean Starobinski szavaival: „A kivételes kép kivételes leíró stratégiát követelt. A festményről készült Diderot-kritika igazi műremek. S egyúttal napnál világosabb csalás, az a fajta szemfényvesztés, amelyre Diderot-nál oly gyakran láthatunk példát."[39]

Ily módon Diderot mintegy újraalkotja Fragonard festményét: az álomszerű látomás eredménye egy, a festő kompozíciójával minden szempontból megegyező kép.[40] Fiktív beszélgetőpartnere, a párbeszédben színre vitt Grimm fedi fel a dialógusbeli Diderot-nak, hogy az álomszerű leírás során felvázolt kép voltaképpen Fragonard festményének felel meg.[41] Azt már a *Correspondance littéraire* főszerkesztője, a valódi Grimm teszi hozzá, hogy filozófus barátját hagyta szabadon beszélni, sőt abba sem avatkozott bele, hogy Diderot olyan szavakat adjon a szájába, amilyeneket akart.[42] Mindazonáltal Grimm óvatosnak mutatkozik a festő tehetségét illetően: a Fragonard által megfestett áldozati jelenet több elemét is bírálja, különösen a kísértetszerű alakokkal elégedetlen. Túlzónak tartja Diderot elragadtatottságát; azt írja, látni szeretné, milyen képet állít majd ki Fragonard a következő Szalonon, beteljesíti-e a hozzá fűzött reményeket vagy tehetsége pillanatnyi fellángolás, valamiféle szalmaláng volt-e csupán.[43]

Konklúzió

Hosszan lehetne folytatni a párbeszéd logikájára épülő példák sorát, amelyek kiválóan szemléltetik Diderot *Szalon*jainak élőbeszédhez hasonlatos stílusát, még akkor is, ha nyilvánvaló, hogy gondosan megszerkesztett szövegről van szó. Az *1765-ös Szalon*ból kiragadott néhány, jellemző példa segítségével a párbeszédes forma jelentőségére mutattunk rá: arra, hogy a *Correspondance littéraire* művészetkritikáinak célja a tárlatok bemutatásán keresztül a francia képzőművészetek népszerűsítése volt. Amint láthattuk, Grimm lapja a francia felvilágosodás kommunikációs gyakorlatába illeszkedik: nyitott, dinamikus tudásmodellre épül, előtérbe helyezi a dialogikus jelleget, ami nemcsak az *Enciklopédiá*ban, hanem a *Correspondance littéraire* számára írt *Szalon*ok esetében is megvalósul.

---

[39] Starobinski, i. m., 135.

[40] Diderot víziói és Fragonard képe között az a legszembeötlőbb különbség, hogy – a ragyogó színvilágú valódi festménnyel ellentétben – a kritikus álmában megjelenő képek mind fekete-fehérek.

[41] CLG, 243.

[42] CLG, 247.

[43] CLG, 248. Fragonard 1767-es Szalonon kiállított képe, a *Mennyei gyermekcsoport* [Groupe d'enfants dans le ciel] nem nyeri el Diderot tetszését, aki élesen bírálja és „gyermekrántottának" nevezi a festményt: „szép rántotta, szép lágy, szép sárga, és nincs odaégetve" („belle omelette, bien douillette, bien jaune et point brûlée"). Denis Diderot: *Salons III. Ruines et paysages. Salons de 1767.* Szerk. Else Marie Bukdahl – Michel Delon – Annette Lorenceau, Paris, Hermann, 1995. 419.

A párbeszédes forma mellett a szöveg kifejezőerejét fokozó retorikai-stilisztikai eszközök, továbbá a kevert formák alkalmazása is azt bizonyítják, hogy Diderot *Szalon*jait joggal tekinthetjük az enciklopédikus vállalkozás folytatásának – annak ellenére, hogy Grimm kéziratos lapja nem a tudomány és a művészetek terjesztését szolgálta a korabeli nagyközönség körében. Ez nem volt sem a célja, sem a szándéka. Mindazonáltal a *Correspondance littéraire* is lényeges szerepet töltött be a XVIII. századi párizsi élettel kapcsolatos információk közvetítésében. Ebből a szempontból a lap az *Enciklopédiá*t kiegészítő kommunikációs formának tekinthető, a két médiumot pedig Diderot személye és sajátos gondolkodásmódja köti össze.

SZTE BTK Francia Tanszék
felibieme@freemail.hu

Székesi Dóra

Diderot és az *Enciklopédia* filozófiai tartalmú grammatikai szócikkei

ORCID: 0000-0002-6340-3101

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.6

The study examines the philosophical content of the grammatical entries in Diderot's *Encyclopédie*. It traces the shift in perspective from the analysis of synonyms to the philosophical analysis of the meaning of words. It also highlights that for Diderot, "grammar" does not primarily refer to grammatical rules but rather to an understanding of language and meaning, which he considers a fundamental prerequisite for the transmission of knowledge. Furthermore, the article reveals the core ideas of Diderot's materialist natural philosophy – chance, constant transformation and universal order – through *Encyclopédie* entries such as Fortuit, Imparfait, Imperceptible, and Amer. The study also discusses the fragmentary, "polyp-like" nature of Diderot's writing style, emphasizing the harmony between content and form.

Keywords: Diderot, *Encyclopedia*, philosophical grammar, language and meaning, materialism, philosophy of nature, Enlightenment

Kulcsszavak: Diderot; *Enciklopédia*, filozófiai grammatika, nyelv és jelentés, materializmus, természetfilozófia, felvilágosodás

A *Nagy Francia Enciklopédia* nem csupán az azt megelőző szótárak és enciklopédiák hagyományára épített, hanem tudatosan át is formálta azok szerkezeti és szemléleti alapelveit. Felépítését tekintve az *Enciklopédia* többek között Ephraim Chambers *Cyclopaedia*-ját vette alapul. Diderot és D'Alembert eredetileg azt tervezték, hogy újrafordítják annak szócikkeit. Ám egy bizonyos ponton felhagytak ezzel, mert úgy érezték, hogy az angol nyelvű enciklopédiánál innovatívabbat szeretnének létrehozni. A szócikkek felépítését illetően is mást szerettek volna: az ötödik kötetben megjelenő Enciklopédia című szócikkben Diderot megjegyzi, hogy „Chambers szócikkei meglehetősen szabályos felosztásúak, ám üresek", míg az [övéik] „teljesek, de szabálytalanok".[1]

A szócikkek felépítésére vonatkozó megfontolások összefüggésbe hozhatók azzal, hogy az *Enciklopédia* második és különösen harmadik kötetétől kezdve

[1] Denis Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: *Encyclopédie*, 5. köt., 1755. 641va. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v5-1249-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Les articles de Chambers sont assez régulierement distribués; mais ils sont vides. Les nôtres sont pleins, mais irréguliers."

egyre jelentősebb szerepet kap a szavak jelentésének meghatározása. Ahogyan azt Diderot hangsúlyozza szintén az Enciklopédia című szócikkében: „A nyelv tanulmányozásának legfontosabb pontja kétségtelenül a szavak jelentésének ismerete”[2]. Kezdetben leginkább a szinonimákról szóló szócikkek foglalkoztak a nyelvvel, ezekből elég sokat fellelhetünk az első három kötetben, a későbbi kötetekben azonban egyre inkább csökken a számuk. Az első kötet 38 olyan szócikket tartalmaz, amelyek a „Szinonimák” kategóriájához tartoznak, a második 22-t, a harmadik 8-at, a negyedik szintén 8-at, az ötödik kötetben 4 ilyen szócikk van, ám a hatodik, hetedik, nyolcadik kötetben csak egy-egy szinonima témájú szócikk olvasható, az utolsó kilencben viszont már nem találhatunk ilyen jellegű szócikkeket.[3] Mindeközben a „Grammatika” kategóriája alatt mind nagyobb számban jelennek meg olyan szócikkek, amelyek a hétköznapi kifejezések jelentésének (újra)definiálásán keresztül hordoznak filozófiai tartalmat.

Ennek az irányváltásnak több oka is lehetett. Egyrészt magyarázható azzal, hogy Diderot-nak tömérdek mennyiségű filozófiatörténeti szócikket kellett megírnia, másrészt a szinonimákkal kapcsolatos feladatok nagy részét átadhatta Louis de Jaucourt lovagnak,[4] valamint az École Royale Militaire két grammatikusának, Nicolas Beauzée-nak és Jacques-Philippe-Augustin Douchet-nak.[5] Ám ennél is nagyobb súllyal esett latba az a szemléletváltás, amely a filozófus gondolkodásmódjában következett be. A szinonimák tanulmányozásáról ugyanis Diderot áttér a szavak értelmének vizsgálatára. Ezzel már nem csupán a szavak értékét veti össze, hanem maguknak a szavaknak a meghatározását és jelentésük pontos elkülönítését tűzi ki célul. Így tehát a „c” betűtől kezdve az *Enciklopédia* nyelvszótárrá (*dictionnaire de langue*) is válik.

Fontos hangsúlyoznunk, hogy az *Enciklopédiá*ban a „grammatika” szó nem feltétlenül a nyelvtani ismeretekre, hanem a nyelv, különösen a szavak jelentésének ismeretére utal. Az *Enciklopédiá*hoz tartozó *Système figuré des connaissances humaines* [Az emberi tudás rendszerének ábrázolása] szerint a „grammatika” a „Beszéd eszközének tudománya”, ami a „Közlés művészetéhez” tartozik. Ez utóbbi pedig a „Logikához” kapcsolható, ami az ember tanulmányozásával foglalkozó tudományok ágából ered, ami viszont a „Filozófiához” tartozik, a „Filozófia” pedig az „Értelemhez”.[6] A „filozófiai grammatika (*grammaire philosophique*)” elnevezéssel kapcsolatban pontosítani kell, hogy nem Diderot, hanem barátja,

[2] Diderot: „Encyclopédie” (szócikk). In: i. m., 639ra. „Le point le plus important dans l’étude d’une langue, est sans doute la connoissance de l’acception des termes.”

[3] Vö. Marie Leca-Tsiomis: „L’abandon des synonymes”. In: *Écrire l’*Encyclopédie*. Diderot, de l’usage des dictionnaires à la grammaire philosophique*. Oxford, Voltaire Foundation, 1999. 273.

[4] Szász Géza: Jaucourt lovag, az *Enciklopédia* „iparosa”. In: *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában*. Szeged, Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont, 2026 (jelen kötet).

[5] E témáról részletesen ld. Leca-Tsiomis, i. m., 273–276. Az irányváltás más okairól is ír Diderot az 5. kötetben megjelenő Enciklopédia című szócikkben.

[6] Grammaire → Science de l’instrument du discours → Art de communiquer → Logique → Science de l’Homme → Philosophie → Raison

Jacques-André Naigeon[7] használta: „filozófiai grammatika" címen utalt Diderot néhány grammatikával és lexikával foglalkozó írására.[8]

Gerhardt Stenger szerint létezik néhány olyan ártalmatlannak, sőt jelentéktelennek tűnő, Diderot tollából származó grammatikai szócikk, amelyekben kibontakoznak filozófiájának főbb gondolatai.[9] Ilyenek például a következő szócikkek: Fortuit (Véletlen), Imparfait (Tökéletlen), Imperceptible (Észrevehetetlen), Impérissable (Halhatatlan), Invariable (Változatlan) és az Amer (Keserű). Dolgozatunkban az Enciklopédia című szócikk néhány megkerülhetetlen gondolatának tanulmányozása után egyrészt ezeket a filozófiai elképzeléseket tárgyaljuk, másrészt az is célunk, hogy bemutassuk, milyen nyelvi eszközökkel adja vissza a filozófus gondolatait, s hogyan kerül összhangba írásaiban a tartalom és a forma. Azokat a nyelvi eszközöket, írástechnikai megoldásokat is ismertetjük tehát, amelyeket az *Enciklopédia* szócikkeinek megírásakor ugyanúgy alkalmazott, mint más filozófiai szövegeinek írása során. Ahogyan Eric Emmanuel Schmitt fogalmaz: Diderot „új filozófiai írásmódot"[10] hozott létre.

Az Enciklopédia szócikk jelentősége

A bevezetőnkben említett elmozdulás, irányváltás jelentőségét Diderot így indokolja Enciklopédia című szócikkében:

> De mindezen nagy remények alapja a nyelv ismerete; s e nagy remények szertefoszlanak, hacsak a nyelvet nem rögzítik, és nem adják át az utókornak teljes tökéletességében, ez a cél az első azok közül, amelyekkel az enciklopédistáknak illik mélyrehatóan foglalkozniuk. Erre túl későn jöttünk rá.[11]

Fontos leszögezni, hogy az Enciklopédia című szócikk tartalmazza Diderot leglényegesebb megjegyzését álláspontjáról: „A nyelvről beszélek, nem a nyelvtanról."[12] Jól látható, számára mennyire lényeges a különbség a nyelv és a nyelvtan között.

Nem a nyelvtani szabályok ismerete áll tehát a középpontban, hanem maga a nyelv, és különösen a szavak jelentése. Ugyanebben a szócikkében fogalmazza

[7] Naigeon a *Les Mémoires philosophiques et historiques sur la vie et les ouvrages de Denis Diderot* (Filozófiai és történelmi emlékiratok Denis Diderot életéről és műveiről) című befejezetlen mű szerzője, művész, materialista filozófus, aki az *Enciklopédiá*ba is írt szócikkeket, Diderot műveinek szerkesztője, összeállítója és kommentátora volt.

[8] Roland Desné: „Marie Leca-Tsiomis: Écrire l'*Encyclopédie*. Diderot: De l'usage des dictionnaires à la grammaire philosophique (SVEC 375)". *Dix-Huitième Siècle*, 32. sz., 2000. 705.

[9] Gerhardt Stenger: *Le Triomphe des Lumières. L'*Encyclopédie *de Diderot et D'Alembert*. Paris, Perrin, 2024. 167.

[10] Éric-Emmanuel Schmitt: *Diderot ou la philosophie de la séduction*. Paris, Albin Michel, 1997. 248–293. (A szerző e témát önálló alfejezetben tárgyalja *Une nouvelle écriture philosophique* címmel.)

[11] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 637rb. „Mais la connoissance de la langue est le fondement de toutes ces grandes espérances; elles resteront incertaines, si la langue n'est fixée & transmise à la postérité dans toute sa perfection; & cet objet est le premier de ceux dont il convenoit à des Encyclopédistes de s'occuper profondément. Nous nous en sommes apperçus trop tard."

[12] Uo. „[…] (je dis de la langue, & non de la Grammaire) […]"

meg Diderot, hogy „a nyelv tanulmányozásának legfontosabb eleme kétségkívül a szavak jelentésének ismerete."[13] A nyelv alapos ismerete tehát a tudás átadásának feltétele, a cél pedig nem más, mint „a közvélekedés megváltoztatása",[14] valamint „a nyelv érthetővé tétele".[15] Előbb magát a nyelvet, a nyelv szavait kell meghatároznunk – csak a nyelv közvetítésén keresztül válik lehetővé a tudás átadása. S mivel Diderot szerint a gondolkodás átalakítása lehetetlen a nyelv átalakítása nélkül, a művészeti és filozófiatörténeti szócikkek mellett egyre több időt és energiát szentel ennek a feladatnak. Ezen elképzeléseinek kitűnő összefoglalóját találjuk II. Katalin cárnőhöz címzett írásában: „Vállalom az [*Enciklopédia*] általános irányítás[á]t, a mechanikai művészeteket […], az ókori és modern filozófia történetét, valamint *mindent, ami a köznyelvhez kapcsolódik*."[16]

A Fortuit (Véletlen) és az Imparfait (Tökéletlen) című szócikkek

A Fortuit (Véletlen) szócikk Diderot-nak a „véletlen" fogalmához fűződő gondolatait tartalmazza: „Aki mélyen elgondolkodik az események láncolatán, az egyfajta rettegéssel fogja látni, hogy az élet mennyire véletlenszerű."[17] A Fortuit (Véletlen) és az Imparfait (Tökéletlen) szócikkek tematikusan összekapcsolódnak. Ez utóbbiban fogalmazódnak meg Diderot szörnyszülöttekről szóló gondolatai: „a természetben semmi sem tökéletlen, még a szörnyek sem. Minden mindennel összekapcsolódik, és a szörny ugyanolyan szükséges okozat, mint a tökéletes élőlény."[18] A természet szakadatlan változásában szükségszerűen benne rejlik az előre kiszámíthatatlan, véletlenszerű elemek felbukkanásának lehetősége.

E két szócikk tartalmazza Diderot természetfilozófiájának egyik legjelentősebb gondolatát. A természet értelmezése során a filozófus az állandó erjedésben lévő, végtelen és időtlen nagy mindenséget, az egyetemes rendet vizsgálja. Felfogása szerint a torzszülöttek éppen azt az alapvető rendet teszik láthatóvá, amely az érzékeinkkel tapasztalható, átmeneti világ mögött húzódik meg, és új összefüggésekre irányítják figyelmünket az okok és okozatok bonyolult hálójában. (Ezt az összefüggést példázza a *Levél a vakokról* című mű haldokló, vak Saunderson-alakja, valamint a *D'Alembert álma* lázas, álmodó Bordeu doktora is,

[13] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 639ra. „Le point le plus important dans l'étude d'une langue, est sans doute la connoissance de l'acception des termes."

[14] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 642vb. „[…] changer la façon commune de penser […]"

[15] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 638rb. „[…] rendre toute la langue intelligible."

[16] Denis Diderot: *Mémoires pour Catherine.* 2. köt., Paris, Garnier, 1966. 266. „Je prendrai sur moi la direction générale, toute la partie des arts mécaniques […], l'histoire de la Philosophie ancienne et moderne et *tout ce qui tient à la langue usuelle.*" Saját kiemelésünk.

[17] Denis Diderot: „Fortuit" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 7. köt., 1757. 204b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v7-167-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Celui qui réfléchira profondement à l'enchaînement des évenemens, verra avec une sorte d'effroi combien la vie est *fortuite*."

[18] Denis Diderot: „Imparfait" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 584a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2105-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „[…] car il n'y a rien d'*imparfait* dans la nature, pas même les monstres. Tout y est enchainé, & le monstre y est un effet aussi nécessaire que l'animal parfait."

akik megváltozott ideg-, tudat- és testi állapotuk következtében olyan kapcsolódásokat érzékelnek, és olyan feltevéseket fogalmaznak meg, amelyek eltérnek az egészséges állapotban lévő ember által megfogalmazható feltevésektől.) E gondolatok jól jellemzik Diderot sajátos szörnyfelfogását, amely jelentősen eltér a korszak általános nézetétől. Diderot szerint ugyanis a torzszülöttek éppúgy részei a nagy mindenségnek, a lények láncolatának, mint bármely más élőlény. A szörnyeket a természet szerves részének tartja, hiszen „ami létezik, nem lehet sem természetellenes, sem természeten kívüli."[19]

Az Imperceptible (Észrevehetetlen), az Impérissable (Halhatatlan), az Invariable (Változatlan) és az Amer (Keserű) című szócikkek

A véletlenszerűségről és a torzszülöttek létrejöttéről szóló Fortuit (Véletlen) és Imparfait (Tökéletlen) szócikkekben említett gondolatok szorosan kapcsolódnak az Imperceptible (Észrevehetetlen) és az Impérissable (Halhatatlan) szócikkekhez. Ezekben a szövegekben Diderot materialista filozófiájának fontos alapgondolatát emeli ki, mely szerint az anyag állandó átalakulásban van: „Akik az anyagot örökkévalónak vélik, halhatatlannak is tekintik. A megszülető lények növekednek és eltűnnek, de az elemeik örökkévalók. […] Egy dolog megsemmisülése egy másik keletkezése, az volt és az lesz örökké."[20] Az Invariable (Változatlan) szócikk szintén összhangban van az előbbi szócikkek gondolataival: Diderot szavaival „a természetben semmi sem állandó"[21].

Az említett szócikkek jól illeszkednek Diderot más filozófiai írásaihoz, amelyekben szintén megjelenik az állandóan átalakuló világ gondolata. *Gondolatok a természet értelmezéséről* című művében írja, hogy a hétköznapi ember szeme előtt csupán „egyetlen pillanat hézagos története van".[22] A megfigyelő és gondolkodó ember tapasztalatai a pillanathoz kötődnek, nem folytonosak, hanem töredékesek és „hézagosak", miközben a természet folytonos átalakulásban van. A természet nem volt és nem lesz mindig olyan, amilyennek pillanatnyilag látjuk,

[19] Denis Diderot: „A párbeszéd folytatása". In: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája*. Ford. Zsámboki Mária. Szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat Kiadó, 1975. 487. Ez az idézet a *D'Alembert álmá*nak harmadik, *A párbeszéd folytatása* című dialógusában olvasható. Diderot válogatott filozófiai műveinek 1983-ban megjelenő fordításkötete nem tartalmazza ezt a harmadik dialógust, amely többnyire morálfilozófiai kérdéseket vet fel. Ezt a szöveget már 1975-ben közölték magyar fordításban a Ludassy Mária által szerkesztett *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* című kötetben. Ebből a fordításból idézünk.

[20] Denis Diderot: „Impérissable" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 593a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2124-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 28.) „Ceux qui regardent la matiere comme éternelle, la regardent aussi comme *impérissable*. Rien, selon eux, ne se perd de la quantité du mouvement, rien de la quantité de la matiere. Les êtres naissans s'accroissent & disparoissent, mais leurs élémens sont éternels. La destruction d'une chose a été, est & sera à jamais la génération d'une autre."

[21] Denis Diderot: „Invariable" (szócikk). In: *Encyclopédie.* 8. köt., 1765. 847a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v8-2679-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 29.) „[…] il n'y a rien d'*invariable* dans la nature."

[22] Denis Diderot: „A természet értelmezéséről". In: *Denis Diderot válogatott filozófiai művei*. Ford. Csatlós János – Győry János, 2. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 116–117. LVIII. bekezdés. Ebben a bekezdésben ebből a szöveghelyből idéztünk.

hiszen a nagy mindenségnek, a világegyetemet alkotó, állandóan mozgó anyag rendszerének csak pillanatnyi állapotát tudjuk szemügyre venni. A természet kapcsán Diderot kétfajta rendet különböztet meg: a pillanatnyi és az egyetemes rendet. Az egyetemes avagy általános rend, amelyről csupán elképzeléseink lehetnek, végtelen és öröktől fogva létező, míg a részét képező pillanatnyi rend – mely szemünk elé tárul – viszonylagos és átmeneti. Mindez kapcsolatba hozható a nyelv kérdésével is, hiszen Diderot szerint „természettudományunk éppoly múlékony, mint szavaink".[23]

Már az Amer (Keserű) szócikkben megjelenő gondolatok is jelzik, hogy a definíciók megalkotása Diderot filozófiai gondolkodásának és az *Enciklopédia* didaktikai programjának központi elemévé válik. Ugyanúgy az állandó átalakulásra utal ez a szócikk is, a világot alkotó anyag és a szavak szintjén egyaránt:

> Következésképpen, ha az anyagok állandó változásban lennének, és a keserű dolgok többé nem volnának keserűek, míg a nem keserűek keserűvé válnának, akkor az általunk használt kifejezések nem közvetítenének semmilyen egyértelmű fogalmat az utánunk élők számára – és erre a hátrányra nem létezne orvosság.[24]

Töredékes írás

Diderot filozófiai gondolatai nemcsak műveiben és az *Enciklopédia* szócikkeiben jelentek meg, Naigeon későbbi szerkesztői átdolgozásai révén is új formát öltöttek. Naigeon 1791-ben, több évvel Diderot halála után kiválasztott az *Enciklopédiá*ból néhány Diderot által írt szócikket azzal a céllal, hogy *Réflexions philosophiques sur divers sujets*[25] cím alatt beépítse azokat Panckoucke *Enciklopédiá*jába (*Encyclopédie méthodique*). Naigeon eltávolította a szócikkek címszavát, majd más címmel helyettesítette, így lett a szintén a grammatikához tartozó Laideur (Csúfság) című szócikkből *A végső okokról* (*Sur les causes finales*) című írás, az Imparfait (Tökéletlen) című szócikk *A szörnyekről* (*Sur les monstres*) címet kapta. Általában az adott szó meghatározását és a nyelvhasználati példát nem használta. Valójában az általa végrehajtott változtatások mindegyike ugyanazt a célt szolgálta: a filozófiai lényeget kívánta kiemelni. Ily módon mintegy szétszedte a szótári szócikkeket, és egyfajta szövegkontinuumot hozott létre. Mindezen változtatások azt mutatják, hogy Naigeon nem (le)zárt egészeknek, hanem „töredékeknek" tekintette a szócikkeket.

---

[23] Diderot, *A természet értelmezéséről*, 117.

[24] Denis Diderot: „Amer" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 1. köt., 1751. 356a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v1-1572-0/ (Hozzáférés: 2026. 01. 29.) „[…] il s'ensuit que si les substances étoient dans un état de vicissitude perpétuelle, & que les choses ameres tendissent à cesser de l'être, & celles qui ne le sont pas à le devenir, les expressions dont nous nous servons ne transmettroient à ceux qui viendroient long-tems après nous, aucune notion distincte, & qu'il n'y auroit point de remede à cet inconvénient."

[25] Vö. Jacques-André Naigeon: *Réflexions philosophiques sur divers sujets*. In: *Encyclopédie méthodique. Philosophie ancienne et moderne.* 2. köt., Paris, Panckoucke, 1792. Mintegy hatvan ilyen szócikk található. URL: https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/methodique0822/navigate/28/6/3 (Hozzáférés: 2025. 11. 25.)

Hangsúlyoznunk kell azt is, hogy ezek a filozófiai tartalmú grammatikai szócikkek nem doktrínákat alkotnak, hanem Diderot munkásságának egy-egy állomását jelentik. A szavak meghatározása nem zárul önmagába, hanem éppen ellenkezőleg, ezek a szómeghatározások más szövegek felé nyitnak, párbeszédbe lépnek más, az *Enciklopédiá*n kívüli Diderot-szövegek szereplőivel, Mindenmindegy Jakabbal és gazdájával, Bordeu doktorral és Lespinasse kisasszonnyal. Ezen a ponton Georges Benrekassa tanulmányát idézhetjük, amelyet Diderot filozófiai gyakorlatáról írt az Enciklopédia című szócikke kapcsán.[26] Benrekassa rámutat arra, hogy az *Enciklopédia* olyan vállalkozás, amelynek számolnia kell a nézőpontok állandóan lehetséges váltakozásával.[27] Diderot szavaival élve: „A világegyetem, legyen az valóságos [érzékeinkkel felfogható – Sz.D.] vagy értelmünkkel felfogható, végtelen számú nézőpontból ábrázolható, és az emberi tudás rendszereinek száma éppoly nagy, mint e nézőpontok sokasága."[28] Benrekassa szintén kiemeli, hogy a diderot-i gondolkodásmódban fontos szerepe van a társítás képességének (*esprit de combinaison*), valamint az előérzetnek (*pressentiment*). Benrekassa Diderot felfogásának azt a sajátosságát is hangsúlyozza, mely szerint a gondolat labirintusszerűen halad előre[29], mindeközben nem zárja ki az egység létrejöttét. Ez a gondolkodásmód párhuzamba állítható az édesvízi polip metaforájával. A francia nyelvű Diderot-szakirodalom, így Georges Benrekassa is említi, hogy a diderot-i írás az édesvízi polip biológiai modelljén nyugszik.

Az édesvízi polip modelljén nyugvó diderot-i szöveg[30]

A „polipszöveg" megjelölés alkalmazása Diderot műveire nem önkényes. Maga a filozófus is utal erre Falconet-hoz írott levelében. A filozófus és a költő – illetve szónok – közötti különbséget magyarázva írja, hogy „a filozófus érvelése csontváz, míg a szónoké élőlény. Egyfajta polip. Darabolja csak szét, megannyi más élőlény születik majd belőle".[31] Ahogy Benedek István találóan megfogalmazza, „furcsán hangzik, de így van: a társadalombölcseleti felvilágosodás Montesquieu-vel kezdődött, a természetbölcseleti ellenben az édesvízi polippal."[32] Az *Enciklopédiá*ban is találunk beszámolót az angol tudós, Abraham Trembley édesvízi polippal végzett kísérleteiről. Akár éheztette, akár más polipokkal táplálta, kifordította,

[26] Georges Benrekassa: „La pratique philosophique de Diderot dans l'article »Encyclopédie« de l'*Encyclopédie*". *Stanford French Review*, 8. köt., 1984, 189–212.

[27] Benrekassa, i. m., 206.

[28] Diderot: „Encyclopédie" (szócikk). In: i. m., 640vb. „L'univers soit réel, soit intelligible a une infinité de points de vue sous lesquels il peut être représenté et le nombre des systèmes de la connaissance humaine est aussi grand que celui de ces points de vue."

[29] Benrekassa, i. m., 191.

[30] Erről részletesebben ld. Székesi Dóra: *„Minden átalakul és elmúlik". Emberkép Diderot természetfilozófiájában*. Modern Filológiai Füzetek 63., Budapest, Ráció Kiadó, 2012. 161–168.

[31] Denis Diderot: „Lettre à Falconet (août 1766?)". In *Œuvres. Correspondance*. 5. köt., Paris, Robert Laffont, 1997. 671. „L'argument du philosophe n'est qu'une squelette, celui de l'orateur est un animal vivant. C'est une espèce de polype. Divisez-le et il en naîtra une quantité d'autres animaux."

[32] Benedek István: „A habarnica". In: *Természettudomány a francia felvilágosodásban*. Budapest, Gondolat, 1965. 9.

megcsonkította vagy darabokra vágta, a polip – és minden egyes darabja – tovább élt és szaporodott.

Diderot *Terentius dicsérete* című írása is a Benrekassa által kiemelt labirintusszerű, polipmodellen alapuló gondolkodásmód példája. Ebben Diderot a szöveg stílusa és a benne rejlő gondolatok elválaszthatatlanságára hívja fel a figyelmet. A XVIII. századi írásokban egyébként általános igény, sőt „elvárás, hogy a nyelvezet, a hangnem összhangban legyen a tárgyalt témával”[33]. A „merész képek” és az „energikus kifejezések”[34] megelevenítik a szöveget, és az olvasóban újabb és újabb gondolatok sorát idézik elő. Egyik gondolat a másikat szüli, mint ahogyan az édesvízi polip részei osztódva sokasodnak. Diderot írásai, köztük *Enciklopédia*-szócikkei is egymásra nyíló, egymásnak válaszoló szövegek.

Konklúzió

Hogyan határozható meg Diderot „filozófiai grammatikája”? Az *Enciklopédia* szócikkeinek írása, szerkesztése közben a filozófus egyre nagyobb érdeklődést mutatott a mindennapi nyelvvel kapcsolatos kérdések iránt. Változatos, sokszínű „grammatikája” nem a formai szigor mintaképe, hanem egyfajta termékeny és lenyűgöző megközelítést nyújt. A nyelvvel kapcsolatos kérdések hosszú ideig foglalkoztatták a filozófust.

Az a nyelvvel kapcsolatos munka, amelybe Diderot belekezdett, szorosan kapcsolódott az *Enciklopédia* alapgondolatához, vagyis ahhoz, hogy a tudás átadása elválaszthatatlan a nyelv átadásától. Diderot íróként munkája anyagával, a nyelvvel került szembe, így a „grammatika” témaköre az *Enciklopédiá*ban a lehető legalkalmasabb szerzőt találta meg benne. Ugyanakkor filozófus is volt – mégpedig abban az értelemben, ahogyan ő maga értette a filozófiát: mindenekelőtt eklektikus gondolkodóként, akinek szemlélete nem ismert merev határokat.[35] A már létező fogalmakból, képekből és filozófiai problémákból alakította ki saját kifejezési módját. Gondolkodásának alapját a nyitottság, a folyamatos bővíthetőség és a végtelen változatosság szemlélete képezi, amely az *Enciklopédia* filozófiai vonatkozású grammatikai szócikkeiben is kifejeződik.

SZTE BTK Angol-Amerikai Intézet
Angoltanár-képző és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék
szekesi.d@gmail.com

[33] Georges Daniel: „Style, écriture”. In: *Dictionnaire de Diderot*. Paris, Champion, 1999. 496.

[34] Denis Diderot: „Sur Térence”. In *Œuvres. Esthétique–Théâtre*. 4. köt., Paris, Robert Laffont, 1996. 1361. („figures hardies”, „expressions énergiques”). A kifejezés erejéről és pontosságáról ld. Kovács Katalin: *A szenvedélyek kifejezése és a műfajok hierarchiája. A francia festészetelméleti gondolkodás kezdetei.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2004. 84–87.

[35] Vö. Leca-Tsiomis, i. m., 486.

Granasztói Olga

Az *Encyclopédie méthodique* a gróf Barkóczyak könyvtárában a szállítólevéltől a könyvespolcig[1]

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.7

The French collection of the Count Barkóczy family library, founded in the 18th century, was among the most significant at the turn of the 18th and 19th centuries and ranked among the largest private libraries. The Barkóczy library in Pálóc, Zemplén County, survived in two instalments, though with many losses. After 1945, one half was transferred to the city of Baja, where it remains accessible today in the old collection of the Ady Endre Municipal Library; the other entered private ownership, and the descendants of that owner sold the fragment of the collection to the Library of the Hungarian Academy of Sciences in 2022. While researching the history of the Barkóczy Library, I became acquainted with both collections, and the striking volumes of the *Encyclopédie méthodique* caught my eye both in the bookcases in Baja and in the collection that ended up at the Library of the Hungarian Academy of Sciences. There are 102 volumes in Baja, while the number at the Academy remains unclear. After the revolution, subscribers dropped to five hundred, and Count Barkóczy remained among them, a fact that ranks him among Europe's most devoted subscribers. Acquiring the *Méthodique* required sustained financial support over decades despite procurement difficulties. The fragmentary series has survived in only a few Hungarian collections, unlike the great French *Encyclopédie*, absent from the Barkóczy library.

Keywords: history of encyclopedias, French intellectual influence, book distribution networks, book acquisition practices, publishing history, private libraries in Hungary

Kulcsszavak: enciklopédiák története, francia szellemi hatás, könyvterjesztési hálózatok, könyvbeszerzési gyakorlatok, kiadástörténet, magánkönyvtárak Magyarországon

A gróf Barkóczy család XVIII. századi alapítású könyvtárának francia könyvállománya a XVIII–XIX. század fordulóján egyike volt a legjelentősebbeknek, a II. világháborúig töretlenül gyarapított könyvgyűjteményt pedig a legnagyobb magánkönyvtárak között tarthatjuk számon.[2] A Barkóczy család Zemplén megyei, pálóci könyvtára kalandos úton, két részletben, sok veszteséggel ugyan, de fennmaradt. 1945 után az egyik fele Bajára került, ahol az Ady Endre Városi Könyvtár régi gyűjteményében ma is hozzáférhető, a másik fele pedig egy magánszemélyhez

[1] A tanulmány a HUN-REN DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportban végzett kutatás keretében készült.

[2] Granasztói Olga: „Mentés másként – A Barkóczy család könyvtárának kalandos története a 18. századtól 2022-ig". *Magyar Könyvszemle*, 140. évf., 2. sz., 2024. 141–165.

került, akinek leszármazottai 2022-ben a náluk lévő gyűjteménytöredéket eladták a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának.[3] A Barkóczy könyvtár történetét kutatva ismerkedtem meg mindkét állományrésszel, így figyeltem fel az *Encyclopédie méthodique* feltűnő köteteire a bajai könyvszekrényekben, illetve az MTA gyűjteményébe került állományban. Baján 102 kötet van meg az *Encyclopédie méthodique*-ból, míg az Akadémiára került kötetek száma egyelőre nem tisztázott. Érdekes, hogy a gyűjtőkörét tekintve homogén, 1770–1810 között nagy ütemben gyarapított francia orientációjú Barkóczy-gyűjteményben a *Nagy Francia Enciklopédia* nem volt meg, vagyis feltehetőleg tudatosan fordult a gyűjtő inkább a *Méthodique* grandiózus vállalkozása felé. A Baján őrzött töredékes, de gazdag sorozat azért fontos felfedezés, mert Magyarországon csak két helyen maradt fenn az *Encyclopédie méthodique* hasonlóan töredékes, de eredeti terjedelmét megközelítő állapotban: a Teleki könyvtár révén az Akadémián, és Szegeden Somogyi Károly esztergomi kanonok hagyatékából.[4] Az azonban, hogy Somogyi hogyan jutott hozzá a lexikonhoz, egyelőre nem ismert. Az *Encyclopédie méthodique* teljes sorozata a világon alig néhány helyen maradt fenn. Töredékesen több nagy európai könyvtárban is megtalálható, de elenyészően kis számban az *Enciklopédiá*hoz képest.

Az *Encyclopédie méthodique*, Charles-Joseph Panckoucke könyvkereskedő kolosszális vállalkozása azzal a céllal indult el, hogy az *Enciklopédiá*t tökéletesítse, mi több, háttérbe szorítsa.[5] Panckoucke célja a végső, a legnagyobb enciklopédia megvalósítása volt. A felvilágosodás korának nagyvállalkozójaként arra törekedett, hogy befektetéseinek kereskedelmi jövedelmezőségét biztosítsa, de arra is, hogy részt vegyen az eszmék áramoltatásában és a felvilágosodás szellemének terjesztésében. Elképzelése azonban kudarcot vallott, amennyiben manapság elfeledve, ismeretlenül húzódnak meg a *Méthodique* kötetei a könyvtárak legelérhetetlenebb polcain, ellentétben az *Enciklopédiá*val, és kevés szándék mutatkozik egyelőre a kutatók részéről, hogy leporolják az enciklopédiai mozgalmat betetőző alkotás köteteit.

Panckoucke vállalkozásának lényege tehát annak az *Enciklopédiá*nak a jobbá tétele volt, amelynek befejezésében maga is közreműködött.[6] Miután átvette partnerei részvényeit, egyedüli tulajdonosa lett az *Enciklopédia* kizárólagos jogainak, és kiadta az utolsó két metszetkötetet. 1771 és 1776 között a francia

[3] URL: https://www.bajaikonyvtar.hu/regi-konyvek-pdf/ (Hozzáférés: 2025. 12. 01.). Az MTA Könyvtárába került anyaghoz lásd: Granasztói, i. m., 141–148.

[4] A Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Somogyi Károly Emlékkönyvtárának munkatársa, Szabó Ádám tájékoztatása szerint Szegeden az *Encyclopédie méthodique*-ból összesen 185 kötet található meg. Ebből 162 maga az *Encyclopédie*, és további 23 kötet a hozzá készült metszeteket tartalmazó kötet. Ezek közül három kötet (a teológiát tárgyaló részek) XIX. századi, a többi modern kartonkötésben van, amelyet az 1990-es években készítettek, az erről szóló restaurálási jegyzéklapok ma is benne vannak a kötetekben.

[5] Charles-Joseph Panckoucke (1736–1798), francia könyvkereskedő, -kiadó, több újság tulajdonosa. Az első francia könyvkereskedelmi birodalom megalapítója.

[6] Suzanne Tucoo-Chala: „La diffusion des Lumières dans la seconde moitié du XVIIIe siècle: Ch.-J. Panckoucke, un libraire éclairé (1760-1799)". *Dix-Huitième Siècle*, 6. sz., 1974. 115–128; Ld. még: URL: https://www.dicopathe.com/livre/encyclopedie-methodique/ (Hozzáférés: 2025. 12. 01.).

cenzúra elkerülése érdekében újra megjelentette a teljes művet Svájcban, majd elhatározta, hogy belevág élete nagy kiadói kalandjába, a *Méthodique* kiadásába. Első gondja az volt, hogy elhatárolódjon az *Enciklopédiá*tól azzal, hogy az ábécérend helyett a tematikus rendszerezést választotta. Ahogy a második kiadói prospektusban kifejtette:

> Az *Enciklopédia* általános hibája, amely ezt az új kiadást feltétlenül szükségessé tette, magát a tervet érinti. Ez a hiba a tárgyak összezavarodása, ami abból az elhibázott elképzelésből ered, hogy az összes emberi ismeretet egyetlen lexikonba foglalják, ahelyett, hogy minden tudománynak, minden művészetnek saját lexikont szentelnének.[7]

Panckoucke eredetileg huszonhat szótárra osztotta enciklopédiáját, mindegyik egy-egy tudományágat fedett le. A munka alapja az *Enciklopédia* volt, amelyet munkatársai szétvágtak és a szócikkeket újrarendezték tudományágak szerint, így határozták meg a hiányosságokat. A következő fontos lépés volt az egyes tudományágak területi határainak kijelölése. 1782-ben indult el a nagy vállalkozás, amelyet 1787-ig akartak befejezni.[8] Akármennyire is átgondoltnak tűnt az eredeti elképzelés, az egész végül egy ijesztő szörnnyé változott, éppen azért, mert fokozatosan elszakadt a mintájától, és olyan terjedelmet öltött, ami túlzónak, kezelhetetlennek bizonyult a felhasználók számára. Az utolsó kötet nem 1787-ben, hanem 1832-ben jelent meg, vagyis a teljes sorozat pontosan ötven év alatt született meg. Míg a szótárak némelyike egyetlen kötetből állt (mint például a tüzérség, a halászat és az ún. akadémiai művészetek, vívás, lovaglás, tánc), addig a jogtudományi szótár tíz, az orvostudományi tizenhárom, a botanikai pedig nyolc kötetből tevődött össze. A kiadás üteme is óriási eltérést mutatott az egyes szótárakon belül: az orvostudománynak szentelt szótár első kötete 1787-ben, az utolsó csak 1830-ban jelent meg. A fizika szótár öt kötete több mint harminc év alatt született meg, a kémiai tárgyú kötetek 1786 és 1815 között huszonnyolc évig készültek.

Panckoucke kezdettől fogva a reáltudományokat helyezte előtérbe a humántudományokkal szemben: a reáltudományok képezik mintegy ötven százalékát a *Méthodique*-nak, a humántudományok csupán huszonöt, a társadalomtudományok pedig mindössze tizenhárom százalékát teszik ki.[9]

Robert Darnton amerikai történész szellemes hasonlattal él, amikor úgy írja le a vállalkozást, mint egy egyetemi kampuszt: ezen keresztül jól szemléltethető, hogy „mekkora épülete" van egy-egy tudományágnak, és tükrözi azt a modern világot, amely a tudományokat tanszékekbe zárja.[10] Valójában nagyon nehéz meghatározni, hogy hány kötet alkotja a teljes sorozatot, szövegkötetet,

[7] *Dictionnaire méthodique*, Beaux-Arts, prospectus général, III.
[8] Robert Darnton: *L'aventure de l'Encyclopédie, 1775-1800: un best-seller au siècle des Lumières*. Paris, Librairie académique Perrin, 1982. 315.
[9] Darnton, i. m., 335.
[10] Darnton, i. m., 368.

metszetkötetet és pótkötetet együttvéve. A British Museumban 192 kötet a teljes sorozat, a washingtoni kongresszusi könyvtárban 199, a Yale egyetemen 200. Ez azért alakulhatott így, mert nincs egyetlen standard verzió sem arra – habár Panckoucke javasolta a félkötetek összeállításának mikéntjét is –, hogy milyen legyen a teljes mű. A legpontosabb meghatározás szerint 152 szállítmányban 337 rész, 166 és fél kötetben, 51 részben az illusztrációkkal (6439 tábla) teszi ki a teljes sorozatot.[11]

A számok alapján is érzékelhető, hogy nem kis vállalkozás a kutató számára a gigantikus sorozattal megismerkedni, és beavatást nyerni rendszerébe. Magam sem vállalkoztam volna rá, ha nem lett volna olyan egyedülállóan értékes segédlet hozzá, mint amit a Barkóczyak hagytak maguk után fennmaradt könyvtárkatalógusuk révén, amelyben a *Méthodique* számbavétele kitüntetett helyet kapott. De annak bonyolult rendszerét sem értettem volna meg, ha nem tudom kézbe venni a köteteket Baján.

Barkóczy Ferenc pálóci könyvtárának két kéziratos katalógusa maradt fenn, ezek is Bajára kerültek. Az első, betűrendes katalógusnak a borítóján évszám szerepel: 1807.[12] Ugyanezt a könyvanyagot később, körülbelül 1815–1820 között újra szakrend szerint összeírták, természetesen az időközben beszerzett könyvekkel kiegészítve.[13] Az 1807-ben készült összeírásban az ábécérendben tárgyalt könyveket egy precíz, jól követhető topografikus jelölésrendszer egészíti ki, ami azt is pontosan megadja, hogy a könyvek a könyvtárban hogyan voltak elhelyezve, melyik szekrényben, hanyadik polcon, melyik sorban találhatóak meg az egyes tételek. A *Méthodique* az ábécérend szerinti katalógus „E" betűje alatt a nyitótétel. A katalógus készítője külön kiemeli németül, hogy fent a könyvszekrény tetején találhatóak. Nem is csoda, hiszen ezek a nagyméretű negyedrét formátumú könyvek nagyon magasak, 28 cm-esek (a modern könyvek többsége a 18–24 centiméter közötti tartományba esik), bizonyára nem készítettek számukra külön olyan polcot, ahol elfértek volna, így a szekrény tetejére kerültek. Úgy tűnik, hogy az első elképzelés szerint – hiszen eredetileg kiszámítható volt, hogy nagyjából 60 kötet lesz a teljes sorozat – egy helyen tárolták volna a könyveket. Azonban a már ismertetett okoknál fogva „elszabadult" a kiadás, és nemcsak a katalógusban nem lehetett ábécérend szerint felvenni az újabb köteteket, hanem a szekrényekben való elhelyezés is problémát okozott.

A precíz feljegyzéseknek köszönhetően pontosan tudjuk, hogy 1807-ig már 229 részt leszállítottak Pálócra. A kötetek papír-, illetve kartonkötésben, gerincükön a kiadó által gyártott címkével könnyen azonosíthatóak. A bonyolult kiadási gyakorlat miatt pótolhatatlanul fontos információk vannak rajtuk feltüntetve: hányadik szállítás, melyik tárgykör/szótár, hányadik kötet, hányadik rész.

[11] Darnton, i. m., 368. A különböző szótárakhoz tartozó friss megjelenésű köteteket mindig egy közös szállítmányba küldték ki a megrendelőknek. A teljes sorozat a megjelenés ötven éve alatt 152 szállítmányt tett ki.

[12] „1807 Catalogus Librorum" Ms 2; Ady Endre Városi Könyvtár, Régi könyvek gyűjteménye.

[13] Ms 3 (Cím nélkül); Ady Endre Városi Könyvtár, Régi könyvek gyűjteménye.

A több mint tíz évvel később keletkezett következő, szakrend szerinti összeírás, amely tartalmazza az időközben vásárolt könyveket is, a kézírás alapján valószínűleg magától Barkóczy Ferenc gróftól származik. Itt a *Méthodique* az *Œuvres melées,* vagyis a vegyes szakcsoport nyitótétele. A könyvek leírásában alig találni elírást, helyesírási hibát, a szakszerűség, a lényeges bibliográfiai információk tömör megjelenítése egy franciául kiválóan beszélő, bibliográfiai ismeretekben jártas készítőre vall, aki maga a gróf is lehetett. A *Méthodique* tudományos szakok szerinti szótárait ábécérendben sorolja fel, mellettük a hozzá tartozó kötetszámmal, a szekrény és a polc számával. Ez alapján úgy tűnik, hogy időközben készült egy olyan könyvszekrény, amelyben a méretükhöz igazodva több polcon elosztva el lehetett helyezni az illusztris sorozatot. Az ábécérendben tárgyalt tudományterületekhez sorolható szövegkötetek mellett, külön szerepelnek a metszetkötetek. Mindent összevetve 263 darabra gyarapodott a sorozat tíz–tizenöt év elteltével, vagyis 44 további részt szállítottak le Pálócra.

A könyvgyűjtemény két kéziratos összeírásának köszönhetően megállapítható, hogy a könyvgyűjtő kiválóan elsajátította a Panckoucke-tól származó, rendszeresen megküldött kiadói hírlevelek segítségével azt, hogy a bonyolult – és olykor már-már követhetetlen – megjelenési szisztéma ellenére hogyan rendezze megfelelően a több száz kötetre rúgó kiadványsorozat darabjait, és ne csak összerendezze, hanem a saját katalógusában vissza is tudja keresni, ha szükséges.

Mi sem bizonyítja jobban, hogy a *Méthodique* előfizetői maguk is kitüntetett figyelmet szenteltek az egyedülálló könyves vállalkozásnak, a francia enciklopédizmus legnagyobb szabású alkotásának, mint az a ritkaságnak számító, 1796-ban Panckoucke utóda által megjelentetett kiadói táblázat, amelyet az 1807-es Barkóczy katalógus megőrzött, mint segédletet a sorozat rendszerezéséhez. Ez a kétrészes, tizenötoldalas nyomtatvány ritkaságnak számít, és azért is értékes, mert tele van kézírásos rájegyzésekkel, fontos kiegészítésekkel valószínűleg magától Barkóczy gróftól.

A nyomtatvány első fele a szállítások sorrendjében tárgyalja a már megjelent köteteket.[14] Ebből kiderül, hogy 1796-ig hatvan részletben szállítottak, szállítmányonként átlagban három kötetet. A gróf minden egyes szállítási tételt kipipált a jegyzéken, és tollal mellé írta, hogy hány livre-t fizetett érte.[15] A hatvanadik szállítás után Barkóczy, követve a kiadói összeírás rendszerét, hozzáírta az összes újabb szállítmányt a táblázathoz, egészen a hatvannyolcadik kötetig, amelyben 1804-es megjelenésűek is voltak. A *Méthodique* tökéletes leltárának elkészítéséhez a kiadó adott egy második táblázatot is, amelyben ugyanígy a hatvanadik szállításig bezárólag összesíti az egyes szaktárgyi szótárak már megjelent köteteit, és jelzi, ha már lezárult, vagyis megjelent az adott tudományterülethez tartozó teljes sorozat.[16] Ebbe a táblázatba a gróf szintén gondosan felvezette az 1796 és 1804 közötti friss megjelenésű köteteket. Kiderül, hogy a kiegészítés

[14] Franciául: *Tableau des volumes de discours et de planches de l'Encyclopédie méthodique*.

[15] 1795-ig még livre-ben számoltak, ez után tértek át a frankra.

[16] *Tableau, par dictionnaires, des volumes Qui composent les soixante premières Livraisons de l'Encyclopédie*.

idején, vagyis 1804 körül jó pár szótár sorozata lezárult, vagyis a grófnak sikerült egy–egy tudományterülethez az összes kötetet beszereznie. Jelenlegi ismereteim alapján azonban kijelenthető, hogy 1820 után már nem jöttek meg a további kötetek, ami összefügg azzal, hogy Barkóczy gróf ezt követően hunyt el, halála után pedig nagy valószínűséggel már nem folytatódott a *Méthodique* beszerzése.

A katalógusban gondosan megőrzött Panckoucke-féle nyomtatvány legértékesebb része az a kézírással rájegyzett elszámolási táblázat, amely a legnagyobb precizitással összegzi az 1804-ig kifizetett kötetek árát. Az összes szállítást visszamenőleg itt összesítette a Barkóczy gróf kézírásához hasonló írás, kiegészítve a kartonkötésért fizetett további költséggel, az ugyanis feláras volt: a kiadó alapáron lapra szedve küldte meg a köteteket, amit aztán a tulajdonosnak kellett összefűzetnie. Némi felára volt a kartonkötésnek, ezt követte a bőrkötés. Azt azonban csak akkor volt érdemes megcsináltatni, ha már egy-egy tudományág sorozatának összes része megjelent. Barkóczyék idáig nem jutottak el, viszont a Teleki könyvtári kötetek bőrkötésűek. Ez a gigantikus könyvegyüttes – az akkor még csak 229 kötet – mindösszesen 2177 livre-be került, ami hozzávetőleges átváltással ma is több mint 10 millió forint, de ez az érték csak egy arányszám, hiszen a korabeli árakhoz képest lehetne igazán felbecsülni az értékét. Mindenestre az eredeti, 1782-ben meghirdetett ár háromszorosára emelkedett a kiadás az évek múlásával.

Nincs még egy kiadványsorozat, legyen az bármilyen műfajú, amely ötven éven át jelent meg, megjelentetése pedig átívelt olyan korfordító történelmi eseménysorozaton, mint a francia forradalom. Igaz, hogy Panckoucke éppen a forradalom miatt elszenvedett nehézségek következtében, 1794-ben adta át a kiadást vejének, és óriási veszteségeket könyvelt el – nemcsak rengeteg előfizetőt, hanem számos szerzőt is elvesztett, nyomdái közül jó néhány csődbe ment –, de a Barkóczy-katalógusban fennmaradt kiadói táblázat alapján is megállapítható, hogy kisebb-nagyobb döccenőkkel ugyan, de folyamatosan fenn tudta tartani a szállítást.[17] A forradalom után ötszázra csökkent az előfizetők száma, akik között megmaradt Barkóczy gróf is, ami a legelkötelezettebbek közé sorolja európai viszonylatban, hiszen a párizsi kiadású köteteknek Párizstól Pálócig jó hosszú utat kellett megtenniük harminc éven keresztül töretlenül, olyan időkben, amikor legkevésbé sem beszélhetünk békeállapotokról a nagy európai kereskedelmi útvonalak mentén. Ebből a szempontból is nagy „teljesítmény" a *Méthodique* beszerzése, nem szólva a folyamatosan biztosított anyagi fedezetről, ami nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy évtizedeken át megérkezzenek az elkészült kötetek, akár a beszerzési nehézségek ellenére is. Ezt Barkóczy könyvgyűjtő kortársai közül kevesen tudták volna garantálni, a századfordulóra a francia nyelvű könyvek gyűjtőinél látványosan alábbhagyott a gyűjtési kedv, kevesebbet költöttek a francia könyvújdonságokra.[18]

[17] Darnton, i. m., 356.

[18] Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1996. 554.

Amikor Barkóczy Ferenc gróf arra adta a fejét, hogy előfizet a *Méthodique*-ra, akkor szimbolikusan ahhoz a művelt, kozmopolita, frankofil európai arisztokráciához csatlakozott, amely számára presztízst jelentett a kiadványsorozat megvásárlása. 1782-ben még csak 23 éves volt, de sokat elárul szellemi vonzalmairól, hogy a *Méthodique* előfizetésével egy időben csatlakozott a szabadkőművességhez. 1783 táján az eperjesi „Alvó oroszlánhoz" páholyba lépett be, majd 1784 körül a miskolci Török Lajos alapította „Erényes világpolgárhoz" páholyba, nem sokkal Kazinczy Ferenc 1784-es belépése után.[19] Kazinczy és Barkóczy itt került egymással szoros, jó kapcsolatba, Kazinczy az első versét, egy episztolatöredéket Barkóczy Ferencnek címezte.[20] A rend 1795-ös végleges betiltásáig aktív szabadkőműves maradt, ez a szellemiség és közösség, úgy tűnik, erősen meghatározta fiatalkorát.[21] Erre utal, hogy a *Méthodique* több kötetét a katalógusban található feljegyzés szerint annak a Podmaniczky Józsefnek adta kölcsön, aki hozzá hasonló gondolkodású reformer nemes, szabadkőműves volt. Barkóczy helytartósági tanácsosként 1791-től 1803-ig Budán teljesített hivatalt, ahogy Podmaniczky is, majd Pest vármegyei főispánhelyettes lett, vagyis zömében Pest-Budán élt.

A *Méthodique* egy olyan könyvgyűjteménybe ágyazódott be, amely nemcsak abban a tekintetben számít egységesnek (a korabeli katalógusok alapján), hogy kétharmad részét „kortárs" francia művek teszik ki, hanem szellemiségében is homogén, a gyűjtő(k) érdeklődését karakteresen tükrözi: történeti, politikai, filozófiai, valamint a világ megismerését elősegítő francia kiadványokból áll, a hasonló franciás gyűjteményekhez képest kevesebb szépirodalommal, vagyis inkább férfi gyűjtőre utal. A franciás orientáció hátterében Barkóczy Ferenc nagybátyjának (édesanyja, Sztáray Leopoldina testvére) hatására is fel kell hívni a figyelmet: Sztáray Mihály gróf – anyja, Thérèse Desfaigny de la Tournelle révén francia származású – a patrióta és reformer nemesség vezéralakja volt az 1790/91-es országgyűlés idején, a francia forradalom lelkes híve, és a hatalom szempontjából egyike a legveszedelmesebbeknek. 1794-es megnyilatkozásaiban nyíltan vállalta forradalmi elkötelezettségét.[22]

A *Méthodique* kötetei lényegesen kisebb számban állnak ma rendelkezésre Baján, mint amennyit a kéziratos katalógusok rögzítettek. A legfeltűnőbb veszteség a metszetköteteket érte, alig néhány maradt fenn belőlük. Az illusztrációk minősége, szépsége elegendő magyarázat arra, hogy miért elsősorban ezek a kötetek voltak a legkelendőbbek, miért tűntek el a gyűjteményből, hiszen szétszedve, önálló metszetekként is jól eladhatóak voltak. Az MTA Könyvtárába került állományrészben szintén a metszetkötetekből maradt fenn a legkevesebb. Mindkét gyűjteményben feltűnő, hogy a *Méthodique* szövegköteteinek zöme felvágatlan. Ha azonban felvágott kötetre bukkanunk, akkor az biztosan a használat jele: a

[19] Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Budapest, Tarandus Kiadó, 2012. 194–196.

[20] Kazinczy Ferenc: *Költemények*. S. a. r. Debreczeni Attila, 1. köt., Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 9–10.

[21] Abafi, i. m., 383, 386, 393.

[22] *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Főszerk. Kőszeghy Péter, 11. köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2011. 326–327.

kereskedelem, a földrajz, a jog, az orvostudomány sorozatainak egy-egy kötete tartozik ezek közé, többségük a sorozat legkorábbi darabja (1782/1783-as), amiből arra lehet következtetni, hogy ekkor még megvolt az érdeklődés, a kíváncsiság az átlapozásukra. A metszetkötetek szintén mind fel vannak vágva, vagyis ezek megjelenési idejüktől függetlenül számot tartottak az érdeklődésre. Néhány példányban possessori bejegyzést is találunk, illetve olyan vörös ceruzás bejegyzéseket, amelyek talán még a könyvkereskedőtől származtak. Arra a kérdésre azonban, hogy a párizsi Librairie de l'Hotel de Thou-tól, Panckoucke hivatalos kereskedőjétől a *Méthodique*-ot hogyan, esetleg milyen közvetítőkön keresztül sikerült beszereznie Barkóczy Ferenc grófnak, egyelőre még nem sikerült megtalálni a választ. Tekintettel arra, hogy azt a több mint harminc éves időszakot ölelte fel a szállítás, amely a magyar könyvkereskedelem kifejlődésének első nagy korszaka volt, szereplői pedig folyamatosan változtak, nagyobb a valószínűsége annak, hogy magával a párizsi kiadóval voltak közvetlen kapcsolatban, és sem bécsi, sem pesti kereskedő nem közvetített az ügyletben. Erre utal, hogy az egyik kötetben megtaláltuk a Thou könyvkereskedés kiadói hírlevelét is.

A Barkóczyak könyvtárában rekonstruálható *Encyclopédie méthodique* számbavétele még csak az első lépése egy olyan kutatásnak, amely a *Méthodique* magyarországi példányait összehasonlító módszerekkel vizsgálná. A kiadvány terjedelme és ára miatt kimagasló jelentősége van annak, hogy a *Méthodique*-ból három, ha nem is teljes, de jelentős kötetszámú sorozat maradt fenn Magyarországon. Barkóczy Ferenc gondossága a *Méthodiqu*e szakszerű könyvtári elhelyezésében, a tudományok és azok rendszerezése iránti érdeklődésének eklatáns példája. A tudományos eredmények rendszerezésére létrejött „szuper Enciklopédia" megvásárlása kétségtelenül presztízsértékű volt, de elég csak a kötetek kézbevétele is ahhoz, hogy megértsük, milyen komoly előfeltétele a tudományok támogatása iránti elköteleződésnek az enciklopédiai mozgalom csúcsteljesítményét birtokolni, amely a Telekiek esetében közvetve hatással lehetett a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának megalapítására.

HUN-REN DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport
granasztoiolga@gmail.com

Tüskés Anna

Enciklopédiák, lexikonok és a *Journal encyclopédique* a XVIII. századi (bér)baltavári és keszthelyi Festetics-könyvtárban

ORCID: 0000-0003-1464-5013

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.8

Dans cette étude, nous examinons la présence et la circulation des encyclopédies, lexiques et dictionnaires dans les bibliothèques aristocratiques hongroises du XVIIIe siècle, en nous concentrant sur la bibliothèque du château Festetics de Keszthely. À partir des catalogues, des registres d'acquisition et des ouvrages conservés, nous reconstituons la composition, l'origine et les thématiques de cette collection encyclopédique exceptionnelle. L'analyse révèle la coexistence d'ouvrages français et allemands – tels que l'*Encyclopédie* de Diderot et D'Alembert, le *Universal-Lexicon* de Zedler ou le *Lexicon universale* de Hofmann – témoignant d'un réseau culturel et intellectuel transnational. Les Festetics, représentants éclairés de l'aristocratie hongroise, acquirent leurs volumes auprès de libraires viennois et lors de ventes aux enchères prestigieuses, manifestant un intérêt marqué pour la philosophie, la science, l'économie et les arts. L'étude met également en lumière la présence du *Journal encyclopédique* dans plusieurs bibliothèques nobiliaires hongroises (Festetics, Batthyány, Károlyi, Ráday), soulignant la diffusion des idées des Lumières par la presse périodique. Par la richesse de ses sources et la précision de son analyse matérielle (reliures, ex-libris, marginalia), la recherche contribue à une meilleure compréhension du rôle des bibliothèques aristocratiques dans la réception et la circulation du savoir encyclopédique en Hongrie à la fin du XVIIIe siècle.

Mots-clés: Festetics, encyclopédie, lexique, bibliothèque aristocratique, XVIIIe siècle, Hongrie, Diderot, Zedler, *Journal encyclopédique*, Lumières

Kulcsszavak: Festetics, enciklopédia, lexikon, főúri könyvtár, XVIII. század, Magyar Királyság, Diderot, Zedler, *Journal encyclopédique*, felvilágosodás

A fennmaradt könyvtárjegyzékek,[1] beszerzési iratok, a nemzeti könyvtár, az egyetemi, köz- és szakkönyvtárak, illetve az egyházi könyvtárak fennmaradt példányai gazdag és változatos képet adnak a XVIII. századi nyugat-európai enciklopédiák és lexikonok magyarországi jelenlétéről. Az állomány azt mutatja, hogy a jelentős francia és német enciklopédikus művek egyaránt eljutottak a magyarországi egyházi és világi főúri könyvtárakba. A megvizsgált könyvtárakban számos

[1] Ld. a *Magyarországi magánkönyvtárak* sorozat I–VII. és az *Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* című sorozat köteteit.

különböző egyházi és világi tulajdonostól származó enciklopédiát, lexikont és más rokon kollektív művet őriznek. A keszthelyi Festetics Kastély könyvtára[2] esetében az a Magyarországon viszonylag ritka forrásadottság áll fenn, hogy megmaradtak a könyvbeszerzési iratok, a könyvtárjegyzékek és maguk a könyvek is a XVIII. század második feléből. Tanulmányom célja bemutatni a Festetics család XVIII. századi könyvtárának enciklopédia- és lexikonállományát a beszerzési dokumentumok, a könyvtárlisták és maguknak a műveknek a tükrében. Egy-egy téma lezárásaként a könyvtártörténeti kutatást a művek néhány érdekesnek tűnő, magyar vonatkozású szócikkével illusztrálom.

I. A Festetics család enciklopédia-beszerzései a XVIII. század második felében

Az 1740-es évek második felében Keszthelyre települt Festetics család számára fontosak voltak a könyvek: Festetics Kristóf épülő kastélyában helyet kapott a könyvesház.[3] Fia, Festetics (III.) Pál a keszthelyi kastély ősgalériájából származó, a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában őrzött portréján[4] egy könyvre támaszkodik, amely ugyan nem enciklopédia, hanem Corpus Juris, de jelzi a könyvek szeretetét és fontosságát. 1782-től a hitbizomány ura gróf Festetics (I.) György, a magyar felvilágosodás egyik legkiemelkedőbb egyénisége, aki könyvtárának egész épületszárnyat építtetett 1799–1801 között. A déli szárnyában található a könyvtárterem és hozzá csatlakozik egy kisebb kabinetkönyvtár. A sok tízezer kötetes könyvtárban egyaránt megtalálhatók az antik szerzők, a magyar irodalom és tudomány művei, a felvilágosodás korának filozófiai irodalma, a beszerzéskor legújabb gazdasági szakmunkák, valamint jelentős hírlap- és folyóiratanyag. Kurucz György Festetics György magánkönyvtárának állományát elemezve kiemelte „a tulajdonos sokoldalú és rendkívül komoly enciklopédikus műveltségét."[5]

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban őrzött Festetics család Levéltára (P 274. fond) „XI–2. A keszthelyi könyvtár iratai" című, 246-os doboza anyagában több könyvtárkatalógus, feljegyzés *(Nota*), nyugta *(Quittung)*, aukciós katalógusokból kimásolt lista, vásárlási könyvjegyzék, Bécsből és Pestről beszerzendő könyvek lajstroma, folyóiratelőfizetés és kéziratkatalógus található.

[2] Köszönöm Kériné Ódor Orsolyának, a Helikon Kastélymúzeum Könyvtára könyvtárvezetőjének és munkatársának, hogy kutathattam a könyvtárban.

[3] Klempa Károly: *A keszthelyi Festetics könyvtár*. Keszthely, Mérei, 1938. 24; Csendes Antal: *Helikon Library Keszthely*. Keszthely, 1989; Hargitainé Vári Éva: „A Festetics Kastély Helikon könyvtára". In: *Keszthelyi Festetics Kastély*. Keszthely, 2015. 125–131.

[4] Festetics Pál arcképe, 1750 körül, MNM Magyar Történelmi Képcsarnok, Ltsz.: MTKcs 2042.

[5] Kurucz György: „Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén". *Aetas*, 21. évf., 2–3. sz., 2006. 93–108, 106.

Tíz könyvtárkatalógus ismert 1746–1799 közötti időszakból,[6] melyek több Festetics-könyvtár leltárát tartalmazzák: a keszthelyin kívül a Festetics-uradalom (bér)baltavári és a (sima)sági kastélyának könyvállományáét. A tíz katalógus a feltételezett időrendben:

1. A bérbaltavári kastély könyvtárának 1746-os katalógusában egy lexikon azonosítható: Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*-ja.[7]

2. Cím és dátum nélküli (feltehetően bérbaltavári) katalógus, amelyben 1761-es a legújabb könyv. Hofmann *Lexicon universale*-ja mellett ebben megjelenik Zedler 64 kötetes *Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künsté*je.[8]

3. A keszthelyi könyvtár 1765-ös katalógusa nem tartalmaz enciklopédiákat és lexikonokat.[9]

4. A cím és dátum nélküli (feltehetően bérbaltavári), 963 művet tartalmazó katalógusban,[10] amelyben 1776-os a legújabb könyv, öt lexikont és enciklopédiát tudtam azonosítani. A latin könyvek között található Hofmann *Lexicon universale*-ja (479v), a német könyvek között szerepel Johann Friedrich Gauhe *Historisches Helden- und Heldinnen-Lexicon*ja (490r) és Johann Hübner *Lexicon genealogicum*a (495r), a francia könyvek között Louis Antoine Caraccioli *Dictionnaire critique pittoresque et sentencieux* (501v) és a Diderot-féle *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné* (502r).

5. A sági kastély könyvtárának kétoldalas 1777-es katalógusa nem tartalmaz enciklopédiát és lexikont.[11]

6. Festetics György 1778-as könyvtárkatalógusa[12] öt szótárt tartalmaz. A könyvek teljes bibliográfiai leírását adja, így teljes biztonsággal azonosíthatók a kiadások: Jean-François Lacroix híres nők hordozható történelmi szótára (*Dictionnaire historique portatif des femmes célebres*, 552r), Louis-Mayeul Chaudon Filozófiai antiszótára (*Anti-dictionnaire philosophique*, 553r), Jean-François Lacroix hadtörténeti szótára (*Dictionnaire historique des siéges et batailles,* 556r), Honoré Lacombe de Prezel anekdotaszótára (*Dictionnaire d'Anecdotes,* 559r) és Johann Christian Wiegleb varázslexikona (*Zauber-lexicon*, 564v).

---

[6] Buda Attila – Tüskés Anna: „Horatius, Ovidius és Vergilius művei a fóti Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély ma is látogatható Helikon könyvtárában". *Magyar Könyvszemle*, 133. évf., 2. sz., 2017. 174–196, 184–185; Tüskés Anna: „Masonic Works in the Helikon Library of the Festetics Palace in Keszthely". In: *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Frühe Neuzeit (229). Szerk. Dieter Breuer – Gábor Tüskés, Berlin–Boston, Walter de Gruyter GmbH, 2019. 483–496, 485; Tüskés Anna, „Olasz művek a Károlyi és a Festetics család könyvtárában az 1790-es években". In: *Olasz–magyar irodalmi és művelődési kapcsolatok a 18–19. században*. Szerk. Dóbék Ágnes, Budapest, Reciti, 2022. 321–362.

[7] MNL OL P274 XI.2 1–8. „Index Librorum Bibliotheca Baltavariensis Diebus [?] 1746 inventarus, 2r."

[8] MNL OL P274 XI.2 455–473. „Hofmann *Lexicon universale*-ja a 463v-n, Zedler *Lexicon*a a 466r-n."

[9] MNL OL P274 XI.2 43–47. „Catalogus Libror. Kextheliensium Ao 1765 Connotatto."

[10] MNL OL P274 XI.2 474–503. „1. Latin könyvek abc rendben, 378 db; 2. Német könyvek nem abc rendben, 279 db; 3. Francia könyvek nem abc rendben, 305 db."

[11] MNL OL P274 XI.2 93. „Cathalogus Librorum Ex Bibliotheca Sághiensi Sua Excellentia ?ceptorum, per Juvenem C. Georgium, Ság, Die 15 May 1777."

[12] MNL OL P274 XI.2 533–567.

7. A bérbaltavári kastély dátum nélküli katalógusa, amelyben 1779-es a legújabb könyv[13] nyolc lexikont és enciklopédiát tartalmaz: Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* (390r), Hofmann *Lexicon universale* (392v), Samuel Pitiscus *Lexicon antiquitatum Romanarum* (396v), Gauhe történelmi lexikona (401v), Hübner *Zeitungs-Lexicon* (402v), Johann Theodor Jablonski *Allgemeines Lexikon* (402v), Louis Antoine Caraccioli *Dictionnaire critique pittoresque et sentencieux* (406r), Diderot-féle *Encyclopédie* 33 kötete (406v).

8. A bérbaltavári kastély 1788-as, 1003 kötetet tartalmazó könyvtárkatalógusában[14] hat lexikont és enciklopédiát tudtam azonosítani: Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* (96v), Hofmann *Lexicon universale* (99v), Jablonski *Allgemeines Lexikon* (114r), Hübner *Zeitungs-Lexicon* (114v), Louis Antoine Caraccioli *Dictionnaire critique pittoresque et sentencieux* (117r), Diderot-féle *Encyclopédie* 33 kötete (117v).

9. A keszthelyi könyvtár 1793 körüli katalógusában[15] négy lexikont találtam: Louis-Mayeul Chaudon *Anti-dictionnaire philosophique* (123r), François-Xavier de Feller *Dictionnaire historique, ou histoire abrége de tous hommes* (135v), Jean-François Lacroix *Dictionnaire historique des siéges et batailles* (135v), és ugyancsak tőle a híres nők szótára (135v).

10. A keszthelyi könyvtár egy állományrészét tartalmazó lista 1799-ből[16] nem tartalmaz lexikont vagy enciklopédiát.

A tíz katalógusban összesen huszonkét enciklopédiát és lexikont sikerült azonosítanom a XVII–XVIII. századból, némelyik több listában is szerepel. A bérbaltavári, a simasági és a keszthelyi kastélyhoz köthető XVIII. századi katalógusok és Festetics György 1778-as könyvtárkatalógusának viszonya egymáshoz és a jelenlegi könyvtárhoz a következő: a bérbaltavári könyvtár a XVIII. században önálló, könyvállománya később került a keszthelyi kastélyba, Festetics György 1770-es években dokumentált könyvgyűjtése az 1790-es években már a keszthelyi kastély könyvtárában volt. A simasági könyvállomány nem kapcsolódik egyikhez sem.

A Festetics család három generációjának tagjai a XVIII. század második felében tehát jelentős lexikon- és enciklopédia-beszerzésekkel gyarapították könyvtáraikat, bécsi könyvkereskedőknél és árveréseken[17] vásároltattak. Kiadók, könyvkereskedők, akiktől számlák maradtak fenn: Peter Conrad Monath, Johan Paul Krauss, Frederic Bernhardi és Rudolf Graffer.[18] Johann Joseph Khevenhüller-Metsch herceg könyvtárának 1777. január 7-i árverésén hét enciklopédiát, lexikont és szótárt vásárolt Festetics: (179.) Johann Friedrich Christ 1762-es monogram, szám és kezdőbetű szótárát, (180.) François Basan

[13] MNL OL P274 XI.2 388–409. „Catalogus Librorum Biblioth. Baltavariens."
[14] MNL OL P274 XI.2 95–120. „Catalogus Librorum Biblioth. Baltavár."
[15] MNL OL P274 XI.2 121–289. „A keszthelyi könyvtár katalogusa, készült kb. 1793-ban."
[16] MNL OL P274 XI.2 298–311. „Elechus Librorum antiquorum in Bibliotheca Keszthelyiensi… A. 1799."
[17] MNL OL P274 XI.2 84–85. „Baron von Bartenstein Auction". MNL OL P274 XI.2 84.
[18] MNL OL P274 XI.2. „Peter Conrad Monath, 1756"; „Johan Paul Krauss, 1759, 1764–1766, 1770"; „Frederic Bernhardi, 1764, 1766"; „Rudolf Graffer, 1768, 1774."

rézmetsző szótára harmadik kötetét, Jean François de La Croix francia vallási kultuszok történeti szótárát, Antoine-Joseph Pernety képzőművészeti kézikönyvét, (181.) Jean-François Lacroix-nak hadtörténeti szótárát, (208.) Jean-François Vaines 1774-es diplomáciai szótárát, és (210.) Honoré Lacombe de Prezel 1766-os anekdota szótárát.[19]

I.1. Általános enciklopédiák és lexikonok

A beszerzett enciklopédiák és lexikonok témája rendkívül változatos, a művek túlnyomó többsége egy-egy tudományág köré szerveződik, de több univerzális enciklopédia is megtalálható. A legkorábbi Johann Jacob Hofmann-nak a XVII. század utolsó negyedében Bázelben kiadott *Lexicon universale*-ja, amelyet valószínűleg Festetics Kristóf vásárolt, mert szerepel a legkorábbi, 1746-os könyvtárlistán, majd később az 1779-es és 1788-as bérbaltavári listán.[20] A három fő általános enciklopédia és lexikon Jablonski *Allgemeines Lexikon*a, a lipcsei Zedler kiadó 64 kötetben, 1732–1750 között kiadott nagy *Universal-Lexicon*ja és a Diderot-féle *Enciklopédia* 1751–1767 közötti második párizsi kiadása 17 kötetben és annak *Supplement*jei 4 kötetben, melyek célja a korabeli tudás átfogó rendszerezése. Johann Theodor Jablonski cseh származású német lexikográfus 1721-ben először megjelent Általános Művészeti és Tudományos Lexikona az 1767-es harmadik kiadásban szerepelt az 1779-es és 1788-as bérbaltavári könyvjegyzékben, de ma nincs az állományban. A Zedler lexikon az 1761-es könyvlistán szerepel először, számos magyar vonatkozású szócikket tartalmaz.[21]

A Festetics család XVIII. század második felének könyvbeszerzéseit dokumentáló iratok között fennmaradt egy feljegyzés, miszerint a Diderot-féle enciklopédia második, bővített kiadását vásárolták meg,[22] melynek 8–17. kötetét, illetve az illusztráció-köteteket 1766. november 13-án szerezték be Johann Paul Krauss bécsi könyvkereskedőtől.[23] A teljes 33 kötetet az 1779-es és az 1788-as bérbaltavári lista jelzi.

I.2. Tematikus művek

I.2.1. Történelem és történeti segédtudományok, jog és politika

A történelem és történeti segédtudományok témakörébe tartozik Johann Friedrich Gauhe 1716-ban Lipcsében megjelent egykötetes *Historisches Helden- und Heldinnen-Lexicon*a (amely szerepel az 1776-os és 1779-es könyvjegyzékben),[24]

---

[19] MNL OL P274 XI.2 83. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione."

[20] Enc94/a; Enc/b. A hivatkozások a Helikon Kastélymúzeum Könyvtár katalógusában található jelzetek („tárgykör") szerint kerülnek feltüntetésre itt és a továbbiakban. URL: https://corvina.monguz.hu/WebPac.hkmkdb/CorvinaWeb (Hozzáférés: 2026. 03. 10.)

[21] Enc92; *Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaften und Künste […]*. Leipzig–Halle, Johann Heinrich Zedlers, 1732–1750.

[22] Enc89; Enc90 *Suppléments*; Enc91 *Recueil de planches*.

[23] MNL OL P274 XI.2 60. „1 Dictionnaire encyclopedique tom. 8–17, Dictionnaire encyclopedique tous les planches IV voll."

[24] Histuniv995

Louis Moréri 1759-ben Párizsban kiadott tízkötetes *Le grand dictionnaire historique*-ja,[25] Johann Ludolf Walther 1759-ban Ulmban közzétett egykötetes *Lexicon diplomaticum*a,[26] Jean-François Vaines 1774-es diplomáciai szótára[27] és Christian Friedrich Prange diákoknak és művészeknek szánt, Hallében 1783-ban kiadott *Encyklopädie der alten Geschichte, Götterlehre, Fabeln und Allegorien* kötete,[28] melyek diplomáciával, hőstörténettel, genealógiával és kultusztörténettel foglalkoznak. Moréri nagy történelmi szótárának beszerzéséről fennmaradt a számla, sajnos dátum nélkül.[29] Vaines szótárát Johann Joseph Khevenhüller-Metsch herceg könyvtárának 1777. januári bécsi könyvárverésén vásárolták.[30] Samuel Pitiscus antik görög-római történelmet rendszerező háromkötetes latin műve (*Lexicon antiquitatum Romanarum*, Hagae-Comitum: Gosse, 1735) az 1779-es bérbaltavári jegyzékben szerepel először.[31] François-Xavier de Feller történelmi személyek életrajzi lexikona (*Dictionnaire historique, ou histoire abrége de tous les Hommes*, Ausbourg: Rieger, 1781–1784) az 1793-as könyvtárlistán tűnik fel először.[32]

I.2.2. Jog és politika

A jog és politika témakörében egyaránt jelen van az egyházi és a világi jog, valamint a politikai glosszáriumok, melyek között megtaláljuk Johann Christoph Nehring *Historisch-politisch-juristisches Lexicon*ának 1725-ös nyolcadik kiadását[33] és Johann Volkna 1762-ben kiadott *Dictionnaire politique*-ját.[34] Kálvin János *Lexicon iuridicum*ának 1683-as kiadása 1774-ben került a könyvtárba a kézírásos címlapbejegyzés szerint.[35]

I.2.3. Közgazdaság

A közgazdaság tematikában kiemelkedő Georg Heinrich Zincke *Allgemeines Oeconomisches Lexicon*ának harmadik kiadása 1753-ból és hatodik kiadása 1800-ból,[36] és Johann Georg Krünitz százötven kötetes *Oekonomische Encyklopädie*-ja,[37] amelyek a mindennapi gazdálkodás gyakorlati tudását rendszerezik. Ugyancsak szerepel a könyvtárban a Berni Gazdasági Társaság néhány tagja által

[25] Histuniv108
[26] Histuniv268
[27] Histuniv1448
[28] Histuniv2171
[29] MNL OL P274 XI.2 69r. „1 Moreri Dictionnaire historique, X. vol. fol. Paris, complet 94. -"
[30] MNL OL P274 XI.2 83v. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione p. 208 nr. 4542–4543."
[31] Histuniv222
[32] Histuniv809
[33] Enc48
[34] Juris1048
[35] Juris21
[36] Enc6; NC2536
[37] Enc87

írt, 1770–1771-ben megjelent közgazdasági enciklopédia (*Encyclopédie oeconomique, ou Systéme général*).[38]

I.2.4. Kereskedelem

A kereskedelem tematikában fontos Jean Paganucci lyoni preenciklopédista 1762-es háromkötetes hordozható enciklopédiája a kereskedelem elméletéről és gyakorlatáról,[39] Jacques Savary *Dictionnaire universel de commerce*-ének 1759–1762 közötti új kiadása,[40] Carl Günther Ludovici *Academie der Kaufleute, oder encyclopäisches Kaufmannslexicon*jának két kiadása – egy a XVIII. század közepéről és egy a végéről –,[41] Johann Isaac Berghaus *Handbuch für Kaufleute oder Encyclopädie der vornehmsten Gegenstände der Handlungs-Wissenschaft*ja,[42] amelyek a kereskedelem elméleti és gyakorlati tudását közvetítik. Paganucci[43] és Savary kereskedelmi szótár megvásárlásáról is fennmaradt a számla, ugyan dátum nélkül.[44] Ludovici kereskedőlexikonának 1752–1756-es kiadását 1762. március 7-én vásárolták meg.[45]

I.2.5. Vallás, teológia és filozófia

A vallás és teológia témakörét viszonylag kevés mű képviseli, például Pons-Augustin Alletz latin hordozható teológiai szótára (*Dictionarium theologicum portatile*),[46] Thomas Broughton német vallástörténeti lexikona (*Historisches Lexicon aller Religionen*)[47] és Jean François de La Croix francia vallási kultuszok történeti szótára (*Dictionnaire historique des cultes religieux*),[48] melyekben a vallások tanításai, kultikus gyakorlata és története egyaránt megjelenik. La Croix szótárát a Khevenhüller-Metsch könyvtár könyvárverésén vásárolták.[49] Louis-Mayeul Chaudonnak a kereszténység ellen megjelent könyvek kommentárjaként és korrekciójaként készült Filozófiai antiszótára (*Anti-dictionnaire philosophique*, 1775) szerepel az 1778-as és 1793-as könyvtárlistán.[50]

[38] Enc53
[39] Oec720
[40] Oec1583
[41] Enc5; Enc30.
[42] Enc18
[43] MNL OL P274 XI.2 34r. 1764. jún. 27. „1 Manuel Historique des Negocians. 8° in 3. fo-ba 3f 54."
[44] MNL OL P274 XI.2 69r. 96. „Dictionnaire universel de commerce 4 tomes par Savary a Coppenhagen fol. 27."
[45] MNL OL P274 XI.2 32r. 1762. márc. 7. „1 Ludowici Kaufmans lexicon groß. 8° in 5 fo-ba á 24. 2 f"
[46] Enc54
[47] Enc12
[48] Theol235
[49] MNL OL P274 XI.2 83v. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione. p. 180 nr. 3657–3659."
[50] Theol780

I.2.6. Természettudományok és technika
A természettudományokat és a technikát Johann Hübner *Zeitungs-Lexicon*a (amely megtalálható az 1779-es és 1788-as bérbaltavári listában)[51] és az annak folytatását képező *Curieuses und reales Natur- Kunst- Berg- Gewerck- und Handlungs-Lexicon*a,[52] illetve Johann Caspar Zeisig ásvány- és bányászati lexikona (*Neues und wohleingerichtetes Mineral- und Bergwercks-Lexicon*) képviseli.[53]

I.2.7. Képző- és iparművészet
Az építészet és a képzőművészetek a tárgya Johann Friedrich Penther polgári építészet lexikonának (*Anleitung zur bürgerlichen Bau-Kunst*),[54] Antoine-Joseph Pernety képzőművészeti kézikönyvének (*Dictionnaire portatif de peinture, sculpture et gravure*, 1757), Philippe Macquer iparművészeti szótárának (*Dictionnaire portatif des arts et métiers*)[55] és François Basan rézmetsző szótára harmadik kötetének (*Dictionnaire des graveurs anciens et modernes*). Pernety és Basan könyvét a Khevenhüller-Metsch könyvtár könyvárverésén vásárolták,[56] de ma mindkettő hiányzik az állományból, illetve Pernety lexikonának német kiadása (*Handlexicon der Bildenden Künste, worinnen alles, was beym Zeichnen, Maler, Bildhauen, Kupferstechen*, 1764) szerepel benne.[57]

I.2.8. Többnyelvű szótárak, etimológiai lexikonok, irodalomtörténet
Többnyelvű szótárak és etimológiai lexikonok ugyancsak megtalálhatók az állományban: Nathan Bailey 1736-os angol etimológiai szótára,[58] Cornelius Schrevelius ógörög-latin szótárának 1762-es és 1796-os kiadása (*Lexicon manuale Graeco-Latinum, et Latino-Graecum*),[59] továbbá Jambressich András illír, germán és magyar értelmezésekben gazdag latin lexikona (*Lexicon latinum interpretatione illyrica, germanica, et hungarica locuples*) 1742-ből.[60] Abel Boyer francia-angol szótára (*Dictionnaire royal, françois-anglois, et anglois-françois*, 1769) szerepel Festetics György 1778-as könyvtárjegyzékén és az 1793-as listán.[61] Bailey *Dictionarium britannicum*át árverésen vásárolták, sajnos a licit körülményeit (hely, idő) nem jegyezte fel a lista készítője.[62] Johann Friedrich Christ 1762-es monogram, szám és kezdőbetű szótárát (*Dictionnaire des monogrammes, chiffres, lettres initiales*),[63] valamint Honoré Lacombe de Prezel 1766-os anekdota szótárát

[51] Enc31
[52] Enc16
[53] Oec328
[54] Oec1859/1
[55] Enc22
[56] MNL OL P274 XI.2 83v. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione p. 180 nr. 3669, nr. 3654–3656."
[57] Enc55
[58] Philol18
[59] Philolo69; Philol52
[60] Philol696
[61] Philol387
[62] MNL OL P274 XI.2 85r. „licitatio: Bailey Dictionarium Britanicum nr. 4."
[63] K212

(*Dictionnaire d'Anecdotes, de traits singuliers et caracteristiques, historiettes, bon mots, naivetes, sailles, reparties ingenieuses*) Khevenhüller-Metsch herceg könyvtárának 1777. januári könyvárverésén vásároltatta Festetics György. Az utóbbi szerepel a gróf 1778-as könyvtárlistájában, de ma hiányzik az állományból.[64] Az egyetlen magyar témájú lexikon Czvittinger Dávid *Specimen Hungariae literatae* című műve, amely az 1779-es és 1788-as bérbaltavári listában adatolható.[65]

I.2.9. Hadtudomány és postatopográfia

A hadtudományt és a postatopográfiát egy-egy mű képviseli: Jean-François Lacroix-nak az ókori és újkori történelem emlékezetes ostromairól, csatáiról és katonai anekdotáiról összeállított hadtörténeti szótárát (*Dictionnaire historique des siéges et batailles mémorables*)[66] a Khevenhüller-Metsch könyvárverésén vásároltatta Festetics György, akinek 1778-as katalógusában már szerepel, majd az 1793-asban is.[67] Christian August Crusius 1798 és 1828 között 25 kötetben megjelent, Belső-, Felső- és Alsó-Ausztria, valamint Brixen és Trento, mint a Habsburg-örökös tartományok városai postai lexikona 23 kötetbe kötve található a könyvtárban.[68] Louis Antoine Caracciolinak a század szokásait és furcsaságait bemutató szótára (*Dictionnaire critique pittoresque et sentencieux propre a faire connoitre les usages du siecle ainsi que ses bizarreries*, Lyon, 1765) jelen van az 1776-os, 1779-es és 1788-as könyvtárlistában, de ma nincs meg az állományban.

I.2.10. Nőknek szóló enciklopédiák

A speciálisan nőkhöz, foglalkozásaikhoz, szerepeikhez kapcsolódó lexikonok is szerepelnek az állományban, ilyen Jean-François Lacroix háromkötetes híres nők kéziszótára (*Dictionnaire historique portatif des femmes célebres*, 1769),[69] Gottlieb Siegmund Corvinus *Frauenzimmer-Lexicon*ának 1715-ös és 1739-es kiadása[70] és két *Liebes-Lexicon* 1749-ből.[71] Lacroix lexikona szerepel Festetics György 1778-as könyvtárlistájában.

A gyűjtemény világosan tükrözi a francia enciklopédisták hatását. Ugyanakkor az enciklopédiák és lexikonok nyelvi arányában a német van túlsúlyban (~45% körül), ami érthető a Habsburg Birodalomhoz való tartozás miatt. A francia is jelentős (~35%), a latin marginális, inkább a XVIII. század elejére jellemző. Az angol és olasz csupán egy-egy tétellel képviseli magát. A német és a francia nyelvű művek túlsúlya a Festetics család nemzetközi kulturális és nyelvi tájékozódását mutatja.

[64] MNL OL P274 XI.2 83v. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione p. 179 nr. 3642., p. 210 nr. 4616."
[65] Jelenleg két példánya van a könyvtárban: RMK71 és RMK238.
[66] Mil182
[67] MNL OL P274 XI.2 83v. „Ex catalogo libror Bibliothecae Khevenhüllerianae 7 Januarii 1777 publica licitatione p. 181 nr. 3700–3702."
[68] Enc14
[69] Histuniv801
[70] NC2468; Enc36
[71] Enc63; Litger320/4

A leggyakoribb témák a német nyelvű enciklopédiák között a közgazdaság, történelem, földrajz, kereskedelem, jog, építészet, illetve a női mindennapi élethez kapcsolódó ismeretek. A francia nyelvű kötetek túlnyomórészt a filozófiai, művészeti, tudományos és kereskedelmi témákra összpontosítanak, ami jól mutatja, hogy a francia enciklopédiák a korszak szellemi mozgalmainak és társadalmi gyakorlatainak reprezentánsai voltak.

A művek megjelenési helyének eloszlását vizsgálva, a leggyakoribb kiadási helyek a német nyelvű kötetek esetén Lipcse, a korszak egyik enciklopédikus tudásközpontja, de Berlin és Bécs ugyancsak fontos szereplők a XVIII. század végi tudományos könyvkiadásban. A francia nyelvű művek kiadási helyei között első helyen áll Párizs, a francia szellemi és nyomdai élet központja, második Yverdon-les-Bains település Svájcban, amely jelentős nyomdai központ volt a felvilágosodás idején, különös tekintettel az enciklopédikus és gazdasági művekre. Amszterdam szintén gyakori nyomdahely-megjelölés, több „cenzúra-kerülő" kiadás itt jelent meg. Lyon a kereskedelmi tematikájú művek megjelenési helye. Lehetséges azonban, hogy Párizsban nyomtatták a könyveket, de Amszterdam, Hága, London stb. helymegjelölést írtak rájuk. Összegezve, francia nyelvű művek nem kizárólag Franciaországban jelentek meg: Svájc (Yverdon), Németország (Drezda), Hollandia (Amszterdam) és Anglia (London) is fontos szerepet játszott a francia nyelvű tudás terjesztésében.

A kötéstípusokat vizsgálva megállapítható, hogy a barna bőr a leggyakoribb, amely a XVIII. századi díszkötészet egyik klasszikus formája. A félbőr néhány példány esetében fordul elő, a papírkötés ugyancsak kevés. A fehér bőr ritka, de jelen van különösen értékes példányok esetén, összesen két mű található ilyen kötésben: a lipcsei Zedler kiadó 64 kötetes, 1732–1750 között kiadott nagy *Universal-Lexicon*a és D. Johann Volkna politikai szótára. A kötés állapota és típusa a kötetek használatának reprezentatív céljáról és presztízséről árulkodik.

A Festetics család ex librise körülbelül a kötetek felében van jelen. Háromféle Festetics-címeres ex librist használtak a XVIII. század második felében. A bizonyíthatóan Festetics III. Pál idején beszerzett kötetekben egyaránt szerepel az egyenes kardos és a szablyás változat. A csekély számú kéziratos bejegyzés az első kötéstábla belsejében a kötet árára, a könyvtárbeli szakjára, elhelyezésére utal.

II. Összehasonlítás a Batthyány és a Károlyi család XVIII. századi könyvjegyzékeinek hasonló tételeivel

A bemutatott enciklopédiák és lexikonok nagy része más magyarországi főnemesi könyvtárakban is jelen volt: a Teleki és a Batthyány család adománya, illetve a Hadik-Barkóczy hagyaték,[72] a pécsi Klimo-könyvtár, Széchényi Ferenc könyvtára a legjobb összehasonlítási alap a Festetics család állományához.

[72] Granasztói Olga: „Az *Encyclopédie méthodique* a gróf Barkóczyak könyvtárában a szállítólevéltől a könyvespolcig". In: *Enciklopédikus tudásformák, a tudomány, az irodalom és a művészetek népszerűsítése a XVIII. századi Európában*. Szeged, Magyar-Francia Felvilágosodás Kutatóközpont, 2026. (jelen kötet)

Hursán Szabolcs kutatásai alapján mintegy hatvan enciklopédia és lexikon azonosítható a Batthyány család XVIII. századi könyvtáraiban.[73] Batthyány Lajos 1743-as katalógusában több lexikon és enciklopédia-jellegű mű található: Louis Moréri, Pierre Bayle, Johann Theodor Jablonski és Johann Christoph Zedler, valamint Adrian Beier gazdasági, továbbá Jacques Savary des Bruslons és Johann Hübner kereskedelmi lexikona.[74] A Batthyány József bíboroshoz köthető kisbéri könyvtárt méltatva Toldy Ferenc kiemeli különös gazdagságát enciklopédiákban.[75] Batthyány Tódor könyvtárában a bordó színű kötés jelölte az enciklopédia szakot,[76] külön elemzést igényelne, hogy mely könyveket és folyóiratokat tette ebbe a szakba.

Az enciklopédia szakba sorolt művek nagyon változatos tematikát fednek le.[77] Az általános enciklopédiák, lexikonok között megtalálható Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*-ja, Johann Hübner *Reales Staats-Zeitungs- und Conversations-Lexicon*a és Johann Christoph Nehring *Historisch-Politisch-Juristisches Lexicon*a. A természettudományos tudást közvetíti pl. az *Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft*, a *Hamburgisches Magazin* és Johann Friedrich Hartmann *Encyklopädie der elektrischen Wissenschaften*je. Az orvostudományos tudást terjeszti pl. Andreas Elias Büchner *Miscellanea physico-medico-mathematica*ja és a *Schwedisches Magazin der Arzneywissenschaft*. A gazdaság, pénzügy és államigazgatás tudományát teszi elérhetővé pl. a *Leipziger Sammlungen von Wirthschafftlichen-Policey-Cammer- und Finantz-Sachen* és a Párizsban kiadott *Journal de l'agriculture, du commerce, des arts et des finances*. A képzőművészet és a mesterségek a témája Philippe Macquer *Dictionnaire raisonné universel des Arts et Métiers*-jének. A hadtudomány iránti érdeklődést a *Neu-eröffnete Hof-Kriegs- und Reit-Schul* jelzi.

A művek nyelvi megoszlása hasonló a Festetics-könyvtáréhoz: a német és a francia a leggyakoribb nyelv. Német nyelvű számos lexikon, tudományos periodika, gazdasági és orvosi tárgyú mű. Francia az enciklopédikus és filozófiai művek jelentős része, pl. a Diderot-féle *Encyclopédie* és Jacques-Philibert Rousselot de Surgy *Mélanges intéressans et curieux ou Abrégé d'Histoire Naturelle, morale, civile, et politique*-ja. A latin főként a XVII. századi művekben és néhány tudományos értekezésben fordul elő. A svéd, dán tudományos művek német fordításban szerepelnek. A kiadási helyek széles földrajzi spektrumot fednek le: Lipcse meghatározó szerepű, de jelen van Párizs, Hamburg, Bécs, Koppenhága és Zürich. Öt

[73] Hursán Szabolcs: „A Batthyány család hercegi ágának könyvtárai a 18. században". *Axis*, 5. évf., 1. sz., 2024. 45–58. Köszönöm Hursán Szabolcsnak a kalauzolást a Batthyány-könyvtárak világában.

[74] Hursán Szabolcs: *Batthyány Lajos Ernő könyvtára (1743)*. A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai 12. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2023.

[75] Hursán Szabolcs, „Batthyány-könyvtárak adományozása a Magyar Tudós Társaságnak 1838–39-ben". In: *Doktoranduszok VII. és VIII. konferenciájának tanulmányai*. Eger, Eszterházy Károly Egyetem Líceum Kiadó 2020. 81–102, 87, 93.

[76] Hursán Szabolcs, „Batthyány-könyvtárak az Akadémiai Könyvtárban". In: *Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*. Szerk. Molnár Andrea, Budapest, MTA KIK, 2019. 196–216, 205–206.

[77] Köszönöm Hursán Szabolcsnak, hogy megosztotta velem kutatási eredményeit.

lexikon azonosítható, amelyek a Festetics és a Batthyány könyvtárban egyaránt megtalálhatók voltak: a Diderot-féle *Enciklopédia*, Johann Jacob Hofmann *Lexicon universale*-ja, Johann Christoph Nehring *Historisch-politisch-juristisches Lexicon*a, Philippe Macquer iparművészeti szótára és Johann Hübner *Reales Staats-, Zeitungs- und Conversations-Lexicon*a.

A Károlyi család pesti palotája[78] könyvtárának Bara Júlia által az Országos Levéltárban felfedezett 1791-es könyvjegyzéke[79] Károlyi Antal (1732–1791) és Harruckern Jozefa (1740–1802) könyvtárszobájának köteteit dokumentálja: a feljegyzett 2039 műből 41 lexikon és enciklopédia, köztük több pontosan nem azonosítható. Földrajzi, történelmi, gyógyszerészeti, hadászati, mérnöki, filozófiai és közgazdasági lexikonok mellett megtalálható volt benne a Diderot-, D'Alembert- és Jaucourt-féle *Enciklopédia* 36 kötete.[80] Hat lexikonról megállapítható, hogy a keszthelyi Festetics és a pesti Károlyi könyvtárban egyaránt szerepelt: ilyen a Diderot-féle *Enciklopédia*, Johann Hübner *Lexicon genealogicum*a, François-Alexandre Aubert de La Chesnaye Des Bois *Dictionnaire Militaire*-je, Louis Moréri *Grand dictionnaire historique*-ja, Jacques Savary *Dictionnaire universel de commerce*-e és Johann Georg Krünitz *Oeconomische Encyklopädie*-ja. Az egyetlen olyan mű, amelyet mindhárom (Festetics, Batthyány és Károlyi) könyvtár számára beszereztek, a Diderot-féle *Enciklopédia* a képkötetekkel együtt.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központjába bekerült XVIII. századi enciklopédia- és lexikonállomány vizsgálata arra enged következtetni, hogy nemcsak főnemesi, hanem más nemesi családok könyvtárában is megtalálhatók voltak átfogó tudományos rendszerező művek.[81] Számos kötet eredete, története nem ismert, néhánynak azonban a possessor bejegyzések révén megismerhetjük a történetét. Jacob Christoff Beek 1742-ben kiadott történeti és földrajzi általános lexikonának (*Neu-vermehrtes historisch- und geographisches allgemeines Lexicon*) egy példányát Bizony Sámuel (1744–1805) református lelkész 1776-ban Bázelben megvásárolta, amelyet fia, Bizony Károly (1783–1862) 1840-ben adományozott a Nemzeti Tudós Társaságnak a címlapelőzék bejegyzései alapján.[82] Georg Pasch felfedezésekről szóló könyvének (*De novis inventis, quorum accuratiori cultui facem praetulit antiquitas*) a Batthyány Tódor könyvtárából származó példányának eredeti tulajdonosát a supralibros azonosítja

[78] Bara Júlia: „Károlyi Alajos pesti palotájának belső kialakítása és gyűjteménye. 1. rész". *Ars Hungarica*, 44. évf., 3. sz., 2018. 321–356; „2. rész". *Ars Hungarica*, 45. évf., 1. sz., 2019. 57–102.

[79] Köszönöm Bara Júliának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a könyvjegyzék fotóit.

[80] MNL OL P1509. 2. tétel a., p. 162. „In Repositorio VIII. 81. Encyclopédie, ou Dictionnaire Raisonné, 4°, Angl, 36."

[81] Köszönöm Monok István főigazgató úr engedélyét és hozzájárulását, hogy nagy mennyiségben tanulmányozhattam a 18. századi enciklopédiák és lexikonok állományát a könyvtárban.

[82] „Samueli Bizony comparantis Basilae Ao 1776 mens Augusto…", „… dotanda Nationali Societate Erudita, Pesthinum submittit. Sign. Nyéki. Borsodiensi Ao 1840 mensis Octobris 18a Carolus Bizoni mpr." MTA KIK Encycl.F.10.

Eusebius Trautsohn gróffal (1688–1758).[83] Antoine Augustin Bruzen de la Martinière történelmi-politikai-földrajzi lexikonának (*Historisch-politisch-geographischer Atlas der gantzen Welt; oder grosses und vollständiges geographisch und critisches Lexicon*, 1744–1747) a Teleki-könyvtárból bekerült példányában Aloys Clam gróf ex librise található.[84] Wolfgang Jaeger Földrajzi-történeti-statisztikai újságlexikonának (*Geographisch-historisch-statistisches Zeitungs-Lexicon*, 1782) a Teleki-könyvtárból származó példányának korábbi tulajdonosa Bölödi Sámuel XVIII. századi jogtudós, nyelvtanár, író volt,[85] akinek más könyvei a szegedi Somogyi-könyvtárban találhatók.[86] Johann Hermann Dielhelm Németország általános vízrajzi lexikonának (*Allgemeines Hydrographisches Lexicon Aller Ströme und Flüsse In Ober- und Nieder-Deutschland*, 1742) címlapján Georg David Aland (1712–1762) filozófus, egyetemi tanár neve szerepel.[87] Karl Günther Ludovici kereskedő lexikonának (*Eröffnete Akademie der Kaufleute, oder Vollständiges Kaufmanns Lexicon*, 1767) példánya Sándor István (1750–1815) gróf, író, nyelvész, könyvgyűjtő, bibliográfus gyűjteményéből került a könyvtárba.[88] Borosnyai Nagy Zsigmond (1704–1774) nagyenyedi református főiskolai tanár könyvtárából származik Georg Pasor görög-latin Újszövetség lexikona (*Lexicon graeco-latinum in novum testamentum*, 1717), amely a Teleki könyvtárból került az Akadémia könyvtárába.[89] Johann Gerlach Wilhelmi latin-görög-német proso-metrikus lexikona (*Lexicon proso-metricum latino-graeco-germanicum*, 1706) a kisbéri Batthyány könyvtárból származó példányának korábbi tulajdonosa Szluha György (1746–1820) pálos szerzetes, római katolikus apát-plébános volt a címlap possessor bejegyzése szerint.[90] Christian Roth szebeni plébános 1745-ös és Sófalvi József (1745–1794) református teológiai tanár Szebenben 1778-ban kelt possessor bejegyzése található Karl Schaaf újszövetségi szír lexikonának (*Lexicon Syriacum concordantiale*, 1717) Teleki könyvtári példányában.[91] Egy másik könyvben is találkozunk Sófalvi nevével: Johann Franz Buddeus egyháztörténeti lexikonát (*Allgemeines historisches Lexicon*, 1709) Leidenben 1777-ben vásárolta az első borító belső oldalán fennmaradt bejegyzés szerint.[92] Bartolomeo Castelli Görög-latin orvosi lexikonában (*Lexicon medicum Graeco-Latinum*, 1713) a Teleki család előtt három tulajdonos jegyezte be a nevét: a címlapon Peter Rüdiger

[83] MTA KIK Encycl.Qu.72. A supralibros azonosítását segítette: *Krása šlechtických exlibris a supralibros, Katalog Výstavy, Státní zámek Konopiště 25. 7.–25. 9. 2022*. Szerk. Pavel Hájek, Českých Budějovicích, Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště, 2022. 26.

[84] „Aloys Gr. Clam" MTA KIK Földr.F.4.

[85] „Ex libris Samueli M. Bölöni." MTA KIK Földr.O.694.

[86] URL: http://pex.sk-szeged.hu/nevek/boloni_samuel.html (Hozzáférés: 2026. 03. 10.)

[87] „G D Aland" MTA KIK Földr.O.705.

[88] „Ex libris Stephani Sándor 1794" feliratú bélyegző. MTA KIK Gazd.O.4.

[89] „Sigismundi N. Borosnyai Mpr." MTA KIK Nyelvt.O.471.

[90] „Comitis Georgii Szluha Mpr." MTA KIK Nyelvt.O.505.

[91] „Josephi Sofalvi Cibinii. A. 1778. 16. Julii.", „Accessit Bibliotheca Christiani Roth Pleb. Cibin. A. MDCCXLV." MTA KIK Nyelvt.Qu.111.

[92] „Josephi Sofalvi Compar. Lugduni Batavor. An 177" MTA KIK Tört.F.218.

Gelhard orvosdoktor 1723-ban, a címlapelőzéken Horváth Sámuel, majd Horváth Máté 1784-ben.[93]

Elenyészően kevés a lexikonokban található marginália. Georg Christoph Hambergernek az élő német írókat bemutató, 1796-ban megjelent lexikona (*Das gelehrte Teutschland oder Lexicon der jetztlebenden teutschen Schriftsteller*) a berlini Királyi Múzeumból származó példányában néhány személy szócikkét a margón kiegészítették a megjelenés után történt eseményekkel, illetve új személyeket szúrt be egy kéztől származó fekete tintaírású illető.[94] G. Frank de Frankenau gyógynövénylexikonának (*Kräuter-Lexicon, worinnen der Vornehmsten Kräuter Unterschiedlich*) Batthyány Tódortól származó példánya címlap előtti oldalára egy gyógynövénykivonat receptjét jegyezték fel.[95] Johann Adam Weber latin-német és német-latin egyetemes szótára (*Lexicon encyclicon, oder Kurzgefasstes lateinischdeutsches und deutschlateinisches Universal-Wörterbuch*, 1770) harmadik kötetében piros ceruzás marginália utalnak a használatra.[96] Angélique de Los-Rios gyermekenciklopédiájából (*L'encyclopédie enfantine*, 1771) Teleki László (1764–1821), Somogy vármegye leendő főispáni helytartója tanult franciául az első borító belsejében található ceruza és tintaírású bejegyzések alapján.[97]

III. *Journal encyclopédique*

A Pierre Rousseau regény-, dráma- és újságíró által alapított, Liège-ben, majd Bouillonban 1756–1793 között megjelent *Journal encyclopédique ou universel* célja az enciklopédisták gondolatainak terjesztése az alacsony ára révén szélesebb közönségben. A francia királyi cenzúra elkerülésére először a Liège-i Hercegség herceg-püspöke, majd 1759-től a Voltaire-rel levelező Auvergne-i herceg biztosította Rousseau-nak a publikálási jogot. A kezdeti 1200-as példányszám 2000 körül stabilizálódott, a havonta kétszer megjelenő lapot Szentpétervártól Rómáig olvasták,[98] s néhány előfizetője a Magyar Királyságban is volt.

A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjtemény Ráday Könyvtára (Folyóirattár) szinte teljes sorozatot őriz 1756-tól 1790-ig. Az első tizenöt évfolyam a Ráday család számára dolgozó Müller Jakab és Fischer János pesti könyvkötők műhelyében a gerincén aranyozott mintával díszített egységes teljes bőrkötést kapott. Az 1783–1790 közötti számok részben felvágva, az eredeti papírkötésen helyenként kéziratos „H von Ráday" és más nevek (pl. Agent v. Nagi/ Agent Naggi, azaz a Bécsben működő Nagy Sámuel ügynök)[99] feliratával, jelentősebb bejegyzések nélkül maradtak fenn.

[93] „Samuelis Horváth Mpr.", „Matth. Horváth 1784", „Sum ex libris Petri Rudigeri Gelhard. Med. Doct. 1723." MTA KIK Orvt.Qu.13.
[94] MTA KIK Életir.O.1250.
[95] MTA KIK Növt.O.31.
[96] MTA KIK Nyelv.O.1103.
[97] „Je vous", „Ce livre appartient à Ladislas Teleki" MTA KIK Paedg.O.5493.
[98] Raymond F. Birn: *Pierre Rousseau and the ‚Philosophes' of Bouillon*. Studies on Voltaire and the eighteenth century 29. Genève, Institut et musée Voltaire, 1964.
[99] Segesváry Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1992. 140.

A Budapesti Egyetemi Könyvtárban a folyóiratnak három állománycsoportja található a P167 jelzet alatt: 1. 1760 papírkötésben ismeretlen provenienciájú, 2. 1771–1774 papírkötésben a váci piarista rendház könyvtárának XVIII. századi possessor bejegyzésével („Bibliotheca Vaciensis Scholar Piarum") és XIX. századi ex librisével ceruzaírású margináliákkal papírkötésben, 3. 1782 félbőrkötésben ismeretlen provenienciájú.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központja két külön jelzeten őrzi a folyóirat két állományát: 313.640 jelzeten a folyóirat 1756–1788 közötti számai nagyrészt eredeti papírkötésben, kisebb részt félbőrkötésben; 313.630 jelzeten 1756–1790 közötti számok a Batthyány Tódor könyvtárára jellemző vászonkötésben. Míg a második állományban nincs tulajdonosra utaló jelzés, az első állomány két száma (1776 T. VII. P. I-II.) első papírborítója belsejének tetején „grafen Theodor Bathyányʏ zugehörig" felirat olvasható, tehát mindkét jelzeten Batthyány családtól származó példányok vannak.

A keszthelyi Festetics-kastély könyvtárában a folyóirat 1763–1782 és 1792–1793 közötti állománya található: az első egységet Festetics III. Pál, a másodikat Festetics I. György vásárolhatta (PeriodK/3-K/4-K/5-K/6-K/7), melyek elkülönülnek kötésük révén: az 1780-ig tartó számok fehérbőr, a többi barnabőr kötést kaptak. A Festetics család Magyar Országos Levéltárban őrzött iratai között megtalálható az 1764, 1766, 1768, 1774, 1775/6 évfolyamra szóló előfizetés.[100] Az 1793-as könyvtárkatalógusban megtalálható a *Journal* 1792-es évfolyama Pol. 131.b jelzeten.[101]

A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár állományában a folyóiratnak egyetlen évfolyama található, az 1776-os év 8 kötetben. Sajnos nem tudni, hogy mikor és kitől került a gyűjteménybe: nincs benne semmilyen jelzés, ami a provenienciára utalna, a régi katalóguscéduláján sem tüntettek fel semmi információt erről.[102] A pesti Károlyi palota 1791-es könyvjegyzékében egy kötete szerepel.[103]

Összegzés

A keszthelyi Festetics-kastély könyvtára a fennmaradt könyvtárjegyzékek, beszerzési iratok és könyvek révén részletes képet nyújt a korszak tudását rendszerező, főként francia és német nyelvű enciklopédikus művek hazai recepciójáról. A Festetics család különösen gazdag és sokrétű enciklopédia-állománya tükrözi a felvilágosodás korának tudományos, gazdasági, politikai és vallási diszkurzusait. A gyűjteményben megtalálható a Zedler-féle *Universal-Lexicon*, a Diderot-féle *Encyclopédie*, valamint tematikus szótárak a történelem, jog, közgazdaságtan, vallás, művészetek és természettudományok területéről. A kötetek nagy része német nyelvű, amit a Habsburg Birodalom kulturális közege magyaráz, de a francia nyelvű enciklopédiák szellemi jelenléte szintén alapvető. A kötéstípusok, ex

[100] 100 MNL OL P274 XI.2 34v. 1764. jún. 27. „1 Journal in 8 f á 15x 2f"; 35r 1764. jan. 16.; 58r 1766 márc. 14.; 69r „1768 cpl 18.- ; 77 1774; 80 1775, 1776."

[101] MNL OL P274 XI.2 150v.

[102] Köszönöm az információt Samodai Évának.

[103] MNL OL, P 1509. 2. tétel a., p. 188. „In Repositorio XII. nr. 17. *Journal Encyclopédique ou Universel,* 8º, 1."

librisek és margináliák vizsgálata tükrözi a könyvek presztízsértékét és használatának módját.

A Festetics-könyvtár enciklopédikus állománya jól mutatja a korszak főúri tudásforrásait, kulturális kapcsolatrendszerét és a tudományos érdeklődés intézményesült formáit. Az összehasonlító kitekintés más arisztokrata könyvtárak hasonló jellegű gyűjteményeire jelzi a Festetics-gyűjtemény különleges, egyedinek mondható helyét a magyarországi művelődéstörténetben.

A *Journal encyclopédique* című folyóirat hazai előfordulásainak feltérképezése jelzi, hogy a Festetics könyvtár mellett több főúri és egyházi könyvtár is rendelkezett példányokkal, például a Ráday, Batthyány és Károlyi gyűjtemények. A folyóirat olcsóbb, populárisabb formában közvetítette a francia felvilágosodás eszméit is.

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet
tuskes.anna@gmail.com

NYELVI ÉS KULTURÁLIS KÖZVETÍTÉS

Tüskés Gábor

Bayle *Dictionnaire*-jének Gottsched-féle kiadásáról

ORCID: 0000-0002-0177-1355

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.9

The German Bayle edition, its context and afterlife, is a small-scale illustration of the transformation of the encyclopedia genre in the second half of the 18th century. Gottsched elevated the genre to the field of literary criticism and polemics to a greater extent than ever before, using it to assert his poetic principles, aesthetic conception, and views on German literature. The German edition largely retained the structure of the original work, the anti-prejudicial and anti-dogmatic nature of the articles as well as their subversive character, and it anticipated the free expression of opinion of the editors and authors of the *Encyclopédie*. The additional notes have increased the critical potential of the articles, while often containing biased, erroneous, and sometimes absurd opinions. The edition marks the process during which translations, revisions, improved and reduced versions of the *Dictionnaire* proliferated, and the number of dictionnaires, *Wörterbuchs and lexicons* multiplied from the 1750s onwards. Various types and subtypes emerged, and the genre began to shift towards specialized lexicons and universal encyclopedias that focused on subject knowledge and were free from polemics.

Keywords: lexicography, learning transfer, poetics, language concept, patriotism

Kulcsszavak: lexikográfia, tudásközvetítés, poétika, nyelvszemlélet, patriotizmus

A nemzetközi Bayle-kutatás megegyezni látszik abban, hogy a *Dictionnaire historique et critique* (1697) egyedi módon kombinálja a szaklexikon és az enciklopédia műfajait, és – mai szemmel nézve – egy sajátos anti-enciklopédiának tekinthető.[1] Töretlen aktualitását számos új kiadás, kiegészítés, utánnyomás, fordítás, folytatás és adaptáció, a hivatkozások, állásfoglalások, elemzések és kritikák rendkívüli mennyisége tanúsítja. A Diderot-féle *Encyclopédie* (1751–1765) keletkezése és az enciklopédia műfaj XVIII. századi története nem érthető meg a *Dictionnaire* és hatástörténete nélkül. Van olyan felfogás, amely szerint az *Encyclopédie* bizonyos értelemben válasz volt a XVIII. század első felének „Bayle-traumájá"-ra.[2] A hatástörténet *Encyclopédie*-t megelőző szakaszához tartozik a *Dic-*

[1] Lorenzo Bianchi: „Bayle et l'encyclopédisme. À l'origine du Dictionnaire historique et critique". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, Bayle, les droits de la conscience errante, 21. sz. 2024., 155–173.

[2] Andreas Urs Sommer: „Triumph der Episode über die Universalhistorie? Pierre Bayles Geschichtsverflüssigungen". *Saeculum. Jahrbuch für Universalgeschichte,* 52. évf., 2001. 1–39, itt: 8–9.

tionnaire Johann Christoph Gottsched által sajtó alá rendezett első teljes német nyelvű kiadása.

Míg a tudás összességét jelölő kora újkori fogalmak többsége, mint például a *Polyhistorie*, a *Polymathie* és a *Pansophie*, ma már magyarázatot igényel, az enciklopédia ma is használt terminus. A XVI–XVIII. században a kifejezés több, a kor tudományos és művelődési programjához kapcsolódó, eltérő jelentésárnyalattal rendelkezett, melyekhez viszonyítva a mai fogalomhasználat jelentős egyszerűsödést mutat. Az enciklopédia a kora újkorban egy nagyhatású műfajegyüttes, a tudományos gondolkodás, a tudós technikák és módszerek lenyomata, melyben különféle hagyományvonalak, diskurzusok és műfajok találkoztak.[3] A *dictionnaire* a XVII. század végén önálló műfajjá vált, melynek fő sajátossága, hogy mellőzi a tartalom hierarchikus, kronologikus vagy logikai rendbe szervezését. A XVIII. század folyamán végbement a forma nagymértékű differenciálódása. Az ide tartozó művek száma az 1730-as évektől ugrásszerűen emelkedni kezdett, vita bontakozott ki a műfaj mibenlétéről és szerepéről, 1750–1770 között a lexikográfiai munkák száma megnégyszereződött.[4] A vitában Gottsched is részt vett: az irodalom- és művészetelméleti nézeteit összegző, általa összeállított lexikon előszavában állást foglalt a műfaj felvilágosító szerepe mellett.[5]

Német nyelvterületen az enciklopédia-gondolat szorosan összefonódott a *historia litterariát* érintő törekvésekkel. A leibnizi enciklopédia-modell három tudásrendezési paradigmát egyesített: 1) a teljes tudásanyag módszeres elrendezését; 2) a betűrendes *dictionnaire*-formát; 3) a történeti-erkölcsfilozófiai kompendiumot.[6] Egy, a hagyatékában fennmaradt kéziratban Leibniz bírálta Bayle 1692-es enciklopédia-tervezetét és az ebből kinőtt *Dictionnaire*-t, mondván, a tévedések tárgyalása túl részletes, a tematika túl tág, és hiányzik az áttekinthető elrendezés.[7] A leibnizi modell redukálásához a XVIII. század során a francia *Encyclopédie* is hozzájárult.[8]

[3] Arno Seifert: „Der enzyklopädische Gedanke von der Renaissance bis zu Leibniz". In: *Leibniz et la Renaissance.* Studia Leibnitiana, Supplementa 23. Szerk. Albert Heinekamp, Wiesbaden, Franz Steiner, 1983. 113–124.

[4] Eva Rothenberger: *Pierre Bayle et le Dictionnaire historique et critique. Scepticisme moderne et historiographie polémique.* Thèse en cotutelle en vue de l'obtention du Doctorat en Lettres. [S. l.], Universität Augsburg – Université de Lorraine, 2018, 43. Az értekezés nyomtatott kiadása: *Scepticisme moderne et historiographie polémique dans le Dictionnaire historique et critique de Pierre Bayle. Une question de forme*. Études littéraires françaises, 80. Tübingen, Gunter Narr, 2022.

[5] *Handlexicon oder Kurzgefaßtes Wörterbuch der schönen Wissenschaften und freyen Künste*. Leipzig, Fritsch, 1760.

[6] Seifert, i. m., 116.

[7] *Die philosophischen Schriften von Gottfried Wilhelm Leibniz.* Szerk. Carl Immanuel Gerhardt, 6. köt., Berlin, Weidmann, 1885. 16–20. Vö. Sebastian Neumeister: „Unordnung als Methode. Pierre Bayles Platz in der Geschichte der Enzyklopädie". In: *Enzyklopädien der Frühen Neuzeit. Beiträge zu ihrer Erforschung*. Szerk. Franz M. Eybl – Wolfgang Harms – Hans-Henrik Krummacher – Werner Welzig, Tübingen, Niemeyer, 1995. 188–199, itt: 191–194.

[8] Seifert, i. m., 114–115.

A Gottsched-féle kiadás előzményei, keletkezése és közreműködői

Bayle csupán szórványos német kapcsolatokkal rendelkezett. Levelezett néhány német tudóssal, köztük Leibniz-cel, a Hollandiában peregrináló német diákok révén tájékozódni tudott az ottani egyetemi viszonyokról és kiadványokról.[9] Christian Thomasius elküldte neki az *Observationes selectae ad rem litterariam spectantes* (1700–1705) néhány kötetét, ezek egyik közleményére Bayle reflektált a *Dictionnaire* második kiadásában. A „Spinoza" szócikkben Bayle felhasználta Jacob Thomasius egyik munkáját és a Sebastian Kortholttól kapott adatokat. Christian Thomasius és Johann Franz Budde egyik hallei tanítványa, Gottlieb Stolle, később a politika rendes professzora a jénai egyetemen, egy hollandiai tanulmányút keretében 1703. augusztus 6-án felkereste Bayle-t Rotterdamban, és beszélgetett vele, amiről részletes feljegyzést készített.[10] Christian Thomasiust az Amsterdamban kiadott Bibliothèque Germanique (1720–1741) hasábjain „le Bayle de l'Allemagne"-nak nevezték, Thomasius tanítványát, a polihisztor Nicolaus Hieronymus Gundlingot, aki a saját koráig jelentősen kiegészítette, többszörösére bővítette és németre fordította Christoph August Heumann *historia litteraria*-tankönyvét, Heinrich Oelven (1657-1716) bíráló értelemben a „der teutsche Bayle" címmel illette.[11] Gottfried Arnold 1699/1700-ban megjelent egyház- és eretnekségtörténete a történelem és a történetírás kritikai szemléletének tekintetében párhuzamba állítható a *Dictionnaire*-rel.[12] A személyes kapcsolatok szórványosságától függetlenül a német felvilágosodás Bayle-recepciója igen jelentős volt, Gottsched kiadása is e folyamatba illeszkedik.[13] A kiadást ösztönözte a XVIII. századi német könyvkiadás legjelentősebb enciklopédikus vállalkozása, a Johann Heinrich Zedler lipcsei könyvkiadó által 1732-ben kezdeményezett

[9] Martin Mulsow: „Einige Bemerkungen zu Pierre Bayles Beziehungen nach Deutschland. Mit einem Anhang: Ein unveröffentlichtes Gespräch mit Bayle". In: *Die Philosophie in Pierre Bayles „Dictionnaire historique et critique"*. Aufklärung. Interdisziplinäres Jahrbuch zur Erforschung des 18. Jahrhunderts und seiner Wirkungsgeschichte 16. Szerk. Lothar Kreimendahl, Hamburg, Felix Meiner Verlag, 2004. 233–241.

[10] Mulsow, i. m., 238–241.

[11] Christoph August Heumann: *Conspectus Reipublicae litterariae sive via ad historiam litterariam iuventuti studiosae aperta* […]. 3. kiad. Hannover, Foerster, 1733; Nicolaus Hieronymus Gundling: *Vollständige Historie der Gelahrheit* […]. 4 köt., Frankfurt/M. – Leipzig, Spring, 1734–1736. Vö. Mulsow, i. m., 233, 3. jegyz. további szakirodalommal.

[12] Gottfried Arnold: *Unparteyische Kirchen- und Ketzerhistorie*. 4 köt., Frankfurt/M., Thomas Fritsch, 1699–1700. Vö. Wilhelm Kühlmann: „Geschichtsrevision und Radikalismus. Zum ambivalenten Profil Gottfried Arnolds". In: Uő.: *Gelehrtenkultur und Spiritualismus.* 3. köt., Heidelberg, Mattes, 2016. 401–417.

[13] Gerhard Sauder: „Bayle-Rezeption in der deutschen Aufklärung". *Deutsche Vierteljahresschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 49. évf., 1975. 83–104. A magyarországi Bayle-recepcióhoz ld. Vassányi Miklós: „Pierre Bayle hatása a görög filozófiát jegyzetelő Kölcseyre". *Irodalomtörténeti Közlemények*, 103. évf., 1–2. sz., 1999. 83–89; Granasztói Olga: *Francia könyvek magyar olvasói. A tiltott irodalom fogadtatása Magyarországon 1770–1810*. Budapest, OSZK – Universitas, 2009; Péter Balázs: „Deistarum Hercules protestans. La réception de Bayle dans la Hongrie du XVIIIe siècle". *Libertinage et philosophie au XVIIe siècle,* L'Equivoque blasphématoire, 13. évf., 2012. 179–192. Vö. Muzsi Piroska: *Adalékok Pierre Bayle hatásához Voltaire-re.* Hódmezővásárhely, Erdei Nyomda, 1928.

lexikon. A 68 kötet, amely a kor teljes tudásanyagát kívánta bemutatni, a XVII. századi polihistorizmus összegzése és végkifejlete.[14]

A *Dictionnaire* német fordítása 1741–1744 között jelent meg a lipcsei Breitkopf kiadónál Gottsched sajtó alá rendezésében, négy fólió kötetben. Évente egy-egy kötet látott napvilágot.[15] A német kiadás időben szorosan követte az angol fordítást, és megelőzte Chaufepié, Marchand, de Marsy és mások átdolgozásait. Gottsched munkáinak többségét Breitkopf adta ki, a Gottsched-házaspár az ő házában lakott. Az első kötet az A-tól B-ig, a második a C-től J-ig, a harmadik a K-tól P-ig, a negyedik a Q-tól Z-ig terjedő szócikkeket tartalmazza.[16] Az első kötet rézmetszetű címlapelőzékén Bayle félalakos portréja látható.[17] Gottsched nem írt új szócikkeket; a szócikkek száma a négy kötetben lényegében azonos a végső francia változat szócikkeinek számával. A lapszéli utalások hiányoznak, de a szerkezet és tipográfia megegyezik a korábbi francia kiadásokéval.

Gottsched mind a négy kötethez külön előszót írt. Az első kötetben az előszót megelőzi a sajtó alá rendező ajánlása Johann Adolph szász fejedelemhez. Az előszó után a kötet közli Bayle előszavait az első és a második kiadáshoz, majd közreadja a negyedik és ötödik kiadás előszavait. Ezt követi Pierre Des Maizeaux részletes Bayle-életrajza,[18] Bayle életrajzi kronológiája, a párizsi rendőrfőnök Bayle *Critique générale de l'Histoire du Calvinisme de M Maimbourg* (1682) című művét betiltó rendelete és a rotterdami egyházi bíróság aktái a *Dictionnaire*-rel kapcsolatban 1697/98-ban végzett vizsgálatról, kiegészítve a munka új kiadásában elrendelt javításokkal.

A negyedik kötet függelékének elején megtalálható Bayle öt értekezése a szótárral kapcsolatban, beleértve az 1692-es tervezetet.[19] Ezt követi a második kiadásban megjelent négy ún. magyarázat (*éclaircissement*),[20] Bayle válaszai Renaudot abbé és a rotterdami konzisztórium szótárt érintő bírálataira[21] és a megjegyzések Moréri szótárának 1704-es és 1725-ös új kiadásairól.[22] A függelék

[14] *Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschafften und Künste* […]. 68 köt. Leipzig – Halle, Zedler, 1732–1754.

[15] *Herrn Peter Baylens weyland Professors der Philosophie und Historie zu Rotterdam, Historisches und Critisches Wörterbuch, nach der neuesten Auflage von 1740 ins Deutsche übersetzt; auch mit einer Vorrede und verschiedenen Anmerkungen sonderlich bey anstößigen Stellen versehen* […]. 4 köt., Leipzig, Breitkopf, 1741–1744. URL: https://opendata.uni-halle.de//handle/1981185920/ (Hozzáférés: 2025. 04.17.) Hasonmás kiadás: Hildesheim, Olms, 1997. Rövidített hivatkozás a műre a továbbiakban: G plusz kötet- és lapszám.

[16] Breitkopf már 1740-ben hirdette a kiadást, és előfizetőket gyűjtött egy birodalmi tallér előfizetési díjjal. *Leipziger Zeitungen*, 1740. 334.

[17] A metszet szignálása: „J. M. Bernigeroth sc. Lipsiae 1741." A portré alatti felirat: „Baelius hic ille est, cuius dum scripta vigebunt, / Lis erit, oblectent, erudiantne magis? / de la Monnoye." (A De La Monnoye idézet magyarul: „Ez az a Baelius, akinek írásai, amíg fennmaradnak, vitát fognak kelteni, hogy vajon inkább szórakoztatnak-e, vagy inkább tanítanak.")

[18] Az életrajz az 1730-as kiadásban jelent meg először, és olvasható az 1740-es kiadásban is.

[19] G IV, 579–625.

[20] G IV, 626–661. Vö. *Les Éclaircissements de Pierre Bayle*. Kiad. Hubert Bost – Antony McKenna, Paris, H. Champion, 2010.

[21] G IV, 662–669, 670–671.

[22] G IV, 672–676.

tartalmazza a *Dictionnaire* párizsi könyvkereskedők számára készült 1734-es kiadásának előszavát[23] és további megjegyzéseket a Moréri-féle szótár 1704-es kiadásának némely szócikkéhez.[24] A függelék további részében Gottsched kiadta Leibniz *Causa Dei adserta per iustitiam eius* című írását és válaszát a *Dictionnaire* új kiadásaiban a „Rorarius" szócikkben kifejtett megfontolásokra a prestabilizált harmónia kérdéséről,[25] újra megjelentette a leibnizi *Theodicée*-n alapuló lipcsei habilitációs értekezését (*Hamartigenia*, 1724) a rossz eredetének problémájáról,[26] és kiadta a lipcsei Deutsche Gesellschaft előtt 1730-ban mondott három beszédét.[27] A kötetet a szócikkek jegyzéke és részletes tárgymutató zárja. A keretszövegek száma és terjedelme jelzi, Gottsched és a kiadó törekedett alaposan körülbástyázni a vállalkozást, és ezzel megelőzni az esetleges támadásokat. A német *Dictionnaire*-kiadás nem volt teljesen előzmények nélküli: Georg Friedrich Schmidt 1732-ben elkészítette és kiadta az „Erasme", „Calvin" és „Bellarmino" szócikkek fordítását.[28]

A megjelenéskor Gottsched a lipcsei egyetem professzora, a racionalista költészet- és művészetelmélet neves képviselője. A *Der Biedermann* (1727-1729) című, általa kiadott morális hetilap fiktív szerzője többször idézi Bayle-t, „másik Bayle"-nek („andere Bayle") nevezi magát, és kiáll a filozófus mellett.[29] Tudósként Gottsched kezdetben a polihistorikus enciklopédizmus szellemében dolgozott, amennyiben kritikailag felülvizsgálta, a wolffi elvek mentén rendszerezte és az ember tökéletesítésének céljához rendelte az irodalmi hagyomány rétegeit.[30]

A *Dictionnaire*-kiadás első és negyedik kötetének címlapján Bayle neve mellett egyedül Gottsched jelenik meg, fordítóként, az előszavak és a jegyzetek szerzőjeként. A második és harmadik kötet címlapján a jegyzetekkel kapcsolatban szerepel Mathurin Veyssière de La Croze francia orientalista, berlini udvari könyvtáros neve,[31] a harmadik kötet címlapján feltűnik Leibniz neve is. Leibniz 1716-ban, La Croze 1739-ben hunyt el, ők tehát nem tekinthetők a kiadás közvetlen munkatársainak. A címlapok jelzik, hogy a fordítás alapjául a *Dictionnaire* legújabb, 1740-ben megjelent (az 1730-as ötödik kiadás alapján készült nyolcadik) kiadása szolgált, és a jegyzetek a mű „megütközést keltő" részeihez („sonderlich

[23] G IV, 677–678.
[24] G IV, 679–700.
[25] G IV, 701–713.
[26] G IV, 714–719.
[27] „Drey kleine Reden, zur Vertheidigung Gottes und des menschlichen Geschlechts, im 1730-sten Jahre […]". G IV, 720–727. Vö. Gustav Waniek: *Gottsched und die deutsche Literatur seiner Zeit*. Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1897. 28, 97. 2. jegyz.
[28] *Die von dem klugen und gelehrten Herrn Peter Bayle Verfertigte so angenehm als gründliche Lebens-Beschreibung Dreyer Merckwürdiger und gelehrter Männer I. Desiderii Erasmi, II. Ioannis Calvini, III. Rob. Bellarmini*. Hannover, Förster, 1732.
[29] Gabriele Ball: „Zeitschriften". In: *Gottsched-Handbuch. Leben – Werk – Wirkung*. Szerk. Sebastian Meixner – Carolin Rocks, Stuttgart, J. B. Metzler, 2023. 309–328, itt: 318.
[30] Wilhelm Kühlmann: „Frühaufklärung und Barock. Traditionsbruch – Rückgriff – Kontinuität". In: *Gelehrtenkultur und Spiritualismus*. Uő., 3. köt., Heidelberg, Mattes, 2016. 439–463, itt: 441.
[31] A hugenotta La Croze nyelvészeti munkái mellett több könyvet adott ki különféle történeti, vallás- és irodalomtörténeti témákban, francia és latin nyelven. Chaufepié említett *Dictionnaire*-átdolgozásában külön szócikk foglalkozik a munkásságával.

bey anstösslichen Stellen") kapcsolódnak elsősorban. Az első kötet előszava az 1741. évi lipcsei húsvéti vásár idején kelt, a negyedik kötet előszavának dátuma 1744. március 31.

Az első kötet előszavában Gottsched méltatja Bayle munkásságát, nyíltan kifejezi tiszteletét enciklopédikus tudása, intellektuális nyitottsága és gondolkodásának radikalitása előtt, ugyanakkor megemlíti idegen nyelvismeretének hiányosságait. Kijelenti, a fordítás nem az ő munkája, annak gondolata nem tőle származott, a fordító és a munkatársak nevét azonban elhallgatja, és csupán a negyedik kötet előszavában nevezi meg. Közli, kétszer végigolvasta és javította a kéziratot és a korrektúrát, utal a saját jegyzeteire, egyben mentegeti a fordítás és a jegyzetek esetleges hiányosságait. Elismeri, tisztában van a fordítás hiányosságaival és egyenetlenségével, amit a fordítók különbözőségének tulajdonít elsősorban. Végül tájékoztat, hogy La Croze saját *Dictionnaire*-példányába írt lapszéli megjegyzéseit késve kapta meg, ezeket a következő kötetben közli, a *Bibliothèque française*-ban egy ismeretlen által közreadott megjegyzésekkel együtt. La Croze megjegyzései az első és második kötetben függelékben, a harmadik és negyedik kötetben a szövegbe illesztve találhatók.

A második kötet előszavában Gottsched részletesen foglalkozik az első kötetet ért bírálatokkal, ismét mentegeti a fordítás és a nyomtatás hiányosságait, és igyekszik csökkenteni a saját felelősségét. Lendületes retorikával, hosszan védi a munkát, osztályozza annak ellenzőit, és kijelenti, sem a vallásnak, sem a tudományosságnak, sem a galantériának nincs oka elítélni „a mi német Bayle-ünket".[32] A harmadik kötet előszavának fő témája Leibniz Bayle-kritikája és az ezzel kapcsolatos reflexiók. Gottsched jelzi, a jegyzetekbe számos részt beillesztett a *Théodicée* szövegéből, és utal a mű készülő német fordítására.

A negyedik kötet előszavában először a saját jegyzeteivel foglalkozik, és közli, egy részüket tizenöt-húsz éve írta. A jegyzetekből külön tanulmányt akart készíteni, ami azonban különböző okok miatt elmaradt, ezért itt adja közre őket. A megjegyzéssel elárulja, hogy már jóval előbb behatóan foglalkozott a *Dictionnaire*-rel. Bár közvetlen bizonyíték nincs rá, nem zárható ki a lehetőség, hogy az első kötet előszavának állításával ellentétben a kiadást maga kezdeményezte. Utal arra, hogy a fólió formátumot ő javasolta a kiadónak, mivel a kötetek nagy száma jelentősen megnehezítette volna a használatot. Újra védekezik: átveszi és Bayle ellen fordítja a drezdai főkonzisztórium vele szemben megfogalmazott vádjait a mű veszélyességéről és káros hatásáról „a hit igazságára nézve".[33] Elhárítja magától a fordítás kezdeményezésének szerepét, kijelenti, nem barátja és védője Bayle különös tételeinek, és a vallás védőjeként állítja be magát. Az azonban, hogy „a hit igazságá"-n Gottsched nem a keresztény, hanem a természetes vallást értette, rejtve marad.

Feltehetően taktikai okokból Gottsched itt közli, hogy a fordítás gondolata és első tervezete a lipcsei „Königslöwen úrtól", azaz a jogi végzettségű Paul Gottfried

[32] „daß weder die Religion, noch die Gelehrsamkeit, noch die Galanterie Ursache haben, wider unsern deutschen Bayle ein Verdammungsurtheil abzufassen". Második kötet előszava, G II, [1]v.
[33] „Vorrede zum vierten und letzten Theile des Baylischen Wörterbuchs". G IV, 2r–[4]v.

von Königslöwtől (1684–1754) származott. Ő maga akkor kapcsolódott be a munkába, amikor a kiadó már megegyezett a fordítóval, és Königslöw a mű nagy részét lefordította.[34] Megnevezi a többi munkatársat: az első köteten a fordító és Johann Joachim Schwabe mellett Johann Christian Müller, schönburgi lelkész és Hero Anton Ibbeken, Gottsched egyik hallgatója dolgozott. Az első kötetben egy metafizikai témával kapcsolatos, hosszabb szócikket Gottsched maga fordított, ezt azonban nem nevezi meg. A munka vége felé Christian Fürchtegott Gellert és Carl Christian Gärtner is segítettek, a név- és tárgymutatót az utóbbi készítette. Schwabe fordította a *Bibliothèque française* jegyzeteit, míg Johann Gottlob Immanuel Breitkopf, a kiadó alapítójának fia La Croze megjegyzéseit ültette át. Kijelenti, a szótár németsége nem szolgálhat mintául a német anyanyelvűek számára. A hibákat itt az idézett szerzők nagy számával, a tárgyalt tudományterületek sokféleségével, az ófrancia idézetek sokaságával és a francia írásmódhoz való túlzott ragaszkodással mentegeti. Hozzáteszi, Bayle nem volt nagy stílusművész, írásmódja nem egyenletes, és nem egyforma erudícióval dolgozott. Igyekszik bizonyítani, a fordítás azért egyenetlen, mert a fordító túlzottan ragaszkodott az eredetihez, noha tisztában kellett lennie azzal, hogy jórészt a fordító stílusérzékének hiánya és a német tudományos nyelv fejletlensége okozta a közepes minőséget.

A korrektúrákat végző Schwabe mellett Gottsched külön kiemeli felesége folyamatos támogatását, aki felolvasta neki az egész német fordítást, a lapszélre írta a szükséges javításokat, és részt vett a második korrektúra munkálataiban. Ellenőrizte az Amyot Plutarkhosz-fordításából származó idézeteket a latin fordítás alapján, és pótolta a német fordítás hiányait. Ezen kívül több fordítást készített franciából, Leibniz, Des Barreaux és Deshoulières munkáiból.[35] Mindez mutatja, ugyanúgy, mint Bayle-nél,[36] Gottsched mögött is egy munkacsoport állt.

Ismert, hogy Luise Gottsched aktívan részt vett férje irodalmi és tudományos vállalkozásaiban; kettejük irodalmi tevékenysége szoros kölcsönhatásban áll egymással. Luise még jóval a házasságkötés előtt, 1732. június 28-án Gottschedhoz írt levelében említi Bayle szótárának használatát.[37] A közös munkák mellett önálló fordítói és drámaírói tevékenységet végzett, darabjaiban új módon ábrázolta az érzelmeket, és ezzel hozzájárult a német vígjáték megszületéséhez. Túlnyomórészt franciából fordított, többek között Anne Thérèse de Lambert, Madame de Gomez, Molière, Charles Dufresnoy, Marie Anne Barbier, Voltaire,

[34] G IV, 3r–3v.

[35] Felesége részvételéről a munkában Gottsched másutt is megemlékezett: „Fortgesetzte Nachricht von des Verfassers eignen Schriften bis zum 1745sten Jahre". In: Johann Christoph Gottsched: *Ausgewählte Werke*. Kiad. Joachim Birke – Philip M. Mitchell, 12 köt., Berlin, 1968–1995. 5/2. köt., 3–66, itt: 57–59.

[36] Antony McKenna: „Du dictionnaire biographique à l'histoire critique. Le travail d'équipe dans le *Dictionnaire historique et critique* de Pierre Bayle". In: *Usages des vies*. Szerk. Sarah Mombert – Michèle Rosellini, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail, 2012. 63–77.

[37] Luise Gottsched: *„mit der Feder in der Hand". Briefe aus den Jahren 1730–1762*. Kiad. Inka Kording, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. 31.

Destouches és Madame Graffigny műveit, köztük színdarabokat.[38] Részt vett Addison és Steele két hetilapja, a *Spectator* és a *Guardian* fordításában, lefordította Pope *The Rape of the Lock* című epikus költeményét. A *Die Pietisterey im Fischbeinrocke* (1736) című vígjátéka, melyben Guillaume-Hyacinthe Bougeant *La Femme Docteur* (1730) című antijanzenista drámáját dolgozta át, a francia–német kulturális transzfer különleges példája. A hamis pietista jámborságot bíráló, szatirikus darab nagy feltűnést keltett; I. Frigyes Vilmos „istentelen gúnyirat"-nak (*abominable Pasquille*) nevezte, terjesztését több helyen igyekeztek megakadályozni.[39] A felesége verseinek posztumusz kiadásához írt életrajzban Gottsched megemlíti, hogy a *Dictionnaire* német kiadásának negyedik kötete számára a „Rorarius" szócikkben ő fordította Leibniz válaszát Bayle ellenvetéseire és a kötet végén Leibniz egy másik válaszát Bayle-nek. Ugyanitt hangsúlyozza, valószínűleg felesége az egyetlen nő a világon, aki háromszor végigolvasta a szótárt.[40] Ez volt Gottsched és felesége egyik legterjedelmesebb közös munkája.[41]

A másik fontos munkatárs, Joachim Schwabe sokoldalú fordító, szerkesztő, publicista, később a lipcsei egyetemi könyvtár őre, aki fordításaival és átdolgozásaival hatékonyan támogatta Gottsched irodalmi és színházi programját. 1747-ben újra kiadta az első német *historia litterariá*t, Daniel Georg Morhof nagyhatású *Polyhistor*át (1688).[42] A munkatársak közül Gellert később a XVIII. század egyik legtöbbet olvasott német írójává vált, Gärtner főként kritikusként és szerkesztőként dolgozott.

A Gottsched-életműben további példák is vannak mások által felvetett vagy másoknak tulajdonított ötletek megvalósítására. A *Wörterbuch* munkálataival egy időben ő irányította Bayle *Pensées diverses sur la comète* (1682) és Leibniz

[38] Jürgen von Stackelberg: „Das Gespenst mit der Trommel. Addison – Destouches – die Gottschedin". In: Uő.: *Übersetzungen aus zweiter Hand. Rezeptionsvorgänge in der europäischen Literatur vom 14. bis zum 18. Jahrhundert*. Berlin/New York, De Gruyter, 1984. 125–143.

[39] Wolfgang F. Bender: „Luise Gottsched". In: *Literaturlexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache*. Szerk. Walther Killy, 4. köt., Gütersloh/München, Bertelsmann, 1989. 292–302, itt: 301.

[40] *Der Frau Luise Adelgunde Victoria Gottschedinn, geb. Kulmus, sämmtliche Kleinere Gedichte nebst dem* […] *Ihr gestifteten Ehrenmaale, u. Ihrem Leben, hg. v. Ihrem hinterbliebenen Ehegatten*. Leipzig, Breitkopf, 1763. [1]. Vö. Annette Keck: „Luise Adelgunde Victoire Gottsched, geborene Kulmus". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 61–66, itt: 61–62.

[41] Egy forrásmegnevezés nélküli, többszörösen megtévesztő lexikonadat szerint az összesen 635 szócikkből 330-at Luise Gottsched fordított: „Immerhin stammen 330 der insg. 635 Artikel aus G.s Feder." Bender, i. m., 301. Luise Gottsched levelezésének 1999-es kiadásában az életrajzi táblázat szerint a szócikkek több mint felét Luise fordította: „über die Hälfte der übers. Artikel stammen von Louise". Luise Gottsched, *„mit der Feder in der Hand"*, i. m., 381. Luise Gottsched házasságának és irodalmi munkásságának regényes feldolgozása: Renate Feyl: *Idylle mit Professor. Roman*. Köln, Kiepenhauer & Witsch, 1992.

[42] *Danielis Georgii Morhofii Polyhistor literarius, philosophicus et practicus cum accessionibus virorum clarissimorum Ioannis Frickii et Iohannis Molleri*. 4. kiad. Lubecae, Boeckmann, 1747.

Théodicée (1710) című értekezéseinek fordítását.[43] Az előbbi fordítás a *Wörterbuch* első kötetével azonos évben jelent meg Gottsched előszavával és jegyzeteivel.[44] A *Wörterbuch* egésze nem hagy kétséget, hogy a kiadás – az evangélikus ortodoxiának tett látszatengedmények és a fordítás hiányosságai ellenére is – a racionalista tudományfelfogás és vallásértelmezés terjesztését szolgálta.

Az Erich Lichtenstein által elvégzett szúrópróbaszerű szövegösszevetés azt mutatja, hogy a félrefordítások száma viszonylag alacsony, a szó szerinti fordításra törekvés és az idegen szavak használatának túlzott kerülése azonban, különösen az első és második kötetben, számos kevéssé sikerült megoldást, a német nyelv sajátosságaitól eltérő fordulatot és kifejezésmódot eredményezett.[45] A filozófiai fogalmak fordítása jórészt Wolff terminológiáját követi. Tekintettel a keletkezés körülményeire, személyi és tárgyi adottságaira, továbbá figyelembe véve a német nyelv korabeli állapotát és függőségét a franciától, megállapítható, a korban jórészt hiányoztak a feltételek egy ennél magasabb színvonalú és egyenletes minőségű fordításhoz.

Gottsched levelezése további részleteket is elárul a kiadás keletkezéséről és fogadtatásáról. Az 1740–1745 közötti hat évben összesen mintegy harmincöt, német, francia és latin nyelvű levélben található utalás a munkára.[46] A levélírók többsége egyetemi vagy tudós gimnáziumi tanár, de van köztük magas rangú diplomata, katona, hivatalnok, udvari könyvtáros, filozófiatörténész és evangélikus lelkész is. Néhány levelet Gottsched vagy a felesége írt harmadik személynek. A levélírók egy része rendszeresen levelezett velük, és többször visszatért a témára.

A kiadás tervét Gottsched egy Ernst Christoph von Manteuffel grófnak 1740. június 5-én írt levélben említi először, mellékeli az „Aristides" szócikk fordítását, és jelzi, min fog dolgozni a következő négy évben.[47] A gróf helyesli a tervet, de kifogásolja a küldött fordítás némely kifejezését, köztük a „Wörterbuch" fogalom

[43] Pierre Bayle: *Pensées diverses sur la comète*. Kritikai kiad., bev., jegyz. A. Prat. Új kiad., jegyz. Pierre Rétat, 2 köt., Paris, Nizet, 1984. Vö. Marie-Helène Quéval: „Bayle et Gottsched. L'édition allemande des Pensées diverses sur la comète". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, La pensée de Pierre Bayle, 14. sz., 2017. 65–90; Tamás Csabai: „L'Invention d'un genre philosophique. Réflexions à propos des *Pensées diverses sur la comète* de Pierre Bayle". *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Acta Romanica,* 23. évf., 2004. 173–177.

[44] *Herrn Peter Baylens* […] *verschiedene Gedanken bey Gelegenheit des Cometen* […] *aus dem Französischen übersetzet, und mit Anmerkungen und einer Vorrede ans Licht gestellet von Joh. Christoph Gottscheden* […]. Hamburg, sel. Felginers Witwe und J.C. Bohn, 1741. A fordítást Gottsched előszava szerint Johann Christoph Faber egyik hallgatója készítette.

[45] Erich Lichtenstein: *Gottscheds Ausgabe von Bayles Dictionnaire. Ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung*. Beiträge zur neueren Literaturgeschichte 8. Heidelberg, Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1915. 36–40. Vö. Philipp August Becker: „Gottsched, Bayle und die Enzyklopädie". *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft zur Erforschung Vaterländischer Sprache und Altertümer in Leipzig*, 12. évf., 1927. 94–108.

[46] Johann Christoph Gottsched: *Briefwechsel. Historisch-kritische Ausgabe*. 6–10. köt., Kiad. Detlef Döring és mások. Berlin, De Gruyter, 2012–2016. A továbbiakban a mű rövidítve: *Briefwechsel*, kötet- és levélszám. A levelezés kritikai kiadása a Szász Tudományos Akadémia kutatási projektjének keretében készül.

[47] *Briefwechsel*, 6, 191. sz.

címbeli használatát.[48] Manteuffel megjegyzéseire reflektálva Gottsched részletesen megindokolja a terminus választását.[49] Luise Gottsched ismeretlennek szóló, 1740 júniusára tehető levelében arról tudósít, hogy már a *Spectator*-fordítás befejezése előtt új munkájuk van, és megnevezi a *Dictionnaire* fordítóját.[50] Jelzi, a kiadó kívánta, hogy férje átnézze és jegyzetekkel lássa el a fordítást. Hozzáteszi, ez a terv sok munkát fog adni nekik, de az irodalom számára nagy előnyökkel jár. Ugyanő augusztus 24-én ír Manteuffel grófnak, és egy professzori kinevezés kapcsán idézi Bayle egyik kijelentését az „Acosta" szócikk B jegyzetéből, majd ugyanebből a szócikkből idézi Sallustius *De coniuratione Catilinae* (cap. 52.) című művének részletét.[51]

A Friedrich Heinrich von Seckendorf grófnak augusztus 25-én írt levélhez Gottsched mellékeli a kiadás tervezetét, bemutatja a munkáját, és jelzi, már több mint húsz ívet kinyomtattak.[52] Seckendorf közli, elrendelte a kiadás előfizetését ágensének, és az elküldött ívet továbbítani fogja néhány tudós barátjának.[53] Jól ismeri a *Dictionnaire* francia kiadásait és kiegészített változatait, és nem kétli, hogy mindezeket tekintetbe veszik, beleértve az angol fordítást. A német kiadás azért is hasznos lesz szerinte, mert sok tudós van Németországban, aki nem tud franciául. Alternatív javaslatot tesz az „Aristides" szócikkben szereplő „Triumphirte" kifejezés fordítására, és feltételezi, Manteuffel gróf az „impetueuse" szóra is tudhat megfelelőbbet. Gottsched megköszöni a szótárról írottakat, és jelzi, mindent megtesz, ami rajta múlik.[54] Kijelenti, a kapott „patrióta" ösztönzés is arra indítja, hogy megmutassa anyanyelvük tisztaságát. A „Triumph" szóra visszatérve felsorol néhány további latin és görög eredetű német kifejezést. A levelek jelzik, Gottsched és felesége nagy lendülettel látott munkához, és törekedett a kiadás tervének minél szélesebb körű megismertetésére. A levelezőpartnerek örültek a tervnek, és tanácsokkal igyekeztek segíteni annak megvalósítását.[55]

Az első kötet megjelenése után, 1741. szeptember 22-én írt levelében Carl Ludwig Rosner jogi doktor, marienburgi tanácsos úgy véli, a mű felér „egy teljes bibliával".[56] Október 16-án Johann Ludwig von Dorville, II. Frigyes udvari könyv-

[48] *Briefwechsel*, 6, 193. sz.

[49] „Nur was den Titel anlangt, so haben wir gar kein ander deutsches Wort, das Dictionaire [sic!] zu übersetzen. Wie aber im französischen dieses Wort, sowohl in Sprachen als in Sachen gewöhnlich ist; wie auch im griechischen das Wort Lexicon auf beydes gezogen werden kann, und gezogen wird: Also wird es uns auch im Deutschen freystehen, alles was in alphabetischer Ordnung vorgetragen wird, ein Wörterbuch zu nennen, sowohl als es Baylen freygestanden, das Wort Dictionnaire in seiner Sprache, zuerst auf Sachen zu ziehen. Sind es die Deutschen noch nicht gewohnt, so müssen sie es lernen; weil ihre Sprache ohnedem noch im Wachsthume im begriffen ist." *Briefwechsel*, 6, 197. sz.

[50] *Briefwechsel*, 6, 201. sz.

[51] *Briefwechsel*, 7, 17. sz.

[52] *Briefwechsel*, 7, 18. sz.

[53] *Briefwechsel*, 7, 26. sz.

[54] *Briefwechsel*, 7, 44. sz.

[55] Ugyanilyen értelemben írtak Gottschednek a következő hónapokban Carl Ludwig Rosner és Cölestin Christian Flottwell. *Briefwechsel*, 7, 94, 148, 177. sz.

[56] „Des Baÿlen ABC. Buch kann endlich auch vor einen Catechismum, Evangelium, Psalm, Neu-Testament auch wohl gar vor ein vollstandiges Biebel Buch gehalten werden." *Briefwechsel*, 7, 198. sz.

tárosa és titkára La Croze megjegyzéseinek lemásolásáról ír.[57] Ugyanez a témája Jean Henri Samuel Formey, a berlini francia gimnázium tanára és Gottsched levélváltásának is.[58] Formey november 7-én küldte el a kért másolatokat.[59] Johann Georg Altmann, a berni egyetem retorika és történelem professzora november 1-jén megköszöni a küldött fordítást, ami szerinte olyan jól sikerült, hogy az eredeti mellé állítható.[60] Martin Knutzen, a königsbergi egyetem rendkívüli logika és metafizika professzora november 29-én *Philosophischer Beweiß* című munkájának Gottsched által írt méltatásáért köszönetként elküldi egy másik írását, melyben többek között cáfolni igyekezett Bayle materializmussal kapcsolatos felfogását.[61] Johann Samuel Stimesius, a königsbergi egyetem korábbi rektora és az Odera menti Frankfurt egyetemének tanára arról biztosítja Gottschedet, hogy mindenki várja a fordítást, aki nem tud franciául.[62]

1742. június 24. és augusztus 5. között Gottsched részt vett a szász tartományi gyűlésen Drezdában, ahova felesége is elkísérte. Luise Gottsched egy ismeretlennek és egy Anna Maria Werner festőnő, udvari grafikusnak ez idő tájt írt leveleiben beszámol arról, hogy Bayle mindkettejüket foglalkoztatja, a munkának szentelik magukat, és távol maradnak a társaságtól.[63] Lipcsébe visszatérve – írja – a nyomdászok türelmetlenül várták őket; férjével együtt kora reggeltől késő estig a kiadáson dolgoznak. Johann Lorenz Mosheim, a helmstedti egyetem teológia professzora felveti, Johann Daniel Overbecket is alkalmazni lehetett volna a fordításnál, mivel éles eszű filozófus, aki jól tud franciául és németül.[64] Október 16-án Gottsched jelzi Formey-nek, a „Machiavell" szócikk egyik jegyzetében felhasználta a címzett *Anti-St. Pierre* című munkáját, amit Formey köszönettel nyugtáz.[65] Jakob Brucker filozófiatörténész 1743. március 27-én arról ír, hogy egy meg nem nevezett berlini barátja szerint Deschamps műveit nem nagy lelkesedéssel fogadták, mivel Leibniz és Bayle elhelyezése a szkeptikusok azonos csoportjában filozófiai járatlanságra utal.[66]

1743–1744-ben megritkulnak a kiadás említései a levelezésben, de még a következő évben is foglalkoznak vele. Georg August Detharding, az altonai gimnázium történelem és államjog tanára 1744. április 3-án gratulál a munka befejezéséhez. Jelzi, a környezetében kellően tudják méltányolni a kiadásra fordított fáradságot, egyben utal a vállalkozás ellenzőire, akik remélhetőleg belefáradnak a kiáltozásba, miután látják, nem érnek el semmit.[67] A gratuláció, az elismerés vagy a kötetek kérése a témája Heinrich Engelhard Poley, a weißenfelsi gimnázium és

[57] *Briefwechsel*, 7, 214. sz.
[58] *Briefwechsel*, 7, 216. sz.; *Briefwechsel*, 8, 6–7. sz.
[59] *Briefwechsel*, 8, 7. sz.
[60] *Briefwechsel*, 8, 1. sz.
[61] *Briefwechsel*, 8, 13. sz.
[62] *Briefwechsel*, 8, 66. sz.
[63] *Briefwechsel*, 8, 164, 168. sz.
[64] *Briefwechsel*, 8, 204. sz.
[65] *Briefwechsel*, 8, 215. sz.; *Briefwechsel*, 9, 1. sz.
[66] *Briefwechsel*, 9, 59. sz.
[67] *Briefwechsel*, 10, 20. sz.

Johann Daniel Denso, a stargardi gimnázium tanárai, valamint Carl Andreas May evangélikus lelkész leveleinek.[68] A példák jelzik, a levelezőpartnerek felismerték a kiadás jelentőségét, nagyra értékelték Gottsched és felesége munkáját, de utaltak arra is, hogy nem mindenütt fogadták kedvezően a vállalkozást.

Gottsched filozófiai és vallási tárgyú jegyzetei

Gottsched a *Dictionnaire* által felölelt mindhárom nagy terület számos szócikkéhez fűzött, csillaggal és behúzással elkülönített, vezetéknévvel vagy „G" rövidítéssel ellátott jegyzeteket, amelyek eltérő terjedelműek, jellegűek és mélységűek. A filozófiai és vallási tárgyú jegyzetek megértéséhez hasznos az 1730-as, 40-es évek német filozófiai, teológiai vitáinak, a lipcsei és drezdai evangélikus ortodoxia szigorú ellenőrző tevékenységének a figyelembevétele és a sorok közötti olvasni tudás képessége.[69]

Az eredeti szöveghez fűződő viszony alapján a jegyzetek három nagy csoportra oszthatók: 1) a megütközést keltő részek bírálata; 2) tárgyi helyesbítések és kiegészítések; 3) a kor aktuális kérdéseihez kapcsolódó fejtegetések.[70] A tartalom alapján Gottsched az első kötet előszavában hat fő típusba sorolja a jegyzeteket: 1) az antik szerzők bizonyos megítélésével; 2) a francia szerzők túlzott dicséretével; 3) egyes metafizikai kételyekkel; 4) bizonyos szabados erkölcsi reflexiókkal; 5) némely politikai tétellel; 6) a korabeli francia és német viszonyok összehasonlításával kapcsolatosak. A valóságban a jegyzetek jóval változatosabbak ennél: a filozófiai, vallási, történeti, irodalmi, nyelvi tárgyúak mellett találunk megjegyzéseket például a szerelem és házasság, a mitológia és a szokások témakörében, sőt Gottsched hírt ad saját egészségi állapotáról is.[71]

A német kritikus viszonya Bayle-hez és Leibnizhez filozófiai téren ellentmondásos.[72] A második kötet előszavában Gottsched röviden jellemzi a kiadás ellenzőit és Bayle szkepticizmusának bírálóit, majd az „Epicure" szócikkre és az ahhoz fűzött jegyzetekre hivatkozva állítja, itt és másutt szükségesnek tartotta Bayle véleményének helyesbítését. A harmadik kötet előszavában kitér Leibnizre, és megnevezi az okokat, amelyek a *Theodicée* Bayle-lel szembeni idézésére ösztönözték. Kettejük jellemzését összekapcsolja Jean Deschamps Wolffról szóló könyvének bírálatával,[73] amely Leibniz helyett Wolffban látja Bayle kételyének ellenszerét. Gottsched tisztában van a leibnizi optimizmus-elv viszonylagosságával, de fontosabb számára, hogy a *Theodicée* és a leibnizi posztulátum hozzájárult a racionális gondolkodás emancipációjához. A „Manichéens" szócikkben hosszabb részeket illeszt be Bayle érvelésébe a *Theodicée*-ből, a kapcsolódó

[68] *Briefwechsel*, 10, 21, 160, 164. sz.
[69] Vincenz Pieper: „Nachleben (Literaturgeschichtsschreibung)". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 67–78, itt: 72. 76.
[70] Lichtenstein, i. m., 18.
[71] Lichtenstein, i. m., 150–151.
[72] Eric Achermann: „Gottsched und die Philosophie". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 177–213, itt:183–190.
[73] *Cours Abrégé de la philosophie Wolffienne en forme de lettres*. 3 köt., Amsterdam, Arkstée et Merkus 1743–1747.

megjegyzésben Le Clerc-re, Jaquelot-ra és Leibnizre hivatkozva a hit és értelem összeegyeztethetősége mellett, az értelem védelmében foglal állást.[74]

Marie-Hélène Quéval kutatásai nyomán Leibniz és Wolff mellett számításba kell venni a cambridge-i neoplatonista iskola, Charleton, Whiston, Clarke és Newton filozófiájának hatását is Gottsched jegyzeteiben.[75] A negyedik kötet előszavának fejtegetései megvilágítják a különbséget a keresztény kinyilatkoztatás kétféle értelmezése között: míg Bayle minden racionalista tendenciája ellenére elfogadja a hit értelmi megfontolásokon és az érzéki megismerésen túlmutató legitimitását, Gottsched nem ismeri el az értelemnek ellentmondó hittartalmakat. Az „Origène" szócikkben Bayle manicheista érveket vonultat fel a kortárs Órigenész-követőkkel szemben. Jegyzetében Gottsched kifejti az ellenérveket, mindenekelőtt a rossz és a pokolbéli büntetések örökkévalóságának kérdésében, anélkül azonban, hogy helyeselné magát az origenizmust.[76]

A jegyzetek összességükben azt mutatják, Gottsched érdeklődése elsősorban pedagógiai, erkölcsi és irodalmi irányultságú volt, ennek rendelte alá a filozófiai és teológiai kérdéseket. A gyakorlati életben alkalmazható morális szempontokat fontosabbnak tartotta a túlvilágot érintő problémák tárgyalásánál és a metafizikai rendszerek taglalásánál. Helyenként megpróbálta semlegesíteni Bayle szkepszisét.[77] A negyedik kötet obszcenitásokkal foglalkozó magyarázatához fűzött jegyzetben bírálja Bayle szabadosnak mondott felfogását és az erkölcstelen dolgok tárgyalásának általa adott indoklását, és azzal vádolja, a mű kelendőségének növelése érdekében foglalkozott ilyen kérdésekkel.[78]

Marie-Hélène Quéval részletesen megvizsgálta Gottsched jegyzeteit és értelmezési stratégiáit az antidogmatikus nézetek, a lélek halhatatlanságával kapcsolatos állítások és a bibliamagyarázat terén. Következtetése szerint ezek a jegyzetek egyszer dialogikus, másszor tudományos, informatív vagy polemikus jellegűek, és egyfajta filozófiai kommentárként értékelhetők.[79] A hiedelmek (*superstitiones*), a bálványimádás, a rossz világbeli jelenléte és az akaratszabadság kérdéseit érintő jegyzetek tanúsága szerint Gottsched rejtett módon ugyan, de határozott állást foglal a filozófia és az erkölcs emancipációja mellett

[74] G III, 310. Achermann, i. m., 184.

[75] Marie-Hélène Quéval: „Johann Christoph Gottsched und Pierre Bayle – Ein philosophischer Dialog. Gottscheds Anmerkungen zu Pierre Bayles Historisch-critischem Wörterbuch". In: *Diskurse der Aufklärung. Luise Adelgunde Victorie und Johann Christoph Gottsched*. Wolfenbütteler Forschungen 112. Szerk. Gabrielle Ball – Helga Brandes – Katherine R. Goodman, Wiesbaden, Harrassowitz, 2006. 145–168, itt: 159.

[76] G III, 546–557. Dieter Breuer: „Origenes im 18. Jahrhundert in Deutschland". *Seminar A Journal of German Studies,* 21. évf., 1. sz., 1985. 1–30, itt: 13.

[77] Lichtenstein, i. m., 50–56.

[78] G IV, 661. Kivonatosan idézi Lichtenstein, i. m., 4, 2. jegyz.

[79] Quéval, *Johann Christoph Gottsched*, 168.

az evangélikus ortodoxiával szemben.[80] Elismeri Bayle érdemeit, és könnyedén használja virtuóz retorikáját. A részben Bayle nyomán Gottsched által is alkalmazott retorikai stratégiák és alakzatok az idézetmontázs, a virtuóz játék a gyakran ellentmondó hivatkozásokkal, a disszimuláció, a látszólagos cáfolat, a kettős nyelv használata és az egyértelmű állásfoglalás kerülése. Ugyanide tartozik a két- és többértelműség, az *ad hominem* érvelés, a tanúságok megbízhatóságának megkérdőjelezése, az állítások relativizálása és megszelídítése, valamint az irónia. A „Pyrrhon" szócikk jegyzetében Gottsched bírálja Bayle módszerét, amelylyel fiktív dialógusokat konstruál annak érdekében, hogy más szájába adhassa a saját véleményét; ugyanakkor például az „Origène" szócikk jegyzetében maga is hasonló technikát alkalmaz.[81] Mindezek az eszközök lehetővé tették és megkönnyítették tiltott, heterodox[82] vagy merész gondolatok bemutatását anélkül, hogy a cenzúra kifogásolhatta volna azokat.

A *Dictionnaire*-t a kiadással Gottsched belehelyezte a küzdelembe, amelyet a német felvilágosodás folytatott a kereszténység archaikus vonásai ellen. A vallással, azon belül a kereszténységgel kapcsolatos nézetei, épp úgy, mint Bayle-éi, nehezen határozhatók meg egyértelműen. Quéval szerint Gottsched itt Bayle-től részben eltérő felfogást képvisel. Ingadozik a hit és a racionalizmus között; a jegyzetekben több, hitének zavartalanságára utaló részlet található. Világképének alapja a teremtőbe vetett keresztény bizalom, bizonyos deista elképzelések és a lélek nem anyagi természetét tagadó felfogás Voltaire teizmusa felé mutató keveréke. Nézetei közelebb állnak Fontenelle szabadgondolkodásához, mint az evangélikus ortodoxiához.[83] Miközben úgy tűnik fel, mintha harcolna Bayle felfogása ellen, maga is szubverzív nézeteket képvisel. A jegyzetekkel Gottsched célul tűzte ki a *Dictionnaire* aktualizálását; Bayle szellemében küzdött a hiedelmek, az intolerancia, a vallási fanatizmus és a klerikalizmus ellen. Elkötelezte magát az istentiszteleti formák szabadsága mellett, fontosnak tartotta a Biblia tekintélyének közvetett megkérdőjelezését, hozzájárult a természetes értelemre épülő teológia és egy eudémonisztikus erkölcsfelfogás terjesztéséhez. A filozófiai és vallási tárgyú jegyzetek több vonatkozásban elővételezik a későbbi tudományos, filozófiai és kritikai enciklopédiák, köztük elsősorban az *Encyclopédie* törekvéseit.

Jegyzetek a francia és az antik irodalomhoz

A filozófiai és vallási tárgyú szócikkekhez fűzött jegyzetekhez viszonyítva a poétikai megjegyzésekben Gottsched állásfoglalásai nyíltabbak és egyértelműbbek. A kapcsolat az eredeti szöveggel többnyire lazább, viták és a saját vélemény éles elhatárolása ritkábban fordulnak elő. Az eredeti gyakran csupán alkalmat kínál a

[80] Marie-Hélène Quéval: „L'Édition allemande du *Dictionnaire historique et critique* de Pierre Bayle (1741–1744) par Johann Christoph Gottsched". In: *Pierre Bayle (1647–1706), le philosophe de Rotterdam. Philosophy, Religion and Reception. Selected Papers of the Tercentenary Conference held at Rotterdam, 7–8 December 2006*. Brill's Studies in Intellectual History 167. Szerk. Wiep van Bunge – Hans Bots, Leiden, Brill, 2008. 153–174.

[81] G III, 747, 554. Quéval, „L'Édition", 158, 22–23. jegyz.

[82] Elisabeth Labrousse: *Pierre Bayle: Hétérodoxie et rigorisme*. Paris, A. Michel, 1996.

[83] Quéval, „L'Édition", 174.

saját felfogás kifejtésére. Bayle ezekben a szócikkekben amúgy is kevésbé polemikus, gyakran inkább csak referál, amivel kisebb támadási felületet kínál. A következő példák mutatják, a költészet racionális szemlélete és a szabályok következetes betartása volt Gottsched zsinórmértéke a poétikai kérdésekben.

A „Pythagoras" szócikkben egy Medici Mária bűbájosságairól szóló monda eltorzításával kapcsolatos megjegyzés ad alkalmat Gottschednek arra, hogy hangoztassa elítélő véleményét Voltaire *Henriade*-jának egyik részletéről.[84] Bár szerinte ma már a legegyügyűbbek sem hisznek az ilyen bűbájosságban, az eposz ötödik könyvében Voltaire valószínűnek és ezért megengedhetőnek tartja az összeesküvők boszorkányságait. Ő azonban megtudta, hogy Medici Mária bűbájossága történetileg igazolt, ezért Voltaire-nek ragaszkodnia kellett volna a valósághoz. Az általa alkalmazott bővítés eltér ettől, a költőnek azonban nincs joga kitalációra, valóság és fikció ilyen vegyítésére. Hasonló nézetet fogalmaz meg Gottsched Voltaire *Mahomet*-jéről a „Pheron" szócikk jegyzetében.[85] Szerinte a költő itt egy olyan ocsmány tettet tulajdonít a hősnek, amit a történetírás alapján nem követett el. Arisztotelészre hivatkozik, aki szerint a tragédiahősöket kedvezőbb színben kell ábrázolni, mint amilyenek lehettek. Úgy véli, ha Voltaire-nek a vallási buzgalomból fakadó visszataszító cselekedetre volt szüksége, könnyen találhatott volna ilyet a történelemben. Mohamednek a valóságosnál kedvezőtlenebb színben történt ábrázolásával a francia költő – Gottsched szerint – a saját nemzetét kívánta védelmezni

A „Philistus" szócikkben Bayle idézi La Bruyère kijelentését a szép és a szabályos művek különbségéről, és Corneille *Cid*jére hivatkozik, amelyet a nézők kezdettől fogva csodáltak, de amelyben a szerző csaknem minden poétikai szabályt figyelmen kívül hagyott. Gottschedtől idegen volt ez a szemlélet, és nem érzékelte, hogy Bayle itt a belső törvény és a külső szabályosság ellentétére utalt. Szerinte a francia akadémia nem törődött a darab költőiségével véleményének kialakításakor, és csupán a történet valószerűségére, a hely, idő és szereplők egységének meglétére figyelt.[86] A naiv műélvező és az akadémia álláspontja közötti ellentmondásban a német kritikus egyértelműen az akadémia pártján áll, ezt azonban nem akarja nyíltan kifejezni. Corneille korában szerinte még nem ismerték a színpad szabályait, ezért a darab könnyen megnyerhette „a tudatlan nézők tetszését", ha azonban ma olyan hibákat követne el valaki a drámaköltészetben, mint Corneille a *Cid*ben, kifütyülnék.

Részben hasonló megfontolások alapján bírálja Gottsched Molière-t a „Poquelin" szócikk egyik jegyzetében. Amellett, hogy Molière erkölcstana kifogásolható, csak nagyon kevés darabja felel meg a szabályoknak, állítja. Számos vígjátéka csupán tréfa és bohózat. A *Tartuffe*-öt, a *Misanthrope*-ot, a *Précieuses ridicules*-t és a *Femmes savantes*-ot értékeli a legtöbbre. Fénelonra hivatkozik, aki szerint Molière nevetségessé tette az erényt, míg a bűnök szerencsés véget

[84] G III, 762.
[85] G III, 716.
[86] G III, 720–721.

érnek nála, és írásmódja nem éri el Terentius darabjainak természetes egyszerűségét.[87] Az erények és bűnök megítélésével kapcsolatos, Fénelon tekintélyével alátámasztott megjegyzésben az elfogultság mellett nyilvánvaló a tárgyi tévedés is, mivel például a *Tartuffe* és a *Don Juan* egyaránt a főhős bűnhődésével végződik. Az „Euclide" szócikk jegyzetében Gottsched tovább részletezi felfogását Molière-ről.[88] Bayle-nek a *Bourgeois gentilhomme* egyik jelenetére emlékeztető „bizonyos filozófusok"-ra tett megjegyzése kapcsán itt is kifogásolja a valószerűség szabályainak megsértését. Nem ismeri fel, hogy a jelenet komikumának és szatirikus hatásának alapja a fennálló viszonyok túlzó és torz ábrázolása. Valószerűtlennek tartja, hogy a filozófus otthon oktatja az újsütetű nemes urat, az abc-t és a betűk kiejtését magyarázza, vers és próza különbségét tanítja neki. Még kevésbé valószerű, hogy a táncmester, a vívómester és a zenetanár egyszerre oktassanak. Véleménye szerint az olasz ízlés szerint készült, ízetlen bohózat nem válik a szerző becsületére. Bayle Molière-t tartja a legnagyobb vígjátékírónak, aki megelőzi Arisztophanészt is. Gottsched nem cáfolja az állítást, ez azonban nem sokat jelent szerinte, mivel Arisztophanész vígjátékai a közepes színvonalú görög komédiákhoz tartoznak, tele vannak különös ötletekkel, és túlságosan „rendetlenek" ahhoz, hogy „rendes" színpadon bemutassák őket. Plautus nem marad el Molière mögött, de Gottsched nem őt tartja a legjobb római vígjátékszerzőnek, hanem Terentiust és Afraniust, akiktől viszont csak kevés darabot ismerünk.[89]

Bayle szerint míg Arisztophanész szatírája erősen korhoz kötött, Molière darabjai időtlen szépségeket hordoznak, és jobban érthetőek. Gottsched itt is más véleményen van: szerinte a németek nem értik jobban a „párizsi komédiákat", mint az antik rómaiakat, mivel az előző század francia erkölcseit ugyanúgy csak könyvekből ismerik, mint a rómaiak az övékét. Ugyanúgy, mint Boileau-hoz, ma már Molière-hez is szükség van magyarázatokra; enélkül Párizsban is csak nagyon kevesen értik meg a daraboknak azt a „sóját és báját", amit ötven éve megtaláltak bennük.[90] Ezért csupán keveset játszanak közülük, és többnyire csak jelentős változtatásokkal. Gúnyosan hozzáteszi, sokat le kell vonni abból, ahogy a franciák előnyben részesítik a saját íróikat az antik szerzőkkel szemben. A *querelle des anciens et des modernes* ismerete mellett a megjegyzések mutatják a költőiség egyoldalú felfogását Gottschednál, aminek fő okai a szabályokra épített poétikai nézetek és az azokhoz való merev ragaszkodás. Ebben a megvilágításban Gottsched elismerése is csak annyira vehető komolyan, mint amennyire a kritikája. Nem, vagy csak ritkán ismeri fel a valódi költői teljesítményt, mivel nem művészi szempontok, hanem premisszák alapján ítél.

[87] „Uebrigens ist Moliere nicht nur von Boileau, sondern auch von […] Fenelon, getadelt worden, daß er so oft die Tugend lächerlich gemacht, die Laster aber einen glücklichen Ausgang gewinnen lassen: imgleichen daß seine poetische Schreibart die Einfalt der Natur, die im Terenz, so unvergleichlich ist, nicht erreichet hat." G III, 805.

[88] G II, 445.

[89] G III, 787.

[90] „[…] also thäte es Noth, daß man uns auch zu des Moliere Comödien dergleichen Erläuterungen machte, ohne welche selbst in Paris, nach Verfließung eines Jahrhunderts, die wenigsten das Salz und die Anmuth darinnen finden werden, die man vor funfzig Jahren darinnen fand." G III, 802.

Ezzel szemben jó megfigyelőre vall, ahogy például védelmébe veszi Homéroszt „bizonyos támadások"-kal szemben az „Alcinous" szócikk egyik jegyzetében.[91] Dicséri a módot, ahogy Homérosz minden próbát kiállt hősként ábrázolja Odüsszeuszt. Az eposz értelmét a kísértések legyőzésének és a hős hazatérésének bemutatásában, az epizódok célirányos elrendezésében látja. Homérosszal kapcsolatos megfontolások találhatók az „Achille" szócikk egyik jegyzetében is.[92] Bayle itt szemére veti Homérosznak, hogy Phoinix hosszú elbeszélése Akhilleusz gyermekkoráról az *Iliász* IX. könyvében nem illik egy epikus költemény emelkedettségéhez, és Horatius téved, amikor ars poeticájában úgy véli, Homérosz fő célja az események ábrázolása. Gottsched egyrészt elismeri, hogy Akhilleusz ifjúságának részletes bemutatása, több más eseményhez hasonlóan, nem függ össze a cselekmény fő vonulatával. Másfelől azzal igazolja az elbeszélést, hogy egy hősköltményben nem lehet minden mellékkörülmény emelkedett; ezek fő szerepe a cselekmény valószerűvé tétele. Ha ezt megvalósítják, létük igazolt. Phoinix elbeszélése Gottsched szerint azért sem kifogásolható, mert meghatározott célra, a hős lelkének megindítására irányul, amit Arisztotelész is helyesnek tartott. A Bayle által idézett horatiusi kijelentést, „semper ad eventum festinat" [mindig az eseményre siet] (ars, 148), Gottsched úgy értelmezi, hogy Horatius nem tekintette késleltető tényezőknek a beszédeket, hanem arra utalt, hogy Homérosz *in medias res* kezdi a cselekményt.

Gottsched főként a mesteri kompozíció, a jellemek lebilincselő ábrázolása és az események valószerűvé tétele miatt magasztalja Homéroszt. A túlzott részletezés és bizonyos művészi szabályok megsértése miatt bírálhatónak tartja, de a kor természet- és valóságközelségének hangsúlyozásával fel is menti. Felfogása nem számított egyedülállónak, svájci vitapartnerei is közel álltak ehhez. Gottsched annyiban volt következetes, hogy a látszólag költőibb Vergiliust Homérosz elé helyezte.[93]

Nyelvszemlélet és patriotizmus a jegyzetekben

A poétikai, valamint a másutt bemutatott irodalomtörténeti és színházi tárgyú jegyzetekből jól kirajzolódik Gottsched nemzeti elfogultsága és rivalizálása, megragadható az összevetések gyakori egyoldalúsága és túlzása. E sajátosságok még nyilvánvalóbbak a nyelvi tárgyú és a francia–német összehasonlításokat tartalmazó egyéb jegyzetekben.

A nyelvvel kapcsolatos megjegyzések hátterében a nyelvi reformtörekvések, a patriotizmus, egy mértékadó nyelvi központ létrehozásának szándéka és a dialektusok kiegyenlítésének gondolata áll.[94] A „Pageau" szócikkben Bayle azzal próbálja relativizálni Párizs kiemelkedő szerepét az irodalomban, hogy utal a nem Athénban, Rómában és Párizsban született jelentős görög, római és francia írókra. A jegyzetben Gottsched párhuzamot von Róma Itáliában, Párizs

[91] G I, 145.
[92] G I, 57.
[93] G IV, 468.
[94] A továbbiakhoz vö. Lichtenstein, i. m., 130–139.

Franciaországban és Meißen Németországban betöltött helyzete között, és példák sorával bizonyítja, hogy más német tartományok több írót adtak Meißennél. Megemlít egy személyes vonatkozást is: amikor nem sokkal Lipcsébe érkezése után kiadta első munkáit, többen csodálkoztak, milyen jól tud németül, noha csak nemrégen él a városban. Hozzáfűzi, több fáradságába került nem elsajátítani a meißeni nyelvjárást, mint leszokni arról, ahogy korábban írt és beszélt.[95] Az ironikus megjegyzés a meißeniek más német tartományokkal szemben tanúsított nyelvi felsőbbségtudata ellen irányul.

A nyelvi centralizáció mellett foglal állást Gottsched a „Claudius" szócikk egyik jegyzetében.[96] A tárgytól némileg eltérve szóba hozza a vendek nyelvét, és javasolja, ezt a népet össze kellene keverni a németekkel vagy német iskolamestereket, lelkészeket és bírókat kellene küldeni hozzájuk, hogy elsajátítsák a német nyelvet és szokásokat. Ugyanitt javasolja a nyelvüket megőrző „francia telepek", köztük a berlini nyelvi beolvasztását. Az ugyanehhez a szócikkhez fűzött előző jegyzetben kifejti, hogy a külföldi dinasztiákhoz tartozó német fejedelmeknek és fejedelemasszonyoknak is terjeszteniük kellene anyanyelvüket. Hivatkozik Grotiusra, aki szerint a német „Lingua imperare nata", uralkodásra született nyelv. Az „Erasmus" szócikk jegyzetében egy sajátos nyelvi purizmus jegyében síkra száll az idegen, köztük a latin szavak gyakori használata és azok ellen, akik mindent, ami nem latinul íródott, barbárságnak tartanak.[97] Vitatkozik a felfogással, amely szerint egyedül Cicero írt jól latinul, és hivatkozik Erasmusra, aki szorgalmasan tanulmányozta Cicerót, de nem tartotta helyénvalónak egyetlen szerző szolgai utánzását. A „Belot" szócikk jegyzetében kifejti, nem a nyelv tesz tudóssá vagy tanulatlanná valakit, hanem a tárgy és annak kezelése.[98] Az antikvitásban a latin közös nyelve volt több népnek, de a legtudósabb rómaiak is az anyanyelvükön írtak. Ugyanígy tettek a görögök és számos újabb nép; a németeknek is így kellene cselekedniük. A „Bouchin" szócikkhez fűzött jegyzetben Andreas Gryphius *Horribilicribrifax Teutsch* (1663) című munkájából és Benjamin Neukirch, Fénelon *Télémaque*-ja fordítójának levelezési útmutatójából vett példákkal ironizálja a latin szavak német beszédbe keverésének szokását.[99]

A „Poncet" szócikk jegyzetében Claude Buffier *Cours de sciences* (1632) című művére hivatkozva – a vendek nyelvéről idézett véleményével ellentétben – állítja, minden nyelv egyformán szép és kifejező, a szín és a tónus különbsége a nyelv használójától függ.[100] A „Lesbos" szócikk jegyzetében kijelenti, a nyelvek közömbösen viselkednek, és bármire felhasználhatók. Bouhours, Bellegarde, Boileau és mások úgy vélték, míg a latin elviseli az ocsmány szavakat, a francia nem tűri

[95] „[…] so verwunderten sich viele, die solche lasen, daß ich schon solch gutes Deutsch könnte, da ich doch kaum ein Jahr in Leipzig gewesen wäre. Gleichwohl habe ich allezeit mehr Mühe gehabt, mir alles dasjenige nicht anzugewöhnen, was man in Meißen spricht; als mir dasjenige abzugewöhnen, was ich vorhin schon gesprochen und geschrieben habe." G III, 583.
[96] G II, 201–202.
[97] G II, 413.
[98] G I, 525.
[99] G I, 644.
[100] G III, 801.

a tisztátalanságot és kétértelműséget.[101] Ha ez így lenne, veti ellen Gottsched, a dicséret nem a nyelvet, hanem az írókat vagy a kor erkölcseit illetné. Ugyanez a helyzet szerinte a francia nyelv állítólagos világosságával és hajlékonyságával, mivel a franciák között is vannak dagályos és mesterkélt stílusú írók. Az írásmód nem a nyelv sajátossága; minden nyelven lehet jól és rosszul írni.

A „Menage" szócikk jegyzetében a latin és az ófrank nyelv keresztezéséből származónak nevezi a franciát, szembeállítja a némettel mint szerinte tiszta és nagyobb múlttal rendelkező nyelvvel, és mindebből az utóbbi elsőbbségére következtet.[102] Leibniz *Collectanae etymologica*jára hivatkozva állítja, számos francia szó származik a németből, és elveti Menage felfogását, amely szerint nincs élő nyelv Európában, amely régebbi lenne négyszáz évesnél. Ulfilas (Wulfila) gót evangéliuma például közel ezernégyszáz éves, és ha ezt nem ismernénk el német nyelvűnek, vannak más, nyolc-kilencszáz meg ezer éves német nyelvű írások is. A német tehát hat-nyolcszáz év óta élő nyelv, ami egyedülálló Európában. A „Belleau" szócikk jegyzetében Gottsched ókori szerzők francia fordításait bírálja, és úgy véli, a német sokkal hajlékonyabb franciánál, és alkalmasabb a formahű fordításra.[103]

V. Károlytól rossz néven veszi, hogy – mint a „Charles" szócikkben Bayle által idézett P. Bouhours tudósít – a rendekhez franciául beszélt Brüsszelben. Ezt azzal magyarázza, hogy a császár az alattvalói számára legismertebb nyelven szólt, ami Németalföldön a francia. Csodálkozik a francia nyelv szépségéről és kiválóságáról szóló állításokon, mert kétszáz évvel ezelőtt ez a nyelv nagyon félszeg és furcsa volt. Szembeállítja egymással a legrégibb francia és német írásokat, és itt is az utóbbiaknak juttatja az elsőbbséget.[104] Emlékeztet XII. Károly svéd királyra, aki oly sokra becsülte az anyanyelvét, hogy a francia követek előtt is svédül beszélt.

A „Charles" („Carl der V.") szócikk jegyzeteiben Gottsched vitába száll a nyelvek tréfás rangsorolásáról Bayle által idézett anekdotákkal, amelyek többségében a német húzza a rövidebbet.[105] Bouhours szerint V. Károly állítólag kijelentette, hogy a nőkkel olaszul, a férfiakkal franciául, a lovakkal németül, Istennel spanyolul beszélne. Egy másik változatban a német a katonákkal, a francia a nőkkel, az olasz a fejedelmekkel, a spanyol az Istennel folytatott társalgásra alkalmas. Isten természetes nyelve a kasztíliai; a paradicsomban a kígyó angolul, az ember franciául, Isten spanyolul beszélt. A továbbiakban Bayle hivatkozik egy spanyol

[101] „[…] die Sprachen aber verhalten sich dabey ganz gleichgültig, und lassen sich brauchen, wozu man will." „Sie meynen, […] das Latein habe die garstigsten Ausdrücke leiden können; aber das Französische sey so keusch und ehrbar, daß es nichts schmutziges, keine Zoten, keine Unflätereyen, ja nicht einmal Zweydeutigkeiten dulden könne." G III, 94.

[102] G III, 384.

[103] „[…] da wir ihre Gedichte fast von Wort zu Wort, mit gleicher Kürze, Anmuth und Kraft, ja gar in demselben Sylbenmaße und Wohlklange, geben können, welches ein Franzose wohl muß bleiben lassen." G I, 520.

[104] „Die Schriften, die wir von ihren ältesten Scribenten haben, sind ja so lächerlich, daß man auch die heiligsten Sachen darinnen nicht ohne Lachen lesen kann, davon sie etwa reden oder handeln: dahingegen unsre deutschen Bücher von der damaligen Zeit viel erträglicher sind." G II, 142.

[105] G II, 142–143. Gottsched a „Bouhours" szócikk jegyzetében is bírálta a francia jezsuita német nyelvet és kultúrát leértékelő megjegyzéseit. G I, 645.

szerzőre, aki szerint Isten németül szólt, amikor Ádámot és Évát kiűzte a paradicsomból, mivel „Germani, inquit, non loquuntur, sed fulminant" [A németek, mondja, nem beszélnek, hanem mennydörögnek]. Egy másik változat szerint a spanyol a parancsolásra, az olasz a meggyőzésre, a francia a bocsánatkérésre alkalmas különösen. Ezért Istennek spanyolul kellett beszélnie, amikor megtiltotta az embernek, hogy egyen a gyümölcsből, a kígyó olaszul szólt Évához, hogy becsapja, míg Ádám franciául kért bocsánatot a vétkéért. Az anekdoták jelzik, Bayle törekedett szórakoztató elemek felhasználására a szócikkekben.[106] Gottsched nem érzékeli a történetek mulattató szerepét és topikus jellegét, és változatos érvekkel igyekszik cáfolni érvényességüket. Állításai igazolására idézi Grotius említett kijelentését és hivatkozik Leibniz-re.

Megkülönböztetett figyelmet szentelt XIV. Lajos korának és a francia költők sorsának. Míg Chapelain, Quinault és más közepes költők gazdag ajándékokban részesültek, a nagyokkal szerinte nem törődtek. Bárhogy büszkélkednek a franciák XIV. Lajos tudomány- és művészetpártolásával, ha nem lett volna Richelieu, Colbert és Louvois, keveset vagy semmit nem tudnánk Franciaország aranykoráról.[107] Gottsched kifogásolja azt is, ahogyan a francia költők dicsőítették XIV. Lajost. A „Charles" szócikkhez kapcsolódva megjegyzi, V. Károlynak több joga volt a spanyol történetírók magasztalására, mint XIV. Lajosnak a költők hódolatára.[108] Itt és másutt azt szeretné bizonyítani, hogy a francia viszonyok nem jobbak a németeknél.

A példák mutatják, Gottsched messzemenően elfogult volt az anyanyelve javára, és nyelvfelfogását következetesen alárendelte patrióta meggyőződésének. A jegyzetekben ma is helytálló megállapítások keverednek túlhaladott, szubjektív véleményt tükröző és a korabeli nemzetkarakterológiák topikus szemléletét visszhangzó megjegyzésekkel.[109] Számos további példa található arra, hogy a német szerző tudatosan törekedett Németország és a németek előnyös bemutatására és a külföld negatív Németország-képének cáfolatára.[110] Ez gyakran a franciákkal való összevetés keretében, az ő rovásukra történt. Úgy igyekszik bemutatni a tárgyalt témákat, hogy kedvezőbb színben tüntesse fel a németeket a franciáknál vagy legalább egyenrangúnak állítsa be velük. Az összevetés alapja a nyelven kívül a találmányok, a szokások, az erkölcsök, a divat, a tudósok és a tudományok. Az érvelésben nem ritka a tények mellőzése, saját felfogásnak megfelelő módosítása és szubjektív megítélése. A nemzeti identitás erősítése egyszerre cél és

[106] Az „Adam" és az „Eve" szócikkekben például Bayle megemlíti a rabbinikus írásmagyarázat néhány legendaszerű részletét, amelyekre a „roman", „beau conte" és „fable" fogalmakat használja. Hubert Bost: *Bayle calviniste libertin*. Vie des huguenots 88. Paris, Champion, 2021. 82–87. Vö. Kálmán Zsuzsa: *Bayle és az Ótestamentum*. Bölcsészdoktori értekezés. Budapest, Arany János Nyomda, 1934.

[107] „Hätten nicht ein Richelieu, ein Colbert, ein Louvois eine Zeitlang das Ruder in Händen gehabt; wir würden wenig oder nichts von den güldenen Zeiten in Frankreich gehört haben." G I, 521.

[108] G II, 148–149.

[109] Az európai nemzetkarakterológiák topikájához ld. pl., Tarnai Andor: *„Extra Hungariam non est vita…" (Egy szállóige történetéhez)*. Modern filológiai füzetek 6. Budapest, Akadémiai, 1969.

[110] A példákat ld. Lichtenstein, i. m., 140–149. Vö. Jean F. Goetinck: *Essai sur le rôle des Allemands dans le Dictionnaire Historique et Critique (1697) de Pierre Bayle*. Etudes littéraires françaises 22. Tübingen, Gunter Narr et al., 1982.

eszköz; a kultúrpatrióta küldetés és a felvilágosult program szoros kölcsönhatásban állnak.[111] A jegyzetek egy részének franciaellenes tendenciája párhuzamba állítható Gottsched *Agis* (1745) című tragédiájának némely részletével.[112] Ugyanakkor többször megjelenik a német viszonyok kemény bírálata is, mint például a külföldi személyek, tárgyak és szokások egyoldalú előnyben részesítése vagy túlzott dicsérete esetén. Itt háttérbe szorul a nemzeti hiúság és elfogultság, és világosan felismerhető a jobbítás szándéka. Gottsched patriotizmusa bizonyos tekintetben a XIX. századi nacionalizmusok irányába mutat, és egészen más jellegű, mint Bayle kozmopolita patriotizmusa,[113] aki hugenotta menekültként is ragaszkodott szülőhazájához, a királyi hatalom abszolutista koncepcióján nyugvó, monarchikus lojalizmust képviselte, ugyanakkor egyaránt bírálta XIV. Lajos háborús politikáját és a kálvinista ortodoxiát.

A *Dictionnaire* XVIII. századi folytatásai, Gottsched kiadásának utóélete

A *Dictionnaire*-t Bayle továbbfejleszthető munkának tekintette; az első kiadás 1274, az 1702-es második további 501, a végső változat összesen 2035 szócikket tartalmaz. 1830-ig összesen tizenkét kiadás látott napvilágot.[114] Az 1740-ig megjelent, egyre bővülő kiadások mellett a Gottsched-féle kiadás tágabb kontextusához és az enciklopédikus tudásformák történetéhez tartoznak a mű folytatásai és átdolgozásai a század második felében.[115] Az egyik folytatást Jacques Georges de Chaufepié, Hollandiában élő francia kálvinista lelkész és teológus készítette.[116] Őt a *Dictionnaire* amsterdami kiadója bízta meg az 1730-as években angol tudósok összefogásával készült, 1734–1741 között tíz kötetben megjelent átdolgozás új szócikkeinek fordításával és kiegészítésével.[117] A műben, amely 1750–1756 között jelent meg négy fólió kötetben, közel 2400 szócikk található.[118] Több mint hatszázat Chaufepié angolból fordított, 280-at átdolgozott és kiegészített, és mintegy ötszáz új szócikket írt. A kiegészítésekben többször bírálja az eredeti

[111] Daniel Fulda: „Position im Netzwerk der europäischen Aufklärung". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 3–16, itt: 14–15.

[112] Martin Schneider: „Drama V: *Agis, König zu Sparta*. Ein Trauerspiel". In: *Gottsched-Handbuch*, i. m., 417–428, itt: 417.

[113] Bost, *Bayle calviniste libertin*, 341–355.

[114] Bost, *Pierre Bayle*, 396, 398, 628. 57. jegyz.; 463–464.

[115] Rolf Geissler: „Zu den Fortsetzungen von Bayles *Dictionnaire historique et critique* in der Aufklärung. Die Wörterbücher von Chaufepié und Marchand". In: *Beiträge zur französischen Aufklärung und zur spanischen Literatur, Festgabe für Werner Krauss zum 70. Geburtstag*. Schriften des Instituts für romanische Sprachen und Kultur 7. Szerk. Werner Bahner, Berlin, Akademie-Verlag, 1971, 121–140.

[116] *Nouveau Dictionnaire historique et critique pour servir de supplément ou de continuation au Dictionnaire historique et critique de Mr. Pierre Bayle*. 4 köt., Amsterdam, Z. Chatelain, 1750–1756. Példányai eljutottak Magyarországra is, így pl.: ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, jelzet: Ga 2r 247 (2 példány); Somogyi-könyvtár Szeged, jelzet: I.B. 31.

[117] *A General Dictionary, Historical and Critical* […] *by* […] *John Peter Bernard,* […] *Thomas Birch,* […] *John Lockman* […]. 10 köt., London, G. Strahan és mások, 1734–1741. Az első angol nyelvű kiadás 1710-ben négy kötetben jelent meg Londonban. Vö. Richard R. Yeo: *Encyclopaedic Vision. Scientific Dictionaries and Enlightenment Culture*. Cambridge, Cambridge Univ. Press, 2001.

[118] *Nouveau Dictionnaire historique et critique*. 4 köt., Amsterdam–La Haye, De Hondt, 1750–1756.

munka ateizmus felé mutató tendenciáit, síkra száll a kereszténység mellett, és megkísérli rehabilitálni Bayle fő kálvinista ellenfelét, Pierre Jurieu-t. Védelmébe veszi az ortodox kálvinizmust; filozófiai kérdésekben gyakran Bayle-lel szemben foglal állást. Chaufepié tudósi invenciója helyenként megközelíti Bayle-ét, de mint író és kritikus elmarad mögötte. Bonnegarde abbé 1773-ban elkészítette és kiadta Chaufepié munkájának kivonatát és kiegészítését négy kötetben, megszüntetve az eredeti szöveg differenciált tipográfiai tagolását.[119]

A másik folytatást Prosper Marchand, Amsterdamba áttelepült párizsi könyvkereskedő, a Hollandiában megjelenő *Journal littéraire* és Bayle válogatott leveleinek kiadója, a *Dictionnaire* 1720. évi kiadásának sajtó alá rendezője készítette. Marchand neve ismert a Rákóczi-kutatásban is: ő rendezte sajtó alá az *Histoire des Révolutions de Hongrie című*, hamis hágai nyomdahellyel Párizsban 1739-ben megjelent gyűjteményt, benne Rákóczi emlékirataival. A *Dictionnaire* új kiadásának előkészítésén Marchand közel negyven évig dolgozott; a kéziratot jegyzeteiből barátja, Jean-Nicolas-Sébastien Allamand állította össze és adta ki posztumusz 1758/59-ben két kötetben.[120] Bayle neve a címlapon nem szerepel. Marchand megtartotta a szócikkek szerkezetét, nagy mennyiségű új bibliográfiai adatot épített be, és feldolgozta a felvilágosult gondolkodás új forrásait. A kiadásban megnőtt a jegyzetek jelentősége, a lapszéli megjegyzések gyakran kommentárokká bővültek. A tárgyalás- és szemléletmód közel áll Bayle-éhez, de erősen jelen van a polémia a katolikus felfogással. A filozófiai nézetek reflektálása és megvitatása többnyire hiányzik, a stílus száraz, nehézkes. Visszatérő motívum Voltaire történelemábrázolásának bírálata. A kiadás élénk érdeklődést keltett, német folyóiratokban is recenzeálták.

Mindkét említett folytatás figyelemreméltó helyet foglal el a *Dictionnaire* recepciójában és a század enciklopédia-irodalmában, bár egyik sem közelíti meg az előkép formátumát és jelentőségét. Bayle elsődleges filozófiai célkitűzése és munkájának harci eszköz-jellege mindkét esetben a háttérbe szorult. A két példa mutatja, az ötven évvel korábban kidolgozott módszer és forma a megváltozott feltételek között megismételhető volt ugyan, de problematikussá és részben túlhaladottá vált.

A folyamat következő állomását jelzi François-Marie de Marsy költő, fordító, Rabelais művei sajtó alá rendezőjének nyolckötetes átdolgozása.[121] Az első négy kötet 1755-ben, a második négy jelentős késéssel, 1770-ben jelent meg, név nélkül, tizenkettedrét formátumban. A késés oka, hogy 1755-ben a párizsi parlament elítélte a gyűjtemény megjelent részét, és Marsyt néhány hónapra a Bastille-ba

[119] *Dictionnaire historique et critique, ou recherches sur la vie, le caractère, les moeurs et les opinions de plusieurs hommes célèbres; tirées des dictionnaires de Mrs. Bayle et Chaufepié: ouvrage dans lequel on a recueilli les morçeaux les plus agréables et les plus utiles de ces deux auteurs; avec un grand nombre d'articles nouveaux et de remarques d'histoire, de critique et de littérature; pour servir de supplément aus différents Dictionnaires Historiques*. 4 köt., Lyon–Paris, Barret – Delalain, 1771.

[120] *Dictionnaire historique, ou mémoires critiques et litteraires* […]. 2 köt., La Haye, Pierre De Hondt, 1758–1759.

[121] *Analyse raisonnée de Bayle ou abrégé méthodique de ses ouvrages et particulièrement de son dictionnaire historique et critique* […]. 8 köt., Londres [Paris], s.n., 1755–1770.

zárták. Mivel Marsy 1763-ban elhunyt, a munka második felét Jean-Baptiste-René Robinet, természettudós, fordító, az *Encyclopédie* munkatársa fejezte be és adta ki. Marsy erősen redukálta és módszeresen újrakonstruálta a *Dictionnaire*-t. Az első kötet előszavában részletesen bírálja az eredeti mű felépítését, és indokolja a saját eljárását. Eszerint átrendezte a szócikkeket, válogatott közülük, és leegyszerűsítette a szerkezetüket: a főszöveget összevonta a megjegyzésekkel, az utóbbiakat rövidítette vagy elhagyta; a stílust igyekezett egységesíteni. A betűrendet figyelmen kívül hagyva a szócikkeket több nagy, egymást részben átfedő tematikus csoportokra osztotta és számozott paragrafusokra tagolta. Az ötödik kötet előszava részletesen ismerteti Bayle életrajzát és munkásságát. Az új szerkezet és tárgyalásmód megszünteti a *Dictionnaire* egyik alapvető funkcióját: az olvasó ösztönzését a szövegek közti állandó mozgásra és a folyamatos gondolkodásra.

A szaklexikon típusú, átszerkesztett átdolgozás tipikus példáit képviselik a Gottsched-féle kiadás alapján készült tematikus válogatások a század utolsó negyedéből. Egy, a fordító és az összeállító megnevezése nélkül kiadott gyűjtemény első kötete a vallással, a második a görög és latin költőkkel kapcsolatos szócikkek átfunkcionalizált, kivonatos átdolgozását tartalmazza.[122] Az alcímek szerint az első kötetet a teológusoknak, a másodikat a költészet barátainak készítették. Az utóbbiban összesen 47 szócikk található. Az 1779-ben és 1780-ban megjelent köteteket Ludwig Suhl, a lübecki Katharineum rektorhelyettese, városi könyvtáros, szabadkőműves, a lübecki felvilágosodás jelentős alakja állította össze.[123] Gottsched kiadását lényegében csupán nyersanyagforrásnak tekintette, Marsy-hoz hasonlóan megszüntette a szócikkek főszövegre és megjegyzésekre tagolását, a lapszéli utalások – ugyanúgy, mint Gottsched kiadásában – hiányoznak. A szövegközti forráshivatkozásokat és a hosszabb idegen nyelvű idézeteket Suhl áthelyezte a lapalji jegyzetekbe, amivel könnyebben kezelhetővé tette a gyűjteményt. Ugyanezt segítette a kisebb formátum és az egyhasábos tördelés.

Gottsched kiadásának XVIII. századi recepciótörténete ezzel nem ért véget: Ludwig Heinrich Jakob, 1787–1791 között a hallei egyetem filozófia professzora, Kant tanainak népszerűsítője 1797-ben megjelentette a filozófiai szócikkek kivonatos átdolgozását, két kötetben.[124] Az első kötet az A-tól K-ig, a második az L-től Z-ig terjedő szócikkeket tartalmazza, összesen 136 szócikket. A forráshivatkozásokat Jakob Suhlhoz hasonlóan lapalji jegyzetben, a megjegyzéseket a főszöveg

[122] *Historisch-kritisches Wörterbuch im Auszuge neu geordnet und übersetzt. Erster Theil für Theologen*. [Vál., kiad. Ludwig Suhl], Lübeck, Christian Gottfried Donatius, 1779; *Historisch-kritisches Wörterbuch. [Zweiter Theil] für Dichterfreunde*. [Vál., kiad. Ludwig Suhl], Lübeck, Christian Gottfried Donatius, 1780. A második kötet példánya: SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár, jelzet: XB 21628.

[123] A XVIII. századi recepció további részleteihez ld. Anton Matytsin: „The Many Lives of Bayle's *Dictionnaire historique et critique* in the Eighteenth Century". *Libertinage et philosophie à l'époque classique (XVIe–XVIIIe siècle)*, La pensée de Pierre Bayle, 14. sz., 2017. 29–45.

[124] *Peter Baylens Philosophisches Wörterbuch oder die philosophischen Artikel aus Baylens Historisch-Kritischem Wörterbuche in deutscher Sprache abgekürzt und herausgegeben zur Beförderung des Studiums der Geschichte der Philosophie und des menschlichen Geistes*. Vál., kiad. Ludwig Heinrich Jakob, 2 köt., Halle–Leipzig, Johann Gottfried Ruff, 1797.

után, egyhasábos tördelésben helyezte el. Az előszóban a könnyebb kezelhetőségre hivatkozva indokolja a kivonat elkészítését, jellemzi Bayle módszerét, és példának nevezi a filozófiai kritika területén. Jelzi, a filozófiai tárgyú szócikkek mellett felvette a filozófiai-teológiai jellegűeket is, majd utal Chaufepié és Suhl kiadásainak hiányosságaira. Felhívja a figyelmet arra, hogy a nem filozófiai tartalmú szócikkek jegyzeteit és magyarázatait bedolgozta a kivonat megfelelő helyeire, a már nem olvasott szerzőkkel, különösen a Moréri-féle szócikkekkel kapcsolatos helyesbítéseket azonban elhagyta vagy jelentősen lerövidítette. A kronológiával vagy más, jelentéktelennek látszó dolgokkal kapcsolatos megjegyzéseket helyenként megtartotta. Ugyancsak megtartotta és az eredeti nyelven közölte az idézetek túlnyomó többségét, felvett némely elavultnak látszó felfogáshoz kapcsolódó exkurzusokat, de Chaufepié kiegészítéseit elhagyta. Végül közli, a fordítást összevetette az eredetivel, szükség esetén javította, a régies mondatszerkezeteket igyekezett kerülni, és figyelt a gondolatok érthetőségére.

Összegezve: a német Bayle-kiadás, annak kontextusa és utóélete mintegy kicsiben mutatja az enciklopédia-műfaj átalakulását a XVIII. század második és harmadik harmadában. Gottsched a korábbinál nagyobb mértékben az irodalomkritika és a polémia terepévé tette a műfajt, felhasználta poétikai elveinek, esztétikai felfogásának és a német irodalomról vallott nézeteinek érvényesítésére, miközben határozottan képviselte saját nyelvkoncepcióját és patrióta meggyőződését. A *Dictionnaire*-hez hasonlóan a német kiadás is kollektív munka eredménye, amely messzemenően megtartotta az eredeti mű rendszerét, a szövegek előítélet- és dogmaellenességét, szubverzív karakterét, és előre vetítette az *Encyclopédie* szerkesztőinek és szerzőinek szabad véleménynyilvánítását. Az új jegyzetek jelentősen megnövelték a szócikkek tagoltságát és kritikai potenciálját, ugyanakkor gyakori bennük az elfogult, téves, helyenként képtelen vagy abszurd vélekedés. A kiadás jelzi a folyamatot, melynek során a század közepétől megszaporodtak a *Dictionnaire* fordításai, átdolgozásai, továbbfejlesztett és redukált változatai, megtöbbszöröződött a *dictionnaire*-ek, *Wörterbuch*-ok és lexikonok száma, különféle típusok és altípusok alakultak ki, és megkezdődött a műfaj elmozdulása a tárgyi tudást középpontba állító, polémiáktól mentes szaklexikonok és egyetemes enciklopédiák felé. Az 1779/80-as és 1797-es kivonatos átdolgozások – némi megszorítással – párhuzamba állíthatók az *Encyclopédie* köteteinek tematikus átcsoportosításával létrejött, a pozitív ismeretek tárházának szimbólumává vált Panckoucke-féle *Encyclopédie méthodique* megfelelő darabjaival.

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet
tuskes.gabor@htk.elte.hu

Bodnár-Király Tibor

Enciklopédia magyar nyelven? Enciklopédizmus és a felvilágosodás vége a XIX. századi Magyarországon*

ORCID: 0000-0001-6521-5668

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.10

This article explores how the emergence of a vernacular encyclopedic tradition coincided with a departure from the encyclopedia as an Enlightenment form of intellectual communication. It further considers how this disengagement from Enlightenment epistemic practices could remain largely unrecognised by contemporaries in the early nineteenth century. Drawing on latest contributions to the historiography, the article pays particular attention to the relationship between *historia litteraria* and encyclopedism, as well as to the European embeddedness of intellectual developments in Hungary. It then examines the Eschenburg encyclopedia translated by István Lánghy (1796–1832) and asks how the creation of a Hungarian-language encyclopedia relied on practices of translation and contributed to shaping contemporary conceptions of the history of science. The conclusion suggests that approaching the end of the Enlightenment through the history of encyclopedic literature offers a productive perspective for the history of science, yielding both methodological and interpretative insights.

Keywords: encyclopedia, historia litteraria, the end of Enlightenment, history of science, nineteenth-century Hungary

Kulcsszavak: enciklopédia, historia litteraria, felvilágosodás vége, tudománytörténet, XIX. századi Magyarország

Bevezetés

Az elmúlt időszak felvilágosodáskutatásának fejleményei közé tartozik a korszak lezárulását kísérő prognózisok és kommunikációs stratégiák iránti fokozott érdeklődés. Miközben a szakirodalomban továbbra is tartja magát a hagyományos periodizáció – miszerint a felvilágosodás Európában az 1790-es években, a francia forradalom kibontakozásának időszakában ért véget –, az újonnan támadt érdeklődés mögött inkább a demokráciák hanyatlásának eszmetörténeti párhuzamait kereső prezentista nézőpont mutatkozik meg.[1] Alábbi tanulmány abból indul ki, hogy a felvilágosodás végéről szóló diszkusszió – miközben részben

* Köszönöm Balogh Piroskának a szöveg kéziratához fűzött javaslatait.

[1] John Robertson: „Europe's Enlightenment". In: *The Oxford Handbook of Early Modern European History 1350–1750*. Szerk. Hamish Scott, 2. köt., Oxford, Oxford University Press, 2015. 142.

ismert szempontokat vet fel a felvilágosodás hanyatlásával, civilizációs vívmányainak elvesztésével, a szekuláris rajongás mérsékelt kritikájával, illetve ezek XVIII. századi kortárs értelmezéseivel kapcsolatban – kevésbé alkalmazható a strukturális változások, valamint a kommunikációs szint alatti kontinuitások és diszkontinuitások vizsgálatában.[2]

A tanulmány a felvilágosodás végét a késő felvilágosodás enciklopédizmusa felől tárgyalja. Ahogy arra a kutatás több ízben felhívta a figyelmet, az antik előzményeket követően az enciklopédia középkor óta létező műfaját az *Encyclopédie* emelte be a felvilágosodás kommunikációs eszköztárába.[3] Miközben a franciaországi fejleményeknek megkérdőjelezhetetlen hatása volt a század második felének tudományos kiadványaira, a korabeli enciklopédia-mozgalmak legpolitikusabb vállalkozásaként egyúttal kivételt is képezett.[4] Ennek megfelelően az enciklopédia és a felvilágosodás közötti asszociatív kapcsolat a korszak politikai gondolkodásában is hivatkozási ponttá vált, a francia háborúk időszakában pedig kifejezetten negatív és kritikai előjelet kapott.[5] A korabeli visszaemlékezésekben, illetve a magyarországi hírlap- és folyóiratirodalomban egyaránt jelenlévő álláspont ugyanakkor kevésbé a felvilágosodás lezárásaként, mintsem az *ancien régime* Európájának rendjét átformáló forradalom elutasításaként volt értelmezhető. Az enciklopédia és az enciklopédisták „filozófiájának" elutasítása tudománytörténeti értelemben nem befolyásolta a műfaj magyarországi meghonosítását. Mindezt figyelembe véve a magyarországi kontextusban tehát mintha éppen egy fordított folyamat ment volna végbe. Miközben a cenzúra által kontrollált hivatalos nyilvánosságban a felvilágosult abszolutizmus véget ért, majd a háborús időszakban megkezdődött a francia felvilágosodás kritikai átértékelése is, a nyomtatott kiadványok és könyvpiaci termékek között egyre népszerűbb „enciklopédiák" révén nemcsak a szövegek, eszmék, retorikák és gondolatok, hanem a pedagógiai célkitűzések szintjén is még folytatódott a felvilágosodás.[6]

A szoros ok-okozati kapcsolat az enciklopédia angol–francia hagyománya, a felvilágosodás vége és a kibontakozó anyanyelvű enciklopédikus irodalom között sem a korban, sem a későbbi történeti emlékezetben nem merült fel. A jakobinus

[2] Vö. Richard Whatmore: *The End of Enlightenment: Empire, Commerce, Crisis*. London, Penguin, Allen Lane, 2023. XXIX–XXX, XXXI–XXXII, 6.

[3] A középkori és kora újkori enciklopédiákhoz ld. *Enzyklopädistik 1550–1650. Typen und Transformationen von Wissensspeichern und Medialisierungen des Wissens*. Szerk. Martin Schierbaum, Berlin, LIT Verlag, 2009. A humanista lexikográfiai hagyományhoz ld. *Dictionarium 1604 – Szenci Molnár Albert szótára. Az Országos Széchényi Könyvtár és a Károli Gáspár Református Egyetem tudományos ülésszaka, 2004. október 29*. Szerk. Szabó András, Budapest, OSZK – Osiris Kiadó, 2007. A felvilágosodás és az enciklopédia találkozásához ld. Ulrich Johannes Schneider: „Der Aufbau der Wissenswelt". In: *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*. Berlin – New York, De Gruyter, 2008. 85.

[4] Ulrich Dieser: „Encyclopédie". In: *Handbuch Europäische Aufklärung: Begriffe, Konzepte, Wirkung*. Szerk. Heinz Thoma, Stuttgart – Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2015. 145–146.

[5] A francia enciklopédiával szembeni kritika a kötetek megjelenésével párhuzamos bontakozott ki. Dieser, i. m., 145–146. A XIX. századi európai forradalomellenesség kontextusához ld. Bee Wilson: „Counter-revolutionary Thought". In: *The Cambridge History of Nineteenth-Century Political Thought*. Szerk. Gareth Stedman Jones – Gregory Claeys, Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 9–38.

[6] A forradalmi eszmék recepciójához ld. Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Franklin Társulat, 1924.

perek és a francia háborúk tapasztalata nyomán gyakoribb volt a magyarországi törekvéseket – azok mérsékelt és békés céljaira hivatkozva – leválasztani a politikailag kompromittálódott „forradalmi" vagy „radikális" változattól.[7] Ez persze nem jelentette azt, hogy a magyarországi folyamatok apolitikusak lettek volna, mint ahogy az sem állítható, hogy az elsődleges mintát adó német kulturális hatáson túl semmilyen hatása ne lett volna az enciklopédizmus újabb francia fejleményeinek. A magyarországi enciklopédikus törekvések és a felvilágosodás vége közötti aszinkronitás egyúttal arra a kérdésre is felhívja a figyelmet, hogy a szóban forgó elcsúszás milyen kölcsönhatások, tradíciók és dinamikák hatásának következménye volt. Milyen szerepe volt ebben az egyes aktoroknak? Miként működött az enciklopédia műfaja ebben a felvilágosodás utáni periódusban?

Az előbbiek tükrében a tanulmány elsődleges célja annak a problémának a megragadása, hogy a francia és német előképekből inspirálódó magyarországi kontextusban miként kapcsolódott össze az anyanyelvű enciklopédia-hagyomány megteremtése az enciklopédiával mint felvilágosult kommunikációs műfajjal való szakítással. Emellett arra is keresi a választ, hogy ez a szakítás miként maradhatott láthatatlan a XIX. század eleji kortársak számára. Tanulmányomban először röviden ismertetem a szakirodalom álláspontját a kérdésben, külön kiemelve a *historia litteraria* és az enciklopédizmus összefonódását, valamint a magyarországi folyamatok európai beágyazottságát. Ezt követően a fordításairól és gazdaságírói tevékenységéről ismert Lánghy István-féle (1796–1832) Eschenburg-enciklopédia-fordítás példáján keresztül szemléltetem, hogy a magyar nyelvű tudományos enciklopédia megteremtése miként engedett teret a fordításirodalomnak, illetve, műfaji értelemben miként formálta a „tudománytörténet" korabeli kontextusát. A konklúzióban végül összefoglalom, hogy a tudománytörténeti kutatás számára milyen előnyökkel és eredményekkel jár, ha a felvilágosodás végéhez az enciklopédikus irodalom története felől közelítünk.

Felvilágosodás, enciklopédizmus és a *historia litteraria*

Ahogyan arra az elmúlt évtizedek kutatása rávilágított, az enciklopédia – mind szűkebb, mind tágabb értelemben – megkülönböztetett helyet foglalt el a felvilágosodás kommunikációs eszköztárában.[8] Az enciklopédizmust a francia *Enciklopédiára* szűkítő XVIII. századi felfogással szemben a tanulmányban a fogalmat leíró és kiterjesztő értelemben használom. A tudománytörténeti kutatásban elfogadott megoldást követve így a korabeli enciklopédikus művekhez tartozónak tekintem a párhuzamosan fejlődő lexikon- és szótárirodalmat, valamint az előbbiekkel kölcsönhatásban maradó, a tudományosság ügyeiről leggyakrabban gyűjteményes és kompilatív módon megnyilvánuló *historia litteraria* kiadványokat.

[7] Vö. Benda Kálmán: „Előszó". In: *A magyar jakobinusok iratai*. 1. köt., S. a. r. Benda Kálmán, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957. XXXII, XCIX. Hasonló distanciateremtő stratégia figyelhető meg Kazinczy Ferenc Szirmay Antal művéhez fűzött jegyzeteiben. Ld. Szirmay Antal: *A magyar jacobinusok története. Jegyzetekkel ellátta Kazinczy Ferenc*. Budapest, Aigner Lajos, 1889. 74–77.

[8] Dieser, i. m., 139.

Az enciklopédia európai hagyományaival kapcsolatban a kutatás visszatérően megállapította, hogy a francia enciklopédisták fellépését követően sem húzható éles határvonal a *historia litteraria*, a lexikon, a szótár és az enciklopédia műfajai között. Egyrészt, mivel a műfaji elhatárolást a közös történeti gyökerek és a kompilatív írásmód is nehezíti,[9] másrészt, a csak elnevezésében egységes enciklopédia műfaj mögött ekkor még eltérő tudományos tradíciók működtek. Ily módon általános gyakorlatnak tekinthető az utólag műfajspecifikusnak tartott funkciók keveredése.[10] Miközben a francia *Enciklopédia,* valamint annak módszertani revízióját adó *Encyclopédie méthodique* (1782–1832) is a szóban forgó műfaji hagyományozódás eredményének tekinthető, a sorozatos kiadások mindkét vállalkozás esetében számos újítást is hoztak.[11] Diderot és D'Alembert vállalkozása esetében a két legfontosabb ezek között az emberi tudás általános rendszerének, valamint a tudományok, mesterségek és művészetek egységes szótárának megteremtésére irányuló szándék.[12] Habár a kitűzött célok a gyakorlatban nem valósulhattak meg, a filozófiai értelemben eklektikusnak tekinthető rendszerszemlélet bevezetésével a francia *Enciklopédia* nemcsak a topikus tudományrendszerezés feloldásához és a felvilágosult tudáseszmény disszeminációjához, hanem a későbbi nemzeti tudománymodell kialakításához is hozzájárult.[13] Utóbbi szempontból tehát érdemes még kitérni az enciklopédiák korszakban kialakuló mintaadó és mintaközvetítő funkciójára.

Mint inspirációs forrás és a tudományépítés eszköze, az enciklopédia a korszakban végig szoros kapcsolatban állt a lokális intézményi hálózatokkal, a kibontakozó akadémiai mozgalmakkal és a tudóstársaságok tevékenységével.[14] A tudományépítés, valamint az egységes és anyanyelvű tudományrendszer megteremtése mindenhol a lokális tudástermelés, a kulturális importok és transzferek, valamint a társadalmi-politikai tényezők konstellációjában bontakozott ki.[15] Összehasonlító szempontból különösen érdekes példát szolgáltat erre a

[9] Clorinda Donato – Hans Jürgen Lüsebrink: „Introduction". In: *Translation and Transfer of Knowledge in Encyclopedic Compilations, 1680–1730*. Szerk. Clorinda Donato – Hans Jürgen Lüsebrink, Toronto – Buffalo – London, University of California, 2021. 8–9. Wallaszky Pál példáján a kompilációs olvasás stratégiáját elemezte: Bátori Anna: „Kompilációs olvasás. Hivatkozások és keresőeszközök Paullus Wallaszky historia literariájában". In: *Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*. Szerk. Czifra Mariann – Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014. 268–286.

[10] A jelenséget a fordítás és kompiláció összefüggésében vizsgálta: Donato – Lüsebrink, i. m., 8–9.

[11] Richard Yeo: „Classifying the Sciences". In: *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*. Szerk. Roy Porter, 4. köt., Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 265.

[12] Dieser, i. m., 140.

[13] A francia *Enciklopédia* esetében rendszerező elv a baconi ismeretszerzés hármas felosztását (emlékezet, ész, képzelőerő) követte. Vö. Dieser, i. m., 140–141. A baconi természettudományos inspirációhoz ld. még Yeo, i. m., 253–254.

[14] Vö. Ulrich Johannes Schneider: *Die Erfindung des allgemeinen Wissens. Enzyklopädisches Schreiben im Zeitalter der Aufklärung*. Berlin, Akademie Verlag, 2013. 101–107.

[15] Különösen a Habsburg Monarchia összefüggésében ld. Thomas Wallnig: „Habsburg Intellectual History in its Universal, Imperial, and Regional Contexts: A Counter-Reformation Account". In: *Central European Pasts: Old and New in the Intellectual Culture of Habsburg Europe, 1700–1750*. Szerk. Ines Peper – Thomas Wallnig, Berlin, De Gruyter Oldenbourg, 2022. 29–37.

széttartó hagyományokat közvetítő *historia litteraria* esete, amely a humanista *respublica litteraria* tudományszervezési modelljére épülve még a XVIII. századi viszonyok közepette is a tudós ember kommunikációjának alapvető mintáját szolgáltatta. Szemben a tudásrendszerezés francia felfogásával, ahol az enciklopédizmus a korábbi eredményeken való kritikai felülemelkedést jelentette, a témánk szempontjából releváns közép-kelet-európai kontextusban a regionális folyamatok végig szoros kapcsolatban maradtak a *historia litteraria*-irodalommal. Különösen a németországi kontextusban ennek a kölcsönhatásnak társadalmi és intézményi hátterét az európai összehasonlításban is példátlanul erős és tagolt egyetemi kultúra alapozta meg, ahol a *historia litteraria* művek a XVII. század óta az oktatásban is jelen voltak. Az egyetemi kultúra és a *historia litteraria* közötti kapcsolat a XVIII. század során az enciklopédia-mozgalom és a felvilágosodás kibontakozásával tovább fejlődött.[16]

Német kontextusban az enciklopédizmus alapmintáját a kora újkori egyetemes lexikon (*Universal-Lexicon*) és a szótárirodalom teremtette meg.[17] A franciaországi folyamatokkal összehasonlítva, a Johann Heinrich Zedler-féle – a szaklexikon és szakkönyv összekapcsolásán alapuló – egyetemes lexikon egyúttal azonban az enciklopédizmus alternatíváját képviselte.[18] A fontos különbségek közé tartozott, hogy Zedler az egyetemes lexikonban nem hirdetett a tudományokat egységbe rendező filozófiai programot. Habár a kutatás jelenlegi állása szerint az alfabetikus rendet követő szócikkek szerzői között könyvkereskedők és tudósok egyaránt megtalálhatók voltak, tudománytörténeti értelemben az *Universal-Lexicon* a kora újkori enciklopédizmus *historia litterariá*val párhuzamosan fejlődő lexikografikus hagyományát követte.[19] Mint azt Ulrich Johannes Schneider megjegyezte, ez a pragmatikus vagy „történeti" írásmód ugyan még identifikációjában elhatárolta magát a tudományrendszerezés filozófiai kérdésfeltevésétől, intencióit és a megcélzott olvasóközönséget tekintve már megelőlegezte a XVIII. századi enciklopédikus műveket. Zedlernél és 1738-tól a lexikon szerkesztőjeként működő Carl Günther Ludovicinál (1707–1778) a két koncepció összekötése tehát annak ellenére sem látszódott, hogy a tudás diszszeminációjának vonatkozásában az *Universal-Lexicon* már egyértelműen annak az új irodalomnak a részét képezte, amely a technikai és szakismeretet közreadó kiadványokkal szemben az olvasói kíváncsiságra (*Neugier*) és a „nem tudós" (*Ungelehrte*) olvasó művelődési igényeire fókuszált.[20]

[16] Még ha időközben, ahogy azt Laurence Brockliss hangsúlyozta, az egyetem mint tudásmonopolizáló intézmény, el is veszítette kizárólagos pozícióját. Laurence Brockliss: „Science, the Universities, and Other Public Spaces: Teaching Science in Europe and the Americas". In: *The Cambridge History of Science: Eighteenth-Century Science*. Szerk. Roy Porter, 4. köt., Cambridge, Cambridge University Press, 2008. 44.

[17] Ld. Ulrich Johannes Schneider: „Der Aufbau der Wissenswelt, in Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert". In: *Kulturen des Wissens im 18. Jahrhundert*. Szerk. Ulrich Johannes Schneider, Berlin – New York, De Gruyter, 2008. 99–100.

[18] Schneider, i. m., 95–96.

[19] Vö. Schneider: *Die Erfindung des allgemeinen Wissens*, 19–20, 73, 91–101.

[20] Schneider, i. m., 37–38, 74–75.

Az enciklopédikus művek népszerűsége a könyvpiac kora XVIII. századi átalakulásával állt összefüggésben. A századeleji folyamatokhoz képest az egyetemi világban a műfaj térhódítása azonban későbbre tolódott – utóbbiban a franciaországi fejlemények jelentették a fordulatot. Habár eseti jelleggel már a XVIII. század első évtizedeitől megfigyelhető az enciklopédikus művek használata, általános és szisztematikus tanrendi bevezetésére csak az 1750-es években került sor.[21] Az enciklopédiák egyetemi oktatásban való használata egyaránt jellemezhető a hasznos tudás közvetítésének, illetve a specializált képzés előkészítésének szándékával. A maga módján azonban mindkét célkitűzés konfrontálódott az enciklopédia korabeli angol, francia és német kontextusban általánossá váló univerzális, egyetemes fogalmával. A gyakorlatban tehát az egyetemi oktatásban való alkalmazás éppen az „általános és egységes tudás" fragmentálódásához járult hozzá. Ennek következményének tekinthető, hogy miközben az egyetemi professzorok tantárgyukat az előírások és részben saját preferenciáik szerint adták elő – hacsak nem filozófiai tárgyalásmódról van szó –, az enciklopédikus bevezető kurzusokon a hangsúlyt a tudományági struktúra átadására fektették.[22] Az enciklopédiák egyetemi használata így nemcsak a *gelehrte* hagyomány átértelmezéséhez, hanem idővel egymással rivalizáló enciklopédia-felfogások kialakításához is vezetett.[23] Ahogy Richard Yeo megjegyezte, a viták későfelvilágosodás-kori végpontjának tekinthető, hogy a XVIII. század végi enciklopédikus művek szerzői már inkább elhárították a felelősségét azért, hogy a tudományokat egységes és átfogó rendszerben tárgyalják. Ezzel tehát az enciklopédia a korszak végére elveszíteni látszott azt a kora újkorból átörökített funkcióját, hogy szisztematikus és koherens áttekintését adja a tudományok, mesterségek és művészetek rendszerének.[24] Ami a korabeli magyarországi vonatkozásokat illeti, ahogyan az Tarnai Andor, Margócsy István, Szelestei N. László, Tüskés Gábor és mások kutatásaiból ismert, a tudományos irodalom fejlődésében a legnagyobb hatást a németországi folyamatok, valamint a történeti összefoglalást közvetítő *historia litteraria* kiadványok gyakorolták. A kutatás egyúttal azt is megerősítette, hogy a *historia litteraria* nemcsak műfajként, hanem tudományszervezési modellként is megkerülhetetlen komponensét alkotta a kora újkori magyarországi tudományos

[21] Schneider, i. m., 83–84, 86.
[22] Schneider, i. m., 86–87.
[23] Az enciklopédikus hagyományok polarizálódására jó példát szolgáltat a kompilációs írásmód egyetemi megítélése. Ld. Schneider, i. m., 87.
[24] Yeo, i. m., 264.

irodalom fejlődésének.[25] A biblio- és lexikografikus hagyományt egyaránt képviselő *historia litteriá*t, valamint a korabeli nyelvpolitikai törekvésekkel együtt kibontakozó szótárirodalmat leszámítva azonban a kutatás csak említés szintjén foglalkozott a korabeli tudományos irodalom sokszínűségével,[26] valamint a korban keresettnek számító enciklopédikus művekkel.[27] Az enciklopédikus művek értelmezése kapcsán kiemelten fontos annak a tudománytörténeti összefüggésnek a felismerése, miszerint a korabeli enciklopédizmus „beszédmódjai" közötti viszony nem tekinthető kizárólagosnak. Így a tudománytörténeti folyamat értelmezésekor érdemes nagyobb hangsúlyt fektetni azokra az inkluzív stratégiákra, amelyek a szóban forgó beszédmódok sokszínűségét adó tudományrendszerező, bibliografikus és lexikografikus gyakorlatok összehangolására törekedtek. Ahogy az majd az eseti példában látható lesz, a filozófiai rendszeralkotás ebből a szemszögből nem a *historia litteraria* vagy az anyanyelvű enciklopédia-hagyomány alternatíváját, hanem annak nélkülözhetetlen elemét és kiegészítését fogja jelenteni.

A soron következő alfejezet célja annak bemutatása, hogy a későfelvilágosodás-kori enciklopédikus művek fordítását milyen intellektuális tradíciók és fordítói intenciók motiválhatták. A fordítást a kulturális adaptáció legelterjedtebb formájának tekintem a korban, melynek tanulmányozása egyúttal az anyanyelvű enciklopédia hagyományának megteremtése körüli akadályokba is betekintést nyújt.[28] Az eseti példához Lánghy Istvánnak a XIX. századi olvasóközönség előtt jól ismert Eschenburg-féle enciklopédia-fordítását fogom használni.

---

[25] Tarnai Andor: *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*. Szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2004; Margócsy István: „Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében". *ItK*, 88. évf., 3. sz., 1984. 291–308; Szelestei N. László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790*. Budapest, Országos Széchenyi Könyvtár, 1989; Szelestei N. László: „Historia litteraria – és magyar irodalomtörténet-írás". In: *Historia litteraria a XVIII. században*. Szerk. Csörsz Rumen István és mások, Budapest, Universitas Kiadó, 2006. 86–105. Mint tudományszervezési modell ld. Tüskés Gábor: „Az irodalomtudomány és -kritika XVIII. századi történetéhez. Koncepciók, módszerek, kutatási lehetőségek". In: Csörsz Rumen és mások (szerk.), i. m., 25–27. Vö. Bátori Anna: „A tudás hálózatai: Wallaszky Pál historia litterariája és a 18. századi tudástranszfer. (Módszertani kísérlet)". *Irodalomismeret*, 3. sz., 2016. 35–63.

[26] Tüskés, i. m., 27.

[27] Gyakoribb stratégia, hogy leszűkítve az érdeklődést a *historia litteraria* szűk és tág jelentésére az enciklopédiát és más alműfajokat eleve a kora újkori *litterae* fogalom XVIII. század végi felbomlása, és nemzeti tudománytörténetekké alakulása felől tárgyalja. Vö. Tarnai, i. m., 136–138; Tüskés, i. m., 33. A *historia litteraria*-modell tudománytörténeti deficitjeire már Tüskés Gábor és Bátori Anna is felhívta a figyelmet. Ld. Tüskés, i. m., 33–42; Bátori, Kompilációs olvasás, 269.

[28] A kulturális fordítás és a felvilágosodás-kori fordítás elméletéhez ld. Fania Oz-Salzberger: „The Enlightenment in Translation: Regional and European Aspects". *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 13. évf., 3. sz., 2006. 385–409. URL: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13507480600893122 (Hozzáférés: 2025. 12. 28.). DOI: https://doi.org/10.1080/13507480600893122; László Kontler: „Translation and Comparison: Early-Modern and Current Perspectives". *Contributions to the History of Concepts*, 3. köt., 2007. 71–102. URL: https://www.berghahnjournals.com/view/journals/contributions/3/1/choc030105.xml (Hozzáférés: 2025. 12. 28.). DOI: https://doi.org/10.1163/180793207X209084; *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Szerk. Peter Burke – R. Po-Chia Hsia, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

„Tudománytörténet" és enciklopédia-fordítás Lánghy István *Encyclopaediá*jában

A braunschweigi *Collegium Carolinum* filozófia és irodalom professzorának, Johann Joachim Eschenburgnak (1743–1820) először 1792-ben megjelentetett pedagógiai műve (*Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen*, innentől: *Wissenschaftskunde*) több szempontból is ideális bemérési pontot kínál a magyarországi folyamatok értelmezéséhez.[29] Először is, Eschenburg *Wissenschaftskunde*ja mint propedeutika szorosan kapcsolódott a későfelvilágosodás-kori *historia litterariá*nak a közép-kelet-európai és így a magyarországi olvasóközönség számára is jól értelmezhető tudásrendszerezési tradíciójához.[30] Másodszor, elnevezéséből fakadóan a *Wissenschaftskunde* nemcsak az enciklopédikus hagyománnyal való folytonosságot, hanem egyúttal már „tudománytörténetet" is jelölt. Harmadrészt, fordítói szempontból Eschenburg könyvének magyar fordítása egyszerre bizonyult könnyű és nehéz feladatnak. Míg a kötet vonalvezetése és gondolatmenete lehetővé tette a bibliográfiai részek bővítését és aktualizálását (ezzel a fordító sok esetben élt is), a szakterminológiát tekintve a szöveg annál több kihívással szembesítette a fordítót. Lánghy István fordítása két különböző címnegyeddel jelent meg 1827-ben és 1828-ban.[31] A két változat közötti különbséget mindösszesen az „Encyclopaedia" szó címnegyedben való feltüntetése jelentette. A tanulmány során a fordítás alapszövegét adó 1809-es harmadik kiadást, míg fordítói oldalról az 1828-as, végleges címnegyeddel ellátott változatot (*Encyclopaedia, vagy is a' tudományok' esméretére tanító könyv*) használom.[32]

---

[29] Johann Joachim Eschenburg: *Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen. Dritte, verbesserte und vermehrte Ausgabe*. Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai, 1809.

[30] Az Eschenburghoz elsősorban esztétikai munkásságán keresztül kapcsolódó közép-kelet-európai kutatási eredményekhez ld. Tomáš Hlobil: *Geschmacksbildung im Nationalinteresse: Die Anfänge der Prager Universitätsästhetik im mitteleuropäischen Kulturraum 1763–1805*. Ford. Jürgen Ostmeyer – Michael Wögerbauer, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2012; Tomáš Hlobil: *Franz Ficker (1782–1849). Österreichische Ästhetik unter Staatsaufsicht vor dem Herbartianismus*. Ford. Jürgen Ostmeyer, Berlin, Peter Lang, 2020; *Anthropologische Ästhetik in Mitteleuropa 1750–1850 / Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750–1850*. Szerk. Piroska Balogh – Gergely Fórizs, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2018; *Angewandte anthropologische Ästhetik Konzepte und Praktiken 1700–1900 / Applied Anthropological Aesthetics Concepts and Practices 1700–1900*. Szerk. Piroska Balogh – Gergely Fórizs, Hannover, Wehrhahn Verlag, 2020; *Ästhetische Kommunikation in Europa 1700–1850 / Aesthetic Communication in Europe 1700–1850*. Szerk. Gergely Fórizs és mások, Berlin, De Gruyter, 2025. Eschenburg magyarországi recepciójához ld. Borbély Szilárd: „Az esztétikai lélek: Eschenburg és Sulzer hazai recepciójának tanulságai". In: Borbély Szilárd: *Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*. Debrecen, Csokonai, 2006. 27–36.

[31] A címnegyedeket ld. Melléklet 1, 2.

[32] Lánghy a fordítás címnegyedében mindössze annyit jegyzett meg, hogy a munka során a német eredeti harmadik kiadására támaszkodott. Ezt a megjegyzést később a fordítói előszóban sem pontosította. Ennek következtében azonban nem megállapítható, hogy a fordítást az 1809-es vagy az attól csak a tördelésben különböző 1813-as nyomás alapján végezte el. Vö. Lánghy István: *Encyclopaedia, vagy is A tudományok esméretére tanító könyv: talprajzolat a tudományok öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János […] által német nyelven készíttetett harmadik kiadás szerént magyarúl közli Lánghy István*. Pest, Petrótzai Trattner J. M. és Károlyi István, 1828.

Eschenburg neve a korabeli olvasóközönség számára elsősorban esztétikai, irodalmi, műfordítói és filológiai teljesítménye révén lehetett ismert. Ahogy azt a munkásságával kapcsolatban a kutatás jelezte, a *Wissenschaftskunde* tudománytörténeti előzményének tekinthető a szerző széptudományokkal és szépmesterségekkel kapcsolatos teóriáját enciklopédikus rendbe szedő *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften* (innentől: *Entwurf*) (1783) című munka.[33] Akárcsak később a *Wissenschaftskunde* esetében, Eschenburgot hasonló pedagógiai elgondolások késztették az *Entwurf* megírására is. Ahogy azt a szerző az előszóban és az első fejezetben hangsúlyozta, elsősorban a kollégiumi oktatás számára akart áttekintést nyújtani.[34] Az *Entwurf*ban Eschenburg nem reflektált az enciklopédiára mint a szaktudományi tájékozódás előkészítő műfajára. Tisztán pedagógiai célkitűzése – miszerint egy olyan tankönyvet készítsen, amely jól használható az oktatásban, emellett szisztematikus áttekintést nyújt a fontosabb elméletekkel és alapfogalmakkal kapcsolatban – egyúttal azonban összekötötte a művet a később megjelent tudománytörténeti összefoglalással. Ami az *Entwurf* és a *Wissenschaftskunde* további kapcsolatát illeti, Eschenburg mindkét kiadványában nagy mértékben támaszkodott az esztétikai munkásságáról is ismert svájci wolffiánus filozófus és matematikus Johann Georg Sulzer (1720–1779) műveire.[35] A *Wissenschaftskunde*ban az elsődleges referenciát a *Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit* (innentől: *Kurzer Begriff*) kompendium harmadik kiadása (1772) képezte.[36]

Sulzer hatása a *Wissenschaftskunde* koncepciójában és szerkezeti kialakításában is érződött. A könyv nyolc fejezete a tudományokat osztályok szerint prezentálta.[37] Ezek között számos átfedés mutatkozott. A Sulzertől átvett klasszifikáció már az 1745-ös első megjelenés idején is szakítást jelentett a tudományok fejlődését és tökéletesedését családfákon (*Stammbaum*), rokonsági kapcsolatokon (*Verwandtschaft*) és leszármazáson (*Abstammung*) keresztül szemléltető – D'Alembert-en át egészen Linnéig visszavezethető – természettudományos

[33] Johann Joachim Eschenburg: *Entwurf einer Theorie und Literatur der schönen Wissenschaften*. Berlin – Stettin, Friedrich Nicolai, 1783. Eschenburg irodalom-, poétika-, filológia-, illetve esztétikatörténeti jelentőségéhez ld. *Johann Joachim Eschenburg und die Künste und Wissenschaften zwischen Aufklärung und Romantik*. Szerk. Cord-Friedrich Berghahn – Till Kinzel, Netzwerke und Kulturen des Wissens. Heidelberg, Winter Verlag, 2013.

[34] Vö. Eschenburg, i. m., 3; Roger Paulin: „Johann Joachim Eschenburg und die europäische Gelehrtenrepublik am Übergang vom 18. zum 19. Jahrhundert". *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 11. évf., 1. sz., 1986. 62–63.

[35] A sulzeri inspirációhoz ld. Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, V.

[36] Johann Georg Sulzer: *Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit, worin jeder nach seinem Innhalt, Nuzen und Vollkommenheit kürzlich beschrieben wird. Dritte ganz veränderte und sehr vermehrte Auflage*. Frankfurt und Leipzig, 1772.

[37] Követve az emberi képesség kifejlődésének felvilágosodás-kori felfogását Eschenburg is elsőként a nyelv kifejlődését tökéletesítő filológia tudományával kezdte kötetét. Ezt követően tért rá a történelemre, filozófiára, matematikára, fizikára, medicinára, a jogra és a teológiára. Eschenburg osztályozása egyúttal a sulzeri klasszifikáció revízióját adta. Ehhez ld. Melléklet 3.

rendszertannal.[38] Akárcsak Sulzer *Kurzer Begriff*je, Eschenburg *Wissenschaftskunde*ja is átfogó módon közelítette meg tárgyát. Az enciklopédia kortárs akadémiai értelmezése alapján így intencióiban enciklopédikus törekvésnek minősült. A distinkció a filozófiai rendszert közvetítő enciklopédia és a tudományokat enciklopédikus áttekintésben szemlélő történeti és pedagógiai munkák között már Sulzer szövegében is jelen volt.[39] Ennek továbbfejlesztéseként Eschenburgnál az enciklopédikus tekintet vizuális értelemben azonban már nem a tudásfa, hanem a tudományterületeket országokra és régiókra lebontó (tudás)térkép metaforájával kapcsolódott össze.[40]

A sulzeri inspiráció további kulcsfogalmát a természetes kapcsolódások (*natürliche Verbindungen*) felfejtése jelentette. Ennek átültetése a tudományterületek közötti interakciók értelmezését is befolyásolta.[41] Eschenburg könyve ebben a tekintetben is nem csupán a sulzeri tudományos demonstráció mechanikus átvételére, hanem vállaltan a koncepció továbbfejlesztésére törekedett.[42] Akárcsak a korabeli német tudományos enciklopédia-irodalomban, Eschenburgnál is a széles értelemben vett tudományosságot leíró *Gelehrsamkeit* fogalom jelentette a kiindulópontot.[43] A *Wissenschaftskunde*t Eschenburg a sulzeri szkeptikus hangnemmel szembehelyezkedő, de a valódi enciklopédikus tudomány részének tekintette. Az enciklopédikus tudás kívánatos és lehetséges megközelítését a következő módon definiálta:

> A' második, melly inkább böltseszmélkedő útja a Tudományok' esméretének [Wissenschaftskunde], foglalatoskodik a' minden Tudomány tartalma, és kiterjedése felett való visgálódásokkal, a' hozzá tartozandó részek' esméretével, a' benne foglalt jelesebb tudományos tételekkel, és a' benne követendő előadás – móddal; ezekkel öszveköttetik a' tudományok' nevezetesebb viszontagságainak, változásainak, és a hozzájok tartozandó nevezetesebb Irományoknak előadása, ‚s e'ben a' tulajdonképpen való tudományosság története a' segédszer. A' Tudományok' illy közönséges esmérete Tudományok' Encyclopaediájának, avagy inkább a' Tudomány-esméretre való bévezetésnek (Isagogica), és előre készítő tudománynak neveztethet. Ezen közönséges Tudományöszvességen (Encyclopaedia) kívül még

[38] Sulzer, i. m., 6–7. Linné *Systema naturae*-jában (1735) a klasszifikáció alapegységét az osztályok (*classis*) képezték, amelyek további négy alszintre bomlottak: rendek (*ordo*), családok (*familia*), nemek vagy nemzetségek (*genus*), végül a fajok (*species*).

[39] Érdemes továbbá azt is kiemelni, hogy Sulzernél már felerősödik az enciklopédikus vállalkozásokkal kapcsolatos negatív hang. Eszerint ugyan az enciklopédia valamennyi tudás és tudomány összességét jelenti, ennek egyetlen ember sem lehet birtokában. A tudományok művelését ambicionáló szerzőknek ezért inkább az egy-egy tudásterületre való szakosodást ajánlotta. Sulzer, i. m., 7.

[40] Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, 11. A probléma francia vonatkozásaihoz ld. Christiana Johanna Bischoff: „Die Karte des Wissens und die Stimme des Lehrers. Paradigmen der Subjektkonstitution in Eschenburgs Wissenschaftskunde". In: Berghahn – Kinzel, i. m., 57–58.

[41] Sulzer, i. m., 8.

[42] Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, V.

[43] A *Gelehrsamkeit* korabeli jelentéséhez ld. Johann Heinrich Zedler: *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschafften und Künste, welche bißhero durch menschlichen Verstand und Mißerfunden und verbessert worden*. Zehnter Band (G–Gl), Halle – Leipzig, Johann Heinrich Zedler, 1735. 725.

> más különösek is vagynak, mellyek tsak egy fő tudományhoz tartozandó oktatásokat foglalnak magokban.[44]

A kötet enciklopédikus célkitűzésével kapcsolatban Eschenburg további fogalmakat vezetett be. Míg az analitikus és szintetikus módszert Immanuel Kantnak *A tiszta ész kritikájá*ból, addig a rendszer vagy tudományrendszer (*System*, *Lehrgebäude*) terminust Étienne Bonnot de Condillac 1749-ben megjelent *Traité des systèmes* című művéből kölcsönözte.[45] A szerzőnek mind a módszerre, mind a tudományok rendszerére vonatkozó kiegészítései szorosan kötődtek az imént idézett fogalmi definícióhoz. Eszerint az enciklopédikus törekvéseket megvalósító *Wissenschaftskunde* filozófiai és történeti módszerekkel egyaránt releváns eredményekre juthat. Habár a szisztematikus áttekintés csak a filozófiai (analitikus-szintetikus) megközelítés révén megvalósítható, Eschenburg kifejezetten a történeti tárgyalásmód előnyei mellett érvelt.[46] Ebben Sulzer munkáján túl, amely még (wolffiánus) történeti alapokon vezette elő a *Gelehrsamkeit* fogalmát, további inspirációt jelentett számára a XVIII. század második felében egyre inkább tudománytörténeti szerepbe kerülő *historia litteraria* műfaja.[47] Frank Grunert szerint Eschenburg a *historia litteraria* eszköztárához való visszatéréssel Sulzer művének alapvető hiányosságát pótolta. Emellett az ún. „könyvtudományi kalauz" vagy bibliográfia bevezetésével nemcsak a tudományterületek közötti tájékozódást segítette elő, hanem a mű enciklopédikus orientációját is megőrizte.[48] Eschenburg a történeti megközelítést munkája tankönyv jellegével indokolta. Ahogy azt a kritikákra reagálva már a második kiadás előszavában elismerte, a számonkért filozófiai tárgyalásmód érvényesítésére teljesen más megközelítést kívánt volna.[49]

Ami a fordítói oldalt illeti, a Georgikonban nevelkedő, majd egy ideig gazdatiszti, nyelv- és házitanítói állást vállaló, végül pedig Pesten letelepedett fordító számára a legfőbb kihívást nem a szöveghű fordítás, hanem Eschenburg

[44] A szöveghelyet Lánghy István fordításában adtam meg. Ld. Lánghy, *Encyclopaedia*, 8–9. Vö. Eschenburg, *Wissenschaftskunde*, 9.

[45] Eschenburg, i. m., 4–5.

[46] Eschenburg, i. m., 14.

[47] Frank Grunert: „Kurzer Begriff statt langer Geschichte. Sulzers Kurzer Begriff aller Wissenschaften im Kontext der Historia literaria des 18 Jahrhunderts". In: *Johann Georg Sulzer (1720–1779) Aufklärung zwischen Christian Wolff und David Hume*. Szerk. Frank Grunert – Gideon Stiening, Berlin, Akademie Verlag, 2011. 233. Eschenburg a könyv egy korábbi szakaszában a tudománytörténeti tárgyalásmódra a *historia litterariá*val megegyező német *Literaturgeschichte* fogalmat használta. Vö. Eschenburg, i. m., 9.

[48] Grunert, i. m., 243–244. A *historia litteraria* bibliográfiai funkciójára felhívta a figyelmet Tüskés, i. m., 26.

[49] Eschenburg a filozófiai rendszeralkotáshoz a kantiánus filozófus, Wilhelm Traugott Krug tankönyvének megállapításait ajánlotta. Vö. Eschenburg, i. m., 11.

szofisztikált tudományos terminológiájának átültetése jelentette.[50] Lánghy mondataiban, még ha a magyar fogalomhasználat szorosan követte is Eschenburgét, egyértelműen az egyszerűsítésére törekedett. A fordító a német és a magyar terminológia közötti távolságot részben új magyar kifejezések létrehozásával, részben a szakszavak latin megfelelőinek feltüntetésével próbálta áthidalni. Az ezzel kapcsolatos nehézségekre a legjobb példát a történettudományról szóló második fejezet szolgáltatta.

A második fejezet jelentőségét kiemeli, hogy itt a szerző további érveket hozott fel saját koncepciójának alátámasztására. A fordító számára a legnagyobb nehézséget a tudományos irodalom (*Geschichte der Literatur* / tudományosság történetei) és a tudománytörténet (*Geschichte der Wissenschaften* / tudományoknak történetei) közötti distinkció adaptálása jelentette. Ennek során Lánghy a „tudományosság", „tudomány" szókapcsolat bevezetésével egy mai napig létező és használt fogalompárt alkalmazott. A német szakterminológiában már létező szemantikai távolság azonban csak korlátozottan bizonyult átültethetőnek. Ennek következtében a két fogalom közötti különbséget a fordító nem tudta a szöveg során konzekvens módon érvényesíteni. A korban nem példa nélküli módon, Lánghy a feloldást itt is a latin *terminus technicus*okhoz,[51] ennek részeként pedig a *historia litteraria* általánosabb fogalmához való visszatérésben látta.[52] Ennek köszönhetően a magyar fordításban az általánosabb jelentést hordozó „tudományosság története" és az attól elkülönülő specializált „tudományok története" jelentés közötti distinkció háttérbe került. A fordítás egyúttal azonban a *Wissenschaftskunde* mögötti intenciókra is hatással volt. A tudományosság és tudomány alapfogalmain túl Lánghy konzekvensen „tudományesméretként" beszélt a *Wissenschaftskunde* terminusról. Ahogyan azt Eschenburg a könyv több pontján is hangsúlyozta, művének tárgya a tudományok, nem pedig a tudományosság története. Lánghy megfogalmazásában – habár a „tudománytörténet" fogalom mindkét szöveghelyen megmaradt – a tudományismeretként értett *Wissenschaftskunde* továbbra is egy olyan vállalkozás benyomását keltette, amely az enciklopédikus tudományt a tágan értett tudományosság (*historia litteraria*) részének tekintette.[53]

[50] Lánghy (köz)írói karrierjének megalapozásaként kezdett külföldi és felvilágosító művek fordításaiba. Rövid életének csak utolsó szakaszában jutott el odáig, hogy érdeklődésének megfelelően a természettörténet, az ökonómia, az agrárium és az állattenyésztés témakörében publikáljon és szerkesszen újságot. Lánghy életútjához ld. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái, 1891–1914*. Short URL: https://shorturl.at/l0Nf1; URL: https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm (Hozzáférés: 2025. 12. 28.).

[51] Az olyan magyar terminusok mint „bontogatás-tudomány" / analityca, „villámtűz" / electricitas, „természet-fejtegetés" / kémia, „tsonttalanítás" / pathologia, „Meséstudomány" / Mythologia már a korabeli olvasó számára is értelmezési nehézségeket okozhatott. Vö. Lánghy, *Encyclopaedia*, 142, 297, 307–312, 338, 514. Erre éppen egy, a szerző Dahlberg-fordítását hirdető újságcikk hívta fel a figyelmet, mely szerint „A' fordítás végén némelly szokatlanabb magyar szavaknak deákos kitételei vannak, mellyek között sok jó van". *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 2. évf., 8. sz., 1828. (júl. 26.). 64.

[52] Vö. Eschenburg, i. m., 71–72; Lánghy, i. m., 102.

[53] Vö. Eschenburg, i. m., 8, 71–72; Lánghy, i. m., 9, 102.

Az imént felsorolt okokból kifolyólag végül kihasználatlan maradt a lehetőség, hogy Eschenburg „proto-tudománytörténete" a magyar szakterminológiában is értelmezhetővé váljon. Ezt leszámítva a fordításnak egyéb intellektuális tétjei is voltak. Lánghy a fordításhoz mellékelt bevezetőben két szöveghelyen reflektált saját fordítói felfogására.[54] A fordítás okát részben a könyv német könyvpiaci sikereivel, részben pedig saját patrióta önidentifikációjával magyarázta.[55] A fordítás további jellegzetességének tekinthető a bibliográfiai tételek látványos felduzzasztása. Habár ez részben az Eschenburg által megkezdett eljárás folytatásának tekinthető, a magyar változatban ez jobban befolyásolta a fejezetek közötti arányokat. A terjedelmi különbség így részben az új szakirodalmi tételekből, részben pedig a tipográfiából (sortáv, sor- és oldaltörés) adódott össze. Míg Lánghynál a bibliográfiai tételek bővítését az olvasóközönségnek való megfelelés és a kötet piaci értékének növelése is motiválta, addig Eschenburgnál a szakirodalom bővítésének éppen az edukációs szándék és a gyakorlati alkalmazás vetett gátat.[56]

Ami Lánghy művének fogadtatását illeti, a szerző saját maga által feladott hirdetésein kívül a fordítás gyakorlatilag észrevétlen maradt a korabeli hírlapirodalomban, arról sem kritika, sem pedig könyvismertetés nem készült.[57] Lánghy a munkája végén mind a 142 előfizetője nevét és foglalkozását közzétette. Ez alapján feltételezhető, hogy a szűkebb pesti irodalmi, tudományos és politikai nyilvánosság, valamint a támogatói kör szereplőin túl a mű eljutott ahhoz a vegyes olvasóközönséghez is, amelynek tagjai között egyaránt megtalálhatók voltak katonatisztek, alispánok, plébánosok, házitanítók, kertészek, táblabírók, diákok, könyvkötők, könyvárusok, orvosok, seborvosok, patikusok, földmérők, valamint fogadósok.[58] A fordítás korabeli hatásával a későbbi kutatás sem foglalkozott. Habár Gazda István az „Eschenburg-fordítás"-ról mint a korabeli pesti nyomdatermékek közkedvelt kézikönyvéről emlékezett meg,[59] biztosan csak annyi jelenthető ki, hogy neologizmusai révén Lánghy fordításait az 1834-ben

[54] Intenciói szerint egyrészt igyekezett a fordítást az eredeti szöveg szerint előadni. Másrészt, ami az új terminológiát (mesterszavakat) illeti, „ha tsak lehetséges volt, mindenkor a' dolog' természetéből kívántam meríteni a' szónak értelemhatározását, melly nékem legtermészetesebbnek látszik, és úgy tetszik, hogy minden elmefogható képzeteknek kifejezésére legalkalmatosabb mód." Lánghy, i. m., X, XVI.

[55] A fordító ezen a ponton a tudományok, mesterségek és szép literatúra művelésnek társadalom- és nyelvfejlesztő hatásával és a nemzet csinosodásával kapcsolatos késő felvilágosodás-kori álláspontra helyezkedett. Lánghy, i. m., XI–XV.

[56] Vö. Eschenburg, i. m., VI.

[57] A hirdetések kivétel nélkül Kultsár István újságjában, a *Hazai és Külföldi Tudósítások*ban jelentek meg. A hirdetések egyúttal a lapszerkesztővel közeli kapcsolatban lévő fordító további műveiről is beszámoltak. A hirdetéseket ld. *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 1. évf., 42. sz., 1827. (máj. 25.) 337; 1. évf., 47. sz., 1827. (jún. 13.); 2. évf., 28. sz., 1827. (okt. 6.); 2. évf., 30. sz., 1827. (okt. 13.) 239–240; 2. évf., 51–52. sz., 1827. (dec. 29.); 1. évf., 4. sz., 1828. (jan. 12.); 1. évf., 39. sz., 1828. (máj. 14.); 2. évf., 12. sz., 1828. (aug. 9.); 2. évf., 24. sz., 1828. (szept. 20.); 2. évf., 38. sz., 1828. (nov. 8.)

[58] Lánghy i. m., T. T. Előfizető Urak Nevei, a' kik ezen Munkát a közhaszonra megjelenni elősegítették, örök emlékezetre betűrend szerént feljegyezve.

[59] Gazda István: *Tudománytörténeti kalászok.* 3. köt., Budapest, Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, 2024. 102.

megjelent matematikai és filozófiai, valamint az 1845-ös tiszti műszótár is még hivatkozta.[60] Ezzel az enciklopédia-tankönyv a szélesebb olvasóközönséget elérő tudományos és populáris szótár- és lexikonirodalom részévé vált.

Lánghy fordításának tágabb intellektuális kontextusát az a szótár- és lexikonirodalom formálta, amely a XIX. század elejére megújult érdeklődéssel tekintett a magyar nyelvű enciklopédikus művek szerzőire és fordítóira. A tanulmány következő szakasza ennek a kontextusnak vázlatos rekonstrukciójára törekszik. Az elsődleges cél annak bemutatása lesz, hogy a korabeli kiadványok milyen szerepet szántak az enciklopédikus tudománynak a XIX. század eleji Magyarországon.

Enciklopédizmus és lexikonirodalom a XIX. század eleji Magyarországon

Retorikáját tekintve Lánghy 1828-as fordítása az 1780-as és 1790-es években kibontakozó nyelvművelő mozgalom érték- és gesztusrendszerét követte. A XVIII. század végére rögzülő legitimációs elv – mely értelmében szoros a kapcsolat a tudományos és irodalmi nyelvművelés, valamint a társadalom anyagi-erkölcsi fejlődése és finomodása között – a kontinuitás képzetét erősítette. Még ha ebben az értelemben Eschenburg tankönyve és Lánghy fordítása is a késő felvilágosodás szellemiségét közvetítette, a szerzőt és a fordítót számos különbség választotta el egymástól. Lánghy fordítása egy olyan periódusban született, amikorra már eldőlni látszott a kérdés, hogy a magyarországi tudományos kultúra főbb képviselői milyen szerepet szánnak az enciklopédikus műveknek a nemzeti tudományépítés folyamatában. Ebből a szempontból a különbséget tehát nem a francia háborúk cezúrájában, a felvilágosodás-kritika kibontakozásában vagy a nemzeti tudomány víziójában, hanem az enciklopédikus tudomány céljában és használatában érdemes keresni.

Ahogy arra Ulrich Dieser szócikke is felhívta a figyelmet, európai összehasonlításban a XIX. század elejére az általános enciklopédiák, a tudománytörténetekként működő *historia litterariá*k, illetve a szótár- és lexikonirodalom könyvpiaci versenyéből az utóbbi került ki győztesen.[61] A lexikonirodalom fejlődése azonban nem jelentette azt, hogy az enciklopédiák feleslegessé váltak volna. Széttartó hagyományaiból fakadóan az enciklopédia képes volt alkalmazkodni az új könyvpiaci elvárásokhoz. Magyarországi kontextusban egyrészt tehát a centralizált egyetemi közeg, a műfaji heterogenitás, másrészt pedig az erős szótárirodalmi hagyományok miatt maga a szótártörténeti kutatás sem tanúsított különösebb érdeklődést a kora XIX. századi enciklopédikus művek iránt.[62] Habár

[60] *Mathematikai Műszótár*. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1834. VI.; *Philosophiai Műszótár*. Közre bocsátja a' Magyar Tudós Társaság, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1834. VII, 58. *Közhasznú Műszótár és Egyházi Tiszti Írásmód*. Készítette Gyarmathy Chrys. János, Buda, Gyurián és Bagó, 1845. 158.

[61] Nagyobbrészt kantiánus hatásra az enciklopédia egészen a XX. századig megőrizte általános filozófiai rendszer- és tudásgyűjtemény jelentését. Dieser, i. m., 146–147.

[62] Vö. Thienemann Tivadar: „Német és magyar nyelvújító törekvések". In: *Német Philológiai Dolgozatok 1*. Szerk. Petz Gedeon és mások, Budapest, Pfeifer Ferdinánd, 1912. 3–62; Gáldi László: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.

a szűkebb magyarországi kutatásban ezzel együtt is megalapozottnak tekinthető az állítás, miszerint a XVIII. század második felében a szótár- és lexikonirodalom, valamint a *historia litteraria* is osztozik az enciklopédikus célkitűzésekben, jogosan merül fel a kérdés, hogy mégis miből fakadt a XIX. század eleji kortárs ráeszmélés az enciklopédikus művek jelentőségére.[63]

A válaszadáshoz egy könyvpiaci és egy tudománytörténeti folyamatot érdemes szem előtt tartani. Ami az elsőt illeti, Lánghy István fordítása közvetlenül már egy olyan megváltozott helyzetre reagált, amikorra a magyarországi könyvpiacon egyértelművé válik az igény egy magyar nyelvű enciklopédikus mű iránt. Az 1780–90-es évek németországi könyvpiaci folyamataihoz hasonlóan magyarországi kontextusban az 1800-as évekre mennyiségi növekedés tapasztalható azon publikációkkal kapcsolatban, amelyek címnegyedében az enciklopédia vagy annak magyar megfelelője (tudományok összessége) szerepelt.[64] A XIX. század eleji kiadványok között egyaránt található fordítás, kompiláció és saját publikáció. A folyamatot szimbolikus értelemben Apáczai Csere János (1625–1659) *Magyar encyclopaediá*jának 1803-as újrakiadása nyitotta meg.[65] Visszautalva a történeti előzményekre a „Magyar encyclopaedia" kifejezés innentől kezdve számos korabeli kiadványban feltűnt.[66] A sor további címekkel is folytatható. Ezek közül érdemes kiemelni a református lelkész Szőke Ferenc olvasókönyvét, a római katolikus pap és teológus Fejér György (1766–1851) kötetét és tanulmányait, a veszprémi kanonok Ruszek József (1779–1851) háromkötetes filozófiai (szak) enciklopédiáját, Bachich József (1765–1851) 1821-ben megjelent fordítását, illetve a sárospataki professzor Nyiry Istvánnak (1776–1838) Lánghy fordításával egy időben megjelent három kötetes tankönyvét.[67] A mögöttes motivációk

[63] Hasonlóképpen Kiss Margit tanulmánya is a XVIII. századi magyarországi fogalomhasználatra koncentrálva a szótárt a lexikon szinonimájának tekintette, míg az előbbit egységben kezelte az enciklopédiával. Vö. Margit Kiss: „Magyar Hírmondó and Dictionary Proposals". In: *Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820*. Szerk. Ágnes Dóbék – Gábor Mészáros – Gábor Vaderna, Budapest, reciti, 2019. 184.

[64] Az enciklopédia latin és magyar terminusainak feltüntetése egyúttal a latinos műveltségeszményről való leválás indikátorának is tekinthető. Ennek megfelelően Lánghy fordítása is a fogalom elfogadott magyar változatát vette át. Vö. Lánghy, i. m., 9.

[65] A kiadvány immáron az előszót is magyar fordításban közölte, mivel, ahogy a nyomdai szerkesztő fogalmazott, a latin nyelvet már „illetlennek" tartotta „illy tiszta Magyar könyvhez". Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia, az az: Tudománytárkönyv, avagy minden igaz és hasznos böltseségnek szép rendbe foglalása*. Győr, Streibig József, 1803. V.

[66] Lánghy István is ezzel a címmel hirdette saját fordítását a *Hazai ,s Külföldi Tudósítások* hasábjain. Vö. *Hazai ,s Külföldi Tudósítások*, 1. évf., 42. sz., 1827. (máj. 26.) 337.

[67] Szőke olvasókönyve a korban népszerű Georg Friedrich Seiler lutheránus teológus és főiskolai tanár *Allgemeines Lesebuch für den Bürger und Landmann* (1790) adaptációján alapult. Ld. Szőke Ferencz: *A' Tudományok rövid Summája. A' Kisebb Okosbéli Gyermekek Számára készített olvasni való könyv*. Első Kötés. Posony, Wéber Simon Péter, 1806; Fejér György: *Anthropologia vagy is az ember esmértetése*. Buda, Magyar Királyi Universitás, 1807; Fejér György: „A tudományok encyclopaediája rövid rajzolatban I–II". *Tudományos Gyűjtemény*, 2. évf., 1. sz., 1818. 3–38; 2. sz. 3–48; Ruszek József: *A filozofiának előljáró értekezései*,1–3. köt., Veszprém, Számmer Klára, 1812; Bachich József: *A legszükségesebb tudományoknak veleje, a' szép Tudományokat Kedvellőknek számokra*. Funke Német Originálissából magyarosíttatott, és némelly Tzikkelyeiben meg-bővíttetett 's magyaráztatott. Pozsony, Wéber Simon Péter és Fija, 1821; Nyiry István: *A tudományok öszvesége*, 1–3. köt., Sárospatak, Nádaskay András, 1829–31.

felfejtésekor a mennyiségi növekedésen túl legalább annyira fontosnak tekinthető az a kortárs felismerés, hogy Apáczainak az alstedti szisztémát közvetítő kora újkori művét leszámítva a XIX. századig nem állt rendelkezésre olyan magyar nyelvű enciklopédikus mű, amely a tudományok valamennyi területéről átfogó képet nyújtott volna. A „magyar enciklopédia" megteremtésének szándéka következésképp az összeurópai folyamatokkal való számvetésként és az erősödő nemzeti tudományépítésre történő reflexióként is értelmezhető. Miközben felhívta a figyelmet a historizálandó hagyományok töredékes jelenlétére, egyúttal az újabb tudományos tendenciák közvetítésének szükségét is hangsúlyozta.[68] A magyar enciklopédia körül kialakult viták korabeli kontextusa ennél szélesebb volt. Így egy átfogóbb vizsgálatnak a szógyűjtések és szótárirodalom XVIII. századi felfutását, a század végén kibontakozó nyelvpolitikai és nyelvművelő vitákat, a németországi piaci hatást, valamint a Magyar Tudós Társaság felállítását és a *Tudományos Gyűjtemény* megindulását egyaránt számításba kell vennie.

Ami a tudománytörténeti vonatkozásokat illeti, további fontos fejleménynek tekinthető az enciklopédia és szótárirodalom körüli módszertani viták felélénkülése. Ezen belül is egy párhuzamos jelenséget érdemes kiemelni. Egyrészt feltűnő, hogy műfaji értelemben a hivatkozott művek többsége olyan pedagógiai munkának tekinthető, amely igyekezett összekapcsolni a tudománytörténeti elbeszélés és az általános tájékozódás igényét az edukációs funkcióval. Ennek következtében akarva-akaratlanul transzparenssé tette a folyamatot, melynek során a *historia litteraria*-alapú tudományfelfogás általános tudománytörténetté alakult. Másodsorban, a történeti tárgyalásmódot követő kiadványokban és tanulmányokban is gyakran reflektált kérdéssé vált a sokszor széttartó eredményeket produkáló szótárirodalmi törekvések egységes mederben tartása és tudományos rendszerbe foglalása.[69] Utóbbi megközelítésben a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain kibontakozó vita további szempontokat kínál a korabeli enciklopédikus irodalom tudománytörténeti fejlődésével kapcsolatban.

Ezek közül érdemes kiemelni, hogy miközben a tudományos rendszerépítés kontextusát a magyarországi nyelvpolitikai viták alakítják ki, a célkitűzés fő eszmei referenciáját a kantiánus és posztkantiánus kritika reminiszcenciái dominálják. Az elképzelés, hogy a „magyar enciklopédiát" egy filozófiai-tudományos rendszerre kell alapozni az implikációk terén már jelen volt Fejér Györgynek a kantiánus és hegeliánus rendszert közvetítő tanulmányában, Balogh Sámuelnek a Schelling „őstudás" fogalmára épülő spekulatív rendszerelméletében, illetve Almási Balogh Pálnak az egész vitát összefoglaló „literaria históriás", egyúttal már

[68] Ld. Balogh Sámuel diagnózisát. Balogh Sámuel: „Methodológiai próbatétel. Rövid Elő-értések". *Tudományos Gyűjtemény*, 9. évf., 9. sz., 1825. 74–75.

[69] A célkitűzés, hogy a *historia litteraria* gyűjteményes, történeti tárgyalásmódjára épülő enciklopédikus tudománytörténet reflexió alá vonja a nyelvpolitikai és nyelvújító viták eredményeit, szó szerint megtalálható volt Nyiry István munkájának bevezetőjében. Ld. Nyiry, i. m., 3–5.

filozófiatörténeti perspektívákat is mozgató pályamunkájában.[70] Az eredeti hegeli és schellingi intenciókhoz igazodva a magyarországi szerzők is azt az elképzelést fogalmazták meg, hogy a filozófiai rendszer alapjaira építkezve megmutathatóvá válnak majd a tudományágak közötti kapcsolódások. Az összefüggéseket pedig egy kar vagy egy nagyobb – módszertanilag megalapozott – „tudáskör" egységében lehet szemléltetni. Ahogy az tudható, az enciklopédikus tudomány- és filozófiatörténetnek ez a megközelítése a végeredményt tekintve azonban éppen ellentétes módon nem a tudományok egységes rendszerének létrehozását, hanem a bölcsészet- és természettudományok elválását segítette elő.[71]

A tudományos rendszerépítés és a tudománytörténeti összefoglalás kettős célkitűzésének összeegyeztetése a gyakorlatban sokszor konfliktusba került egymással. Ennek a feltételrendszernek valójában Lánghy István fordítása is csak részlegesen tudott megfelelni. A tudományos rendszer szempontjából mind a *Wissenschaftskunde*, mind az *Encyclopaedia* az egyetemi oktatás elvárásaihoz igazodva a *historia litteraria*-alapú tudománytörténet osztályozását közvetítette. Még ha el is ismerte a kantianizmus tekintélyét, nem állított fel új tudományos klasszifikációt. Szigorú értelemben a kantiánus tudományfelfogás így csak a filozófia tudományát tárgyaló harmadik fejezetben érvényesülhetett.[72] A korban egyre intenzívebbé váló nyelvpolitikai vitákhoz – a terminológiai kérdések és két intervenció kivételével – azonban Lánghy fordítása már nem szólt hozzá.[73]

Konklúzió: tudománytörténetek és a felvilágosodás vége Magyarországon

A felvilágosodás kommunikációs eszköztárának kimerülése nem kizárólagos kontextusát jelentette az enciklopédikus irodalom átalakulásának és további fejlődésének.[74] Ebben az értelemben a magyar nyelvű enciklopédiák könyvpiaci megjelenése fontos – még ha nem is egyedüli – indikátorát képezte a felvilágosodás utáni folyamatoknak. A magyarországi vonatkozásokra tekintettel a

[70] Vö. Fejér, *A tudományok enciklopédiája*, 1–2. köt; Balogh, i. m.; Almási Balogh Pál: „Felelete ezen kérdésre: […] Tudományos mivelödésünk története idöszakonként mit terjeszt elénkbe a' philosophia állapotja iránt; és tekintvén a' philosophiát, miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némelly nemzeteknél?" In: *Philosophiai Pályamunkák*. Kiadja a' Magyar Tudós Társaság, 1. köt., Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1835. 1–199.

[71] Schneider, *Die Erfindung des allgemeinen Wissens*, 86.

[72] Eschenburg, i. m., 94–315; Lánghy, i. m., 131–190.

[73] A fordító első közbeavatkozása a nyelvek eredetét tárgyaló filológia-tudomány fejezetben volt olvasható. Itt Lánghy Gyarmathi Sámuel eredményeire hivatkozva egy teljes oldalnyi jegyzetben hívta fel az olvasó figyelmét Eschenburg tévedésére, amikor a német szerző a lapp és a magyar nyelvet a szláv nyelvcsaláddal hozta összefüggésbe, és nem vette figyelembe a magyar *idioma incomparabile* karakterét, a keleti leszármazást, valamint a finn és lapp nyelvekkel való szorosabb rokonságot. Lánghy, i. m., 45–46. Lánghy második fordítói megjegyzését a jogtudományokat tárgyaló hetedik fejezethez fűzte. Itt mindössze egy rövid nyomatékosításról volt szó, melyben a fordító felhívta az olvasó figyelmét, hogy véletlenül se keverje össze a német birodalmi jogtörténetet az attól gyökeresen különböző magyar közjogéval. Lánghy, i. m., 459.

[74] A XIX. század eleji újabb tendenciák között érdemes kiemelni a *Konversationslexikon*ok terjedését. A műfajhoz ld. Schneider, i. m., 96; Dieser, i. m., 146. A magyarországi vonatkozásokhoz ld. Tóth Orsolya: „A Conversations–Lexikon-i pör és az írásos hagyomány". In: *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Szerk. Takáts József, Budapest, Kijárat Kiadó, 2000. 89–100.

felvilágosodás legitimációs erejére támaszkodó enciklopédia-szerzők, fordítók és kompilátorok – engedelmeskedve a kiadói és könyvpiaci elvárásoknak – a XIX. század első és második évtizedében kezdték el műveiket a lexikonok és szótárak igényeihez igazítani. Ezzel az általános enciklopédia a szakszótárak és általános tudást közvetítő lexikonok kiegészítő irodalmává vált. A hangsúlyeltolódás tudományelméleti szempontból is megalapozottnak tekinthető. Az általános tudományrendszert legitimáló elvi és elméleti elvárások a gyakorlatban sokszor nem voltak megvalósíthatók. Összeegyeztetésüket a szótár- és lexikonirodalom, valamint a *historia litteraria*-alapú tudománytörténetek praktikus célkitűzéseivel pedig számos tényező gátolta. Mindemellett arról sem szabad megfeledkezni, hogy miközben eszmei inspirációit tekintve egy összeurópai átrendeződésről van szó, magyarországi kontextusban az enciklopédikus tudomány ideája a XVIII. század második felétől a nyelv- és szótárirodalommal összekapcsolódó nyelvpolitikai törekvésekkel fonódott össze.[75] A műfajtörténet felől nézve az általános enciklopédiának így csak korlátozott lehetősége nyílt arra, hogy a nyelvművelés tudománypolitikai programjától elkülönülve találja meg helyét az éppen nemzeti *literariá*kra bomló magyarországi könyvpiacon. A korszakban az általános enciklopédia ígérete ezzel együtt sem veszett feledésbe. Reflektálva a nemzeti tudományépítés előtt álló kihívásokra a XIX. század során további vállalkozásokat inspirált.[76]

Független kutató
bokiti@gmail.com

[75] Ezt a Magyar Tudós Társaság küldetéslevele és a később kiépült akadémiai intézményi struktúra is jól szimbolizálta.

[76] Ezek közül érdemes kiemelni Vállas Antal (1809–1869) hétkötetes torzóban maradt *Nemzeti encyclopaediá*ját (1848), amely – az általános enciklopédia és a szaklexikon összeolvasztásával – kísérelte meg Magyarország és Erdély teljes statisztikai (állami, földrajzi, történeti) feldolgozását.

Mellékletek

1. A' Tudományok esméretére tanító könyv. Talprajzolat a' tudományok' öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János [...] német nyelven készíttetett harmadik kiadása szerént magyarúl közli Lánghy István. Pest, Petrótzai Trattner Mátyás, 1827.

URL: https://books.google.hu/books?id=2iVUAAAAcAAJ&pg=PP7&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Hozzáférés: 2025. 12. 28.)

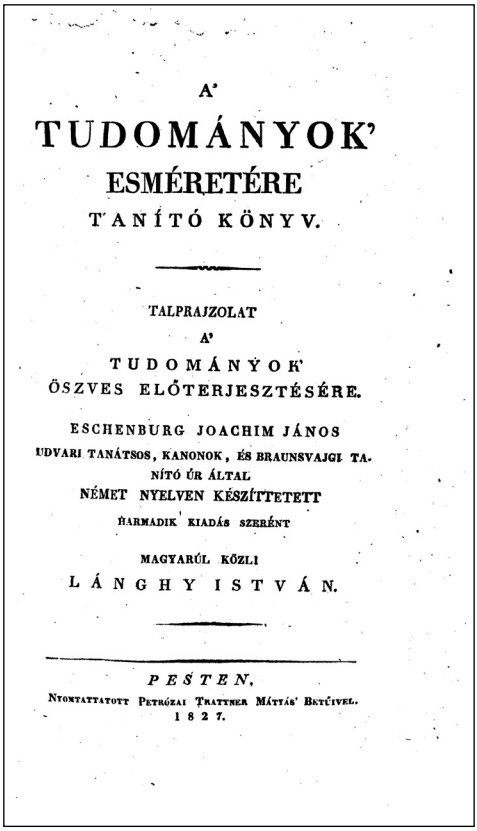

A'

TUDOMÁNYOK'

ESMÉRETÉRE

TANÍTÓ KÖNYV.

TALPRAJZOLAT

A'

TUDOMÁNYOK'

ÖSZVES ELŐTERJESZTÉSÉRE.

ESCHENBURG JOACHIM JÁNOS

UDVARI TANÁTSOS, KANONOK, ÉS BRAUNSVAJGI TANÍTÓ ÚR ÁLTAL

NÉMET NYELVEN KÉSZÍTTETETT

HARMADIK KIADÁS SZERÉNT

MAGYARÚL KÖZLI

LÁNGHY ISTVÁN.

PESTEN,

Nyomtattatott Petrótzai Trattner Mátyás' Betűivel.

1827.

2. Encyclopaedia vagy a' Tudományok esméretére tanító könyv. Talprajzolat a' tudományok' öszves előterjesztésére. Eschenburg Joachim János [...] német nyelven készíttetett harmadik kiadása szerént magyarúl közli Lánghy István. Pest, Petrótzai Trattner J. M. és Károlyi István, 1828.

URL: https://books.google.hu/books?id=BzczAQAAMAAJ&pg=PP5&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false (Hozzáférés: 2025. 12. 28.)

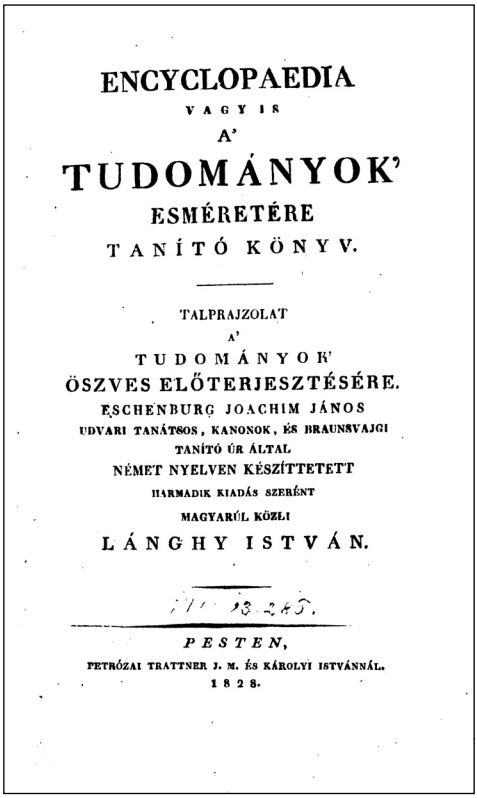

ENCYCLOPAEDIA

VAGY IS

A'

TUDOMÁNYOK'

ESMÉRETÉRE

TANÍTÓ KÖNYV.

TALPRAJZOLAT

A'

TUDOMÁNYOK'

ÖSZVES ELŐTERJESZTÉSÉRE.

ESCHENBURG JOACHIM JÁNOS

UDVARI TANÁTSOS, KANONOK, ÉS BRAUNSVAJGI

TANÍTÓ ÚR ÁLTAL

NÉMET NYELVEN KÉSZÍTTETETT

HARMADIK KIADÁS SZERÉNT

MAGYARÚL KÖZLI

LÁNGHY ISTVÁN.

PESTEN,

PETRÓZAI TRATTNER J. M. ÉS KÁROLYI ISTVÁNNÁL.

1828.

3. A tudományok osztályok szerinti klasszifikációja Johann Georg Sulzer, Johann Joachim Eschenburg és Lánghy István műveiben

Forrás: „Enciklopédia magyar nyelven? Késő felvilágosodás és enciklopédizmus Lánghy István Eschenburg-fordításában (1827/1828)" (Elhangzott: 2025. 05. 16., Szeged)

J. G. Sulzer, Kurzer Begriff aller Wissenschaften und andern Theile der Gelehrsamkeit	J. J. Eschenburg, Lehrbuch der Wissenschaftskunde, ein Grundriß encyklopädischer Vorlesungen				Lánghy I. (ford.), Encyclopaedia, vagy is a tudományok esméretére tanitó könyv
1772 (3te)	**1792 (1te)**	**1800 (2te)**	**1809 (3te)**	**1813 (3te)**	**1828 (2-dik)**
Einleitung 5–9. (S. 5)	Vorläufige Begriffe 3–11. (S. 9)	Einleitung 3–14. (S. 12)	3–14. (S. 12)	3–15 (S. 13)	Bévezető 1–14. (15 old.)
I. Die Philologie 9–23. (S. 15)	I. Philologische Wissenschaften 14–38. (S. 25)	15–45. (S. 31)	15–45. (S. 31)	16–51. (S. 36)	I. A' Nyelv-tudományok (Scientiae Philologicae) 15–58. (44 old.)
II. Von der Historie 24–54. (S. 31)	II. Historische Wissenschaften 39–91. (S. 53)	46–95. (S. 50)	46–93. (S. 48.)	52–105. (S. 54)	II. Történet-tudományok 59–130. (72 old.)
III. Die Künste 54–73. (S. 20)	III. Philosophische Wissenschaften 92–135. (S. 44)	96–138. (S. 43)	94–135. (S. 42)	106–150. (S. 45)	III. Böltseszmélkedés-tudomány (Scientiae Philosophicae) 131–190. (60 old.)
IV. Die Mathematik 74–106 (S. 33)	IV. Mathematische Wissenschaften 136–168. (S. 33)	139–173. (S. 35)	136–169. (S. 34)	151–187. (S. 37)	IV. Mekkoraság-tudományok (Scientiae Mathematicae) 191–240. (50 old.)
V. Die Physik 107–139. (S. 33)	V. Physische Wissenschaften 169–216. (S. 48)	V. Natur-Wissenschaften 174–232. (S. 59)	170–230. (S. 61)	188–256. (S. 69)	V. Természet-tudományok (Scientiae Naturae) 241–328. (88 old.)
VI. Die Philosophie 139–188. (S. 50.)	VI. Medicinische Wissenschaften 217–254. (S. 38)	VI. Arznei - Wissenschaften 233–273. (S. 41)	231–270. (S. 40)	257–299. (S. 43)	VI. Orvosi-tudományok (Scientiae Medicae) 329–394. (66 old.)
VII. Die Rechtsgelehrsamkeit 189–211. (S. 23)	VII. Jurisitische Wissenschaften 255–302. (S. 48)	VII. Rechtswissenschaften 274–322. (S. 49)	271–319. (S. 49)	300–351. (S. 52)	VII. Törvény-tudományok (Scientiae Juridicae) 395–460. (66 old.)
VIII. Die Theologie 212–240. (S. 29)	VIII. Theologische Wissenschaften 303–338. (S. 36)	323–360. (S. 38)	320–360. (S. 41)	352–392. (S. 41)	VIII. Isten-tudományok (Scientiae Theologicae) 461–516. (56 old.)
240.	vi + 354.	x + 366.	xxvi + 366.	xxiv + 398.	xxii + 516.

Gausz Ildikó

A latin nyelv szerepének újraértelmezése a XVIII. században – a Collège szócikktől a tágabb vitáig

ORCID: 0009-0001-0726-7627

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.11

Nous analysons la redéfinition du rôle de la langue latine au XVIIIe siècle à partir de l'étude de Collège de D'Alembert dans l'*Encyclopédie*. Nous montrons que l'ouvrage ne rejette pas le latin en bloc, mais distingue son usage scientifique, encore nécessaire à la communication savante européenne, de son enseignement traditionnel dans les collèges, jugé formaliste et conservateur. À travers la critique des méthodes pédagogiques, nous mettons en évidence que l'*Encyclopédie* inscrit la question du latin dans une réforme plus large de l'éducation, orientée vers l'utilité, l'expérience et l'autonomie intellectuelle. Le débat trouve son point culminant dans l'Affaire Tolomas, qui révèle que la querelle linguistique constitue également une lutte de pouvoir autour de la définition du savoir et de l'autorité culturelle.

Mots-clés: article Collège, Compagnie de Jésus, D'Alembert, langue latine

Kulcsszavak: Collège szócikk, D'Alembert, jezsuita rend, latin nyelv

Bevezetés

A XVII–XVIII. század folyamán a latin nyelv státusza és funkciói alapvető átalakuláson mentek keresztül. Míg a XV. századi humanisták világképében a latin egy meghatározott szellemi horizont hordozója és közvetítője volt, addig a XVII. század közepének *theatrum mundi*-ja, majd a felvilágosodás racionalizmusa már merőben eltérő módon viszonyult a tudáshoz és annak nyelvéhez. A latin nyelvhasználat változásai híven tükrözik azt a folyamatot, amely a vallási ortodoxia és az abszolutizmus barokk világából a polgári felvilágosodás felé vezetett. A fordulat néhány évtized alatt átalakította Európa szellemi életét, és a XVII. század második felében született tudósokra már szükségszerűen hatással volt az új gondolkodásmód. Ebben a közegben fokozatosan háttérbe szorult a latin nyelvű eposz és a harcos uralkodók dicsőségére írt panegyrika,[1] a vallási hév és az obskurantizmus lassan, de tartósan veszített korábbi erejéből, és a költészet hangja is megváltozott. A humanisták egyre gyakrabban választották a francia vagy más anyanyelvi kifejezésformákat, amikor uralkodóikat vagy mecénásaikat ünnepelték, ami jól tükrözi azt a kulturális elmozdulást, amelyet a felvilágosodás hozott az európai gondolkodásba.

[1] Hans Helander: „The Roles of Latin in Early Modern Europe". *L'annuaire du Collège de France*, 111. 2012. 886.

Mindez azonban nem a latin nyelv és a hozzá kapcsolódó műfajok eltűnését jelentette, hanem elsősorban azok normatív és kulturális státuszának átalakulását. A nyelv visszaszorulása ellenére jelenléte mennyiségileg továbbra is meghatározó maradt: az európai tudományos közlemények kritikai gyűjteményében[2] 1728 és 1740 között a publikációk mintegy 31%-a még ezen a nyelven íródott,[3] és az egyetemi disszertációk Európa-szerte egészen a XIX. század elejéig őrizték a latin nyelvűséget. A tudósok nem csupán az elméleti traktátusokban ragaszkodtak a nyelvhez, hanem a korszakban továbbra is születtek latin nyelvű eposzok és panegyrikák. Ez az ünnepélyes hangvételű irodalom, gyakran az augustusi mintákat, Vergiliust vagy Horatiust követve, az uralkodókat az „igaz hit" védelmezőiként dicsőítette. A latin szerepe és a tudományban való használatának átalakulása mindeközben élénk vitákat váltott ki, neves tudósok egész sora foglalkozott a kérdéssel, és a téma az egész *respublica litteraria* érdeklődését felkeltette.

A latintanítás kritikája

A latin nyelv tanítását már a XVII. század végén és a XVIII. század elején is jelentős bírálatok érték, és az 1740-es évektől ezek a kritikák tovább erősödtek. A korabeli reflexiókat jól összefoglalják Nonney de Fontenai 1746-ban megfogalmazott megállapításai:

> Távol áll tőlem, hogy lebecsüljem a latint, hiszen azok, akik nagyra értékelik, túlságosan is sokan vannak ahhoz, hogy ne bánjunk vele óvatosan; csak ne feledjük, hogy nyolc-tíz évig tart egy olyan nyelv tanítása, amelyet a gyermekek nemigen akarnak megtanulni, megterhelő elfoglaltságot jelent, amely a legtöbb gyermeket egész életére távol tartja a tanulástól és az olvasástól.[4]

Különösen gyakori panasz volt, hogy a latin nyelvet nem megfelelő módszerekkel tanítják, és túlságosan nagy helyet foglal el a tantervben. Sokan úgy látták, ez akadályozza a gyermekeket abban, hogy más tantárgyak elsajátítására is elegendő idejük maradjon. Joseph de Jouvancy jezsuita atya *Ratio studiorum* című művében mindösszesen egyetlen oldalt szánt a francia nyelvnek, vagyis továbbra is ahhoz a tantervi rendhez igazodott, amelyben a nemzeti nyelv még nem kapott hangsúlyos szerepet.[5] Charles Rollin, a Collège de France és a Collège de Beauvais egykori igazgató-tanára, később a párizsi egyetem rektora, ezzel szemben viszont éppen arra hívta fel a figyelmet, hogy a francia nem szerepel önálló

[2] *Bibliothèque raisonnée des ouvrages des savans de l'Europe*. I–XXVI. köt., Amsterdam, chez les Wetsteins & Smith, 1728–1741.

[3] Bruno Lagarrigue: *Un temple de la culture européenne (1728–1753). L'histoire externe de la Bibliothèque des ouvrages des savants de l'Europe*. Nijmegen, s. n., 1993. 202.

[4] Claude de Nonney de Fontenai: *Lettres sur l'éducation des princes avec une lettre de Milton, où il propose une nouvelle manière d'élever la jeunesse d'Angleterre*. Edimbourg, John True-Man, 1746. 86–87.

[5] *Ratio studiorum* [version de 1599]. Kiad. Adrien Demoustier – Dominique Julia, ford. Léone Albrieux – Dolorès Pralon-Julia, Paris, Belin, 1997. 248.

tanítási tárgyként. Véleménye szerint éppen ez az oka annak, hogy a „fiatalok mindig idegenek maradnak a saját hazájukban".[6]

A kollégiumok oktatása a XVIII. század elején még alig mutatott nyitottságot az új pedagógiai és nyelvi reformtörekvések iránt.[7] A tanulók latinul tanultak olvasni olyan műveket, amelyek jelentését nem értették, miközben az oktatás szinte kizárólag a latin retorikára és a skolasztikus filozófiára korlátozódott. A természettudományok, a történelem és a mindennapi életre vonatkozó etikai tanítás alig kapott helyet, különösen nem a francia nyelven folytatott oktatásban. Ebben a helyzetben egyre több író sürgette az ókori szerzők francia fordításban való olvasását, mivel azok stabil hivatkozási pontként szolgáltak, amikor a kortárs francia irodalomhoz való viszony még kialakulatlan volt. Emellett sokan úgy vélték, hogy a diákoknak anyanyelvükön kellene fogalmazniuk, mert csak így tehetnek szert valódi francia nyelvtudásra. A latin tanulásával kapcsolatban mindinkább az a felfogás került előtérbe, hogy – akárcsak a francia esetében – nem egyetlen rögzült módszer létezik. Az új megközelítésben a hangsúly előbb a szövegekkel való munkára helyeződött, majd az ismétlődő fordítási gyakorlatokra, végül pedig új eljárások kipróbálására. E szemlélet konkrét reformjavaslatokban is megjelent: egyre gyakrabban vetődött fel, hogy a tanulók inkább fordításokat végezzenek, ne idegen nyelvű fogalmazásokat, és hogy a nyelvtankönyveket is át kell dolgozni, egyszerűbbé kell tenni. Az efféle elképzelések a párizsi Egyetem kollégiumaiban is fokozatosan teret nyertek, miután Charles Rollin 1726 és 1728 között nyíltan a reformok mellé állt. A kérdéskör körül élénk vita bontakozott ki, amely túlmutatott a latin nyelv tanításának szűkebb didaktikai kérdésein. A XVIII. század folyamán a nevelés egészének újragondolása került előtérbe, még ha ezt később gyakran hajlamosak voltak pusztán a Rousseau-hoz kapcsolódó divatjelenségként értelmezni. Valójában azonban az oktatás problémáinak átgondolása végigkísérte a felvilágosodás teljes évszázadát, és az elvek, valamint a módszerek átalakítása olyan elképzelésekhez vezetett, amelyek csak a XIX. század során váltak a gyakorlat részévé.

Párizs különösen jól mutatja az intézményi sokféleséget és az ebből fakadó feszültségeket. A városban – Pierre Clarac megállapítása szerint – 1762 előtt nem kevesebb mint 38 jezsuita kollégium működött,[8] amelyek a kollégiumi oktatás meghatározó intézményi keretét adták. E domináns jelenlét mellett azonban más iskolák is léteztek, amelyek közül néhány közvetlenül az Université de Paris fennhatósága alá tartozott, és eltérő szellemi irányultságot képviselt. Ezekről az egyetemi kollégiumokról D'Alembert kedvezőbben nyilatkozott. Nagy tisztelettel emlékezett vissza például a Collège des Quatre Nations tanáraira,[9] amely a

[6] Charles Rollin: *De la manière d'enseigner et d'étudier les belles-lettres par rapport à l'esprit et au cœur*. 2. könyv, 1. fej., Paris, J. Estienne, 1726.

[7] Erről részletesen ír: Daniel Mornet: *Les Origines intellectuelles de la Révolution française (1715–1787)*. Paris, Tallandier, 2010. 323–346.

[8] Pierre Clarac: „L'*Encyclopédie* et les Problèmes d'Education". *Annales de l'Université de Paris*, 22. évf., különszám 1. sz., 1952. 213–240.

[9] Jean Le Rond D'Alembert: „Collège" (szócikk). In: *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Paris, Briasson, 1753, 3. köt., 636a.

janzenizmus egyik fontos központjának számított.[10] Párizsban tehát, akárcsak Franciaország más vidékein, a jezsuiták nem rendelkeztek az oktatás kizárólagos jogával, bármennyire is uralkodó volt az ezzel ellentétes vélekedés.[11] A kollégiumi oktatás sokféleségét Morange és Chassaing így jellemezte: „annyi különböző gyakorlat létezett, ahány iskola".[12] A jezsuiták intézményein belül is gyakran nagy volt a különbség az elméleti elvek és a mindennapi megvalósítás között: „A jezsuita pedagógia megértése csak akkor lehetséges, ha világosan elválasztjuk a *Ratio Studiorum* szóhasználatát attól a szellemiségtől, amelyből megszületett."[13] A század nevelésről szóló vitája azonban nem pusztán oktatási kérdés volt, hanem egyre inkább ideológiai természetűvé vált. A jezsuita tanrend bírálata sokak szemében az egyházi befolyás és a vallási ortodoxia elleni tiltakozást is kifejezte.

A korszak haladó pedagógusai közé tartozó janzenista Port-Royal iskolák és az oratoriánusok is csak óvatos újításokra vállalkoztak, hiszen lényegében annyit tettek, hogy a latin túlsúlyát részben mérsékelték, nagyobb hangsúlyt adtak a matematikának és a történelemnek, az utóbbit ráadásul már franciául tanították. Fontosnak tartották, hogy a gyermek a francia nyelven keresztül kezdje el a latin tanulását,[14] és a kezdeti franciáról latinra fordítás után a későbbiekben latinról franciára irányuló gyakorlatokkal mélyítse el a tudását. Mindezek ellenére a francia nyelv, a történelem, a természettudomány alapjai és az idegen nyelvek tanulása továbbra is háttérbe szorultak, ezekért a tárgyakért nem járt tanulmányi jutalomdíj.[15] A kollégiumok a tanárok minden érve ellenére zárva maradtak a megújulás előtt.[16] Még 1750–1760 között is alig történt változás, jóllehet a felvilágosult gondolkodók egyre hangosabban fogalmazták meg kritikáikat. A latin továbbra is meghatározta a tanórák világát, és a képzés súlypontját változatlanul az a gyakorlat adta, hogy a tanulók francia szövegeket ültettek át latinra prózában és versben egyaránt. Bár az oktatás keretei hosszú ideig tartották magukat, lassan mégis körvonalazódott az a felismerés, hogy sürgősen olyan nevelési szemléletre lenne szükség, amely nem csupán az uralkodás művészetére készít fel, hanem a művelt tétlenséggel (*otium cum litteris*) szemben több valódi haszonnal jár és nem kizárólag a múlt felé tekint. Akadtak olyanok is, akik szerint

[10] „Ezért tehát, ezekben a közoktatásról szóló gondolatokban, eszem ágában sincs kigúnyolni azokat, akik tanítanak; ezek az érzések nagyon távol állnának attól a hálától, amelyet tanítóim iránt nyilvánosan is megvallok." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636a.

[11] François de Dainville: „Effectifs des collèges et scolarité aux XVIIe et XVIIIe siècles dans le Nord-Est de la France". *Population Bulletin*, 10. évf., 3. sz., 1955. 466.

[12] Jean Morange – Jean-François Chassaing: *Le Mouvement de Réforme de l'Enseignement en France, 1760–1798*. Paris, Presses universitaires de France, 1974. 72. Az *Enciklopédia* kiadása tizennégy évig tartott, s ez a hosszú időtartam – a közben bekövetkező intézményi és politikai változásokkal együtt – a szócikkek nyelvében és időviszonyaiban is visszatükröződik. Erről tanúskodnak a D'Alembert által a Collège szócikkben (1753) használt jelen idők, valamint a Diderot által a Jésuite szócikkben és Jaucourt által az Unigenitus szócikkben (1765) használt múlt idők.

[13] François Charmot: *La Pédagogie des Jésuites: ses principes, son actualité*. Paris, Éditions Spes, 1951. 9.

[14] *Nouvelle méthode de messieurs de Port-Royal pour apprendre facilement la langue latine contenant les règles des genres, des déclinaisons*. Kiad. Claude Lancelot – Antoine Arnauld – Pierre Nicole, Paris, Vve Mabre-Cramoisy, 1696.

[15] Mornet, i. m., 173.

[16] Mornet, i. m., 63.

eljött az idő, hogy az oktatás indokolatlanul fenntartott egyházi és szerzetesi kiváltságát megszüntessék.

D'Alembert előszava az *Enciklopédiá*hoz

A latin nyelvtan történetével és leírásával foglalkozó kutató számára az *Enciklopédia* kivételes jelentőségű forrás. Egyrészt azért, mert a felvilágosodás kori Franciaország egyik legjelentősebb latin nyelvtanát közli, másrészt azért, mert ezt nem egy terjedelmes és nehezen hozzáférhető kötetben teszi közzé, hanem a nyelvnek szentelt szócikkek sorában. Így nem lezárt és mozdulatlan rendszerként áll előttünk, hanem olyan gondolkodás eredményeként, amely kötetről kötetre felméri saját tévedéseit vagy hiányait, majd megpróbálja kijavítani ezeket. Ez a folyamatos önreflexió teszi a művet különösen értékessé, mert a latin nyelv tanítását élő folyamatként jeleníti meg. Miközben azonban az *Enciklopédia* a latin nyelvet nagy alapossággal és tisztelettel tárgyalja, elmozdul annak hagyományos, megkérdőjelezhetetlen tekintélyétől. A XVIII. század közepén a latin nyelv használatáról szóló viták már az európai tudományosság tágabb kérdéseivé váltak, és szükségessé tették az állásfoglalást. Az *Enciklopédia* első kiadásának előszava, amely 1751-ben látott napvilágot, az új szemlélet egyik legmarkánsabb megnyilvánulása lett. Ezzel az állásfoglalással D'Alembert kockázatot vállalt, hiszen az *Enciklopédia* szerzőit és magát a művet amúgy is heves támadások érték.[17] Az „Elöljáró beszédet" vallástalansággal vádolták, és a kritikák súlyát mutatja, hogy D'Alembert néhány hónappal később külön „figyelmeztetést" fűzött a III. kötethez,[18] hogy megvédje saját érveit. A gondolatok, amelyeket ekkor megfogalmazott, gyorsan elterjedtek Európa tudós köreiben, és maradandó hatást gyakoroltak a filológiai kutatások történetére.

Nem véletlen tehát, hogy a latin nyelv szerepe az *Enciklopédia* előszavában is központi helyet kapott, státuszát mint a tudományos tudás egykori közvetítőjét és mint az irodalmi alkotás régi eszközét tárgyalja D'Alembert. Ez többek között abban a véleményben érhető tetten, miszerint a latin nyelvű versek és panegyrikák írása anakronisztikus, mivel e műfajok végleg elvesztették korábbi jelentőségüket. Ugyanakkor úgy véli, hogy a latin továbbra is alkalmas lehet a tudományok közös nyelvének, ezért világos határt húz az irodalmi latin és a tudományos szaknyelvek között. Külön figyelmet fordít azokra a tulajdonságokra, amelyeket főként a klasszikus nyelvi ideál követői a latinhoz és vele együtt a göröghöz kötöttek. Szándékosan éles hangon indít, tudatos retorikai támadással azok ellen, akik maradéktalanul rajongtak az antik nyelvek vélt tökéletességéért. Úgy írja le őket, mint akik válogatás nélkül átvették az ókori szerzők örökségét, fordították és kommentálták műveiket, majd kritikátlan tisztelettel fordultak

[17] Alig egy évvel az első kötet megjelenése után (1751) D'Alembert kompromittálta magát azzal, hogy védelmébe vette az *Enciklopédia* teológiai részének egyik szerzőjét, De Prades apátot, akinek a Sorbonne által elfogadott, majd elítélt tézise röpirat-hadjáratot és átütő botrányt váltott ki. A kritika és a vádaskodás kórusában fontos szerepet játszott a Jézus Társasága, amely természetesen ellenségesen viszonyult a filozófusok vallásellenes tendenciáihoz.

[18] „Avertissement des Editeurs", In: *Encyclopédie*, i. m., 1753, 3. köt., i–xjv.

feléjük anélkül, hogy valóban megértették volna szövegeiket.[19] D'Alembert a latin nyelv értelmezését nemcsak nyelvtani és esztétikai kérdésnek tekinti, hanem a modern műveltség egészére kiterjeszti, és ebből két fő irányt vázol fel. Az egyik annak felismerése, hogy a modern ember, különösen a tudós értelmiségi nem képes valóban elsajátítani a latint, és nem tud megfelelő érzékkel viszonyulni a klasszikus nyelvi szépségekhez.[20] A másik a hagyományos műveltség bírálata. D'Alembert élesen bírálja azt a fajta „szalonbölcsességet", amelyben az ókori nyelvek tanulmányozása nem a szellemi gyarapodás esélyét jelenti, hanem inkább a társasági szereplés és a hiúság szolgálatába áll.[21] Szerinte az ilyen ismeret nem fejleszti az ízlést, és a tudomány előrehaladásához sem járul hozzá. Ezzel szemben a filozófiai reflexiót és a természet tanulmányozását állítja előtérbe. Ezek sokkal nagyobb szellemi erőfeszítést kívánnak, és hosszabb távon lényegesen termékenyebb eredményekhez vezetnek.

Ugyanakkor D'Alembert nem tagadja meg teljesen a régi tudós nemzedék érdemeit. Úgy látja, hogy az ókori nyelvekben felhalmozott tudás fontos átmeneti állomás volt az európai műveltség fejlődésében, és szerepet játszott abban, hogy később nagy irodalmi és tudományos teljesítmények születhettek. A maga korszakában azonban ezt a hagyományt már meghaladottnak tekinti, mert a klasszikus nyelvek túlzott középpontba állítását inkább akadálynak tartja, mint előremutató lehetőségnek. D'Alembert szerint a latin és a görög tanulmányozására fordított szellemi energia sokakat abba a tévhitbe ringatott, hogy bizonyos eszmék vagy szépségek kizárólag ezeken a nyelveken fejezhetők ki.[22] Szerinte ez a szemlélet oda vezetett, hogy sokan szolgalelkűen beérték a szövegek puszta lemásolásával, és abban a hitben maradtak, hogy világos és igényes kifejezés kizárólag latin nyelven lehetséges. Ahelyett, hogy a művek tartalmi súlyát igyekeztek volna megérteni és továbbadni, a formai megoldások utánzásába temetkeztek. Ez nem újított meg semmit és nem ösztönzött eredetiségre, inkább eltorzította az esztétikai érzéket. Ennek alátámasztására D'Alembert megjegyzi, hogy az ókori nyelvek tanulása fáradságos vállalkozás, de a szerzők megismerését nem öncélként kellene kezelni: „Nem értették meg, hogy a görög és római szerzőket csupán azért kellett megismerni, hogy a legjobb gondolataikat hasznosítani lehessen; s hogy az a fáradság, amelyet nyelvük elsajátítása igényelt, csak hátráltatta az értelem előrehaladását."[23]

D'Alembert ezt a gondolatmenetet egy világos figyelmeztetéssel zárja, amelyben arra mutat rá, hogy az antik szerzők stílusának kritikátlan követése nemcsak időben eltolódott gyakorlat, hanem esztétikailag is bizonytalan alapokon áll. Így fogalmaz:

[19] Discours préliminaire. In: *Encyclopédie*, 1751, 1. köt., xx.
[20] Discours préliminaire, i. m., xxj.
[21] Discours préliminaire, i. m., xxj–xxji.
[22] Discours préliminaire, i. m., xxj.
[23] „On auroit dû se borner à se rendre familiers les Auteurs Grecs & Romains, pour profiter de ce qu'ils avoient pensé de meilleur; & que le travail auquel il falloit se livrer pour écrire dans leur Langue, étoit autant de perdu pour l'avancement de la raison." Discours préliminaire, i. m., xxj.

> Ráadásul nem látták be, hogy ha az ókoriak stílusában számos szépség elveszett számunkra, akkor ugyanígy sok hiba is elkerüli figyelmünket – s így könnyen megeshet, hogy épp ezeket a hibákat másoljuk, azt gondolván, szépségekről van szó. Végül is, amit a klasszikus nyelvek szolgalelkű használatával el lehet érni, az legfeljebb egy olyan stílus, amely különféle stílusok véletlenszerű elegyéből áll, s amely, bár talán helyes és csodálatra méltó a mi korunk szemében, Cicero vagy Vergilius számára nevetségesnek tűnt volna.[24]

Az antik nyelvek túlértékelését a *raison* háttérbe szorulásával kapcsolja össze, miközben az ókori szövegek olvasását legitimnek, az ezeken való írást pedig marginálisnak mutatja. Ez a megkülönböztetés közvetve a francia nyelv szerepét erősíti.

> Be kell vallanom, hogy sokkal megbocsáthatóbb, ha egy filozófus franciául ír, mint ha egy francia latin verseket fabrikál; sőt, azt is hajlandó vagyok elismerni, hogy ez a gyakorlat hozzájárult a világosság szélesebb körű terjedéséhez – ha ugyan valóban szellemi fejlődésnek tekinthetjük azt, hogy egy nép tudása csak a felszínen terjed el.[25]

A szöveg tétje nem pusztán az, hogy a latin alkalmas-e még új irodalmi alkotások kifejezésére, hanem az, hogy a modernség milyen viszonyt képes kialakítani a saját múltjával. A latin holt nyelvként való leírása nem filológiai tézis, hanem kulturális határ kijelölése. A múlt nyelve többé nem folytatható, csak értelmezhető. Ebben a kontextusban az antik nyelvek iránti „rajongás" nem a hagyomány tiszteletének jele, hanem annak el nem gyászolt elvesztése. A modern latinisták új művei nem azért problematikusak, mert nyelvileg tökéletlenek, hanem mert egy olyan folytonosság illúzióját próbálják fenntartani, amely már megszűnt létezni. A kritika így nem a latint, hanem a hagyományhoz való viszony egy meghaladott formáját utasítja el, és ezzel megnyitja a teret egy másféle, reflektáltabb, történetileg tudatosabb kulturális önértelmezés számára. Az antik nyelvek köré szerveződő tudósi önkép másik jellegzetes vonása, hogy azok, akik éveket áldoztak elsajátításukra, nehezen ismerik el a befektetett munka korlátait, helyette szívesebben beszélnek kifinomultságról és stiláris előnyökről. Ezeket azonban kevesen tudnák vitatni, hiszen a klasszikus kompetencia hiánya miatt alig akad, aki megalapozottan szembesíthetné őket eredményeik szerénységével. Így alakul ki

[24] „On ne voyoit pas d'ailleurs, que s'il y a dans les Anciens un grand nombre de beautés de style perdues pour nous, il doit y avoir aussi par la même raison bien des défauts qui échappent, & que l'on court risque de copier comme des beautés, qu'enfin tout ce qu'on pourroit espérer par l'usage servile de la Langue des Anciens, ce seroit de se faire un style bisarrement assorti d'une infinité de styles différens, très-correct & admirable même pour nos Modernes, mais que Cicéron ou Virgile auroient trouvé ridicule." Discours préliminaire, i. m., xxj.

[25] „J'avoüe qu'un Philosophe est beaucoup plus excusable d'écrire en François, qu'un François de faire des vers Latins; je veux bien même convenir que cet usage a contribué à rendre la lumiere plus générale, si néanmoins c'est étendre réellement l'esprit d'un Peuple, que d'en étendre la superficie." Discours préliminaire, i. m., xxx.

az a sajátos önmegerősítő kör, amelyben a tanultak egymás elismerésére támaszkodnak, és kölcsönösen fenntartják a megszerzett tudás presztízsét. A jelenség mögött mélyebb kulturális beidegződés áll. A korszak művelt közvéleménye hajlamos túlértékelni az antik irodalom jelentőségét, és kritikátlanul felmagasztalni az ókori szerzők teljesítményét anélkül, hogy valóban mérlegelné ezek tényleges súlyát a stiláris nevelés, a történeti tájékozódás vagy a filozófiai műveltség szempontjából.[26]

A felvetett kérdések már túlmutatnak a nyelvi vitán, és tágabb kulturális vizsgálatra ösztönöznek. Felmerül, hogy az antik örökség tanulmányozása milyen mértékben járul hozzá egy korszak szellemi fejlődéséhez, és mikor fordul át a hagyomány puszta megőrzésébe, amely már nem teremt valódi kapcsolatot az ókori gondolkodással. Mindez korántsem jelenti azt, hogy D'Alembert a latin és a görög nyelv szerepét elvetné. Tudományos jelentőségüket több helyen is elismeri, és ebben a felfogásban Diderot is osztozik vele. A latin további használatát szükségesnek tartja a nemzetközi tudományos érintkezésben, mert enélkül – figyelmeztetése szerint – az európai tudományosság széthullana számtalan különböző nyelvi mederbe. A használat módját viszont pontosan meghatározza. A formai csiszoltság helyett az értelmi világosságot és a tartalmi súlyt tekinti elsődlegesnek, és arra figyelmeztet, hogy a stiláris túlzások a tudományos gondolkodást inkább elhomályosítják, mint elősegítik.[27]

Nyelvelméleti felfogások változása

A fordítással kapcsolatban felmerült kételyek mögött egy tágabb nyelvelméleti hagyomány húzódik meg, amely hosszú időn át meghatározta a nyelvek természetéről való gondolkodást. Ennek egyik kiindulópontja az arisztotelészi eredetű felfogás, amely a XVIII. század második feléig maradt divatban, és azt állította, hogy egy idegen nyelv szépségének és művészi árnyalatainak megértése lehetséges. E szemlélet szerint a nyelvek artikulált hangok repertóriumai, amelyek segítségével egy nép kifejezi magát a kommunikáció során. Ilyen megközelítésben a nyelvek bizonyos értelemben felcserélhetők egymással, mert önmagukban nem hordoznak semmit abból a szellemiségből, amely az őket használó közösséget jellemzi. Ha pedig a nyelvet semleges jelrendszerként értelmezzük, akkor logikusnak tűnik az a feltevés, hogy megfelelő nyelvi képzés révén érzékelni tudjuk egy idegen nyelv minden árnyalatát, élvezhetjük annak szépségeit, és le is tudjuk fordítani őket.

E felfogás helyét a XVII. századtól lassanként egy új, racionalista alapokon nyugvó esztétika vette át. Ennek jelentős képviselői[28] abból indultak ki, hogy mi-

[26] „[…] tant on avoit conçû de respect pour les Anciens. C'est ainsi qu'une foule de peuples nés & affermis dans leurs erreurs par l'éducation, se croyent d'autant plus sincerement dans le chemin de la vérité, qu'il ne leur est même jamais venu en pensée de former sur cela le moindre doute." Discours préliminaire, i. m., xxiij.

[27] Discours préliminaire, i. m., xxx.

[28] Ludovico Antonio Muratori: *Della Perfetta poesia italiana spiegata, e dimostrata con varie osservazioni*. Modena, Bartolomeo Soliani, 1706; Gianvincenzo Gravina: *Della ragion poetica.* Roma, presso F. Gonzaga, 1708.

vel az emberi természet egységes, szükségképpen létezik egy „egyetemes és örök költői értelem" *(universalis et perpetua ratio)*, amely lehetővé teszi bármely korszak és bármely nyelv költészetének értékelését. Ez a szemlélet azonban nem tekintette a nyelveket önmagukban semleges rendszereknek, és nem abból indult ki, hogy a költészet minden nyelven azonos módon szólal meg. Éppen ellenkezőleg: úgy vélte, hogy a nyelv, miközben az egyetemes emberi természetet fejezi ki, ezt mindig kulturálisan és esztétikailag meghatározott formában teszi, s hogy ez a forma szorosan kapcsolódik az adott nép szellemiségéhez, vagyis a nyelv géniuszához. Az irányváltásban fontos szerepet kapott Gravina rövid írása is, a *De lingua Latina dialogus ad Emmanuelem Martinum*, amely egy nagyobb gyűjteményes kötet részeként jelent meg.[29] Ebben Gravina határozottan kiállt a latin nyelv irodalmi használata mellett, és a klasszikus nyelvek sajátos erejére hivatkozva ellenezte azoknak vulgáris nyelvekre való fordítását. Érvelése több ponton rokon vonást mutatott a későbbi D'Alembert-féle megközelítéssel. Úgy vélte, hogy a fordítás nem képes visszaadni egy nyelv árnyalatait, színeit és diszkurzív ritmusát, és hogy a fordító ügyetlensége csak tovább növeli a torzulást, hiszen minden nyelvnek megvannak a maga sajátos jellemzői, amelyek nem vihetők át más nyelvekre. A fordítás ezért szükségszerűen eltorzítja az eredeti szöveg szépségét, amelyet csak a gyakorlott olvasó képes megérteni. Ez a szépség nem csupán a latin szavak bájában, varázsában és gazdagságában, jelentésük árnyalataiban, a partikula- és kötőszóhasználatok sokaságában, a művészetekre és tudományokra utaló szavak bőségében rejlik. Jelentősége tisztán hangzásbeli szempontból is megmutatkozik, a szavak fenségében, a hanglejtések változatosságában, a magán- és mássalhangzók harmonikus keverékében, amely összességében kellemes ritmust eredményez.[30]

Fél évszázaddal Gravina dialógusa után a nyelv szellemiségének fogalma egy további értelmezési hangsúlyt kapott Francesco Algarotti *Saggio sopra la necessità di scrivere nella propria lingua* című, 1750-ben megjelent esszéjében.[31] Az írás Berlinben született, és kimutatható hatást gyakorolt D'Alembert-re, aki ezt a szöveget az *Enciklopédia* előszavának megfogalmazásához egyik fő inspirációs forrásként használta. Algarotti ebben – D'Alembert-hez hasonlóan – a klasszikus nyelvek irodalmi használatának lehetetlenségét hangsúlyozta, ám ezt nem csupán az esztétikai hozzáférés nehézségeivel magyarázta. Érvelésében meghatározó szerepet kapott a nyelv és a nemzeti karakter összefonódása, amely szerinte elválaszthatatlan kapcsolatot teremt a nyelvi forma és a kulturális sajátosságok között. A latin nyelv ebben a felfogásban már nem egy örök esztétikai norma, hanem egy letűnt világ nyelvi megtestesítése, amely a modern kulturális környezetben csak korlátozott mértékben képes újraéledni.

A fentiekben kibontakozó elméleti hagyomány három, egymástól jól elkülöníthető nyelvfelfogás irányába mutat. Az arisztotelészi szemlélet a nyelveket semleges rendszereknek tekintette, amelyek között lényegi különbség nincs, ezért a

[29] Gianvincenzo GRAVINA: *Originum juris civilis libri tres*. 2. köt., Napoli, F. Mosca, [1701] 1713.
[30] GRAVINA, *Originum juris civilis*, 663.
[31] Francesco ALGAROTTI: *Opere del conte Algarotti*. 4. köt., Cremona, L. Manini, 1779.

klasszikus nyelvek használata és fordíthatósága egyaránt lehetségesnek látszott. A Gravina nevéhez kapcsolódó értelmezés már nagyobb hangsúlyt adott a nyelv kulturális és esztétikai meghatározottságára, és a nyelv géniuszában jelölte meg azt a sajátos erőt, amely a latin irodalmi újraalkotását lehetővé teszi, fordítását azonban korlátozza. Az Algarotti által képviselt álláspont ennél is erőteljesebb elmozdulást hozott, mivel a nyelvet egy nép szellemiségének kifejeződéseként értelmezte, és ebből következően sem új művek latin nyelven való megírását, sem a klasszikus szövegek latinról más nyelvre való átültetését nem tartotta termékeny vállalkozásnak. E folyamat eredményeként olyan összefüggésrendszer rajzolódik ki, amelyben már világosabban érthetővé válnak azok a társadalmi és esztétikai szempontok, amelyek D'Alembert gondolkodását meghatározták. Ebben a tágabb értelmezési közegben helyezhető el az a felismerés is, hogy a latin nyelv és annak zenei harmóniája iránti tisztelet mögött D'Alembert szerint nem csupán nyelvi és esztétikai megfontolások húzódtak meg, hanem társadalmi privilégiumok is. A latinhoz fűződő tekintély nem vált el attól a társadalmi rendtől, amely a tudományos és irodalmi elismertséget gyakran a nyelvi kiváltságosságon keresztül érvényesítette. E kritika azt a tudós értelmiségi típust célozza, amely a klasszikus nyelvek ismeretét nem a tudás közvetítésére, hanem a társadalmi elkülönülés fenntartására használta.[32] Ugyanakkor ennek az érvelésnek a társadalmi hátterét is érdemes felidézni, mert gondolkodását nemcsak a nyelvelméleti előzmények formálták, hanem az a történeti környezet is, amelyben a latin nyelv szerepe évszázadokon át meghatározta a műveltség szerkezetét. A latin tanítása hosszú időn keresztül nem egyszerűen nyelvi képzés volt, hanem egy olyan ideológiai és hatalmi rend működésének része, amely az Ancien Régime társadalmi hierarchiáit tartotta fenn. A jezsuita collegiumok oktatási rendszere például a latint az arisztokratikus nemzetközi elit közös műveltségi nyelveként ápolta, és ezzel olyan társadalmi elkülönülést hozott létre, amely élesen elválasztotta az uralkodó réteget a többi csoporttól. A rómaiak nyelve tehát egyszerre jelentett tudást és olyan kiváltságot, amely korlátozta a hozzáférést a tudományos és irodalmi élethez. Ezzel párhuzamosan a francia szellemi életben már a XVII. század végétől formálódott egy másik irány. A *Querelle des Anciens et des Modernes* során kialakult szemlélet azt jelezte, hogy a nemzeti nyelveken alkotó írók fokozatosan nagyobb szerephez jutottak, és a polgárság felemelkedésével olyan irodalmi és társadalmi lehetőségek nyíltak meg, amelyek nem a klasszikus nyelvek ismeretén alapultak. A kialakuló pedagógiai modell kevésbé volt nemzetközi jellegű, ugyanakkor jobban illeszkedett a korabeli francia társadalom átalakuló szerkezetéhez, ahol a latin szerepe egyre inkább háttérbe szorult. Ebben a történeti és nyelvi közegben vált érthetővé, hogy a „modernek" végül új irányt adtak az irodalmi és tudományos életnek. A latin nyelvhez kötődő hagyományos tekintély meggyengült, és egy olyan korszak kezdődött, amelyben az anyanyelvi írásbeliség és a szélesebb társadalmi hozzáférés kapott nagyobb jelentőséget.

D'Alembert ezt az átalakulást nem egyszerűen rögzítette, hanem világos ideológiai állásfoglalásként értelmezte. Támogatta mindazokat a törekvéseket,

[32] Discours préliminaire, i. m., xxj.

amelyek az anyanyelvű írásbeliség megerősödése, az esztétikai sokféleség elfogadása és a társadalmi hozzáférés bővülése felé mutattak. A latin nyelvhez kötődő esztétikai kultusz az ő szemében már nem jelentett valódi előmozdító erőt, mert egy olyan társadalmi rend emlékét őrizte, amely a múlt hierarchiájára épült. Látásmódja szerint lezárult annak az értelmiségi elitnek a korszaka, amely a XVII. században még a *respublica litteraria*, vagyis a tudományos és irodalmi közösség ideálját testesítette meg. Ezt váltotta fel egy új időszak, amelyben az empirikus természettudományok mind hangsúlyosabb szerepet kaptak, és háttérbe szorultak azok az arisztokratikus műveltségi formák, amelyek a korábbi századok gondolkodását meghatározták. Ebben a szemléletmódban bekövetkezett fordulatban az is közrejátszott, hogy a felvilágosodás filológiai környezetében a modern művek már közel azonos rangot élveztek az ókori szerzők alkotásaival. Ilyen háttérrel D'Alembert – más, későbbi írásaiban[33] is megfogalmazott – nézeteit könnyen lehetett úgy értelmezni, mintha általában véve is a latin használata ellen irányultak volna. Nemzetközi ismertsége tovább erősítette ezt a hatást, és hozzájárult ahhoz, hogy érvei valóban európai visszhangot keltettek, amelynek nyoma az 1830-as évekig kimutatható maradt.

D'Alembert Collège szócikke

A Collège szócikk az *Enciklopédiá*ban több szerző közös munkája, D'Alembert azonban „O" aláírással egy teljes, négyoldalas egységet írt a bejegyzés *építészeti fogalom (terme d'architecture)* részéhez.[34] Szövege féloldalas bevezetővel indul, majd egy oldalon az oktatás kritikáját fejti ki. Ezt több mint két oldal reformjavaslat követi irodalmi, történelmi, retorikai, filozófiai és művészeti tanácsokkal, végül pedig a kollégiumi oktatás és a magánnevelés összevetése zárja az egységet. A 6,5 hasáb terjedelmű rész a szócikk nagyobbik hányadát teszi ki. A bevezetőben előre jelzi, hogy érvei ellenállást válthatnak ki, ezért az olvasót közvetlenül szólítja meg: „Mielőtt azonban egy ilyen fontos témába fognék, figyelmeztetnem kell az elfogulatlan olvasót, hogy ez a szócikk néhányakban megütközést kelthet, jóllehet ez nem áll szándékomban."[35]

Néhány sorral később a szöveg jelzi, hogy a tárgyalt kérdés egyszerre érinti az államhatalmat és az egyházat, és ebből vezeti le, hogy nem kerülhető meg a nyílt megvitatása. Innen lép tovább Quintilianus *Institutio oratoria* című művéhez, amelyet ellenpontként hív segítségül. Ennek révén válik világossá, hogy a kiindulópontot mindig a saját tapasztalati közegből kell meríteni, mivel az ókori világ feltételei alapvetően különböztek attól, amit a modern kor ismer. A régi

[33] D'Alembert: „Observations sur l'art de traduire en général, et sur cet essai de traduction en particulier." In: *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*. 3. köt., Amsterdam, Zacharie Châtelain & fils, 1759. 9–19; D'Alembert: „Sur l'harmonie des langues, et en particulier sur celle qu'on croit sentir dans les Langues mortes et à cette occasion sur la Latinité des Modernes." In: *Mélanges de littérature, d'histoire, et de philosophie*. 5. köt., Amsterdam, Zacharie Châtelain & fils, 1767. 523–568.

[34] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 634a–637b.

[35] „Mais avant que de traiter un sujet si important, je dois prévenir les lecteurs désintéressés, que cet article pourra choquer quelques personnes, quoique ce ne soit pas mon intention." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

tekintélyek érvei ezért nem szolgálhatnak közvetlen útmutatóként a reformok számára. D'Alembert kritikai nézőpontját ennek megfelelően határozottan fogalmazza meg. Nyíltan támadja a jezsuita oktatás módszereit, és hangsúlyozza, hogy nem személyek ellen szól, hanem olyan visszaélések ellen, „amelyek éppúgy zavarják és bántják magukat azokat is, akik hozzájárulnak fennmaradásukhoz, mert félnek szembemenni az árral".[36] A köznevelés (*éducation publique*) lényegét néhány alapvető elemre redukálja, mégpedig öt fő területre. Ezek a humán tudományok, a retorika, a filozófia, az illemtan és a vallás. Röviden ismerteti a korabeli közoktatás felépítését, majd bírálatot is fűz hozzá. A retorikában a gondolatok kiterjesztését tanítják, amelyet *amplificatio* néven ismertek, és amelyet üres beszédnek tart, mivel számára ez nem más, mint semmitmondó beszédet folytatni (*parler sans rien dire*). A filozófiában is olyan, általa haszontalannak ítélt kérdések kerülnek előtérbe, mint Ádám feltételezett filozófiája. A logika tanítását az ő értelmezésében általánosságok és kategóriák uralma határozza meg, gyakorlati alkalmazás nélkül. A metafizika oktatásáról is úgy véli, hogy fontos igazságok keverednek benne jelentéktelen részletekkel. A fizika és az erkölcstan tanítását felszínesnek, a vallási nevelést pedig hol a külsőségek túlértékelésével, hol pedig a figyelem hiányával jellemezhetőnek tartja. Ezt a szemléletet követve a humán tudományok tanítását is saját korának tapasztalata felől közelíti meg. Úgy látja, hogy a kollégiumokban töltött időszakot a latin nyelv szabályainak elsajátítására fordítják, a könnyebben érthető ókori szerzők magyarázatával és a latin nyelvű fogalmazások elméletének tanításával kiegészítve.[37] A „jól-rosszul" ismétlésével arra kíván rámutatni, hogy szerinte a latin oktatása túlságosan hosszúra nyúlik, miközben a tanulók csupán szó szerinti fordítást gyakorolnak latinról franciára és franciáról latinra. Ennek eredménye így szükségképpen szerény marad. A végzős diákok alig értenek meg egyszerű latin szövegeket, és a görög nyelvismeretük is nagyon gyenge. Azt is hangsúlyozza, hogy a megszerzett sekély latintudással is csak nehezen és rosszul tudnak írni. Meggyőződése szerint mindez nem a tanárok hibája, hanem a bevett gyakorlat (*usus*) következménye. A kollégiumokban tanított latinnal szembeni elégedetlenség szerinte egyébként már 1650 körül megjelent, és az Ancien Régime végéig fennmaradt.

A latin oktatás kritikáját követően D'Alembert a kollégiumok szerkezeti különbségeire is kitér, és a korabeli gyakorlatban megkülönböztethető két alapvető formát veszi számba. A XVIII. századi Franciaországban az egyetemek bölcseleti fakultásai által működtetett kollégiumokat[38] nevezte teljes tantervű kollégiumoknak (*collèges de plein exercice*). Párizsban tíz ilyen intézmény létezett, amelyek átfogó képzést kínáltak és a felsőfokú tanulmányokra készítettek fel. Ezzel szemben a szerzetesi kollégiumok, vagyis a *collèges de réguliers* csoportja eltérő szerkezettel működött. D'Alembert értékelése szerint az egyetemi

[36] „ce n'est point aux hommes que je fais la guerre, c'est aux abus, à des abus qui choquent & qui affligent comme moi la plûpart même de ceux qui contribuent à les entretenir, parce qu'ils craignent de s'opposer au torrent." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

[37] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635a.

[38] Antoine Léon: *Histoire de l'enseignement en France*. Paris, Presses universitaires de France, 1982. 37–42.

kollégiumokban az oktatók helyzete előnyösebb volt, mert egyetlen osztályért feleltek, ami a humán tanulmányok minőségét javította. A szerzetesi kollégiumokban ezzel szemben egy tanár több osztály között váltott, és ezt ő strukturális problémának tekintette. A szerzetesi kollégiumi rendszer – amely az 1760-as évek elejéig döntően a jezsuiták irányítása alatt állt – D'Alembert kritikájának közvetlen intézményi referenciáját képezte tehát. Mindezek alapján következetesen ezek ellen az intézmények ellen lépett fel, és amikor az előszó szövegében a *raison* fogalmát használta, ezzel jelezte azt is, milyen irányú változtatásokat tart szükségesnek a kollégiumok működésében.

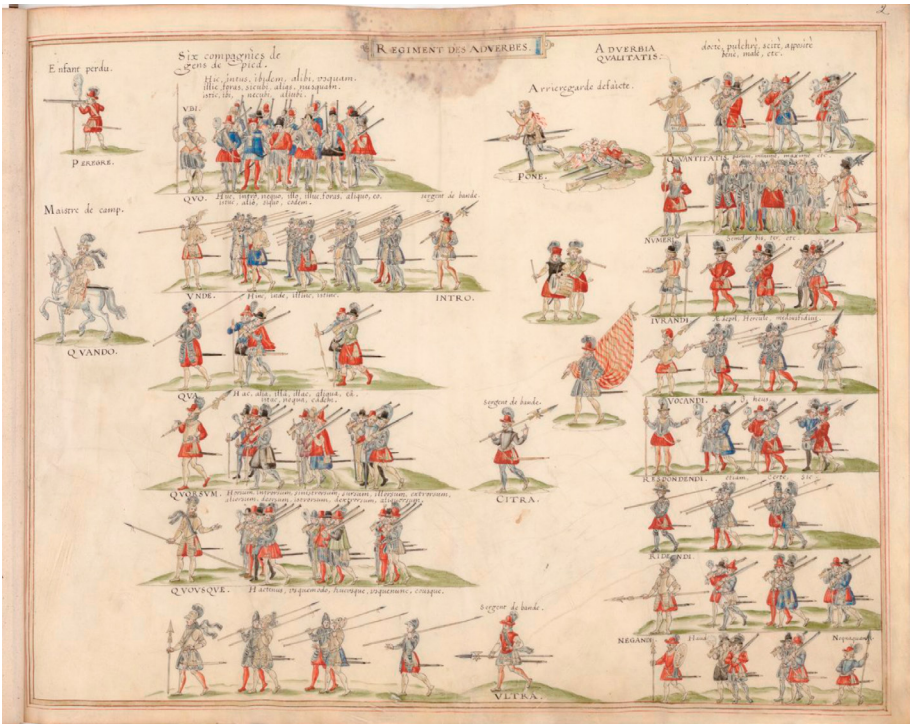

Latin nyelvtan a hadművészetből kölcsönzött allegorikus figurákkal bemutatva
Forrás: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b53138742c/f13.item#

D'Alembert az oktatási gyakorlat egy másik elemét is érinti, és élesen bírálja a francia kollégiumokban szokásos iskolai színjátékokat, amelyeket időpazarlásnak tart. Elismerően említi Charles Rollin reformjait, amelyek a párizsi egyetemen háttérbe szorították a tragédiák és a verses deklamációk előadását, és a diákok számára hasznosabb gyakorlatoknak adtak teret. Különösen ironikus hangon

utal a *Despauterius győzelme Szolecizmus felett* című darabra,[39] amelyet a párizsi jezsuita kollégiumokban hosszú időn át előszeretettel és igen gyakran játszottak. A mű allegorikus szereplői Praeteritum és Supinum lovag, valamint Coniugatio márki, akik Despauterius főhadnagyaiként a XVI. századi grammatikus nevében vívnak halálos háborút Szolecizmus és Barbarismus alakjai ellen.[40] D'Alembert ezt az allegorikus-pedáns színházat ízléstelen és gyermeteg időtöltésnek tartja, amely az ifjúság értékes idejét fecsérelte el.

A kollégiumban eltöltött idő pazarlásáról szóló bírálatokat egy példával teszi érzékletessé. Egy fiatalember tíz évet tölt el egy ilyen intézményben, és még ha mindvégig igyekszik is jól élni e hosszú tanulási szakasszal, végül úgy távozik, hogy csupán tökéletlen ismerete van egy holt nyelvről.[41] A latin tanulmányozását ennek ellenére nem vetette el. Horatius műveit továbbra is példaértékűnek tartotta, és a klasszikus alkotások megértésének feltételét abban látta, hogy az olvasó rendelkezzen azzal a tudással, amelyet a latin elsajátítása biztosít. Ugyanakkor a nyelvhasználatot a megértés határáig korlátozta volna, mert megítélése szerint elvesztegetett az az idő, amelyet latin nyelvű fogalmazások készítésére fordítanak,[42] hiszen a klasszikus szövegek értéséhez szükséges háttértudás a korábbi századokhoz képest korában már jelentősen meggyengült. A latin holt nyelv, ennek következményeként pedig „szinte minden finomsága elkerül bennünket",[43] ami az újabb latin szövegeken is érződik, mert többnyire mesterkélt és gyakran nevetséges hatást keltenek. A változás szerinte a francia nyelv régebbi rétegeiben is könnyen felismerhető, és ebből kiindulva a latin esetében még nagyobb eltávolodással számol. Lényegesnek tartja egyúttal, hogy a jelentős értéket képviselő francia szerzők művei az oktatásban is érvényesüljenek, miközben az egyetemi gyakorlat csak korlátozottan épített erre a hagyományra. Végül arra a következtetésre jut, hogy nagyobb érdem az anyanyelv igényes használata és az azon való világos fogalmazás készsége. Elismeréssel utal a párizsi egyetem gyakorlatára, noha számára még ebben az oktatási rendszerben is aránytalanul erős maradt a latin jelenléte.[44]

[39] *La Defaite de Solecisme par Despautere drame sera representé par les Petits Pensionnaires du College Louis le Grand. Le de may à deux heures aprés midy*. A Paris, de l'imprimerie d'Antoine Lambin, M.DC. XCIX.

[40] A „solécisme" kifejezés maga latin eredetű *(soloecismus)*, amely a görög σολοικισμός *(soloikismós)* szóból származik. Az ókori görögök eredetileg a szólókaiak (a szólói görögök) hibás görög beszédmódjára utaltak ezzel a szóval. A Despautère-féle nyelvtankönyvek és a jezsuita iskoladrámák világában a „Solécisme" már mint allegorikus alak szerepel – vagyis a latin nyelv szabályainak megsértését testesíti meg, tipikusan a latin nyelv oktatása és „megtisztítása" körüli didaktikus előadásokban.

[41] „[…] un jeune homme après avoir passé dans un collège dix années, qu'on doit mettre au nombre des plus précieuses de sa vie, en sort, lorsqu'il a le mieux employé son tems, avec la connoissance très-imparfaite d'une langue morte […]" D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 635b.

[42] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

[43] „Je sai que le Latin étant une langue morte, dont presque toutes les finesses nous échappent, ceux qui passent aujourd'hui pour écrire le mieux en cette langue, écrivent peut-être fort mal." D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

[44] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 636b.

A bírálatok után a szócikkben már a szükséges átalakítások kerülnek előtérbe, amikor D'Alembert a kollégiumi oktatás leírását követően azt fejti ki, mely tantárgyakkal kellene bővíteni a képzést. Úgy véli, hogy az idegen nyelvek oktatását elsősorban azért kellene megerősíteni, hogy a tanulók hozzáférhessenek számos jó szerző művéhez (*un grand nombre de bons auteurs*).[45] Ha az ókori nyelveket az élő idegen nyelvekkel vetjük össze, szerinte ez utóbbiak ismerete több esetben hasznosabb, mivel a holt nyelveket gyakorlatilag csak a tudósok képesek eredményesen használni.[46] A kollégiumi tanterv átalakításához konkrét javaslatokat is fűz: a latin és a görög rovására tanítandó nyelvek között említette az angolt és az olaszt, és – lehetőségként – a németet és a spanyolt is. A francia nyelv és az élő idegen nyelvek mellett a zene, a logika, a metafizika, a filozófia és a fizika szélesebb körű tanítását sürgeti. E tárgyak szerepét nemcsak gyakorlati értékük indokolta, hanem az is, hogy erkölcsi tartalmat közvetítenek. Az irodalom jelentős igazságokat tár fel, a történelem példákat kínál, a zene pedig közvetlenül hat a lélekre. Emellett szükségesnek tartja az elemző gondolkodás következetes gyakorlását is.

D'Alembert tehát először bírálta a fennálló rendet, majd ehhez kapcsolódva felvázolt egy átfogó reformelképzelést.[47] A Collège szócikk megjegyzései ennek megfelelően nem távolságtartó leírást, hanem kritikai értelmezést adtak a közoktatási intézmények állapotáról, miközben a változtatás szükségességét is hangsúlyozták.[48] A hosszabb távú rendezésre törekvő elképzelései miatt D'Alembert átmeneti megoldásként a magánoktatást javasolta a szerinte hiányosan működő kollégiumi nevelés helyett. A kollégiumi oktatás hátrányai – értékelése szerint – két irányból erednek. Egyik oldalon pedagógiai természetűek, mert a tanár kénytelen az átlagos képességű tanulókhoz igazodni, ami a kiemelkedőbb elméjűek számára elvesztegetett idő. Másik oldalon társadalmi és erkölcsi vonatkozásúak, mivel a kollégiumok a nemesi származású fiatalokban olyan magatartásformákat alakítanak ki, amelyek mások lenézésére ösztönöznek. D'Alembert a közoktatás támogatása mellett arra mutat rá, hogy a magánnevelés gyorsabban képes orvosolni azokat a hiányosságokat, amelyek a kollégiumi rendszerben szerinte makacsul fennmaradnak.[49] Úgy látja, hogy a közösségi élet előnyei, valamint az utánzás ösztönző ereje nem kizárólag intézményi keretek között érvényesül, mivel a magánoktatásban is kialakítható egy kisebb, azonos szintű tanulókból álló csoport, amely hatékonyabban működik, mint a kollégiumokban kényszerűen egy szintre sorolt ifjak közege. Bár ideális esetben továbbra is a közoktatást tartja kívánatosnak, a korabeli gyakorlat fényében azok számára, akik tehetik, a magánnevelést javasolja. A szócikk zárlatában személyes hangvételű megjegyzéssel

[45] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 637a.

[46] D'Alembert: „Collège" (szócikk), In: i. m., 637a.

[47] Az új tantárgyak iskolai bevezetése azonban még messze volt. Mornet (2010, 327.) szerint a reformok a nemzeti nyelv javára a latin rovására a *collège*-ekben csak a XVIII. század vége felé kezdtek érvényesülni és lassan kezdtek meghonosodni.

[48] Léon, i. m., 37–42.

[49] A kollégiumok másik hátránya, hogy ingyenesek. Mindaz, amit a tanulókért tesznek, hátrányos a tanárok számára. D'Alembert ezért támogatja, hogy a tanárokat ennek megfelelően díjazzák.

él, amely saját ifjúkori tapasztalataira utal. Emlékei szerint tanulóévei során sok értékes időt vesztegetett el haszontalan foglalatosságokkal, de ezt a veszteséget nem tanárainak, hanem a kialakult szokásrendnek tulajdonítja. Azt kívánja, hogy e tapasztalat tanulsága végül hazája javát szolgálja, s gondolata egy felkiáltással zárul: *Exoriare aliquis!*[50] (Támadjon fel valaki!), amely a reformok iránti reményét fejezi ki.

A személyes hangú befejezés azonban nem lezárja, hanem inkább megnyitja a szócikk értelmezését. A gyermekkorba való visszatérés motívuma nem tűnik meggyőzőnek, amennyiben D'Alembert kollégiumkritikája már a szócikk megírásának idején is egy olyan oktatási rendhez viszonyult, amelynek érvényessége érzékelhetően kérdésessé vált. Megállapításai elsősorban a század eleji állapotokat tükrözték, jóllehet az oktatás szerkezete fokozatos, de alapvető átalakulás felé mozdult el az 1750-es évekre. Miközben a jezsuiták ragaszkodtak a „latinitás elvéhez", a század közepére ez egyre többek számára idejétmúltnak tűnt, majd a rend franciaországi eltávolításával végül intézményesen is megingott. Amikor 1762 és 1764 között lezajlott a jezsuiták kiűzése, a szerzetesi kollégiumok irányítása különféle kezekbe került, és ezzel párhuzamosan új hangsúlyok jelentek meg az oktatásban. Hét intézményt az oratoriánusokra bíztak, akik ezáltal meghatározó pozícióba jutottak.[51] Ugyanakkor a személyes tapasztalatra való utalás mellett a szócikk nem szorítkozik egyetlen nézőpontra. A szövegszervezésben a kereszthivatkozások is biztosítják a nyitottságot: ezek a Classe, a hiányzó Latinité, az Éloquence, a Rhétorique, valamint az Éducation szócikkek felé irányítják az olvasót, és tágabb kontextusba helyezik a kollégiumokról adott leírást.

A Collège szócikk hatása más művekre

Az egyetemes nyelv, a tökéletes nyelv, illetve az „új nyelv" keresése az enciklopédisták nyomán az egész XVIII. századon végighúzódó toposszá, egyfajta utópisztikus eszménnyé vált. D'Alembert írásának hatása számos esszében kimutatható.[52] Helvétiushoz hasonlóan La Chalotais[53] és Holbach is az anyanyelv elsajátításának elsődlegessége mellett foglalt állást a latinnal szemben. A latin így egy olyan oktatási hagyomány jelképévé lett, amely ellen küzdeni kell: egy elavult pedagógia megtestesítőjévé, amely haszontalan tehetségeket nevelt, és amely a „szavaknak", nem pedig „a dolgoknak" szentelte magát.

[50] Vergilius, *Aeneis*, IV. 625.

[51] Michael Müller: *Die Entwicklung des höheren Bildungswesens der französischen Jesuiten im 18. Jahrhundert bis zur Aufhebung 1762–1764. Mit besonderer Berücksichtigung der Kollegien von Paris und Moulins.* (Mainzer Studien zur Neueren Geschichte 4. köt.), Frankfurt am Main, Lang, 2000. 286.

[52] Helvétius: *De l'esprit* (1758); La Chalotais: *Essai d'éducation nationale ou plan d'études pour la jeunesse* (1763); Maubert de Gouvest: *Le temps perdu ou les écoles publiques* (1765); Chaumeix: *Essai sur la manière de remplir les places dans les collèges que les Jésuites occupaient ci-devant* (1762); Coyer apát: *Plan d'éducation publique* (1770); Holbach: *Ethocratie ou le Gouvernement fondé sur la morale* (1776).

[53] Louis-René de Caradeuc de La Chalotais: *Essai d'éducation nationale ou plan d'études pour la jeunesse.* 1763. 145.

Ha D'Alembert Collège című szócikke a vita nyitányának tekinthető, akkor Diderot *Esszé az oroszországi tanulmányokról* és *Egy egyetem terve az orosz kormány számára* című írásai annak mintegy ideális lezárásaként értelmezhetők.[54] Diderot az orosz kormány számára készített egyetemtervében ironikus hangot ütött meg, és éles gúnnyal illette a „szerzetesi oktatást", valamint azt a „papi csuhát és reverendát", amelyet a diákok az elmúlt „kilencszáz évben" elviseltek. Ezzel a katolikus klérus szellemiségét bírálta, amelyet a felvilágosodás eszméivel és az ész fejlődésével ellentétesnek tartott. Mindezzel összhangban ahhoz a kritikához kapcsolódott, amelyet D'Alembert a Collège szócikkben a hagyományos bölcsészeti tantervekkel szemben megfogalmazott, sőt érvelésében D'Alembert szólamainak visszhangja is felismerhető.[55] A retorika a beszéd művészetére oktat a gondolkodás művészetének elsajátítása előtt, a helyes kifejezésmódot tanítja anélkül, hogy előbb gondolatokkal rendelkeznénk; a logika Arisztotelész finomságaival és a szillogizmus rendkívül magasztos, ám igen haszontalan elméletével terheli meg a gondolkodást, száz homályos oldalba sűrítve azt, amit négy oldal alatt világosan el lehetne mondani; az erkölcstan pedig nem ad át ismereteket sem az elme, sem a szív tulajdonságairól, a szenvedélyekről, a bűnökről, az erényekről, a kötelességekről, a törvényekről vagy a szerződésekről. A metafizika szkepticizmushoz és fanatizmushoz vezet, illetve ahhoz a szerencsétlen hajlandósághoz, hogy mindenre meghatározatlan és meghatározhatatlan szavakkal válaszoljunk anélkül, hogy e szavak ürességét felismernénk. Ezzel szemben a természettudomány, a kémia, a földrajz és az anatómia nem foglalja el a méltó helyét az oktatásban.[56] A holt nyelvek kapcsán Diderot – miközben elismeri a klasszikus szerzők ismeretének fontosságát – ragaszkodik ahhoz, hogy e tanulmányokat lerövidítsék, és melléjük hasznos ismeretek társuljanak. Véleménye szerint véget kell vetni a „szavak" tanulmányozásának, és meg kell kezdeni a „dolgok" vizsgálatát, vagyis meg kell tanítani a polgárokat mindarra, amit a jogalkotástól a mechanikai művészetekig tudniuk szükséges.[57] A modern nyelvek esetében Diderot arra is rámutat, hogy lehetetlen volna mindegyiket elsajátítani, mivel a jelenleg alapvetőnek tartott négy nyelv – a francia, az olasz, az angol és a német – mellé a civilizáció előrehaladtával továbbiak csatlakoznak majd.[58]

D'Alembert és Diderot közös álláspontja az oktatás vallási monopóliumának elutasításában fogalmazódik meg. Törekvésük arra irányult, hogy felszámolják azokat a pedagógiai gyakorlatokat, amelyek nem az egyén jellemének és személyiségének kibontakozását segítették elő, hanem a tanulókat társadalmilag és szellemileg passzív állapotban tartották. Ebben a perspektívában az anyanyelv, a modern nyelvek, a természettudományok, a geometria, a kémia és a mechanikai művészetek egyaránt egy olyan társadalom kifejeződései, amely állandó mozgásban van és egyre inkább szakértelmet igényel. A latin ezzel szemben — miközben

[54] Colas Duflo: *Diderot philosophe*. Paris, Honoré Champion, 2013. 238.

[55] Denis Diderot: „Plan d'une Université pour le gouvernement de Russie". In: *Œuvres complètes*. Kiad. Jules Assézat, 3. köt., Paris, Garnier frères, 1875–1877. 450.

[56] Denis Diderot, i. m., 434–436.

[57] Denis Diderot: „Essai sur les études en Russie". In: *Œuvres complètes*. 3. köt., 120–121.

[58] Denis Diderot, i. m., 422.

a tudományos kommunikáció területén megőrzi jelentőségét — holt nyelv marad, amelyet alapvetően egy szűk elit ért és használ, s amelyet a világi oktatás előretörésének érdekében el kell távolítani az oktatás középpontjából.

A Tolomas-ügy

A Collège szócikk jezsuita kollégiumokat célzó heves bírálata egy olyan intézményrendszert érintett, amely sűrű hálózatként borította be Franciaországot. Mindeközben általánosan elfogadott tény, hogy a legkiválóbb elmék – Voltaire-től D'Alembert-ig – ezekben a tekintélyes kollégiumokban nevelkedtek. A kritika ezért a jezsuiták részéről is reakciót váltott ki: a válasz azonban nem merült ki D'Alembert állításainak cáfolatában, hanem személyeskedő hangvétel is társult hozzá. Így robbant ki a nagy feltűnést keltő Tolomas-ügy, amely 1754. november 30-án zajlott Lyonban, ugyanazon a napon, amikor D'Alembert-t felvették a párizsi *Académie française* tagjai közé. Az ügy középpontjában Charles Pierre Xavier Tolomas jezsuita atya (1705–1762), a Szentháromság-kollégium *(Collège de la Trinité)* retorikaprofesszora állt, aki a tanévnyitón, a város teljes előkelősége előtt tartott latin beszédében az enciklopédistákat támadta meg, mindenekelőtt D'Alembert-t, akit a „homuncio cui nec est pater, nec res" (kis emberke, akinek sem apja, sem vagyona nincs) fordulattal illetett. Ez a formula kettős sértést hordozott, mivel egyszerre utalt D'Alembert külsejére és származására.

A botrány nyilvánosságra kerülése egyébként Claude Bourgelat királyi lovászmesterhez kötődik, aki 1754. december 2-án terjedelmes levelet intézett Chrétien-Guillaume de Malesherbes-hez, a királyi cenzúra *Enciklopédiát* támogató vezetőjéhez, a későbbi miniszterhez. Írásában több ügyet is érintett: beszámolt az *Enciklopédia* számára (az V. kötetbe) készülő saját szócikkeiről, a Lyoni Királyi Társaság (Société royale de Lyon) támogatásáról – amely a lyoni Tudományos és Szépművészeti Akadémiával állt rivalizálásban –, valamint Tolomas atya fellépéséről, aki a Társaság tagjaként „gyalázatok áradatát zúdította az *Enciklopédiára* és az enciklopédistákra".[59] A levél legnagyobb része ez utóbbi fellépésnek a tartalmát és retorikai jellegét tárgyalja, vagyis azt, milyen vádakkal és mozgósító fordulatokkal illette Tolomas atya az *Enciklopédiát* és szerzőit: Bourgelat beszámolója szerint az egyház, az állam és a közmorál ellenségeiként állította be őket, azt hangoztatta, hogy aláássák a vallás alapjait, támadják a királyi hatalmat, megrontják az erkölcsöket, valamint a vádak között a plágium is megjelent. Szerinte Tolomas azt állította, hogy az enciklopédisták kisajátítják Bacon rendszerét, és munkájukat tévedések, alkalmatlanságok és következetlenségek sokasága jellemzi. Bourgelat értelmezésében mindez nem pusztán kritika volt, hanem az enciklopédisták erkölcsi és politikai hitelének megingatására irányuló támadás, amely egyúttal azt a követelést is megfogalmazta, hogy az egyházi és világi hatalom lépjen fel velük szemben, és függessze fel a mű terjesztését. Ennek megfelelően Tolomas a magisztrátusokat, a szülőket, a közösség tagjait és a fejedelmeket arra szólította fel, hogy lépjenek fel az enciklopédisták ellen, akiket

[59] Léon Moulé: „Correspondance de Claude Bourgelat". *Bulletin de la Société centrale de médecine vétérinaire*, 70. évf., 1917. 289–302.

a fennálló rend ellenségeiként mutatott be, „merész óriásokként" ábrázolta őket, és azzal vádolta, hogy jogtalanul támadják azokat az embereket és intézményeket, amelyek hivatása az egész földkerekség (*totius terrae*) oktatása. A támadás természetesen D'Alembert személyére volt kiélezve, akit Tolomas alkalmatlannak minősített az ifjúság nevelésére, hiszen „nem ismerik" (*non nosci hominem*), és „sem apja, sem vagyona nincs" (*nec pater est, nec res*). Bourgelat beszámolója szerint Tolomas a Collège szócikket is eltorzítva idézte, és olyan állításokat tulajdonított D'Alembert-nek, amelyek szerint a kollégiumok teljes felszámolására törekedne, majd erre hivatkozva a közvélemény és a hatóságok beavatkozását sürgetné. A beszéd végig a nyilvános konfrontáció és a politikai fellépés irányába terelte a vitát, és az *Enciklopédiá*t érintő szakmai nézetkülönbséget morális és hatalmi konfliktussá alakította. Bourgelat a levél végén mindezt a jezsuiták részéről az enciklopédisták ellen indított nyílt hadjáratként értékelte, és szükségesnek tartotta, hogy erről a királyi cenzúra vezetője tudomást szerezzen. Saját álláspontját egyértelműen az *Enciklopédia* mellett jelölte meg, és kijelentette, hogy a támadások hatására nem elfordul a vállalkozástól, hanem még inkább elköteleződik mellette.

A lyoni események visszhangja más forrásokban, így Voltaire és D'Alembert levelezésében is megjelent: Voltaire 1754. december 6-án, Lyonban tartózkodva, egy colmari ügyvédnek írt levelében utalt rá, míg D'Alembert több forrásból szerzett értesüléseire hivatkozva említette a történteket. Voltaire levelében azt hangsúlyozta,[60] hogy a lyoni esemény nem elszigetelt túlkapás volt, hanem egy olyan jelenség része, amelyben a jezsuiták a nyilvános megszólalás lehetőségével visszaélve személyes támadásokat fogalmaztak meg. Ennek érzékeltetésére Voltaire szó szerint idézte Tolomas beszédéből a „homuncio cui nec est pater nec res" formulát, amely a korábban ismertetett Bourgelat-levélben is hangsúlyosan megjelent. Kiemelte, hogy mindez azon a napon hangzott el, amikor D'Alembert-t beválasztották az *Académie française* tagjai közé, ami a sértés nyilvános jellegét és hatását tovább erősítette. Voltaire értelmezésében Tolomas fellépése így nem csupán bántó volt, hanem alkalmas volt arra is, hogy széles körű ellenszenvet váltson ki szerkesztőtársával szemben. Mindez már eleve egy rendkívül feszült légkörben bontakozott ki, hiszen az *Enciklopédia* első kötete óta folyamatos támadások érték a művet a jezsuiták és a jámborabb hívők részéről. Az ügy visszhangja olyan jelentős volt, hogy szalonbeszélgetések sokaságát táplálta, és különféle találgatások indultak meg D'Alembert származásáról is. Lyon városából például Seguin úr, parlamenti ügyvéd feljegyzése tanúskodik ugyanerről, aki így írt: „1755. január 5-én megtudtam, hogy az említett De Tencin bíborosnak dolga volt Jacobine nevű húgával, ebből a kapcsolatból született egy fia, akit D'Ardinberg úrnak, vagyis D'Alembertnek hívtak, róla egy író nemrégiben azt mondta, hogy

[60] Lettre autographe de Voltaire à Sébastien Dupont. Lyon, 6 décembre [1754]. Közli: Guy Chaussinand-Nogaret: *D'Alembert: une vie d'intellectuel au siècle des Lumières*. [Paris], le Grand livre du mois, 2007. 79.

»cuius nec pater nec ros«."[61] A név és a latin formula itt már torzult, hibás alakban szerepelt, de a pletyka így is gyorsan terjedt. Az ügy ráadásul azért vált valóban közüggyé, mert a levelezések egy részét hamarosan kinyomtatták és terjesztették is.[62]

D'Alembert kezdetben felsőbbrendű távolságtartással kezelte a sértést,[63] és csak később szánta el magát arra, hogy nyomást gyakoroljon a Lyoni Királyi Társaságra, és elégtételt követeljen Tolomas kirohanása miatt. Ebben szerepet játszott az is, hogy ekkor hírneve csúcsán állt, és filozófus barátai is ösztönözték a fellépésre, akik szintén sértve érezték magukat az ügy kapcsán.[64] Mivel a támadást megfogalmazó jezsuita annak a testületnek volt a tagja, amelyet Jacques-Germain Soufflot királyi építész vezetett, D'Alembert tiltakozó levelét közvetlenül hozzá címezte, nyilvános elhatárolódást és jóvátételt remélve. A megszólítást ugyanakkor az akadémiai és tudományos világra is kiterjesztette, mert úgy vélte, hogy kollégái osztoznak a felháborodásában. Ám a remélt bocsánatkérés, beismerés és helyreigazítás több levélváltás után sem érkezett meg. D'Alembert 1755. január 30-án újabb felszólítást intézett az elnökhöz, és hivatalos igazságtételt kért. Ebben így fogalmazott: „A tudományos műveltség becsülete – az *Enciklopédiá*é, mindazoké, akik velem együtt munkálkodnak rajta, valamint azon irodalmi társaságoké, amelyek tagjai közé való beválasztásomat megtiszteltetésnek tartom, köztük az önöké is – nem engedi meg számomra, hogy közömbös maradjak az egyik kollégájuk nyilvános sértéseivel szemben."[65] D'Alembert a konfliktus nyilvánosságra hozatalától a közvélemény támogatását várta, kortársai megítélése azonban inkább tartózkodó volt. Bár február 28-án a Lyoni Királyi Társaság öt tagja D'Alembert iránti szolidaritásból lemondott, majd Tolomas is kilépett, ezek a személyi következmények nem maradtak tartósak. Amikor 1758-ban a Társaság egyesült a Lyoni Akadémiával, Tolomas neve ismét megjelent a tagok listáján. A Tolomas-ügy tehát D'Alembert számára az adott intézményi keretben vereséggel végződött, erkölcsi és nemzetközi tekintélye mégis éppen e konfliktus nyomán erősödött meg. XIV. Benedek pápa ajánlására – noha személyesen nem ismerte őt – pályázat nélkül vették fel a bolognai intézet tagjai közé, annak ellenére, hogy az intézet szabályzata a következő három halálesetig kizárta új tagok felvételét.[66] E rendkívüli gesztus nyomán más udvarok is megkeresték D'Alembert-t – II. Frigyes porosz király például évi 1200 livre juttatást ajánlott fel számára –, ami XV. Lajos rosszallását váltotta ki, mivel a francia király nehezen

[61] *Les Cahiers de M. Seguin, avocat en parlement et aux cours de Lyon, 1710–1770*. Kiad. Léon Gallé, Lyon, Bernoux, Cumin & Masson, 1901. 80.

[62] „Querelle littéraire. Dalembert, le P. Tolomas et la Société royale de Lyon". *Revue du Lyonnais*, 4. évf., 1836. 197. 3. lj.

[63] Egy ismeretlen levelezőtársának D'Alembert ezt írta: „Nem olvasom a szennylapokat, amelyekről Ön beszél nekem, és nem kételkedem abban, hogy mindenféle szemetet tartalmaznak; mindezen aljasságok helye a fiókban van [...]" *Revue du Lyonnais*, 198.

[64] Lettre de D'Alembert à la Société Royale de Lyon, en date du 30 janvier 1755. Académie de Lyon, Ms 266, 2. köt., 142. fol.

[65] *Revue du Lyonnais*, 200.

[66] Irène Passeron: „Le mémoire de D'Alembert sur lui-même". *Recherches sur Diderot et sur l'*Encyclopédie, 38. évf., 4. sz., 2005. 21.

viselte, hogy más uralkodók filozófusok, főként francia filozófusok pártfogásával növelték tekintélyüket.[67]

A Tolomas-ügy nem elszigetelt eset volt, hanem egy olyan nyilvános vitaszíntérbe illeszkedett, amelyben bölcselkedők és bírálóik egyre gyakrabban fordultak a sajtóhoz és a pamfletirodalomhoz – sokszor személyeskedő hangnemben –, amint azt Voltaire és Fréron ismert vitája is mutatja. A konfliktusok 1757-ben érték el tetőpontjukat: az év elején, január 5-én Versailles-ban egy zavart elméjű egykori szolga, Robert-François Damiens megsebesítette XV. Lajost, majd a hatóságok szigorúbb könyvkiadási ellenőrzéseket vezettek be, és intézkedéseket tettek az uszító tartalmú művek megjelenésének megakadályozására. Noha az *Enciklopédia* a VIII. kötet Jésuites szócikkében elítélte a merényletet és nem sokkal később a felelősséget a Jézus Társaságára hárította, az ellene irányuló támadások nem csillapodtak, sőt tovább erősödtek. 1757 novemberében megjelent a D'Alembert által írt, nagy visszhangot kiváltó Genève szócikket tartalmazó VII. kötet, amely újabb lendületet adott a vitának. D'Alembert leveleinek hangneme ekkorra már kifejezetten sértetté és indulatossá vált. Az *Enciklopédiá*tól való visszalépés mellett döntött, és ezt így fogalmazta meg: „az *Enciklopédiá*t ott kell hagyni, és ezt a döntést meghoztam."[68] Ennek a dokumentumnak a jelentősége abban rejlik, hogy lehetővé teszi D'Alembert lemondásának pontosabb datálását, így azt nagy biztonsággal 1757 decemberének utolsó napjaira tehetjük. Rousseau nem sokkal később, 1758-ban elküldte neki a *Lettre sur les spectacles* című írását, amelyben élesen bírálta a Genève szócikket. Eközben az *Enciklopédiá*t egyszerre ítélte el a világi és az egyházi oldal: a párizsi parlament 1759. január 23-án hozott határozatot, XIII. Kelemen pápa pedig szeptember 3-án küldte el levelét. A kettős „támadás" egy időre megszakította a nagy mű kiadását, és a vállalkozás D'Alembert személyével is elsőrangú munkatársat veszített el. A *Dictionnaire de biographie française* D'Alembert-szócikke egy Diderot által Voltaire-nek 1758. február 19-én írt levelet idéz,[69] amelyben már szerkesztőtársa „D'Alembert dezertálásáról" beszél.

Összegzés

A XVIII. század közepének Franciaországában a nevelés kérdése nem csupán pedagógiai, hanem mélyen politikai és kulturális természetű probléma volt. Az *Enciklopédia* körül csoportosuló filozófusok és értelmiségiek számára ez az ügy az emberi szabadság és a társadalmi fejlődés kulcsfontosságú tényezőjévé vált. Az oktatási rendszer kritikája tehát nem öncélú tudománypedagógiai vitaként jelent meg, hanem egy átfogó társadalmi reformprogram részeként.

A jezsuita kollégiumok, amelyek a régi rendszer szimbolikus és tényleges bástyáiként működtek, nem csupán egy bizonyos tudást, hanem egy egész világrendet közvetítettek. A latin nyelv kizárólagos használata, az antik tekintélyek

[67] Chaussinand-Nogaret, i. m., 82.
[68] Lettre de D'Alembert à Durival. Közli: Yves Laissus: „Une lettre inédite de d'Alembert". *Revue d'histoire des sciences et de leurs applications*, 7. évf., 1. sz., 1954. 5.
[69] *Dictionnaire de biographie française.* 1. köt., Paris, Letouzey, 1933. 1401.

iránti kritikátlan hódolat, a retorikai és dogmatikus képzés mind az Ancien Régime autoriter és hierarchikus struktúráját tükrözték. Ebben a rendszerben a tudás nem a vizsgálódás és tapasztalat eszköze volt, hanem a tekintély megőrzését szolgálta. Az *Enciklopédia* szerzői, élükön D'Alembert-rel, Faiguet-vel, Beauzée-val vagy Dumarsais-val, ezzel szemben a tudás új politikáját képviselték: szerintük az oktatásnak nem a szavakra, hanem a dolgokra kell irányulnia. Ez a jól ismert enciklopédista jelszó („étudier les choses et non les mots") azt a radikális fordulatot jelöli, amely az oktatás célját az ember autonómiájának, gondolkodási képességének és hasznosságának fejlesztésében látta – s nem a múlt szimbolikus nyelvének őrzésében. A latin nyelv ekként az oktatási rendszer konzervatív és haladó erői közti viták metonímiájává vált. Egyfelől a tudományos világban még mindig szükség volt rá – ezt mindannyian elismerik –, másfelől a nevelésben elfoglalt helyét egyre gyakrabban kérdőjelezték meg. A kérdés már nemcsak az volt, mit és hogyan tanítsanak, hanem az is, hogy kinek és mi célból. A Tolomas-ügy ezt az ideológiai konfliktust már a nyilvános színtéren jelenítette meg. A jezsuita rend és az enciklopédisták szimbolikus ütközése egy retorikai beszéd ürügyén egyfajta kulturális hatalmi harccá vált. A középpontban nem egy tanár sértése vagy egy filozófus válasza állt, hanem annak kérdése: ki rendelkezik azzal az autoritással, hogy megmondja, mi a tudás, ki taníthat, és mit jelent műveltnek lenni.

A konfliktusok során fokozatosan láthatóvá vált, hogy az *Enciklopédia* nem egyszerűen egy tudományos vállalkozás, hanem egy új értelmiségi ethosz megteremtésének eszköze: egy olyan világban, ahol a tudás közvetítése már nemcsak a papi kaszt privilégiuma, hanem a társadalmi részvétel és az egyéni értelmi autonómia terepe. Így az oktatás reformja nem pusztán egy új tanterv vagy módszertan kérdése volt, hanem a hatalom újraszervezésének programja: annak a világi, racionális és tapasztalaton alapuló közösségi tudásnak a létrehozása, amely a felvilágosodás egyik legfontosabb programjaként értelmezhető.

SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár
kaman-gausz.ildiko@szte.hu

Lengyel Réka

„Décrire pour rendre sensible” Érzelmek, csoda és tudomány Jacques Delille *Les Trois Règnes de la nature* című tankölteményében

ORCID: 0009-0000-6012-3625

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.12

This article examines Jacques Delille’s *Les Trois Règnes de la nature* (1808) as a major example of late eighteenth- and early nineteenth-century scientific poetry and reassesses its poetic and epistemological ambitions. Long regarded by critics as overly descriptive or aesthetically “cold,” the poem has often been cited as evidence of the decline of didactic verse. Drawing on recent scholarship, especially Nicolas Leblanc’s analysis of the poetics of emotion, the study argues that Delille’s work deliberately integrates scientific knowledge with affective and aesthetic strategies. Through extensive enumerations, episodic narratives, mythological digressions, and personal reflections, *Les Trois Règnes* seeks not only to transmit encyclopedic knowledge but also to engage readers emotionally and to cultivate a sense of wonder toward nature. The article situates the poem within Enlightenment debates on the legitimacy of poetic discourse in science and shows that Delille’s project does not oppose reason and sensibility but instead relies on their interaction. Reconsidered from this perspective, scientific poetry emerges not as a failed hybrid but as a distinctive literary form that mediates between knowledge, emotion, and the experience of the natural world.

Keywords: Jacques Delille, *Les Trois Règnes de la nature*, scientific didactic poetry, 18th-century French poetry

Kulcsszavak: Jacques Delille, *Les Trois Règnes de la nature*, tudományos-didaktikus költészet, XVIII. századi francia költészet

Az antik eredetű műfajok közül a tankölteményalkalmazási módja és megítélése igen nagy változáson ment át a XVIII–XIX. században. Az 1800-as évek elejéig erőteljesen jelen volt az iskolai oktatásban, mind latinul, mind a nemzeti nyelveken számos olyan munka keletkezett, amelyek szerzői a legkülönfélébb tudományos ismereteket versbe szedve tárták a tanulók elé. Emellett az olvasók más csoportjai is előszeretettel fordultak e műfaj felé: népszerűek voltak az antik római költők művei eredetiben és fordításban, ahogyan azok újkori változatai, imitációi is. Ez utóbbiak szerzői közül sokak világlátására jelentős hatást gyakorolt a felvilágosodás és az enciklopédizmus szellemisége, s ez nagymértékben tetten érhető alkotói döntéseikben, törekvéseikben. A korszak filozófiai és

természettudományos diskurzusában visszatérő kérdés, vajon tud-e költészetet teremteni a józan ész, illetve illik-e a költői előadásmód a filozófia vagy a természettudományok tárgyalásához. A vitában számos megszólaló foglalt állást, némelyek úgy vélték, a tudományos témák csak racionális, hideg logikával közelíthetők meg, míg mások szerint elfogadható az érzelmekre ható, retorikai alakzatokban bővelkedő stílus is, s éppen ez a kívánatosabb a befogadás és a megértés elősegítése céljából. A *Francia Enciklopédia* címlapján együtt szerepelnek a természettudományokat és a költészeti műfajokat megjelenítő allegorikus alakok, így szemléltetve az elképzelést, amely szerint a világ megismerésében egyaránt szerepe van a tudománynak és a művészetnek.[1]

A verses műfajok rendszerében a leíró vagy didaktikus költészeten belül el lehet különíteni a természettudományos költészet kategóriáját, azokat a műveket, amelyek fő témái ez utóbbi nagy tárgyterülethez tartoznak.[2] A tanköltemény műfajának egyik legkiválóbb francia képviselője a Voltaire után saját korában a második legjobb költőként számontartott Jacques Delille volt, akinek számos munkája tartalmaz természettudományos ismereteket. Ezek egyikét, a *Les Trois Règnes de la nature*-t (*A természet három birodalma*, 1808) teljes egészében e tárgynak szentelte, ezért sorjáznak benne a csillagászati, földrajzi, fizikai, kémiai, biológiai, etológiai, antropológiai vonatkozású jelenségek leírásai. Az alábbiakban a *Les Trois Règnes de la nature* keletkezéstörténetét, tartalmát, nyelvét, retorikáját mutatom be, kitérve vegyes fogadtatására a kortársak és a XX–XXI. századi irodalomtörténet-írás részéről, s viszonylag friss újraértékelésére az érzelmek ábrázolása és kiváltása, valamint a világban létező csodák, a csodálatos elem leírása kapcsán.

Száraz tudomány, érdekes „epizódok": keletkezés, előképek, tartalom

Az 1780-as évekre Jacques Delille a párizsi szalonok ünnepelt költőjévé vált. Akkorra már nemcsak *Georgica*-fordítása, de *Les Jardins* című verses munkája is megjelent, amelyben újabb oldaláról tudta megmutatni tehetségét.[3] Meghatározó inspirációs forrást jelentett 1784-es görögországi és közép-ázsiai utazása, amelynek élményanyagát a *L'Imagination* című leíró költeményében dolgozta fel. Az 1794-ben befejezett, de csak 1806-ban kiadott munka a képzelet-témakör egyfajta enciklopédiája, a hétköznapi élet, a tudományok, a művészetek, a nyelv, a

[1] Ld. erről Nicolas Leblanc: *La Poétique des émotions dans l'œuvre de Jacques Delille.* L'Europe des Lumières. Paris, Classiques Garnier, 2022. 301.

[2] A XVIII–XX. századi természettudományos költészet körébe sorolható, különféle nyelvű művek átfogó bemutatásához ld. *La poésie scientifique, de la gloire au déclin*. Épistémocritique. Szerk. Muriel Louâpre – Hugues Marchal – Michel Pierssens, 2014. URL: https://epistemocritique.org/ (Hozzáférés: 2025. 12. 15.); *Die Poesie der Dinge. Ziele und Strategien der Wissensvermittlung im lateinischen Lehrgedicht der Frühen Neuzeit*. Frühe Neuzeit 237. Szerk. Ramunė Markevičiūtė – Bernd Roling, Berlin–Boston, De Gruyter – Brill, 2021.

[3] Jacques Delille: *Les Jardins, ou l'Art d'embellir les paysages*. Paris, Valade, 1782.

társadalom ember által alkotott nagy műveinek összegző bemutatása.[4] A bölcsészettudományi irányultságú verses munka párdarabját, a természettudományos jelenségek, kutatási eredmények szisztematikus áttekintésével szolgáló *Les Trois Règnes*-t részben az előző nagy mű elkészültével párhuzamosan, részben az azt követő években vetette papírra. Az 1794-es véres események elől Delille emigrációba menekült, először felesége családjának birtokán, a Vogézekben éltek, később Svájcban, Braunschweigban és Londonban is huzamosabb időt töltöttek el, mielőtt 1802-ben visszatértek Párizsba. Az emigráció éveiben megállás nélkül munkálkodott: készre csiszolta a *L'Homme des champs* és a *La pitié* című költeményeit,[5] és dolgozott az *Aeneis*, illetve Milton *Elveszett paradicsom*ának fordításán. A *Les Trois Règnes* megírásának ötlete Párizsból való távozása előtt, a Collège de France-ban kollégáival folytatott beszélgetései során merült fel. Először egy rövid részlet készült el, amelyet felolvasott nekik, s ezután a kémikus Jean Darcet biztatta, hogy bővítse ki nagyszabású költeménnyé. A Darcet és mások által rendelkezésére bocsátott könyvek és a különböző helyekről származó információk tették lehetővé számára a szükséges adatok összegyűjtését. Mme Delille beszámolója szerint az emigráció idején lakóhelyeik környezetében férje behatóan tanulmányozta az időjárási és más természeti jelenségeket, és tapasztalatait rendre megverselte nagyszabású művében.[6]

A *Les Trois Règnes de la nature* valódi, verses enciklopédia, amely egybefoglalja a világ számos jelenségére, létezőjére (a Naprendszer, a bolygók, a Föld, a földrajzi jelenségek, a kőzetek, ásványok, növények, állatok, az ember) vonatkozó antik tudást és a legkorszerűbb ismereteket.[7] Delille nyolc, kb. 500–1000 sor terjedelmű részre, 'ének'-re *(chant)* osztotta fel a költeményt (összesen kb. 5800 sor). Kiindulópontja a természet megszemélyesítése, megszólítása,

[4] Jacques Delille: *L'Imagination*. Szerk. Joseph Esménard, Paris, Giguet et Michaud, 1–2. köt., 1806. Korábban már bemutattam a szerző életét és munkásságát, valamint a *L'imagination* című tankölteményt, retorikai-stilisztikai szempontból értékeltem Verseghy Ferenc kivonatos fordítását, és beillesztettem a korszakban a képzeletről folytatott interdiszciplináris eszmecserébe. A Delille-életmű magyarországi recepciójának rövid áttekintésében említést tettem a *Les Trois Règnes* Sebestyén László-féle, kéziratos fordításáról. Lengyel Réka: „Horváth János, Verseghy Ferenc és a teremtő képzelet: Jacques Delille tanköltészete magyarul". In: *In memoriam Verseghy Ferenc. Emlékkönyv a 2024. április 8-án, Szolnokon rendezett tudományos konferencia anyagából*. Reciti konferenciakötetek 27. Szerk. Doncsecz Etelka – Lengyel Réka, 8. köt., Budapest, Reciti Kiadó, 2024. 87–124.

[5] Jacques Delille: *L'Homme des champs, ou les Géorgiques Françaises.* Strasbourg, Levrault, 1800; Jacques Delille*: La pitié.* Paris, Giguet et Michaud, 1803.

[6] Ld. erről további részletekkel Édouard Guitton: *Jacques Delille (1738–1813) et le poème de la nature en France de 1750 à 1820*. Publications de l'Université de Haute-Bretagne. Paris, Klincksieck, 1974. 524–525.

[7] Jacques Delille: *Les Trois Règnes de la nature.* Szerk. Georges Cuvier, 1–2. köt., Paris, Giguet et Michaud, 1808. Delille műveinek egyelőre nem készült kritikai kiadása. 2015-ben a *Fonds national suisse de la recherche scientifique* támogatásával egy kutatócsoport elindította a „Reconstruire Delille" projektet, amelynek célja a francia költő életművének és recepciójának átfogó feltárása és a szövegek kritikai kiadásának létrehozása volt. A projekt honlapján egyedül a *L'Homme des champs* kritikai kiadása szerepel különállóan, de csak annyit tudunk meg róla, hogy előkészületben van. A honlapon a projekt részletes leírása mellett megtalálható a résztvevő kutatók 11 tételes bibliográfiája. Ld. URL: https://delille.philhist.unibas.ch/projet.html (Hozzáférés: 2025. 12. 15.)

alapvető retorikai eljárása a felsorolás, a világban létező természeti elemek, jelenségek, élettelen dolgok és élőlények egymást követő bemutatása. A tanköltemény vagy tudományos költemény műfajába sorolható szöveg egyszerre foglalja magában különféle műfajok előadásmódját, az ábrázolt témák alapján váltakozik a tudományos szakszöveg az esztétikai leírással vagy éppen a történetmeséléssel.[8]

A költemény előszavának első egysége a leíró (didaktikus) költészet státuszát igyekszik tisztázni. Delille nyíltan elismeri, hogy e műfaj viták tárgya a kritikusok és a szerzők körében, ugyanakkor határozott normatív álláspontot képvisel: elutasítja az öncélú leírást, de szükségesnek és védhetőnek tartja azt a költői ábrázolást, amely a természet jelenségeit érzékletessé, megragadhatóvá teszi. Véleménye szerint: „A leírás kedvéért leírni ostobaság; de leírni azért, hogy érzékelhetőbbé váljanak a művészetek folyamatai és a fizikai vagy erkölcsi természet jelenségei, nemcsak megengedett, hanem szükséges is; és ami szükséges, az mindig kifogástalan."[9] A hangsúly azon van, hogy a mű nem történeti elbeszélés, hanem „a természeti tárgyak főbb vonásainak" bemutatása az emberi tapasztalás haladásának rendjében. A bevezető esszé e sorai a francia költő azon megnyilvánulásai közé tartoznak, mellyel Jean-François de Saint-Lambert-hez hasonlóan megteremtette a tanköltészet francia nyelvű elméletét, egyértelműen összekapcsolva azt az enciklopédikus törekvésekkel.[10] A következő gondolati egység az ideális olvasó kérdését járja körül. Delille megkülönbözteti azokat, akik kizárólag a hősi vagy drámai cselekményt keresik a költészetben, és azokat, akik a szelídebb, szemlélődő élményekre is fogékonyak. Itt fogalmazza meg azt az alapvető esztétikai elvet, amely szerint minden költői mű hatása kettős: egyrészt a tárgyból, másrészt az előadás módjából fakad. Ő maga mindkét aspektusra igyekszik figyelemmel lenni.

Delille az időben visszatekintve abban talál eltérést saját kora és az antik rómaiak között, hogy ez utóbbiak nem áldoztak elég időt és fáradságot a világ megismerésére, csak azért gyűjtötték egybe távoli vidékek állatait, hogy a cirkuszban leölhessék őket. De a költők, például Lucretius sem törekedett kora ismeretanyagának minél teljesebb közlésére, pedig „ma örömmel olvashatnánk őt, és összehasonlíthatnánk az ókori tudás szegénységét a modern felfedezések gazdagságával, a római filozófiát a görög filozófiával, a rómaiakat pedig a franciákkal."[11] Delille nézete szerint komoly hanyatlás következett be a római kultúrában,

[8] Vö. Joanna Stalnaker: „Delille's little encyclopedia". In: *The unfinished Enlightenment. Description in the age of the Encyclopedia*. Ithaca – Londres, Cornell University Press, 2010. 124–148, itt: 145–146.

[9] „Décrire pour décrire, est une sottise; mais décrire pour rendre plus sensibles les procédés des arts et les phénomènes de la nature physique ou morale, est non seulement permis, mais nécessaire; et ce qui est nécessaire est toujours irrépréhensible." Jacques Delille: „Discours préliminaire". In: *Les Trois Règnes* 1. köt. 9–10. (A francia szövegrészek magyar fordítása egyéb jelzés híján itt és az alábbiakban tőlem származik – L. R.)

[10] Ld. erről: Stalnaker, i. m., 126–127.

[11] „[…] nous aurions aujourd'hui le plaisir, en le lisant, de comparer la pauvreté des connaissances anciennes avec la richesse des découvertes modernes, la philosophie romaine avec la philosophie grecque, et les Romains avec les Français." Delille, *Discours préliminaire*, 16–17.

amikor a paraszti életformát felcserélték az állandó hódítással, és az emberek fő céljává az anyagi javak felhalmozása vált. Emellett megemlíti a polgárháború káros következményeit is – noha kimondatlanul, de mégis utalva saját kora belviszályaira, amelyek elől maga is menekülni kényszerült. A köztársaságkori római közállapotok felvillantása után Delille gondolatmenete áttér Lucretius és Vergilius költői erényeinek és hibáinak bemutatására. Előremutató gesztusként értékeli, hogy Lucretius kritikával kezelte a rómaiak vallásos világképét, költészetét pedig elsősorban ereje, bősége és eredetisége miatt tartja nagyra. Tehetségét, retorikáját Enniusénál magasabb, Vergiliusénál alacsonyabb rangúnak ítéli.

Delille azt sem hallgatja el, miben igyekezett imitálni antik költőelődeit, különösen Vergiliust, aki az ún. „epizódok" („épisodes") alkalmazásában is felülmúlja Lucretiust. Az „epizódok" a költemény adott részének fő témájához kapcsolódó, különálló egységet képező kitérők, történetek. Ahogyan Delille írja:

> Hogy érdekesebbé tegyem ezt a filozófiai, következésképpen kissé hideg műfajú költeményt, én magam is bemutattam néhány epizódot, amelyek többnyire történelmi jellegűek. Néha az utóbbi műfajt részesítettem előnyben, mert ötvözi az igazság vonzerejét a fikció varázsával. Egy témával való foglalkozás művészete nem más, mint kilépni belőle anélkül, hogy eltávolodnánk tőle; a képét az ókori hajózásban találjuk meg, amely mindig elérhető közelségben maradt a szárazfölddel és látótávolságon belül a partokkal.[12]

Az „epizódok" alkalmazásában követi a hagyományt, de újít is. Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a költeménybe érdemes újdonságot és változatosságot vinni, az általa beillesztett történetek első pillantásra nem mindig kapcsolódnak szorosan a fő témához, de az eltávolodás csak látszólagos, a zárlatban mindig van olyan elem, motívum, amely megteremti a szoros összefüggést. (Példaként Kolumbusz partraszállásának a VI. énekben előadott jelenetét említi.) Az „epizódok" lehetnek rövidebb terjedelműek is, ahogyan Pope, Horatius vagy Boileau tankölteményeiben, de a szárazabb témák esetében „a szerzőnek ezért a nélkülözésért kárpótolnia kell az olvasót néhány érdekesebb, ragyogóbb színekkel díszített ötlettel, amelyek a kép hátteréből kiemelkedve domborműként jelennek meg".[13]

A terjedelmes előszót Delille a francia nyelvű természettani szépirodalom kiváló példáinak, Buffon és Fénelon munkáinak említésével zárja. Buffonról hosszabban értekezik, ugyanis őt tartja a természettudományos próza legkiválóbb képviselőjének, „[…] aki az egész világon elterjesztette a természetrajz iránti

[12] „Pour donner plus d'intérêt à ce poëme philosophique, et par conséquent d'un genre un peu froid, j'y ai moi-même introduit quelques épisodes, la plupart historiques. J'ai quelque fois préféré ce dernier genre, parce qu'il réunit l'attrait de la vérité et le charme de la fiction. L'art de traiter un sujet n'est que l'art d'en sortir sans s'en éloigner; on en trouve l'image dans la navigation ancienne, qui se tenait toujours à portée de la terre et à la vue des côtes." Uo., 22–23.

[13] „[…] mais alors l'auteur doit dédommager le lecteur de cette privation, par quelques idées d'un genre plus intéressant, embellies de couleurs plus brillantes, et qui, se détachant du fond du tableau, s'y montrent en relief." Uo., 27–28.

ízlést, a városi megfigyelőket dolgozószobáik árnyékából, a városok kényelméből kicsalogatta, hegyekre vitte őket, az erdők mélyére, barlangokba merítette, szakadékokon vezette át, és a vulkánok peremére ültette."[14] Fő forrásaként mégsem a nagy mester, hanem Valmont de Bomare munkáját (*Dictionnaire raisonné, universel d'histoire naturelle*, 1764–1768) nevezi meg. Kitér arra is, hogy a próza vagy a költészet alkalmasabb természettudományos ismeretek átadására, s noha védelmébe veszi Buffon stílusát és általában a költői prózát, mégis amellett érvel, hogy a költészet képes felemelni, feldíszíteni, tetszetősebbé tenni a száraz tudományt. Végül beavatja az olvasót műve keletkezésének fentebb már említett történetébe, s munkáját már csak posztumusz ajánlja hajdani kollégájának, Jean Darcet-nek.

A *Les Trois Règnes de la nature* tartalomjegyzéke részletes tájékoztatást nyújt a Delille által feldolgozott témákról. Érdemes közreadnunk a részletes tartalomjegyzéket:

> I. ének: A fény és a tűz
> A természet géniuszának megjelenése, aki megparancsolja a költőnek, hogy énekelje meg őt; a költő engedelmeskedik, és a Fénnyel kezdi. – Apollóhoz intézett segítségkérés. – Delambre csillagász dicsérete. – A napsugarak szétoszlásáról Newton prizmájában. – A fény különböző hatásai, amelyek a természet változatos színeit adják. – Fényjelenségek a jeges pólus alatt. – Az Aurora Borealis Jupiterhez fordul, hogy ugyanazokat a megtiszteltetéseket kapja, mint testvére. Jupiter meghallgatja a kérést, és a Mairan zsenialitása által híressé tett Aurora Borealis visszanyeri jogait. – A Tűz elmélete; a hatások, amelyeket a természet kezeivel formál meg. – A tűz haszna a művészetekben; az ember számára belőle származó előnyök. – A tűz a természet szörnyű jelenségeiben; villámlás és mennydörgés; elektromosság; vulkánok. – A tűz hatásai a lőpor robbanásában és a tüzérségben. – A tűz otthonaink kebelében ég. – A kandalló melletti élet télen.
>
> II. ének: A levegő
> A levegő általános fogalma; a természete; a kombinációi; a hasznossága; hatásai a fény visszaverődésében; a súlya. – Kísérletek pneumatikus gépekkel. – Tisztelgés Pascal előtt. – (Galilei kísérletei.) – A levegő rugalmassága; ennek hatásai. – A szelek és a vihar bemutatása. – Egy egész sereget temetett el a szél Ázsia homokjában. – A szelek néha felkavarják a tengert, néha pedig útja végére vezetik a hajót. – Szelek a nyári hőség és a téli hideg miatt. – A déli szél okozta aszály leírása. – A fagy okozta látványosságok az északi szél hatására. – A szelek által hordozott kilégzések. – A pestisjárvány és pusztításainak leírása.
>
> III. ének: A víz
> A víz különböző hatásai művekben és természeti jelenségekben. – A víz tulajdonságai. – Egy árvíz bemutatása. – Elbeszélés Musidore-ról, akit szeretője véletlenül

[14] „[…] qui a répandu dans le monde entier le goût de l'histoire naturelle, a tiré les observateurs citadins de l'ombre de leurs cabinets, de la mollesse des villes, les a fait gravir les montagnes, s'enfoncer dans les bois, plonger dans les cavernes, franchir les précipices et s'asseoir aux bords des volcans." Uo., 32.

meglát fürdés közben. – Patakok, tavak és folyók. – Ásványvizek. – A víz haszna a gépészetben. – A tűz hatásának kitett víz különböző kombinációi. – A jéggé változott víz. – Kilátás a festői téli jégre. – A jégeső leírása. – A hó. – Egy favágó sajnálatos halála, akit messze a kunyhójától váratlanul ért és elnyelt a hó. – A kutyák nagylelkű ösztöne, amelyek visszahozzák az elveszett utazókat a Szent Bernát-kórházba.

IV. ének: A föld
A tudósok által felfedezett és elemzett különböző földtípusok. – Lavoisier vízzel végzett kísérlete során felfedezett két különböző elem. – A föld elemeinek különböző változásai és kombinációi. – Kémiai elemzések; termékeik és eredményeik. – A gyémánt, a porcelán színei. – Üveg és kristályok által keltett ragyogó fényjáték. – A cinóbervörös, a vázák, a szőnyegek, a szépséget ékesítő és a lakásokat díszítő anyagok ragyogása. – A föld látványossága, gazdagsága, szépsége. – A változások és forradalmak, amelyeket a világ megtapasztalt. – A tudósok által a föld különböző változásaihoz rendelt okok. – Elvesztett versenyek; a régi világnak a modern természettudósok által talált maradványai. – Európa szokásai és művészetei, amelyeket átvittek egy másik féltekére. – Különböző jelenségek és kombinációk a föld belsejében. – Piritek és más földalatti anyagok képződése. – A mágnes és hatásai. – Barlangok és földalatti barlangok csodálatos látványa. – A természet játéka a belső tereikben. – Vulkánok, kitöréseik és pusztításaik.

V. ének: Az ásványok
A különböző ásványi anyagok. – Különböző fémek felsorolása. – A természet által előidézett jelenségek a bányákban. – Az elűzött király, aki a bányákban keres menedéket azok elől a pártok elől, amelyek vérdíjat tűztek ki a fejére (Ormond király, lánya, Elvira és a trónkövetelő Dolce herceg története)

VI. ének: A növények
A növények kialakulása. – A nedvkeringés és termékei. – Az oltás és annak hatásai. – A tápláló nedv elosztása; és a növényi anyagok általa felvett különböző formái. – Különböző növények tulajdonságai és természete; színeik, tulajdonságaik, változataik. – Különböző éghajlaton élő növények. – Linné dicsérete; születése, a botanika iránti szenvedélye; művei és dicsősége Franciaországban. – A növények születése és szaporodása. – A növények nevelkedése, szokásai. – Flóra órája. – A beporzás és a növények szaporodása. – Polipok és növények, amelyek átmenetet alkotnak a növényvilág és az állatvilág között; vagy az ásványok és a növények világa között. – A növények felhasználása az emberi egészség, az élet és az öröm érdekében. – Kávé, bor, sör, almabor, pezsgő. – Gabonafélék. – Az Amerika partjaihoz való érkezést a hullámokon sodródó növények megjelenése jelezte Kolumbusz Kristófnak.

VII. ének: Az állatok 1.
A természet által jelzett különbség a növényvilág és az állatvilág között; mi közös bennük. – Az állati szervezetről általában. – A vizekben és a szárazföldön élő állatok fajai és formái. – Különböző állatok megkülönböztető tulajdonságai. – Az állati ösztön. – Hódok, elefántok, méhek. – A méhek munkájának és szokásainak leírása. – A hangyák munkái és szokásai. – A pók, a selyemhernyó, számos, a szárazföldön és a vízben élő rovar és állat tenyésztése; a természet által nekik adott képességek

a fennmaradásra. – Rovarok és kígyók mérge. – Az istenített kígyók. – Az állatok ösztönös szorgalma. – A hazatérő madarak ösztöne stb.

VIII. ének: Az állatok 2.
Az örvös galamb szerelmi élete és simogatásai. – A hattyú ragyogása. – Háziállatok leírása. – Ló, szamár stb. bemutatása. – Különféle állatok. – Az oroszlán és a sas büszkesége. – A madarak fészke; nevelése. – Az állatok erkölcse, jelleme és szokásai. – Egy nőstény kutya gyengédsége a kölykei iránt. – Az állatok osztályozása. – Az állatok rangsora, amelynek élére az ember kerül. – Az ember hatalma, és fensőbbsége minden élőlény felett. – Az emberi gondolkodás az ösztön felett áll. – Azon érzések kiválósága, amelyek az ég felé emelik és közelebb hozzák embertársaihoz.

A tankölteményben egy-egy téma alapos kifejtésekor a szerző nem kerülheti el felsorolások alkalmazását. Ez alól Delille sem kivétel, s ahogyan az alábbiakban kitérek rá, kritikusai nem bántak vele kesztyűs kézzel az unalmasnak ható részletek túl sűrű előfordulása miatt. Lássunk erre egy példát a VI. énekből, abból a részből, amely a tartalomjegyzékben „A növények felhasználása az emberi egészség, az élet és az öröm érdekében" címmel szerepel. A 26 soros részletben a költő összesen 15 növényt, illetve abból készített italt sorol fel, dióhéjban összegezve azokat a tulajdonságaikat, amelyek miatt hasznosak az emberek számára. A felsorolt növények: ezerjófű, virágos kőris, kasszia (*Cassia fistula*), mák/ópium, papiruszsás, kender, len, indigó, kakaó, vanília, alma(bor), sör, kávé, tea. A szövegrészhez összesen tíz tudományos jegyzet kapcsolódik a kommentárban, amelyek többsége tartalmazza az adott növény latin elnevezését, esetleg annak eredetét, illetve megadja gyógyászati felhasználási módját. A közölt ismeretanyag nem avult el, az adatok a mai tudásunk szerint is helytállóak. Ez természetesen nem igaz a költemény egészére, például a növények között bemutatott polipokról akkor még azt gondolták, hogy egyfajta átmenetet képeznek a növények és állatok között, mert osztódással szaporodnak. A részlet további érdekessége a magyar olvasóknak, hogy egyike annak a kettőnek, amelyeknek készült modern magyar műfordítása (a másikat ld. alább). A francia eredeti mellett Szabó Magda retorikai és ritmikai szempontból is jól sikerült szövegét közlöm, noha a fordításból kimaradt a „Nos aïeux" kezdetű sor, illetve az első három növény pontos megnevezése (az ezerjófű, azaz a *Centaurium*-nemzetség helyett az átlagos olvasó számára nehezen érthető „Chiron levele" elnevezés áll).[15] Delille a tisztító hatású növények példáiként említi a kőrist és a kassziát, s utal arra, hogy Voltaire ez utóbbi gyógyhatásának köszönhetően élt sokáig. Szintén Voltaire-hez kapcsolódik a mák/ópium kis mennyiségben jótékony, nagy adagban káros hatásának említése, a közismert történet szerint ugyanis Voltaire halála összefüggésben állt

[15] Jacques Delille: „A növények haszna". In: *Világirodalmi antológia.* Ford. Szabó Magda, 3. köt., Budapest, Tankönyvkiadó, 1962. 538.

ezzel a szerrel.[16] A magyar változatban egészen mást olvashatunk Voltaire-ről, nem világos, mi okozhatta a hibát. A nem pontos fordítás szövege mindenesetre jól mutatja, milyen specifikus ismeretanyagot foglal magában a költemény, s hogy bizonyos helyeinek, utalásainak megértéséhez valóban szükségesek a tudományos magyarázatok – a mindenkori olvasó számára.

Parmi ces végétaux observés par le sage, Chacun a ses vertus, chacun a son usage. Par ses puissants secours la feuille de Chiron, Souvent ravit sa proie à l’avide Achéron; Nos aïeux bénissaient la manne salutaire; La casse prolongea les vieux jours de Voltaire; Heureux, si du pavot le perfide secours, Pour adoucir ses nuits n’eût abrégé ses jours! D’Homère et de Platon, durant les premiers âges, Le papyrus du Nil conservait les ouvrages. Le Nord fournit son chanvre aux ailes des vaisseaux; Le lin, de la bergère exerce les fuseaux. Combien de végétaux, différents de nature, Forment notre boisson, nos mets, notre parure! La feuille, les rameaux des arbres et des fleurs, Fournissent à nos arts le luxe des couleurs; Des sucs de l’indigo plus d’une étoffe brille; Le moelleux cacao s’embaume de vanille; Du pommier neustrien ainsi le jus brillant Prodigue au moissonneur son nectar pétillant; Le houblon, froid rival de l’arbuste bachique, Entretient des cafés le babil politique. Le feuillage chinois, par un plus doux succès, De nos dîners tardifs corrige les excès; Et, faisant chaque soir sa ronde accoutumée, D’une chère indigeste appaise la fumée. (II. kötet, 87–88. o.)	E sok növény emitt mind titkot rejteget, hisz mindnek haszna van, ha értő nézi meg. Mert bűvös gyógyerő a Chiron levele, sok élő nem került az alvilágba le. Voltaire vén napjait is megnyújtotta, ha éj váltotta fel tartalmas nappalát, *mézízű* álmokat hozott neki a mák. Az egyiptomi sás híven tartotta meg Homéroszt és Platónt, a drága műveket. Nő Észak kendere, hogy vitorlánk legyen, rokkán pöndörödik a paraszt-nők lene. Ó, hány különböző növény alkotja meg, az ételt, az italt, sokfajta ékeket! A festékek maguk mi mások, mind csupán feldolgozott szirom, levél, virágko-csány? A kelmék szálain ragyog az indigó, vaníliát lehel az enyhe kakaó, normann gyümölcsösök felszikrázó leve az aratók hevét nektárként hűti le. Bakkhosz bogyóival a komló versenyez, kávé fűszerezi az államügyeket, hát még a kínai tea, az nagy siker, késői lakomák végét pezsdíti fel: s megtéve megszokott körútját valahol, páráján nyugszik el a nyugtalan gyomor.

A tudományos jelenségek ábrázolásában rendre előbukkannak a legújabb felfedezések, kísérletek, mérési és technikai eszközök, műszerek leírásai. Lássunk két példát, a Newton-féle prizma és az elektromossággal folytatott kísérletek egyikét bemutató szövegrészt!

[16] Voltaire valóban rendszeresen használta a kassziát és a rebarbarát, az azonban nem egyértelmű, hogy az ópiumnak köze lett volna a halálához. Ld. erről John Davy Rolleston: „Voltaire and Medicine I.”. *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, 19. évf., 1926. 17–28, itt: 18, 25. DOI: https://doi.org/10.1177/003591572601901702

Avant que de Newton la science profonde Eût surpris ce mystère et les secrets du monde, La lumière en faisceaux se montrait à nos yeux; Son art décomposa ce tissu radieux, Et du prisme magique, armant sa main savante, Développa d'Iris l'écharpe éblouissante. Dans les mains d'un enfant, un globe de savon Dès long-temps précéda le prisme de Newton; Et long-temps, sans monter à sa source première, Un enfant dans ses jeux disséqua la lumière: Newton seul l'apperçut, tant le progrès de l'art Est le fruit de l'étude et souvent du hasard! (I. köt., 46. o.)	Mielőtt Newton mélyreható tudománya felfedte volna ezt a rejtélyt és a világ titkait, Fénysugarak jelentek meg szemünk előtt; Művészete lebontotta ezt a ragyogó szövetet, És a varázslatos prizmával, tudós kezét felfegyverezve, Kibontotta Írisz káprázatos sálját. Egy gyermek kezében egy szappangömb Réges-régen megelőzte Newton prizmáját; És réges-régen, anélkül, hogy felemelkedett volna eredeti forrásához, Egy gyermek játékaiban boncolgatta a fényt: Csak Newton észlelte, a művészet fejlődése ennyire a tanulás és gyakran a véletlen gyümölcse!

Du coussin, échauffé par le verre qui roule, La matière éthérée en longs ruisseaux s'écoule; Le conducteur, empreint de ces légers courants, Au cylindre enflammé fait passer ces torrents: Soudain, de tous les points au loin rejaillissante, Eclate et resplendit la flamme éblouissante. […] D'un air mêlé d'audace et de timidité, Souvent sur l'isoloir une jeune beauté Se place en rougissant, curieuse et tremblante; A peine elle a touché la baguette puissante, Autour d'elle le feu jaillit en longs éclairs, La flamme en jets brillants s'élance dans les airs, Se joue innocemment autour de sa parure, Glisse autour de son col, baise sa chevelure; La belle voit sans peur ces flammes sans courroux, Et dans le cercle entier répand un feu plus doux. (I. köt., 58–59. o.)	A párnáról, a gördülő üveg melegétől melegítve, Az éteri anyag hosszú sugarakban árad; A vezető, e fényáramlatokkal átitatva, Ezeket az áradatokat a lángoló hengerhez hozza: Hirtelen, mindenhonnan előtörve, messziről-messziről, A káprázatos láng feltör és fényesen ragyog. […] Merészség és félénkség keverékével, Gyakran a bejáratnál egy fiatal szépség Elhelyezkedik, pirulva, kíváncsian és remegve; Alighogy megérintette az erős pálcát, Körülötte a tűz hosszú villanásokban ugrik, A láng ragyogó sugarakban csap a levegőbe, Ártatlanul játszik ékessége körül, A nyaka körül siklik, a haját csókolgatja; A szépség félelem nélkül látja ezeket a lángokat harag nélkül, És az egész körben szelídebb tüzet terjenget.

A költeményben a legkiválóbb fizikusok, kémikusok, geológusok, botanikusok, zoológusok eredményei, felfedezései sorakoznak: Newton, Pascal, Torricelli, Galilei, Lavoisier, Linné, Erasmus Darwin, de Candolle, Daubenton, Bonnet, Swammerdam, Réaumur, Geer, Spallanzani, Lyonnet, de Saussure, Scheele, Priestley, de Mairan, Rouelle, Macquer, Duhamel du Monceau nevével találkozhatunk. A *Les Trois Règnes de la nature* főszövegéhez énekenként – ugyanúgy, ahogyan *A képzelet* esetében – igen terjedelmes tudományos jegyzetanyag kapcsolódik. A jegyzetek készítői: Georges Cuvier (1769–1832), zoológus, geológus, paleontológus, a Francia Természettudományi Akadémia (*Académie des Sciences*) titkára, oktató, a természettudományos felsőoktatás szervezője; Louis Lefèvre-Gineau (1751–1829), kémikus, Lavoisier munkatársa, a Francia Természettudományi Akadémia tagja; valamint Antoine Libes (1752–1832), fizikus, aki az elektromossággal kísérletezett. A Newton prizmájáról szóló, idézett részlethez például önmagában egy négyoldalas jegyzet kapcsolódik, amely részletesen tájékoztat a fényre vonatkozó korábbi elképzelésekről, az angol tudós kísérleteiről és felfedezése jelentőségéről (*Les Trois Règnes de la nature,* 1. köt., 80–84). A magyarázatok sok esetben azért is megvilágító erejűek, mert a költemény szövegében nem szerepel az adott tárgy, jelenség pontos elnevezése, csak annak költői körülírása. Például azt, hogy az ásványok felsorolásában olvasható „És ez az új fém, a legnehezebb fém" verssor a platinumra vonatkozik, csak a jegyzetből tudjuk meg.[17]

A tudományos tényeket és magyarázatokat Delille sajátos módon szövi egybe az *Előszó*ban beharangozott epizódokkal. Az I. énekben például a sarki fény leírásába illeszti be az Aurora Borealis felismerésének elképzelt, mitológiai köntösbe bújtatott történetét. A tudományos jelenséget a versszövegben és a hozzá kapcsolódó jegyzetben az általa felhasznált szakirodalom, Jean-Jacques d'Ortous de Mairan *Traite Physique et Historique De l'Aurore Boreale* (1731) című értekezése nyomán mutatja be, okozójaként az állatövi fény és a földi légkör egymásra hatását nevezve meg (mint tudjuk, a sarki fény ma elfogadott tudományos magyarázata csak a XX. század elején született meg). A költői fantázia terméke az ideillő epizód, amely arról szól, hogy az Aurora Borealis megirigyelte nővére, a Keleti Fény (Aurora/Hajnal) ismertségét, s azt kérte apjuktól, Jupitertől, hogy vagy tegye őt dísztelenné, vagy ismertesse meg az emberekkel. Jupiter ezért nyíllal meglőtte a tudós de Mairant, akit ez segített hozzá a látványos fényjelenség pontos megértéséhez és leírásához. A terjedelmesebb kitérők közé tartozik a II. énekben a szél pusztító erejének illusztrálására Hérodotosz nyomán előadott elbeszélés II. Kambüszész perzsa király 50 ezer fős seregéről, amelynek egy hatalmas homokviharban veszett nyoma.[18] A III. énekben két „epizód" olvasható, az egyik Musidora fürdése, a másik egy alpesi hóviharban eltűnt favágó története; mindkettő forrása James Thomson skót költő *The Seasons* (*Az évszakok*, 1726–1730) című,

[17] Ld. erről Stalnaker, i. m., 135–136.

[18] Érdekesség, hogy a legendának hitt történet bizonyítékait csak a XXI. században tárták fel egyértelműen, ld. URL: https://m.mult-kor.hu/20091111_elveszett_perzsa_sereget_talaltak_a_szaharaban (Hozzáférés: 2025. 12. 15.)

1779-ben franciául is kiadott verses munkája.[19] Az V. énekben a bányák, barlangok témájához kapcsolódik a trónjáról elkergetett Ormond király és lánya, Elvira meséje, aki kalandos körülmények között lesz az őket megtaláló Dolce herceg felesége, s így térhetnek vissza apjával városukba. A VI. énekben a távoli földrészeken termő növények leírása kapcsán kerül elő annak elbeszélése, hogyan ért partot Kolumbusz Amerikában.

Verses természettudomány: unalmas felsorolás vagy érzelmekkel, csodákkal teli költemény?

Édouard Guitton felhívja a figyelmet arra, hogy a *Les Trois Règnes de la nature* kollektív vállalkozásként született meg: „kevésbé egyetlen ember műve, mint inkább egy olyan generációé, amely hitt a költészet és a tudomány lehetséges egyesülésében. […] Oly sok kiváló elme, akiket ugyanaz a becsvágy vezérelt, s bennük ugyanaz a költészet iránti buzgalom égett, teljes őszinteséggel hitte, hogy megtalálta költőjét."[20] Ennek ellenére az első olvasók, recenzensek, irodalmárok már közvetlenül a mű megjelenését követően is egymásnak ellentmondó, túlnyomóan kritikus véleményeket fogalmaztak meg. Voltak, akik azt rótták fel Delille-nek, hogy nem akart állást foglalni a különféle, akár egymásnak ellentmondó tudományos nézetek között, inkább többet is felsorakoztatott. Kifogásolták továbbá a témák beosztását, úgy vélték, a szerkezet nem elég logikus, inkább véletlenszerű, vagy azt tették szóvá, hogy rendkívül unalmas egy-egy természeti jelenség különféle változatainak felsorolása. Mások szerint a tudományos jegyzetanyag jelent olyan súlyt a költeményen, amely lehúzza a művészi magasságból a földre. Megszólaltak olyan kritikusok is, akik Buffon költői prózájának fensőbbségét hangoztatva amellett érveltek, hogy a tudományos témák nem adekvát tárgyai a költészetnek, felesleges őket rímekkel díszítve közreadni.[21] Delille korábban, *Georgica*-fordításához írt esszéjében arról vallott, hogy egyik célja megmutatni: a francia nyelvnek vannak olyan regiszterei, amelyeket korábban még nem aknáztak ki, a tragédiákban alkalmazott fenséges és a komédiákat jellemző familiáris stílus mellett léteznek olyan további témák, amelyek az előzőekétől eltérő nyelvezet alkalmazásával szintén megverselhetők.[22] Mind a szóválasztással, mind a retorikai eszközök, köztük a hanghatások tudatos megválasztásával törekedett arra, hogy egészen más jellegű szövegben adja át a tudományos ismereteket, mint akár az *Enciklopédia* tudományos prózája, akár a költői próza.[23] Guitton meglátása szerint Delille életműve egyszerre alkalmas a francia leíró költészet aranykorának és hanyatlásának illusztrálására, s kései műveiben egyértelműen a hanyatlás jeleit veszi észre. A XX. századi irodalomtörténetírók között nem alakult ki egyetértés a tekintetben, vajon eleve kudarcra ítélt vállalkozás volt-e Delille munkássága,

[19] A téma monografikus feldolgozása tágabb összefüggésben: Margaret M. Cameron: *L'influence des Saisons de Thomson sur la poésie descriptive en France (1759–1810)*. Bibliothèque de la revue de littérature comparée 37. Genève, Slatkine Reprints, 1975.
[20] Guitton, i. m., 526.
[21] Vö. Guitton, i. m., 526–531; Leblanc, i. m., 299–309.
[22] Ld. erről Stalnaker, i. m., 129.
[23] Vö. Stalnaker, i. m., 139–145.

amennyiben a tanköltészet valójában nem is tekinthető költészetnek, vagy megvolt a maga létjogosultsága, s akár a korszak szellemiségének egyedi vonásait, előremutató változásokat is azonosíthatunk benne.[24]

Nicolas Leblanc nem lát nagy cezúrát Delille műveinek korpuszán belül, és számos vonatkozásban vizsgálja azok konstans elemeit, amelyek alapján az alapvetően a klasszicizmus jegyeit hordozó költeményekben többféle újító, preromantikus, szentimentalista jellemző is kimutatható. Az első fontos tényező, amely Leblanc mélyreható elemzéseinek tárgyát képezi, az érzelmek ábrázolása, illetve az olvasó érzelmeinek felkeltése érdekében alkalmazott módszerek összessége. Úgy véli, noha az érzelmek vizsgálata hagyományosan kimarad a leíró költészet kritikai értékeléséből, mert a tanköltemények megvalósítandó tudományos, absztrakt ábrázolásmód sokak felfogása szerint nem ad teret a személyes megfigyelések és érzések átadásának, érdemes felülvizsgálni ezt a megközelítést, és esélyt adni az ezzel ellentétes nézőpont alkalmazásának.[25] Delille maga is reflektált a tanköltészet és az érzelmek viszonyára, amikor a *L'Homme de champs* előszavában arról írt, hogy létezik az érzékenységnek egy olyan válfaja, amelyet éppen a tanköltészet képes táplálni úgy, hogy feléleszti az olvasók érdeklődését rányitva a szemüket olyan jelenségekre, amelyeket korábban nem vettek észre vagy nem értettek az őket körülvevő világban.

Először is a költeményben jól elkülöníthetőek azok a szövegrészek, ahol Delille egy-egy téma kapcsán saját személyes élményeiről, érzéseiről beszél. Kiemelendő ezek közül az őszi-téli időszakban a meleg szobákban, szalonokban zajló társasági élet, valamint a kandalló melegénél könyveibe, térképeibe merülve üldögélő költő, azaz önmaga ábrázolása az I. ének végén. Egy másik hasonlóan személyes bensőséges élethelyzet, a kávéfőzés leírása a VI. énekben olvasható – nem véletlen, hogy egy modern költő, Faludy György is felfedezte magának. Az alábbiakban Faludy fordítását olvashatjuk.[26]

[24] Vö. Stalnaker, i. m., 124–126.
[25] Vö. Leblanc, i. m., 8–13; 23–30.
[26] Jacques Delille: „A kávé". In: *Test és lélek*. Ford. Faludy György, Budapest, Magyar Világ Kiadó, 1988.

Il est une liqueur, au poète plus chère, Qui manquait à Virgile, et qu'adorait Voltaire. C'est toi, divin café, dont l'aimable liqueur, Sans altérer la tête épanouit le coeur: Aussi, quand mon palais est émoussé par l'âge, Avec plaisir encor je goûte ton breuvage. Que j'aime à préparer ton nectar précieux! Nul n'usurpe chez moi ce soin délicieux. Sur le réchaud brûlant moi seul tournant ta graine, A l'or de ta couleur fais succéder l'ébène; Moi seul contre la noix, qu'arment ses dents de fer, Je fais, en le broyant, crier ton fruit amer; Charmé de ton parfum, c'est moi seul qui dans l'onde Infuse à mon foyer ta poussière féconde; Qui tour à tour calmant, excitant tes bouillons, Suis d'un œil attentif tes légers tourbillons. Enfin, de ta liqueur lentement reposée, Dans le vase fumant la lie est déposée; Ma coupe, ton nectar, le miel américain, Que du suc des roseaux exprima l'Africain, Tout est prêt: du Japon l'émail reçoit tes ondes, Et seul tu réunis les tributs des deux mondes. Viens donc, divin nectar, viens donc, inspire-moi, Je ne veux qu'un désert, mon Antigone et toi. A peine j'ai senti ta vapeur odorante, Soudain de ton climat la chaleur pénétrante. Réveille tous mes sens; sans trouble, sans chaos, Mes pensers plus nombreux accourent à grands flots, Mon idée était triste, aride, dépouillée; Elle rit, elle sort richement habillée, Et je crois, du génie éprouvant le réveil, Boire dans chaque goutte un rayon du soleil. (II. köt., 90–91. o.)	Költő itala, kávé, melyet Voltaire imádott, s a szegény Vergilius, míg élt, sohasem látott, ki fejemet tágítod meg lelkem horizontját, áldott nedű! Ne hagyj el, mert ragaszkodom hozzád, s ha majd testem viskója félig már összeroskadt, még akkor is örülni óhajtok italodnak. Kitüntetésnek érzem, mikor készítlek téged, a világért sem bíznám másra e mesterséget. Rázom a kávébabot a tűz fölött serényen tepsimben, míg barnából sötét lesz, mint az ében; térdem közt a daráló; élvezem, mint recsegnek és ropognak a szemek; aztán vizet eresztek a török rézibrikbe, s aggodalmas, de elszánt figyelemmel háromszor felforralom a nektárt, míg eltűnik a habja, és a mennyei illat szállásomat bejárja, minden bútort felizgat. Várok, hogy ülepedjék az alja, aztán mindjárt megtöltöm a párolgó lével a hasas findzsát; arab kávé, porcelán csészék – a hajó távol Japánból hozta őket –, s cukor Amerikából: hogy méltó keretek közt élvezhessem e nedvet, kávémhoz összeálltak a messzi kontinensek. Jöjj, mennyei aroma, jöjj és ihless meg engem, mert most már csak pár habcsók hiányzik és szerelmem. Mihelyt illatod bűvös, átható árját érzem, langyos fuvallatától öt érzékem feléled, s ahogy hullámot hullám után dob ki a tenger, rendezett gondolatsor gyülekezik fejemben. Az elébb még mogorva voltam, unott és bamba, most mosolygok és bíbor köpenyt öltök vállamra, lángész lettem, ki egy szebb és jobb világba pottyant, s azt képzelem, hogy napfényt szürcsölök nagy kortyokban.

Leblanc további, az érzelmek ábrázolásához kapcsolódó megfigyelése az epizódokra irányul: úgy látja, ezek a szinte kivétel nélkül tragikus kimenetelű történetek nem csupán a *Les Trois Règnes de la nature*, hanem Delille más munkái esetében is teljes mértékben alkalmasak az olvasók érzelmeinek felkeltésére, megteremtve a szereplőkkel történő azonosulás, együttérzés lehetőségét. Kimondottan alkalmas az ábrázolt érzések, szenvedélyek vizsgálatára az V. énekbe illesztett hosszú történet, amelyben nagy hangsúlyt kap Ormond király, de különösen lánya, Elvira és annak kedvese, Dolce érzelmeinek megjelenítése és ezzel együtt a természeti környezet, a barlang sötétjének borzongató leírása. Leblanc véleménye szerint érdemes megfigyelni továbbá Delille érzéspoétikájának dialektikáját, ahogyan váltogatja a szánalmat és a jóérzést kiváltó részleteket, valamint azt az aspektust, amely a felvilágosodás kori tudós költő sajátja, akinek fő törekvése, hogy segítsen olvasóinak megteremteni saját boldogságuk feltételeit.[27]

Az érzelmek megjelenítése a költeményben nem korlátozódik az emberek világára. Delille egyrészt sikerrel alkalmazza a megszemélyesítés eszközét a növények korszerűen tudományos leírásában, így némely vonatkozásban azok is úgy „viselkednek", mint az emberek, éreznek, és ezáltal az érzelmi kapcsolódás lehetőségét nyújtják az olvasónak. Hasonlóan jár el a francia költő bizonyos állatok bemutatásakor. Leblanc rámutat, hogy az állatok megítélése, a hozzájuk való érzelmi viszonyulás keretei, tartalma sokat változott a XVIII. században. Egyre többen vallották a nézetet, amely szerint egyes állatoknak az emberekéhez hasonlóan érzékeny lelke van, ezért elkezdődött az állatokkal, különösen a háziállatokkal való bánásmód normarendszerének lassú átalakulása. Sajátos megvilágításban kerül elő a téma a VIII. énekben, ahol Delille egy tudományos kísérlet keretében élve felboncolt kutya szenvedését tárja az olvasó elé, külön hangsúlyt helyezve az anyjuk kínjait végigkövető kölykök lehetséges érzéseire.[28]

Az érzelemábrázoláson túl Delille poétikájának további fontos tényezője a csoda és a csodálatos elemek szerepeltetése. Ezzel kapcsolatban érdemes hosszabban idéznünk Leblanc gondolatmenetét:

> Mivel a babonák, az előítéletek és a képzelet túlkapásai ellen harcoltak, a felvilágosodás emberei különösen érzékenyek voltak a csodálatos veszélyeire. A 17. század végétől 1750 körülig kialakult egy olyan ismeretelmélet, amelyben a csodálatos, és konkrétabban „a csodálatos szeretete" ellenségként jelent meg, amellyel meg kell küzdeni: a tudás terjesztésével, a világhoz való spontán és naiv hozzáállásnak a természet analitikus víziójával való felváltásával lehet leküzdeni az emberi elme fejlődését akadályozó nevetséges hiedelmeket.
>
> A filozófusok küzdelme a régi hiedelmek és előítéletek ellen azonban távolról sem jelentette a mesék irodalmi használatának egyszerű elutasítását. […] A filozófusok vállalkozása valójában kevésbé arról szól, hogy kiirtsák a meséket az irodalomból, mint inkább arról, hogy biztosítsák azok kritikai gondolkodással való olvasását.[29]

[27] Vö. Leblanc, i. m., 95–123.
[28] Leblanc, i. m., 253–277.
[29] Leblanc, i. m., 311–312.

E felfogás hatással volt Delille költészetére is, aki elismerte, hogy a hagyományosan a világ jelenségeit magyarázó mitológiai történetek érvényüket vesztették. A maga részéről azonban képes volt őket a tudományos magyarázatokkal oly módon helyettesíteni, hogy a csodás, csodálatos elemeket az érdeklődés és az érzelmek felkeltése céljára alkalmazta. „A költészet így a tudomány nagyköveteként szolgál, anélkül, hogy betolakodna a területeire, és célja megőrizni annak jellegzetes vonásait, inkább 'csábítónak', mint 'oktatónak' mutatva magát." Így jár el az összetettebb, különlegesebb tudományos kísérletek (Mesmer kádja, a leydeni palack stb.) esetében, egyszerre közvetíti a látványos eljárások bemutatóin részt vevő közönség reakcióit, s előlegezi meg az olvasóban kiváltott hatást.[30] Delille és a tudományos költészet törekvése a természet csodás elemeinek felmutatására adekvát módon kapcsolódott össze azzal a XVIII. századi gondolkodókat jellemző, általános szemléletmóddal, amelynek alapvető eleme volt a fizikoteológia finalizmusa, az a felfogás, amely szerint a természet isteni hatalmánál, intelligenciájánál fogva lehetővé teszi az ember számára, hogy felismerje a világban uralkodó rendet és törvényszerűségeket.[31]

Összegzés

A *Les Trois Règnes de la nature* vizsgálata arra mutat rá, hogy Jacques Delille természettudományos tankölteménye nem pusztán a felvilágosodás enciklopédikus tudásvágyának verses lenyomata, hanem tudatos poétikai kísérlet is a tudományos ismeretek érzéki, érzelmeket megmozgató közvetítésére. A költeményben egymás mellé rendelt felsorolások, tudományos leírások, személyes hangú részletek és epizodikus betétek egy olyan összetett szövegvilágot hoznak létre, amely egyszerre kíván tájékoztatni, gyönyörködtetni és rácsodálkoztatni az olvasót a természet rendjére. A kortárs és későbbi kritika által gyakran „hidegnek" vagy túlságosan leíró jellegűnek minősített mű Leblanc érzelem- és csodapoétikai megközelítése felől új fénytörésbe kerül: a tudományos költészet nem az érzelmek hiányának, hanem sajátos, mediált jelenlétének terepeként értelmezhető. Delille költészete így nem a tudomány és az irodalom sikertelen összeházasításának példája, hanem annak a korszakos meggyőződésnek a tanúja, hogy a világ megismerése és megszerettetése csak akkor lehet teljes, ha az ész munkáját az érzékenység és a csodálkozás tapasztalata kíséri.

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet
lengyel.reka@abtk.hu

[30] Vö. Leblanc, i. m., 311–342.

[31] Ld. erről Claire Jacquier: „Finalités de la nature et poésie descriptive". In: *Penser l'ordre naturel, 1680–1810*. Szerk. Adrien Paschoud – Nathalie Vuillemin, Oxford, Voltaire Foundation, 2012. 99–120.

AZ *ENCIKLOPÉDIA* FILOZÓFIAI PERSPEKTÍVÁI

Schmal Dániel

„A létezés édes érzése” Az érzékenység filozófiai elméletei a XVIII. századi Franciaországban*

ORCID: 0000-0002-7193-4850

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.13

The article examines eighteenth-century French philosophical conceptions of sensibility through the notions of “inner sensation” *(sentiment intérieur)* and the “feeling of existence” *(sentiment d’être)*. It argues that sensibility did not function as a unified doctrine but rather as a set of distinct theoretical models articulating different forms of pre-reflective self-awareness. The analysis focuses on Malebranche’s distinction between ideas and *sentiment intérieur*, the latter limiting self-knowledge to the immediate awareness of one’s mental states. Claude Buffier’s rejection of the Cartesian cogito in favor of an irreducible, intimate feeling of existence gives an empiricist turn to the Malebranchian initiative and represents an early form of common-sense philosophy. Lelarge de Lignac radicalizes the concept of *sens intime* by claiming that the self can experience its own existence independently of all sensory content, especially in meditative states. His position is contrasted with Condillac’s sensualist account, which identifies the feeling of existence with the presence of sensory states rather than with pure self-presence. The article concludes by showing how Rousseau transforms these philosophical debates into an affective framework, presenting the “sweet feeling of existence” as a foundational source of happiness beyond pleasure and pain.

Keywords: sensibility, inner sensation *(sentiment intérieur)*, enlightenment psychology, French enlightenment, eighteenth-century Malebranchism

Kulcsszavak: érzékenység, belső érzékelés *(sentiment intérieur)*, felvilágosodás kori pszichológia, francia felvilágosodás, XVIII. századi malebranchizmus

Egy lausanne-i protestáns teológus, Jean-Pierre de Crousaz (1663–1750) a következőképpen határozta meg a gondolat természetét a XVIII. század elején: „a gondolat olyan aktus, amely érződik” vagy – más fordításban – „amelyik érzékeli

* A tanulmány megírását az NKFIH 147141 számú kutatási projektje támogatta. A hivatkozásokban a következő rövidítéseket használjuk: AT = René Descartes: *Œuvres*. Szerk. Charles ADAM – Paul Tannery, Paris, Librairie Philosophique Jacques Vrin, 1996. (első kiadás: 1897–1913).; mk. = magyar kiadás; OCR = Jean-Jacques Rousseau: *Œuvres complètes.* Bibliothèque de la Pléiade. Szerk. Bernard Gagnebin – Marcel Raymond, 5 köt., Paris, Gallimard 1959–1995.; RL = Nicolas Malebranche: *Œuvres de Malebranche.* 2 köt., Szerk. Geneviève Rodis-Lewis, Paris, Gallimard, 1. köt. 1979., 2. köt. 1992; TS = Étienne Bonnot de Condillac: „Traité des sensations”. In: *Œuvres philosophiques de Condillac.* Szerk. Georges Le Roy, 1. köt., Paris, PUF, 1947.

magát" *(la pensée est un acte qui se sent).*[1] E meghatározás látszólag a gondolkodás descartes-i hagyományába simul, voltaképpen azonban annak a földcsuszamlásszerű változásnak a filozófiai dokumentuma, amely a XVIII. században az érzésekkel kapcsolatos attitűd terén következett be az európai kultúrában.[2] E változás gyökereit nem a filozófiában kell keresni, ugyanakkor tanulságos utánanézni annak, hogy a kor gondolkodói milyen eszközökkel próbálták meg elgondolhatóvá tenni azt, amit e kulturális preferenciákra utalva nagyvonalúan az „érzékenység" szóval szoktunk visszaadni. Az alábbiakban az érzékenység öt filozófiai modelljét szeretném vázolni annak bemutatására, hogy az érzékenység milyen sokféle és mennyire komplex formákban illeszkedett a felvilágosodás XVIII. századi diskurzusába.

Jean-Pierre de Crousaz meghatározásában nem pusztán az „érezni/érzékelni" fogalom használata az, ami figyelemre méltó, ezt az igét ugyanis korábban is használták a megismerés szinonímájaként. Sokkal fontosabb, hogy e kifejezés Crousaz-nál az önmegismerés reflexív jellegének descartes-i hangsúlyozása helyett az „érződés" közvetlenségét húzza alá: „A mozgás – például egy nyílvessző mozgása – nem érzi önmagát, s nem észleli a létezését. A gondolat azonban pusztán azáltal, hogy létezik, észleli a saját létezését, és nem tud úgy létezni, hogy ne érezné önmagát. Aki nem érzi, hogy gondolkodik, az nem gondolkodik."[3] Ez a szóhasználat tehát egy alapvetően descartes-i ihletésű definíción belül hoz létre hangsúlyeltolódást, amennyiben a reflexív megismerés helyett a közvetlen adódást emeli ki. Ezzel két további filozófiai hagyomány hatását is mutatja. Az egyik John Locke-tól ered, akinek Pierre Coste által franciára fordított fő műve – az *Értekezés az emberi értelemről* (1690) – mély hatást gyakorolt a francia kultúrára.[4] Amikor Crousaz kijelenti, hogy gondolataink az érzés közvetlenségével tárják fel létezésüket, de nem világítják meg saját forrásukat, a belső érzékelés locke-i nyelvét beszéli. Locke szerint ugyanis a gondolatok megismerése a lélek *működéseinek* az ismeretét eredményezi, nem pedig annak

[1] Jean-Pierre de Crousaz: *La logique ou système de réflexions, qui peuvent contribuer à la netteté et à l'étendue de nos connoissances.* 1. köt., Amsterdam, Honoré et Chatelain, 1720. 14.

[2] *L'émergence du mot „émotion"* című tanulmányában Georges Vigarello az érzelmek szemantikájának módosulásán keresztül vizsgálja e folyamatot (In: *Histoire des émotions. De l'Antiquité aux Lumières.* Szerk. uő, 1. köt., Paris, Seuil, 2016. 285–292.). Ugyanezt a változást dokumentálja a testhez fűződő viszony történeti módosulásain keresztül a következő könyvben: Uő: *Le sentiment de soi. Histoire de la perception du corps XVIe–XVIIe siècle.* 1. köt., Paris, Seuil, 2014. Általános áttekintés gyanánt ld. *La sensibilité.* Szerk. Jean-Baptiste Nanta – Stéphane Rey és mások, Neuilly, Atlande, 2023; Christophe Granger – Sarah Rey: *Introduction à l'histoire des sensibilités.* Paris, La Découverte, 2024; valamint Stephen Gaukroger: *The Collapse of Mechanism and the Rise of Sensibility. Science and the Shaping of Modernity, 1680–1760.* Oxford, Oxford University Press, 2011.

[3] Crousaz, i. m., 14.

[4] Locke *Értekezéséről* már első angliai megjelenése (1690) előtt részletes összefoglalást közölt Jean Le Clerc a *Bibliothèque universelle et historique* lapjain 1688-ban. A teljes mű Pierre Coste francia fordításában 1700-ban jelent meg először, majd 1729-ben (az angol eredeti utólagos kiegészítéseivel bővítve) másodszor. Mindkét változatot számos új kiadás követte a XVIII. században. Voltaire *Filozófiai levelei*nek szatirikus hangvételű XIII. darabja (1733–1734) ugyancsak jelentős hatást gyakorolt a recepcióra. Locke franciaországi hatását részletesen dokumentálja John W. Yolton: *Locke and French Materialism* című kötete (Oxford, Oxford University Press, 1991).

a szubsztanciának az ismeretét, amelyikből e gondolatok fakadnak. A másik forrás Nicolas Malebranche, aki korábban *De la recherche de la vérité (Az igazság kutatása)* című művében (1674–1678) úgy alakította át a gondolkodó szubsztanciával kapcsolatos descartes-i tanokat, hogy az aktuális gondolatainkhoz fűződő transzparens viszony helyét az érzés homályos állapota vegye át.

Ez a nyelvi-gondolati rétegzettség annak a koalíciónak a hatását mutatja, amely a kartezianizmus malebranche-i formája és a locke-i empirizmus között jött létre az 1700-as évek elején, s amely mélyen meghatározta a XVIII. századi filozófiai gondolkodást. Ennek a koalíciónak a központi témája a *belső érzés,* amely különböző formákban *(sentiment intérieur, sentiment intime, sens intime)* a francia filozófia alapfogalma a korban.[5] A *belső érzés* kifejezés Malebranche-tól származik. Ha meg akarjuk érteni e fogalom alakváltozásait, az ő elméletéből kell kiindulnunk.

1. Nicolas Malebranche az érzésekről

Malebranche filozófiájának korszakos jelentősége a XVIII. században annak a distinkciónak köszönhető,[6] amelyet a francia filozófus az *érzés* és az *idea* fogalmai között vezetett be. Malebranche filológiai tekintetben helyesen vette észre, hogy a világos és elkülönített *(clara et distincta)* megismerés descartes-i eszménye két különböző evidenciaformát elegyített.[7] Annak bizonyossága, hogy a jelen pillanatban egy tárgyra gondolok – a példa kedvéért legyen ez egy háromszög –, egészen más jellegű, mint az a bizonyosság, hogy az így elgondolt tárgy meghatározott tulajdonságokkal rendelkezik – a háromszöget három egyenes határolja. Az utóbbi kizárólag a tárgy természetével kapcsolatos, és független attól a külsődleges ténytől, hogy a tárgyat az adott pillanatban valaki elgondolja. Malebranche úgy fogalmaz, hogy ezeket a tulajdonságokat a háromszög *ideáját* szemlélve ismerem fel, és olyasmit tudok meg belőle a tér természetéről, ami nem abban a pillanatban keletkezett, amikor én elgondoltam, hanem ettől függetlenül szükségszerűen és örökké igaz. Egy ilyen örök idea Malebranche szerint nem lehet a véges teremtmény elméjének a tartalma (belső tartalmi módosulása), ezért az ideákat

[5] A *sentiment, sens, sensation* kifejezések használata kevéssé konzekvens a korban, jelentésük esetről esetre a szövegösszefüggés alapján határozható meg, ezért ebben a tanulmányban nem teszek kísérletet következetes magyar nyelvű terminológia kialakítására. Reményeim szerint a kontextus valamennyi esetben kellő alátámasztással szolgál a választott kifejezéshez.

[6] Az oratoriánus gondolkodás a XVIII. században igen eleven mind Franciaországban, mind Itáliában. Vö. Émile Bréhier: „Les lectures malebranchistes de Jean-Jacques Rousseau". *Revue Internationale de Philosophie*, 1. évf., 1. sz., 1938. 98–120., 103.

[7] Ld. egyrészt Descartes azzal kapcsolatos kijelentéseit, hogy egy, a gondolkodó alany által látott tárgy létezése kétségbe vonható, míg az, hogy látja a tárgyat, kétségbevonhatatlanul bizonyos. (Ennek evidenciáját csupán az a tény szolgáltatja, hogy a tárgy látása a *cogitatio* egy aktuális módosulása, így a dolog a tudat korrelátumaként szükségszerűen létezik.) Ezzel szemben a bizonyosság egy egészen más formája az, ami egy idea tartalmának a kibontásából következik. Bizonyos ideákról elmondható, hogy „noha [...] önkényesen gondolom el őket, mégsem az én koholmányaim, hanem éppenséggel megvan a maguk igazi és változhatatlan természete" (AT VII. 64., mk. *Elmélkedések az első filozófiáról.* Ford. Boros Gábor, Budapest, Atlantisz, 1994. 80.), amelyet evidens módon felismerek, amikor ezt az ideát szemlélem.

meggyőződése szerint Istenben látjuk.[8] Ezzel szemben annak evidens ismerete, hogy a jelen pillanatban egy háromszögre gondolok, nem örök igazság, hanem arra az esetleges és időhöz kötött pszichológiai tényre vonatkozik, amelyet *itt és most* átélek, s amely ezért a jelen pillanatban számomra kétségbevonhatatlanul igaz. A bizonyosság tárgya ebben az esetben egy mentális esemény – tudatos életem egy epizódja –, amely a háromszög képzetéhez hasonlóan kétségbevonhatatlan ugyan, de a háromszög képzetével ellentétben semmit nem világít meg azon a banális tényen túl, hogy az adott pillanatban erre a konkrét dologra (példánkban a háromszögre) gondolok.

Ezt a különbséget fejezi ki Malebranche úgy, hogy a háromszög tulajdonságait a háromszög *ideájá*ban látom, azt a tényt viszont, hogy én most egy háromszögre gondolok, *érzem*.[9] Az érzés tehát arra vonatkozik, ami *itt és most* történik bennem. Malebranche ebben az összefüggésben a *sentir* (érezni) ige mellett a *sentiment intérieur* (belső érzés) és – ennek szinonímájaként – a *conscience* (tudat) kifejezéseket használja. Mivel *én*em lényege a tudatosság (a descartes-i *cogitatio*), amely most bennem történik, arról cáfolhatatlanul tudok,[10] ám ezzel kapcsolatban nem rendelkezem ideával, mert ez az érzés semmit nem árul el nekem önmagam természetéről úgy, ahogyan egy síkidom ideája elárul valamit a tér természetéről.[11] Az érzés csupán azt mutatja meg, hogy *vagyok,*[12] méghozzá meghatározott *módon* – például a háromszög észlelésének az állapotában vagyok. Malebranche mindebből azt a következtetést vonja le, hogy saját magammal kapcsolatban közel sem rendelkezem olyan világos ismeretekkel, mint a tér geometriai szerkezetével kapcsolatban. A háromszög ideája képessé tesz arra, hogy *a priori* (a tapasztalattól függetlenül) megismerjem a háromszög alakú

[8] Malebranche e nézetét azzal is alátámasztja, hogy a kiterjedés ideái – a geometriai formák – végtelenül gazdag tartalommal rendelkeznek, s ezért sem lehetnek a véges elme módosulásai. A háromszög mentális szemlélete újabb és újabb felismeréseket tesz lehetővé a háromszög alakú tér természetéről, s amikor ezekre figyelmem megfeszítésével szert teszek, érzem, hogy egy tőlem független természet tulajdonságait fedezem fel, amelynek gazdagsága mindig meghaladja azt, amit el tudok belőle hódítani.

[9] Malebranche szóhasználata nem teljesen konzekvens, de tendenciáját tekintve világos, hogy az *idea* szó számára szűkebb jelentésű, mint a descartes-i elméletben: az érzések/érzetek, mivel saját létezésünkön és önmagukon (az érzés, illetve az érzet minőségén) túl semmit nem tesznek a megismerés számára elérhetővé, nem ideák.

[10] Malebranche szerint tehát az önmagunkkal kapcsolatos ismeretek alapja az „a belső érzés arról, ami bennünk történik" (Malebranche*, Traité de morale,* 1.5.16; RL 2. köt., 468).

[11] Ahhoz, hogy a háromszög elgondolása a saját természetemről áruljon el valamit, Malebranche szerint nem a háromszög ideáját kellene szemlélnem, hanem saját magam, a gondolkodó alany (vagyis a lélek) ideáját. A lélek ideáját azonban – állítja Malebranche – nem ismerjük, ezért semmilyen introspekció révén nem lehetünk tudatában annak, hogy mi is a lélek és milyen állapotai lehetnek. Ha úgy ismernénk ezt az ideát, mint ahogy a háromszög ideáját, nem kellene *a posteriori,* a tapasztalat révén megismernünk, hogy milyen az ananász íze, hanem *a priori* ebből az ideából tudnánk kiolvasni, hogy lelkünk képes erre a módosulásra (ennek az íznek az érzékelésére).

[12] Az így szerzett ismeretek semmi másról nem tájékoztatnak, mint arról, hogy a bennünk végbemenő lélektani állapotnak megfelelő módon *létezünk.* Ezért „igencsak haszontalan afölött elmélkedni, hogy mi megy végbe bennünk, ha ezzel az a célunk, hogy megismerjük önmagunk természetét. Nem rendelkezünk ugyanis sem lelkünk, sem lelkünk egyetlen módosulásának a világos ideájával sem [...]" (Malebranche, *Traité de morale,* 1.5.16.; RL 2. köt., 468–469.)

tér lehetséges módosulásait, lelkem ismerete azonban csak az átélésen keresztül – vagyis tapasztalati úton – tárhatja fel számomra, hogy milyen létmódokra *(manières d'être)* képes. „Lelkünkkel kapcsolatban csak azt tudjuk, amiről érezzük, hogy bennünk történik. Ha soha nem éreztünk volna fájdalmat, meleget, világosságot stb., nem tudnánk, vajon a lelkünk képes-e ezek befogadására, mert a lelket nem ismerjük az ideáján keresztül.”[13] Malebranche szerint a lélekről szóló tudomány csak empirikus, tapasztalati diszciplínaként lehetséges,[14] a lélek ideája ugyanis számunkra ismeretlen. Lelkünk ezért önmagunk számára nem a világos megismerés terepe, mint Descartes állította. A lélek önmagához pusztán saját érzésein – affektivitásának kétségbevonhatatlan, de kognitív értelemben tartalmatlan állapotain – keresztül fér hozzá, ezért a lélek önmaga számára, mint Szent Ágoston hangoztatta, sötétség.[15]

2. Malebranche recepciója és Claude Buffier az érzékenységről

Az utóbbi évtizedek eszmetörténeti kutatásai világossá tették, hogy a malebranche-i gondolkodás felmérhetetlen hatást gyakorolt a felvilágosodás századára a csatorna mindkét oldalán.[16] E hatás azonban szelektíven érvényesült. A XVIII. századi gondolkodók többnyire zárójelezték mindazt, amit Malebranche az ideákról mondott. Ami az elméletéből megmaradt, s ami ettől kezdve a lélek introspektív önismeretének mértékadó modelljeként szolgált, az a lélek belső állapotainak empirikus tapasztalata. Történetileg fontos fejlemény, hogy amennyiben Malebranche a belső érzés (a *sentiment intérieur*) fogalmával egy tapasztalati pszichológia alapjait vetette meg, tanítása konvergált azzal, amit John Locke mondott önmagunk belső érzékeléséről. Locke szerint a lélekben tapasztalati úton jelennek meg ideák, amelyek különböző dolgokra vonatkoznak, ám amelyeknek jelenlétét a lélek *belülről érzékeli,* s ez a belső érzékelés nemcsak a szóban forgó mentális állapotokat tárja fel, de a saját létezésünkről is bizonyosságot ad. Amikor Locke önmagunk megismeréséről beszél, sorait akár Malebranche is írhatta volna:

[13] RL 1. köt., 349.

[14] Belső állapotaink gondos megfigyelése ahhoz elegendő, hogy önmagunk tapasztalati tudományára tegyünk szert: „Témánk szempontjából az ember megismerése a legszükségesebb valamennyi tudomány közül. Ez azonban tapasztalati tudomány csupán, amely abból a reflexióból ered, amelyet az ember a benne végbemenő dolgokkal kapcsolatban végez. Ez a reflexió ugyanakkor nem tárja fel előttünk a bennünket alkotó két szubsztancia természetét...” (Malebranche, *Traité de morale,* 1.5.17.; RL 2. köt., 469.)

[15] Malebranche ezzel kapcsolatos ágostoni forrásait ld. az *Entretiens sur la métaphysique et sur la religion* című mű 1696-os előszavában, mk. *Beszélgetések a metafizikáról és a vallásról.* Ford. Kékedi Bálint és mások. Budapest–Szeged, L'Harmattan – SZTE Filozófia Tanszék, 2007. 21–23. Saját elméletével kapcsolatban ld. uitt. 3.4. (mk. 68.): „Fölfedezhetik az örök, változhatatlan és szükségszerű igazságokat az isteni Igében, az örök, változhatatlan és szükségszerű Bölcsességben, de amit önmagukban találhatnak, az nem más, mint gyakran igen élénk, ám mindig homályos és zavaros érzet, *sötétséggel teli* modusz.” (Saját kiemelésem. Ld. még 3.7–8.)

[16] Ld. ezzel kapcsolatban a következő kötetet: *Les Malebranchismes des Lumières. Études sur les réceptions contrastées de la philosophie de Malebranche, fin XVIIe et XVIIIe siècles.* Szerk. Delphine Antoine-Mahut, Paris, Honoré Champion, 2014.

> Ami a saját létünket illeti, nos, azt oly egyszerűen és oly bizonyosan észleljük, hogy egyrészt nem is szorul semminő bizonyításra, másrészt pedig nem is bizonyítható. [...] Gondolkodom, okoskodom, gyönyört s fájdalmat érzek; lehet-e ezek bármelyike is nyilvánvalóbb számomra, mint saját létezésem? [...] Hiszen ha most fájdalmat érzek, nyilvánvaló, hogy éppoly világos észleletem van a létezésemről, mint az átérzett fájdalom létéről [...].[17]

Nem utolsósorban ennek a konvergenciának köszönhető Malebranche és Locke együttes hatása a XVIII. századi francia szellemi életben. Jeffrey D. Burson kutatásainak köszönhetően mára jól látható, hogy a kartezianizmus empirista vonulatának és a locke-i filozófia kontinentális recepciójának ez a koalíciója történetileg az *Unigenitus* bulla 1713-as kibocsátása után vált meghatározóvá a katolikus felvilágosodás jezsuita programjában.[18] Burson a katolikus felvilágosodás két csoportját azonosította Franciaországban. Az egyik a pápai bullát elutasító augusztiniánus, a másik az *Unigenitus*-párti kör. E két szárnyhoz – hangsúlyozva, hogy az elkötelezettség mértéke egyénenként változott és széles skálán mozgott – Burson eltérő intellektuális preferenciákat társít. A felvilágosodás ágostoni programja gallikán és janzenista tendenciákat mutatott, míg az *Unigenitus*-párti oldalon, a jezsuiták körében, Descartes és Malebranche mellett igen nagy szerepet játszott az empirizmus: Arisztotelész, Newton és Locke filozófiája. Az így formálódó programot, amelynek két oszlopa Malebranche és Locke, Burson *jezsuita szintézis*nek nevezi.[19] Ennek az irányzatnak volt kiemelkedő képviselője a jezsuita Claude Buffier (1661–1737).

Buffier ismeretelméleti kiindulópontja egybeesik Locke megállapításával: saját létezésünket „oly egyszerűen és evidensen észleljük, hogy egyrészt nem is szorul semminemű bizonyításra, másrészt nem is bizonyítható". Ez a gondolat, mint láttuk, összhangban áll azzal a malebranche-i elvvel is, hogy önmagunk létezését nem valamilyen ideán keresztül ismerjük meg, hanem érezzük. Mindkét megközelítés eltávolodik a descartes-i *cogito ergo sum* hagyományos olvasataitól, amelyek saját létezésünk bizonyosságát a gondolkodásból levonható következtetésként értelmezték. Buffier határozottan elveti ezt az interpretációt:

> Minden számunkra hozzáférhető igazság első forrása és alapelve az a bensőséges érzés *(sentiment intime)*, amellyel mindnyájan külön-külön a saját létezésünkkel és mindazzal kapcsolatban rendelkezünk, amit önmagunkban tapasztalunk.[20]

---

[17] John Locke: *An Essay Concerning Human Understanding.* (4.9.3.). Szerk. Peter H. Nidditch, Oxford, Clarendon Press, 1975. (2011). 618., mk. *Értekezés az emberi értelemről.* Ford. Vassányi Miklós – Csordás Dávid, Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 700.

[18] Jeffrey D. Burson: „The Catholic Enlightenment In France From the fin de siècle Crisis of Consciousness to the Revolution, 1650–1789". In: *A Companion to the Catholic Enlightenment in Europe.* Szerk. Ulrich L. Lehner – Michael Printy, Leiden, Brill, 2010. 63–125.

[19] Burson, i. m., 65.

[20] Claude Buffier: *Traité des premières vérités.* Szerk. Louis Rouquayrol, Paris, Vrin, 2020. Buffier munkájára a következő kiadás alapján hivatkozunk: *Traité des premières vérités et de la source de nos jugements.* Paris, la veuve Mauge, 1724. 13.

Buffier tehát úgy véli, hogy létezésünk tapasztalata – ellentétben a descartes-i szkepszis logikájával – nem vonható kétségbe, de nem is támasztható alá érvekkel: „nem észszerű megmutatni az igazságot annak, aki úgy tesz, mintha nem látná, és nem fogadja el azt az első kijelentést sem, amelynek a bizonyossága csalhatatlan: *gondolkodom, érzek, létezem.*"[21] *Gondolkodom, érzek, létezem:* e szavak tekinthetők a descartes-i *gondolkodom, tehát vagyok* legelső áthangolásának abba az irányba, amelyet a század közepén majd a szavojai káplán szavai jeleznek a legtisztábban Rousseau-nál: *érzékeim [...] éreztetik velem létezésemet*.[22] Az önmagamhoz fűződő viszony alapja e megközelítés szerint az a „bensőséges érzés", amely minden pillanatban jelen van a tudat számára, s amely semmiféle érveléssel nem világítható meg, hiszen minden gondolati aktus alapja.

Burson munkája a „belső érzés" fogalmán keresztül is szembeállítható az *Unigenitus*-bullát elutasító augusztiniánus felvilágosodással, amelyhez mások mellett leginkább az oratoriánus rend gondolkodói tartoztak.[23] Ennek a papi kongregációnak volt a tagja korábban Malebranche, de ide tartozott a XVIII. század egyik legeredetibb gondolkodója, Joseph-Adrien Lelarge de Lignac (1697–1762) is, akinek a műveiben ugyancsak kitüntett szerepet játszott a *sentiment intérieur* fogalma. Lignac kiindulópontja teljes összhangban áll Buffier imént idézett elveivel:[24] önnön létezésünk nem következtetés tárgya, hanem olyan igazság, amelynek tapasztalás révén vagyunk a tudatában:

> Saját létezésünk sincs bebizonyítva: akármit mond is Descartes úr, létezésünket *érezzük;* mert nem a »gondolkodom, tehát vagyok« érvnek a szükségszerű következményeként vagyok biztos abban, hogy létezem. A létezés bizonyossága megelőzi a konklúziót: benne van az *én*ben, amely magába foglalja létezésem tudatát.[25]

Az a tény, hogy az *én* magába foglalja – implikálja – a létezésemet, arra utal, hogy a descartes-i következtetés helytálló, csak éppen (állítja a szerző) teljesen felesleges, mert „nem ebből a megfigyelésből merítem vagy erősítem meg a hitemet abban, hogy a létezésem valóságos".[26]

---

[21] Uo.

[22] OCR 4. köt., 570., mk. Jean-Jacques Rousseau: *Emil, avagy a nevelésről.* Ford. Győry János, Budapest, Papirusz Book, 1997. 195. A fordítást módosítottam. Ld. még az *Erkölcsi levelek* megfogalmazását: „létezni számunkra annyi, mint érezni" *(exister pour nous c'est sentir)*. Jean-Jacques Rousseau: *Le chemin de la perfection vous est ouvert.* Szerk. Henri Gouhier és mások, Paris, Gallimard, 2017. 56. Rousseau elmélkedéseinek a descartes-i meditációkkal való szándékos párhuzamát alaposan tárgyalja Henri Gouhier: *Les méditations métaphysiques de Jean-Jacques Rousseau* című könyvének 2. fejezete (*Ce que le Vicaire doit à Descartes*). Paris, Vrin, 1970. 49–83.

[23] Burson, i. m., 65.

[24] Joseph-Adrien Lelarge de Lignac: *Le témoignage du sens intime.* 1. köt., Auxerre, François Fournier, 1760. 39.

[25] Uo.

[26] Lignac, *Le témoignage du sens intime*, 1. köt., 40.

3. Lelarge de Lignac a belső érzésről

Bár létezésem Lignac szerint nem lehet sem kétely, sem bizonyítás tárgya,[27] hiszen *elemi tény* (egy későbbi kifejezéssel élve: *fait primitif*),[28] azt, hogy e tényt miért nem vonhatjuk kétségbe, kétféleképpen magyarázhatjuk. Vagy azért, mert a kétely mesterséges attitűdje nem képes felszámolni a józan ész eredeti gyakorlatát, amelynél fogva a világ része vagyunk, vagy pedig azért, mert olyan tapasztalatról van szó, amely szerint az *én* tudata a gondolkodás legalapvetőbb feltételeként minden kognitív művelet, így a kétely hátterében is jelen van. Az első megoldás Claude Buffier írásaira jellemző – ez őt bizonyos mértékig a skót *commonsense* filozófia előfutárává teszi –,[29] a második Lelarge de Lignac munkáiban jelenik meg, aki szerint saját létünk közvetlenül átélt tapasztalata megelőz minden tárgyi tartalmat, amelyre a tudat a figyelmét irányíthatja. Lignac elméletének sajátosságát leginkább annak az állapotnak a leírásából érthetjük meg, amelyben ez az utóbbi mozzanat – a tárgyra irányuló figyelem – elmarad, azaz amelyben valaki semmire sem gondol:

> Aki bennem gondolkodik, olykor *a létezés belső érzékére* egyszerűsödik: ez történik velünk abban az állapotban, amelyet hétköznapi szóhasználattal *mélázás*nak *(penser à la Suisse)* nevezünk; a lélek létezésének ez a módozata ilyenkor elszakad minden kívülről jövő, vagy a külsőre vonatkozó benyomástól. Nem érzünk sem hideget, sem meleget, szemeink nyitva vannak, de nem látunk, és nem hallunk; egyfajta tehetetlenségérzés vesz erőt rajtunk, amely ugyanakkor magába foglalja az aktuális és egyedi *(numérique)* létezésünk érzését.[30]

Lelarge de Lignac számára az itt leírt jelenség két szempontból érdekes. Egyrészt annak az igazolását látja benne, hogy egyedi létezésünknek közvetlen, nem inferenciális módon vagyunk a tudatában, hiszen a tárgy nélküli „bambulás" közben is érezzük, hogy vagyunk. Másrészt annak bizonyítékaként idézi, hogy saját létezésünk tudata nem valamilyen más érzeten vagy gondolaton keresztül adott számunkra, hanem – minden tárgyi tartalomtól függetlenül – közvetlen tapasztalatként. Ez a kijelentés ellentétes mind Locke, mind pedig Buffier tanításával; az oratoriánus Lignac szerint önmagunk létezése minden külső érzéki modalitás kizárása után is a maga *egyediségében* tárgya a belső érzékelésnek.

---

[27] Amint François Azouvi megmutatja, Lelarge de Lignacnál a kétely sokkal korlátozottabb szerepet játszik, mint a karteziánusoknál. Ld. François Azouvi: „Note sur l'existence chez Lelarge de Lignac et Descartes." *Dix-Huitième Siècle,* 18. évf., 289–293., 290.

[28] A *moi* ugyanis közvetlenül magába foglalja „létezésem tudatát" (uo.). François Azouvi ezzel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a szerző itt egyfajta közvetlen *érzéket (sens)* csinál a tudatból, amelynek specifikus tárgya a szubjektum – méghozzá az egyedi és minden más alanytól különböző szubjektum – létezése. „Önmagunk létezése nem azért kétségbevonhatatlan, mert egy folyamat végén legyőzi a kételyt, hanem azért, mert soha nem lett komolyan kétségbe vonva." Azouvi, i. m., 290.

[29] Ld. erről Louise Marcil-Lacoste monográfiáját: *Claude Buffier and Thomas Reid. Two Common-Sense Philosophers.* Montreal, McGill-Queen's University Press, 1982.

[30] Joseph-Adrien Lelarge de Lignac: *Élémens de métaphysique. Lettres à un matérialiste.* Paris, Desaint et Saillant, 1753. 23.

Ez a gondolat lényeges eltérést jelent az empirista hagyományhoz képest. Lignac szerint még a tiszta, minden külső hatástól elzárt tudatállapotban is jelen van tehát egy tapasztalat, amely bensőséges kapcsolatban áll saját létezésünk érzékelésével, ezt azonban meglepő módon a tehetetlenség *(inertie)* érzéseként írja le. Ezzel kapcsolatban egy hosszabb magyarázatot is ad, amelyben „Locke egy követőjét” idézi, aki szerint a tehetetlenség állapota szorosan összefügg a lélek puszta létezésének az átélésével: „[a merengés állapotában] a lelken egyfajta tehetetlenségérzés vesz erőt, aminek következtében örökre ugyanahhoz a gondolathoz, talán ugyanahhoz az ideához is tapadna, ha valamilyen hozzá képest külső dolog, amely magára vonja a figyelmet, ki nem rántaná belőle [...]”[31] Laetitia Simonetta úgy véli, e sorok az *Essai sur l’origine des connaissances humaines* című 1746-os munkára utalnak,[32] vagyis Locke szóban forgó követője nem más, mint Étienne Bonnot de Condillac. Valójában azonban szó szerinti idézettel van dolgunk a Diderot–D’Alembert-féle *Enciklopédia* 1751-es első kötetének Állat (Animal) szócikkéből,[33] amelyet Louis-Jean-Marie Daubenton (1716–1800) jegyzett. Daubenton szerint – aki Buffon gróf munkatársa volt az *Histoire Naturelle* köteteinek összeállításában – a tehetetlenség a lélek alaptendenciája, amely mindannyiszor érvényesül, valahányszor külső ingerek nélkül marad. Ez olyankor történik – például az álom kábulatában –, amikor egyrészt gyengülnek a kívülről érkező hatások, másrészt megszűnik a szabadság gyakorlása, mely által a lélek egyéb körülmények között „szemléletről szemléletre halad”.[34] Ilyenkor – mondja Daubenton – a lélek „ugyanahhoz a szemlélethez rögzül, s talán ilyen annak az állapota, aki álomba süllyed, sőt azé is, aki az alvás állapotában van, valamint aki mély elmélkedésbe merül”.[35] Ezekben a helyzetekben a lélek mindaddig megmarad egy konkrét tárgynál, ameddig egy másik benyomás mechanikusan tovább nem taszítja. A tudat működése ilyenkor egészen gépies *(machinal)*:[36] „csak egy mély álomba merült ember lehet olyan gépies, mint egy mély elmélkedésbe merült ember”.

Lignac tehát azzal a Daubenton által festett képpel vitatkozik, amely szerint a lélek szabad akarat híján mechanikusan működik. E felfogás megfelel a létezés érzésével kapcsolatos materialista álláspontnak, amelyre hamarosan visszatérünk, előbb azonban lássuk Lelarge de Lignac kritikáját. Szerinte az enciklopédista kétféle állapotot kever össze. Az első a bambuláshoz hasonló: ilyenkor a lélek valóban tehetetlen; a második azonban – amelyről Daubenton azt állítja, hogy az elsőhöz hasonlóan gépies – a meditáció, amely valójában minden, csak nem gépies, mert a lélek éber erőfeszítését követeli meg:

[31] Uo., 24.
[32] Laetitia Simonetta: *La connaissance par sentiment au XVIIIe siècle.* Paris, Honoré Champion, 2018. 109, 22. jz.
[33] Louis-Jean-Marie Daubenton: „Animal” (szócikk). In: *Encyclopédie*, 1. köt., 1751. 470. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v1-2015-0/ (Hozzáférés: 2026. 03. 07.)
[34] Uo.
[35] Daubenton: „Animal” (szócikk), In: i. m., 471.
[36] Uo.

> [A]kik szeretnek elmélkedni, nem fognak egyetérteni azzal, hogy szemlélődésük során a tehetetlenség állapotára redukálódnak, s tisztán gépies állapotban vannak, mivel ellenkezőleg, jól tudják, hogy csakis olyan erőfeszítés által kerülnek az elmélkedésre alkalmas állapotba, amely úgyszólván elzárja a szellemek előtt az agy útjait, s megakadályozza, hogy hírt hozzanak arról, ami a gépben történik.[37]

Lelarge de Lignac tehát a meditációs gyakorlatok tapasztalatára hivatkozva vitatja a lelki jelenségeknek azt a magyarázatát, amelyet az *Enciklopédia* népszerűsít. Nézete szerint az elmélkedések állapotában a lélek valóban kizár minden más benyomást magából, ám ami ennek nyomán marad, az nem a gépies automatizmus, hanem egy speciális állapot, a létezés tiszta érzése: „[E]kkor tehát a lélek oda jut, hogy tisztán érzékeli a létezését: ez az egyetlen idea, amely számára jelen van, s ekkor létének állapota *(façon d'exister)* csupán önmaga érzékelése – *soha nem függetlenebb a géptől*."[38] E dokumentum a létezés érzésére olyan összefüggésben utal, amely jelentősen különbözik nemcsak az enciklopédisták tanaitól, de a jezsuita szintézis megközelítésétől is. Az oratoriánus Lelarge de Lignac itt ugyanis nem csupán a „géptől" független lélek karteziánus gondolatát fogalmazza újra apologetikus céllal, hanem a kor elvárásainak megfelelően tapasztalati filozófiát művel, ám egy speciális tapasztalatot állít előtérbe: azokat a keresztény vallási hagyományokból ismert meditatív gyakorlatokat, amelyek a testi ingerek kizárása után a tiszta figyelem állapotába juttatják el az elmélkedőt. A tudatnak ezzel a mozdulatlanságával azonban nem valamilyen misztikus élmény, hanem egy tiszta jelenlét korrelál: ezt azonosítja Lignac a létezés érzésével.

Amit tehát Lignac valamennyi érzettől függetlenül tesz érzékelés tárgyává, az nem egyéb mint egy olyan *én*, amely szemben áll minden érzettel, mert valamennyit megelőzi mint az észlelés előfeltétele. Ez annyit jelent, hogy a belső önészlelés megelőzi létezésünk minden egyéb modalitását, azaz minden ilyen vagy olyan módon „betöltött" tudatállapotot. Lignac álláspontja ennek megfelelően abban a Descartes óta sokat vitatott kérdésben is eltér Buffier nézetétől, hogy a lélek mindig gondolkodik-e. Nézete szerint a lélek „*tabula rasa,* de egy önmaga tudatában lévő *tabula rasa.* Ebben az értelemben az elme vagy a lélek soha nincs gondolkodás nélkül. Ha más nem, rendelkezik saját létezésének *belső érzésével*."[39] Ily módon az az *én*, aki a belső érzés tárgya, mélyebb szinten helyezkedik el, mint a lehetséges egyéb érzetek, amelyek a tiszta tudatosság e rétegét afficiálhatják. Nem más ez, mint annak az ontológiának a kor követelményeihez igazodó, experimentális nyelven történő rehabilitálása, amelyet Szent Ágoston a *De trinitate* X. könyvében dolgozott ki.

[37] Lignac, *Élémens de métaphysique*, 24.

[38] Lignac, *Élémens de métaphysique*, 25. Saját kiemelésem.

[39] Udo Thiel: „From Intimate Sentiment to Pure Self-Consciousness. Buffier and Lelarge de Lignac". In: *Self and Sensibility. Essays in Eighteenth-Century Philosophy of Mind.* Szerk. Uő., Berlin, Walter de Gruyter, 2025. 73–92., 82.; vö. 30. jz. és Lignac, *Le témoignage du sens intime*, 1. köt., 396, 400., 3. köt., 318.

4. Condillac és az észlelési alapérzet

Amikor Lelarge de Lignac az *én* tiszta érzését függetleníti a gondolkodás tartalmi modalitásaitól, s kijelenti, „[l]ehetetlen, hogy egy szubsztancia, amelyik *önmagában* nem érzi, hogy létezik, érezze, hogy valamilyen módon létezik",[40] e szavakkal nemcsak a Locke–Buffier párostól határolódik el, de Malebranche-tól is, aki – mint láttuk – a belső érzékelést a lélek modalitásainak tudatával azonosította. Étienne Bonnot de Condillac szenzualizmusa ezen a téren közelebb áll a malebranche-i mintához. Amikor 1754-ben az *Értekezés az érzetekről* lapjain a híres szoborhasonlathoz folyamodik, Condillac olyan szervezetet képzel el, amelyen tetszés szerint nyithatjuk meg az egyes érzékszerveket, így a szobor külön-külön tehet szert az egyes érzéki modalitások ismeretére. A legelső érzékszerv, amelyet a szerző utasítása szerint megnyithatunk, a szaglásé, így azt kell megértenünk, mit tudhat önmagáról és a világról egy szaglási érzetekre korlátozott lény. Ezen a ponton azonnal világossá válik, hogy Condillac az érzetet az *én* olyan módosulásának tekinti, amelyen keresztül az alany eredetileg semmi mást nem ismer meg, mint önmagát amint *ilyen* vagy *olyan* állapotban van. „A szaglás érzékére korlátozott szobrunk ismeretei nem terjedhetnek a szagokon túl. [...] Ha elébe tartunk egy rózsát, számunkra olyan szobor lesz, amely rózsát szagol; önmaga számára azonban nem lesz egyéb, mint maga az illata ennek a virágnak."[41] Amint e sorok mutatják, Condillac világos különbséget tesz a szóban forgó szituáció két leírása között. *Számunkra* az elképzelt jelenet középpontjában egy rózsát szagoló szobor áll, míg ezzel szemben a szoborhoz tartozó alany – aki számára ez a legelső információ – képtelen megkülönböztetni önmagát a virág illatától. A szobor *én*je tehát koextenzív az érzettel: az a minőség, amely kellemesen vagy kellemetlenül érinti, még nem tud összekapcsolódni más érzetekkel, amelyek valamilyen tőle különböző realitást jelenítenének meg számára, ezért az illat átélése *ő maga* az adott illatminőség által meghatározott állapotban.

Minthogy a szobor számára adott első érzékelésben még nincsen jelen a tárgyi világ, olyan *én*ről sem beszélhetünk még, amely elkülönül a világtól. Condillac szakít azzal a felfogással, hogy az érzetek, ha zavarosan is, de természetüknél fogva referálnak valamire a világban,[42] így számára az jelenti a döntő problémát, hogy egy tanulási folyamat eredményeként miként szerveződnek ki, és válnak az *én*hez képest idegen dolgok tulajdonságaivá a megfigyelő számára. Ezen a fejlődéspszichológiai úton Condillac a tapintásnak tulajdonított döntő szerepet. Úgy vélte, hogy az *én* mindaddig saját érzetei körébe van zárva, ameddig a tapintás rá nem vezeti arra, hogy léteznek tőle különböző, konstans tulajdonságokkal bíró

[40] „Il est impossible qu'une substance qui ne se sent pas exister en elle-même, se sente exister d'aucune manière." Lignac, *Le témoignage du sens intime*, 1. köt., 342. Idézi: Thiel, i. m., 82. 29. jz. Saját kiemelésem.

[41] 1.1.1–2., TS 1. köt., 224a; mk. Étienne Bonnot de Condillac: *Értekezés az érzetekről.* Ford. Erdélyi Ágnes. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 19.

[42] Az érzetek inherens referencialitásának kérdése Descartes-tól kezdve – aki kétértelmű kijelentéseket tett e kérdéssel kapcsolatban – a kora újkori észleléselméletek meghatározó problémája. Descartes lehetséges értelmezéseihez ld. a következő írásomat: „Az érzékelés nyelve a XVII. században". *Magyar Filozófiai Szemle*, 1–51. évf., 2. sz., 2007. 1–19.

létezők.[43] Míg az említett ősállapotban az egyes érzetek csupán önmaguk élményei, s nem valamilyen idegen valóság jelei, jelenlegi tudatunkban ezt az egységet már maga alá temette a tapintás által módosított, s ekként megszokott világtapasztalat, az a konstruktum, amelyben az érzeteknek jelentésük van: részint külső tárgyakra, részint a velük szemben álló *én*re utalnak. Condillac érdeklődése középpontjában ennek megfelelően az átmenet, az a transzformatív jelentésképződés áll, amelynek során a lélek eredetileg üres élményei szemantikára tesznek szert, s önmaguk helyett egy stabil kontúrokkal rendelkező világot kezdenek el reprezentálni az alany számára.

Ha a *sentiment intérieur* condillaci párhuzamait keressük ebben az elméletben, annak az időszaknak az archeológiáját kell rekonstruálnunk, amelyben a tapintás még nem tanította meg az alanyt a külső valóság mibenlétére. Condillac ezt az állapotot az említett jelentésképződés – egyfajta mentális kozmogenezis – kiindulópontjának tekinti. Ehhez egy újabb feltevéssel él, amelynek segítségével már nem az *én* és az érzéki élmény egybeesését, hanem az érzékelés nullfokát kívánja megvilágítani.

> Ha a szobrunkhoz semmiféle test nem ér hozzá, és ha nyugodt, langyos levegőben helyezzük el, ahol sem növekedni, sem csökkenni nem érzi természetes hőmérsékletét, akkor alapérzésére *(sentiment fondamental)* korlátozódik, és létezéséről is csak onnan tud, hogy a mozgás, melynek életét köszönheti, elmosódó benyomást vált ki benne.[44]

Ez az ingerszegény szituáció, amelyben Condillac szerint láthatóvá válik a belső érzékelés alapformája, kontrasztba állítható azzal a helyzettel, amelyre Lelarge de Lignac utalt, amikor a testi hatások alól kivont lélekről beszélt. Condillac az így kapott minimális élményt kapcsolja össze a létezés érzésével: minél erősebbé tesszük az egyenletes alapérzést, szobrunk annál „élénkebben érzi létezését" *(elle sentira plus vivement son existence).*[45] A condillaci alapérzés azonban szemmel láthatólag nem az *én* tiszta megtapasztalása, mint Lignacnál, hanem mindig valamilyen érzettartalomhoz társul, mert – amint az idézet mutatja – minden esetben valamilyen változást („mozgást") feltételez az észleleti mezőben. Enélkül e mező különbségei kiegyenlítődnének, és a tudat intenzitása radikálisan csökkenne. Annak érzése, teszi hozzá Condillac, „ami bennünk végbemegy, néha

[43] A tapintás e meghatározó szerepét Condillac részint abból vezeti le az *Értekezés az érzetekről* 2. részében, hogy egyedül ennek az érzéknek köszönhetően van tapasztalatunk arról az ellenállásról, amelyet egy tárgy kifejt az érzékeléssel szemben. Amikor önmagunkat tapintjuk, egyszerre szerzünk ismeretet arról, ami tapint, s arról, ami tapintva van, azaz, ami a tapintással szemben szilárdnak mutatkozik. Egyszersmind azt is felismerjük tehát, hogy e kettő nem tud egymásba hatolni. Amikor ezzel szemben egy idegen testet megérintünk, az aktív tapintásnak nem felel a tapintott tárgyban olyasmi, amiben az észlelő énje önmagára találhat, ezért ami itt a szilárdság forrásaként jelentkezik, az valami idegenként, az *én*en kívül létező tárgyként mutatja magát. Ld. a 2.5. fejezetet.

[44] 2.2.1., TS 1. köt., 251b., mk. 110.

[45] 2.2.3., TS 1. köt., 252b., mk. 112. Condillac e művében a „létezés érzése" kifejezés *sentiment d'existence (sentiment de son existence)* formában az 1.5.1-ben fordul elő (TS 1. köt., 238a., mk. 66.).

annyira gyenge, hogy semmi emlékünk sem marad arról, amit éreztünk. Ilyenkor alig érezzük, hogy létezünk..."[46] Condillac az ingerek hiányát egyfajta álomként, kábultságként *(assoupissement),* vagy letargikus állapotként írja le, és azt állítja, hogy mindaddig ez jellemzi az alanyt, ameddig egy érzet ki nem emelkedik a homogén észlelési mezőből, hogy magára vonja a figyelmet.[47] Az alapérzés e szegénysége szöges ellentétben áll tehát azzal, amit Lelarge de Lignac az ingerek hiányáról, arról a deprivációs állapotról mondott, amely nála nem az öntudat gyengülésével, hanem az *én*tapasztalat intenzív és letisztult formájával járt együtt. Condillacnál ez éppen fordítva van: az alany önérzékelése oly módon esik egybe az élmény tartalmával, ahogyan Lignac szerint soha. Condillac elmélete tehát élesen elüt Lignac tanításától, ugyanakkor összhangban áll az enciklopédisták megközelítésével: amilyen mértékben közelít a tudat a létezés puszta érzéséhez, olyan mértékben tompul el az önmaga tapasztalata is, hiszen az *én* nem választható el az érzettől.

Mint említettük, Condillac elmélete számos tekintetben közel áll a malebranche-i előzményekhez. Nemcsak az a meggyőződés rokonítja vele, hogy az *én* tapasztalata koextenzív az őt afficiáló érzésekkel, s így minden érzésben önmagát ismeri meg csupán, hanem az a restriktív vonás is, hogy a lélek minden egyes modalitása – magában nézve – híján van a kiterjedés képzetének. Amint a szobor fogalmaz arról az érzetek tömegét tartalmazó állapotról, amikor a tapintás még nem ismertette meg a dolgok kiterjedésével: „egyetlen pont voltam csupán".[48] Mindkét szerzőnél elmondható továbbá, hogy az érzetek oly módon kezdenek el reprezentálni, hogy összekapcsolódnak az alanytól független kiterjedés képzetével, amelyet Malebranche-nál az isteni elme, Condillacnál viszont a tapintás biztosít. Az érzetek mindkét esetben a térbeliség így kapott keretéhez fognak ezután csatlakozni, oly módon, hogy a lélek saját létmódjait tőle független tárgyaknak kezdi tulajdonítani. Condillac alábbi kérdését ezért akár Malebranche-nál is olvashattuk volna: „Mi vagyok én [...], és mi voltam? Mik ezek a hangok, szagok, ízek, színek, melyeket egymás után a saját létezési módjaimnak *(manières d'être)* tartottam, és amelyeket most mintha elvennének tőlem a tárgyak?"[49] A condillaci érzés számos tekintetben hasonlít tehát a malebranche-i előzményekre. Közösen vallják, hogy a színes, illatos, zajokkal teli világ a lélek

[46] 4.7.4., TS 1. köt., 309b., mk. 299.

[47] Uo. Condillac annak a medvék által nevelt, vad és beszélni képtelen gyermeknek az életét jellemzi ezekkel a szavakkal, akit Litvánia erdőségeiben találtak 1694-ben.

[48] 4.8.1.: [...] *je n'étois qu'un point,* TS 1. köt., 310b., mk. 301., vö. 2.2.2., 252a., mk. 111. E kijelentéseknek látszólag ellentmond a tapintás által nem támogatott látás elemzése, ott ugyanis azt találjuk, hogy a szobor *én*je egyszerre számos *egymáson kívül elhelyezkedő* színben van jelen. Valójában azonban nincs szó ellentmondásról. Condillac ugyanis világossá teszi, hogy bár a szobor „[...] [é]nje egyszerre az összes szín, amely egy időben módosítja", nem érzi magát kiterjedt felületnek, mert a színek benyomásai a tapintás segítsége nélkül nem tudnak térben elrendeződni. Ezért úgy érzi, hogy „énje vég nélkül ismétlődik", s mivel vizuális határt az exterioritás tapasztalata (vagyis tapintás) nélkül nem ismer, „önmagát úgyszólván végtelen nagynak látja: mindenütt az énje van, s az énje minden" (1.11.8., TS 1. köt., 248b., mk. 98.). Ez a meghatározatlan nagyság és a pontszerűség ugyanannak az exterioritás nélküli tapasztalatnak a két oldala.

[49] 4.8.1., TS 1. köt., 310ab., mk. 301.

belső állapotainak kivetítése révén születik meg s az így megkonstruált tárgyi világ „az én létem rovására létezik”.[50] Ám ennek a változásnak az értékelése a két szerzőnél mélyen ellentétes. Míg Malebranche-nál a projektív folyamat egy veszedelmes illúzió születése, hiszen a lélek saját szellemi állapotai kezdenek el a tárgyak *anyagi* tulajdonságainak tűnni, addig Condillac ugyanezt a folyamatot egyértelmű tapasztalati gazdagodásnak tekinti. Az *én* saját állapotainak kivetítése során „szétosztja kincseit a természetben; pazarul feldíszíti vele a helyeket [...], s elbájoló látvánnyá teszi az eget és a földet, mely minden fenségét csupán annak köszönheti, hogy a látás saját érzeteibe öltözteti”.[51]

Ez a magyarázata annak is, hogy a kezdeti állapot rekonstruálása Condillac számára nem hordoz romantikus felhangokat: a világgal való eredeti egységben az *én* teljes mértékben kiszolgáltatott az érzeteknek. A kezdeti állapot érzetek káosza, a differenciálódás pedig – amelynek során a kontúrokkal rendelkező tárgyak mintegy kiszakadnak az *én*ből – nemcsak rendet vág az érzetek között, hanem újabb és újabb élvezeteknek is a forrása. A tanulási folyamat ugyanis kimüveli az elmét, s a csiszoltság kultúrájának megfelelően olyan tapasztalatokra teszi képessé, amelyekhez faragatlan állapotában nem fért hozzá, hiszen érzetei „eleinte csupán kevés és durva élvezetet nyújtottak”.[52] Ezzel szemben a gyarapodó tapasztalat és az érzetek megfigyelése az lesz az alany számára, „ami a véső a szobrász számára, aki tökéletes szobrot fedez fel az alaktalan kőben”.[53] Jól látható, hogy az érzetekkel koextenzív *én* eredeti állapota itt nem eszményi: „aszerint, hogy mennyire ügyesen bánnak ezzel a vésővel, látni fogják, mint bontakoznak ki az érzeteikből új ismeretek és örömök”.[54]

5. Rousseau és a létezés érzése

Jean-Jacques Rousseau számos alkalommal említi a létezés érzését. 1756. augusztus 8-i levelében a leibnizi *Teodícea* egy gondolatmenetéhez csatlakozva amellett érvel, hogy az élet minden baj és szenvedés dacára jobb, mint a nemlét. Ám a pozitívumok és a negatívumok számszerű összegzése helyett újszerű megfontolással áll elő, amikor kijelenti: az emberek „a jó és a rossz összehasonlítása közben mindig megfeledkeznek a létezés *édes érzéséről (le doux sentiment d’existence),* melyet minden más érzettől függetlenül érzünk”.[55] Aligha merész feltevés Rousseau e szavaiban Lelarge de Lignac hatását látni. Az a kijelentés, hogy a

[50] 4.8.2.: *au dépens de mon être*, TS 1. köt., 311a., mk. 303.
[51] 4.8.3., TS 1. köt., 312a., mk. 307–308.
[52] 4.9.1., TS 1. köt., 313b., mk. 313.
[53] Uo.
[54] Uo.
[55] OCR 4. köt., 1063., mk. Jean-Jacques Rousseau: „Levél Voltaire-hez, 1756. augusztus 8-án”. Ford. Kis János. In: *A francia felvilágosodás morálfilozófiája.* Szerk. Ludassy Mária, Budapest, Gondolat, 1975. 310–331., 315. A mű keletkezéséhez ld. George R. Havens: „Voltaire, Rousseau, and the »Lettre sur la Providence«”. *PMLA,* 59. évf., 1. sz., 1944. 109–130. A „létezés érzése” kifejezésnek az egész rousseau-i életműre kiterjedő magyarázatához ld. David Gauthier monográfiáját: *The Sentiment of Existence.* Cambridge, Cambridge University Press, 2006. Ld. még *Le sentiment de l’existence. Lectures des* Rêveries du promeneur solitaire *de Rousseau*. Szerk. Thierry Belleguic – Philip Knee, Paris, Hermann, 2021.

létezést „minden más érzettől függetlenül" érezzük, nem más, mint annak a tézisnek a rövid összefoglalása, amely az újdonságot jelentette Lignac megközelítésében. Ez nem meglepő. Rousseau mind olvasmányait, mind személyes ismeretségeit tekintve közeli kapcsolatban állt az oratoriánus kongregációval.[56] Elegendő ebben az összefüggésben a *Vallomások* hatodik könyvére utalni, amely elárulja, hogy a fiatal Rousseau legkedvesebb olvasmányai között ott voltak Malebranche és más oratoriánus szerzők munkái. Ezeket bevallása szerint az tette számára vonzóvá, hogy a tudományt kegyességi szempontokkal elegyítették.[57] De utalhatunk az idős Rousseau utolsó, befejezetlen könyvére, *A magányos sétáló álmodozásai*ra is, amelyben a szerző ugyancsak megemlékezik az oratoriánusokról, akiket – mint írja – „szerettem, becsültem, akikben vakon megbíztam".[58] Pierre-Maurice Masson szövegszerű párhuzamok alapján valószínűsíti, hogy Rousseau közel állt „az oratoriánus–neo-malebranchiánus körhöz", és ismerte Lelarge de Lignac bizonyos munkáit.[59] De akár közvetlen hatásról van szó, akár konvergens tanokról, Rousseau szemmel láthatólag Lignac szellemében válaszol arra az alapvető kérdésre, amelyet néhány évvel később így ad a szavojai káplán szájába:

> Van-e közvetlen tudatom létezésemről, vagy pedig csak érzékletek útján veszek róla tudomást? [...] Mivelhogy folytonos érzékelések hatnak rám, részint közvetlenül, részint az emlékezet útján, vajon miképpen tudhatom meg, hogy az *én* érzékelése olyasvalami-e, ami ezen érzékeléseken kívül van, s hogy létezhet-e tőlünk függetlenül?[60]

Rousseau egyértelműen a második lehetőséget fogadja el, amely mellett Lignac is elköteleződött, s amely szerint valamennyi külső és belső érzettől megkülönböztethető egy speciális érzés, amelynek tárgya maga a létezés.[61] Említett levelében Rousseau erre az érzésre alapozza a leibnizi optimizmus védelmét. Amikor ugyanis a negatív és a pozitív élmények arányát mérlegeljük, akkor a létezés tapasztalata döntő súlyt jelent a mérleg egyik serpenyőjében.

---

[56] Ld. ezzel kapcsolatban Pierre-Maurice Masson alapos jegyzeteit *A szavojai káplán hitvallásá*nak általa szerkesztett kritikai kiadásában: *La «profession de foi du vicaire Savoyard» de Jean-Jacques Rousseau.* Fribourg–Paris, Librairie de l'université – Hachette, 1914. 81. jz.; Bréhier, i. m.

[57] OCR 1. köt., 232–233. és 242., mk. Jean-Jacques Rousseau: *Vallomások.* Ford. Benedek István – Benedek Marcell, Budapest, Magyar Helikon, 1962. 229–230. és 239.

[58] Első séta, OCR 1. köt., 999., mk. Jean-Jacques Rousseau: *A magányos sétáló álmodozásai.* Ford. Réz Ádám, Budapest, Európa, 1997, 10.

[59] Masson, i. m., 81. jz.

[60] OCR 4. köt., 570–571. mk. Rousseau, *Emil*, 195. A fordítást módosítottam.

[61] A lignaci olvasatot némileg gyengíti az a sztoikus hangszerelésben előadott változat, amelyik az *Értekezés az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről* második részének elején található: „Az ember első érzése létezésének érzése volt, első gondja pedig önmaga fenntartása." (OCR 3. köt., 164., mk. In: *Értekezések és filozófiai levelek.* Szerk. Ludassy Mária, Ford. Kis János, Budapest, Magyar Helikon, 1978. 122. A fordítást módosítottam) Mindez persze akkor jelent csak nehézséget, ha az „elsőt" valamilyen fejlődéstani értelemben vesszük, mert akkor ez azt implikálja, hogy saját létezésének érzése nem mindig sajátja az élőlénynek. Határozottan ebbe az irányba mutat az *Émile* első könyvében előadott fejlődéselmélet.

A létezés érzése azonban Rousseau-nál nem közömbös információ arról, hogy vagyunk, hanem – mint láttuk – édes érzés: *doux sentiment.* Condillacnál és Malebranche-nál a létezés érzése önmagában soha nem édes, kellemessé vagy kellemetlenné csak az érzetek tehetik. Ezzel szemben a létezés „édes érzését" Rousseau olyan pozitív alaphangoltságként jellemzi,[62] melyet a tárgyak által kiváltott affektusok eltakarnak a szemünk elől. Amennyiben képesek vagyunk ezt az alapvetőbb hangoltságot is figyelembe venni, s nem pusztán a tárgyak által keltett örömöket és fájdalmakat leltározzuk, a létezésnek affektív rétege visszaadhatja hitünket a teremtés jóságában.

Ha Rousseau idézett szavait a lignaci tézisek felől olvassuk, új irányból válik értelmezhetővé *A magányos sétáló* ötödik sétájában leírt, sokat elemzett élmény is, amely a létezés érzésével kapcsolatos dokumentumok legismertebb darabja. Rousseau a Saint-Pierre szigeten töltött napokra emlékezve felidézi az „édes *far niente*" óráit, azokat a semmittevésbe merült álmodozásokat, amelyeknek „sem határozott, sem állandó tárgyuk nem volt".[63] A tárgyak hiánya egy határhelyzet tapasztalati leírásának tekinthető: a *rêveries* olyan állapot, amelyben a képzetek rendezett egymásutánját az asszociációk cél és elvárások nélküli áramlása váltja fel. Bár a „bolyongás, a lebegés, az álmodozás, a kalandozás, a kószálás és az ábrándozás"[64] állapota nem a Lignac által leírt révedezéssel azonos, de ugyancsak a gondolatokat összetartó normatív erő gyengülését jelzi, miközben annak az *én*nek a felszámolódását is láthatóvá teszi, amelyet a *Vallomások* az élettörténet egységévé igyekeztek integrálni. Ebben az állapotban ugyanis a külső ingerek monotóniája és a gondolatok csapongása kioltja a tárgyak közé merült személyes létezés szokványos formáit.[65]

Ebben az élményben mintha fordított irányban járnánk be a condillaci szobor útját. Azok a jelek, amelyek a hétköznapi észlelés rendszerében egyszerre biztosítják a tárgyi világ és az *én* koherenciáját (úgy, ahogy ezek Condillacnál a perceptuális tanulás során kialakultak), e monoton tapasztalatban elhalványulnak, és elveszítve szemantikai töltetüket, pusztán az idő tagolásának természeti formáivá – jelentés nélküli ritmikus benyomásokká – fakulnak.

> A víz apálya és dagálya, egyhangú, de időnként emelkedő mormolása lankadatlanul ostromolta fülemet és szememet, pótolva a belső indulatokat [...], s lehetővé tette, hogy *örömnek érezzem a létezést,* a gondolkodás fáradtsága nélkül. Időnként valami gyönge és röpke gondolat merült föl bennem a világi dolgok mulandóságáról, amelynek képét a víz szine mintegy tükörként tárta elém, ezeket a könnyű benyomásokat azonban csakhamar elmosta az a folyamatos és egyenletes ritmus,

[62] Ezzel ellentétes azonban, amit a *Julie ou la nouvelle Héloïse* III. részének 16. levelében olvasunk (válasz): *Ainsi nous recommençons de vivre pour recommencer de souffrir, et le sentiment de notre existence n'est pour nous qu'un sentiment de douleur.* (OCR 2. köt., 336.)

[63] V. séta, OCR 1. köt., 1042. és 1044., mk. 75. és 78.

[64] Az V. és a VII. sétában (OCR 1. köt., 1044–1069., mk. a 79. és a 115. oldal között) elszórtan szerepelnek ezek a kifejezések.

[65] V. séta, OCR 1. köt., 1045., mk. 80. Ld. az alábbi idézetben.

> amelyben ringatóztam, s amely lelkem tevékeny közreműködése nélkül is [...] lekötött.[66]

E „lekötöttség" a csónakban cél és irány nélkül sodródó szemlélő számára nem az érzetek hiányát, hanem a külső ingerekkel való maradéktalan együttmozgást jelenti. „Minden szüntelen átalakulásban van ezen a földön" – olvassuk néhány sorral később. A sodródás megszüntet minden ellenállást ezzel az átalakulással szemben, az alanynak nem kell kezdeményeznie vagy kontrollt gyakorolnia az események fölött: „nem kell felidézni a múltat, sem belegázolnia a jövőbe; [...] az idő nem létezik számára, s a jelen örökké tart, bár tartama nem észlelhető és nincs benne semmi szakaszosság, sem pedig hiányérzet vagy öröm, élvezet vagy fájdalom, vágy vagy félelem...".[67]

Ez az állapot szemmel láthatólag nem az észlelés hiányát jelenti, de az észlelés egyik fontos funkcióját, a *kontrasztot* szünteti meg. A kontraszt az észleleti mezőnek az a tulajdonsága, amelynél fogva információkkal szolgál, mert a háttér és az előtér megkülönböztetése, valamint a tárgyi mintázatok elválasztása révén jelentéses struktúrára tesz szert. Az észlelési mező Condillacnál e különbségeknek köszönhetően állítható vonatkozásba a korábbi tapasztalatokkal és a jövőbeli célokkal. A Rousseau által leírt állapotban azonban a jelenlét tiszta tapasztalata veszi át a jelentések helyét.[68] Ebben áll nála „a puszta létezés érzése" *(sentiment... seul de notre existence)*.[69]

A szervezett gondolkodási folyamatok bomlása annak az autobiografikus *én*nek a krízisét jelenti Rousseau-nál, amely a hétköznapokban szenvedések és az aggodalmak forrása, de nem implikálja annak a mélyebben fekvő *én*nek a szétesését, amelyhez a létezés érzése kapcsolódik. Sőt, Rousseau ebben az állapotban önmaga „összeszedéséről" beszél *(rassembler... tout son être)*.[70] E tény ismét megerősíthet bennünket abban a hitünkben, hogy akár közvetlen hatásról, akár puszta konvergenciáról van szó, itt is a lignaci modellel van dolgunk. Az érzettartalmak és a hozzájuk kötött *én*funkciók elhalványodása (akárcsak Lignacnál révedezés közben) önmagunk létezésének egy alapvetőbb formáját teszi láthatóvá s engedi szóhoz jutni.

Ám Rousseau-nál ez az érzés nem önmagában áll, hanem – összhangban a korábban mondottakkal – a boldogság érzésével azonos, ami lényeges különbséget jelent a lignaci modellhez képest. A létezés érzése Rousseau-nál érzelmileg telített állapot, amelyik mintegy magába szívja, vagy magából bocsátja ki azt az atmoszférát, amely az élettörténet felszíni eseményeinek affektív töltetét adja. Erre hívja fel a figyelmünket az a különös körülmény, hogy az az időszerkezet, amely itt a társadalomtól elszigetelt személy leírásában úgy jelenik meg mint a

[66] Uo.
[67] OCR 1. köt., 1046., mk. 81–82.
[68] Ld. Hans Ulrich Gumbrecht híres megkülönböztetését jelenlét- és jelentéshatás között: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít.* Ford. Palkó Gábor. Budapest, Ráció Kiadó – Historia Litteraria Alapítvány, 2010.
[69] OCR 1. köt., 1046., mk. 82.
[70] Uo.

létezés érzésének a magyarázata, a *Vallomások* lapjain is felbukkan, ott azonban egy konkrét életszakasz jellemzéseként: „[é]letem rövid boldogsága kezdődik itt, azok a békés, de röpke pillanatok, amelyeknek jogán elmondhatom, hogy éltem. Drága és visszasírt pillanatok!”[71] Ezzel az időszakkal kapcsolatban mondja Rousseau: „Nem éreztem önvádat a múlt miatt, megszabadultam a jövő gondjaitól, lelkemben folyvást uralkodott az az érzés *(sentiment),* hogy élvezzem a jelent.”[72] Rousseau-nál tehát a létezés puszta érzése által meglelt *én* az, amely átéli a dolgokat, képes magába gyűjteni mindazt, ami az éber – rendezett és elbeszélhető – életben s az ehhez tartozó, konstruált *én*ben *valóságos,* következésképp eleve kimondhatatlan volt: „de ami nem volt se szó, se tett, még csak gondolat sem, csupán érzékelés és érzés, azt hogyan beszéljem el, ha boldogságom más tárgyát nem fedhetem föl, mint magát az érzelmet?”[73]

ELTE HTK Filozófiai Kutatóintézet
PPKE BTK Filozófia Tanszék
schmal.daniel@abtk.hu

[71] Rousseau, *Vallomások* VI. OCR 1. köt., 225., mk. 223.
[72] OCR 1. köt., 244., mk. 241. Ugyanezzel a gondolattal találkozunk továbbá a *Második értekezés*ben is (I. rész), ám sokkal negatívabb hangszerelésben, hiszen a létezés érzése ott a természeti állapotban élő ember ambivalens jellemzésének részeként jelenik meg: „Lelkét semmi nem dúlja föl, s e lélek teljesen átadja magát a jelenbeli létezés érzésének; a jövőről fogalma sincs, még a legközelebbi jövőről sem. Tervei pedig ugyanolyan korlátozottak, mint ismeretei, s alig terjednek túl az aznap estén.” (OCR 3. köt., 144., mk. 99.) Érdemes megjegyezni, hogy itt (vö. uo., mk. 98.) ugyanúgy egyfajta monotónia előzi meg a létezés érzésének felbukkanását, mint *A magányos sétáló álmodozásai*ban.
[73] Rousseau, *Vallomások,* mk. 223.

Pavlovits Tamás

Condillac az *Enciklopédiá*ban[1]

ORCID: 0000-0001-9212-602X

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.14

Dans cette étude, nous examinons l'influence des œuvres et de la pensée de Condillac sur *l'Encyclopédie* de Diderot et D'Alembert. Nous visons à démontrer que les commentateurs ont tendance à surestimer cette influence. Selon l'état actuel de la recherche, Condillac n'a rédigé aucun article dans l'*Encyclopédie* en tant qu'auteur. Notre analyse s'articule autour de deux approches : d'une part, nous analysons les articles de Jaucourt et Diderot qui font explicitement référence aux œuvres de Condillac, afin d'examiner l'influence qu'il a eue sur ces auteurs. D'autre part, nous étudions les articles anonymes qui utilisent les œuvres de Condillac. Nous tâchons de démontrer que les articles Système *Métaphysique* et Hypothèse *Métaphysique* ont très probablement été écrits par Condillac lui-même.

Mots-clés: Lumières, philosophie, empirisme, sensualisme, Condillac, *Encyclopédie*

Kulcsszavak: felvilágosodás, filozófia, empirizmus, szenzualizmus, Condillac, *Enciklopédia*

Étienne Bonnot de Condillac (1714–1780) viszonya Diderot és D'Alembert *Enciklopédiá*jához meglehetősen ellentmondásosnak tűnik. Az eszme- és filozófiatörténeti kézikönyvek nem ritkán Montesquieu-vel és Buffon-nal együtt Condillac-ot is azok közé sorolják, akik a legnagyobb hatást gyakorolták az enciklopédistákra.[2] Ugyanakkor Diderot-val ápolt szoros kapcsolata ellenére Condillac nem szerepel az *Enciklopédia* szerzői között. Egyetlen szócikket sem jegyez, és az ENCCRE projekt jelenlegi állása szerint a kutatások sem mutatták ki egy cikk esetében sem a szerzőségét.[3] Ha megnézzük, hány szócikkben szerepel hivatkozás műveire, akkor ez a szám nem túl magas: mindössze 15 szócikkben találkozunk a

[1] A tanulmány az OTKA/NKFI K 147141 számú kutatási projekt támogatásával készült.

[2] Ld. például Alain Pons bevezetőjét az *Enciklopédia* válogatott szócikkeinek kiadásához, ahol Locke és Condillac empirista hatását egyformán fontosnak tartja az *Enciklopédia* tudományfelfogására nézve. Alain Pons: „Introduction à l'Encyclopédie". In: *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Szerk. Alain Pons, 1. köt., Paris, Flammarion, 1986. 35. Émile Bréhier átfogó filozófiatörténetében Condillac elmefilozófiájának és ideaelméletének Diderot-ra és az egész *Enciklopédiára* gyakorolt hatását emeli ki. Émile Bréhier: *Histoire de la philosophie*. 2. köt., Paris, PUF, 1993. 378. A Boros Gábor szerkesztette átfogó magyar filozófiatörténet pedig Condillac személyes hatásáról beszél Diderot-val és Rousseau-val kötött barátsága folytán. *Filozófia*. Szerk. Boros Gábor, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007. 787.

[3] Az ENCCRE honlapon található szerzői keresőmotor a „Condillac" kifejezésre nem ad találatot. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/ (Hozzáférés: 2025. 12. 17.)

nevével, szemben Newton 292, Descartes 218, Malebranche 40 hivatkozásával.[4] De még Buffon 100 és Montesquieu 76 hivatkozása is messze megelőzi Condillac-ét, amely e tekintetben szerénynek mondható. A XXI. századi Condillac-kutatások nem állnak arányban e szerző gondolkodásának jelentőségével, amelyet az is jelez, hogy nincsen kritikai összkiadása műveinek, továbbá minden jel arra utal, hogy az elmúlt évtizedekben senki nem vizsgálta közelebbről Condillac szerepét az *Enciklopédiá*ban. Érdemesnek tűnik tehát közelebbről szemügyre venni Condillac viszonyát a felvilágosodás e legnagyobb szellemi vállalkozásához. E vizsgálatot két megközelítésben szeretném elvégezni: egyrészt érdemesnek tartom végignézni azokat a szócikkeket, amelyek hivatkoznak Condillac műveire, annak megállapítása céljából, hogy milyen szellemi hatást gyakorolt Condillac a szócikkek szerzőire és általuk az *Enciklopédia* egészére; másrészt fel szeretném tenni a szerzőség kérdését néhány olyan szócikk kapcsán, amelynek szerzője máig azonosítatlan.

Condillac és az *Enciklopédia*

Amikor valaki azt hangsúlyozza, hogy Condillac jelentős hatást gyakorolt az *Enciklopédiá*ra, akkor e hatást, a szerzőkkel ápolt kapcsolaton túl, annak kell tulajdonítania, hogy Condillac-nak két fontos műve is megjelent a Prospektus 1750-es terjesztése és az első kötet 1751-es publikálása előtt, amelyek ismertté tették őt a felvilágosodás képviselői körében. Kétségtelen, hogy az 1746-ban megjelent *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*), és az 1749-ben napvilágot látott *Értekezés a rendszerekről* (*Traité des systèmes*) című művei jelentős hatást gyakoroltak a kor gondolkodására. Diderot és Condillac barátsága, akiket Rousseau ismertetett össze egymással,[5] részben az *Esszé*nek köszönhető. Miután olvasta a kéziratot, Diderot személyesen járt közbe e könyv megjelentetése érdekében. A két gondolkodó azonban 1754 után elhidegült egymástól. Ennek pontos oka máig ismeretlen, de bizonyos, hogy közrejátszott benne Condillac *Értekezés az érzetekről* (*Traité des sensations*) című művének megjelenése. Noha Condillac talán legjelentősebb művéről van szó, fogadtatása messze elmaradt az előző két művétől, mivel nyíltan plagizálással vádolták miatta. Egyrészt Diderot *Levél a siketekről és némákról* (*Lettre sur les sourds et les muets*) című írásában, másrészt Buffon *Természettörténet*ének (*Histoire naturelle*) egyik részében látták a kritikusok, és maga Diderot is, az *Értekezés az érzetekről* szobor-metaforájának a forrását. Az affér után Diderot ritkán

[4] A tanulmányban minden számadat az ENCCRE digitális projektből származik. Az *Enciklopédiá*t ebből a kiadásból idézem, amely az első kiadás fotómásolatát tartalmazza: a kötet, az oldalszám és az oszlop (a, b) feltüntetésével.

[5] Rousseau így ír erről a *Vallomások*ban: „Összebarátkoztam Condillac abbéval is, aki az irodalomban éppen olyan senki volt, mint én, de arra termett, hogy azzá legyen, akinek ma ismerik. […] Beszéltem Diderot-nak Condillac-ról és műveiről, összeismertettem őket. Meg kellett tetszeniök egymásnak – meg is tetszettek". Jean-Jacques Rousseau: *Vallomások*. Ford. Benedek Marcell, 7. könyv, Budapest, Magyar Helikon, 1962. 340.

nyilatkozott pozitívan Condillac-ról,[6] akinek a jelenléte az *Enciklopédiá*ban ettől fogva ambivalenssé vált. Ez talán magyarázhatja a Condillac-ra utaló cikkek viszonylag kis számát, valamint Condillac nevének hiányát a szerzők között.[7]

Ennek ellenére a Jean Sgard szerkesztette *Corpus Condillac* (1981) meglehetősen pozitívan nyilatkozik Condillac jelenlétéről az *Enciklopédiá*ban: „Ha Condillac nem jelenik is meg enciklopédistaként annak az óvatosságnak a következtében, amely a Prades abbé pere nyomán (1752) egyre erősödött, nagyon is jelen van, mint idézett szerző, és a Diderot-tól származó, Le Roy által feltárt hivatkozások mély hatásról tanúskodnak."[8] A szerző azt a feltételezést fogalmazza meg, amely szerint egyrészt a nem szignált, másrészt az Yvon abbénak tulajdonított cikkek közül is számosnak lehet Condillac a szerzője, noha adós marad az erre vonatkozó bizonyítékokkal. Mint láthatjuk, emellett az álláspont mellett nehéz lenne bizonyítékokkal szolgálni. Annak érdekében, hogy egy fokkal reálisabban lássuk Condillac hatását és jelenlétét az *Enciklopédiá*ban, vizsgáljuk meg azokat a szócikkeket, amelyekben megjelenik a neve.

Ezek a szócikkek a következők: Számolás (compter, *art de*, Jaucourt), Megértés (conception, Jaucourt), Tudat (conscience, Jaucourt), Fokozat (degré, D'Alembert), A poszteriori bizonyítás (démonstration a posteriori, D'Alembert), Jóslás (divination, Diderot), Tévedés (erreur, ?), Etimológia (étymologie, Turgot), Létezés (existence, Turgot), Hipotézis (hypothèse, ?), Inverzió (inversion, Beauzée), Nyelv (langue, Beauzée), Logika (logique, ?), Névmás (pronom, Beauzée), Rendszer (système, ?). A felsorolt cikkeket több szempontból is csoportosíthatjuk. A szerzőség tekintetében mindössze öt névhez köthetők: Jaucourt, D'Alembert, Diderot, Turgot, Beauzée, valamint négy cikknek (Tévedés, Hipotézis, Logika, Rendszer) nincsen azonosított szerzője. A Condillac-hatás jelentősége tekintetében főleg Jaucourt és Diderot cikkeit érdemes kiemelni, valamint hármat az azonosítatlan szerzőjű cikkek közül (Hipotézis, Logika, Rendszer). A többiben ugyanis Condillac szerepe csupán érintőlegesen szerepel, legfeljebb egy-egy hivatkozás történik műveire.[9] A másik csoportosítási szempont az, hogy mely Condillac művekre utalnak a szócikkek. Itt nyilván csak a már korábban említett két könyv jön számításba, az *Értekezés az érzetekről* című mű ugyanis még említés szintjén sem jelenik meg az *Enciklopédiá*ban,

[6] A Diderot-Condillac viszonyról ld. részletesen: Larry Bongie: „Diderot, Condillac et le petit frère". In: *L'Encyclopédie Diderot, l'esthétique: Mélanges en hommage à Jacques Chouillet 1915–1990*. Szerk. Sylvain Auroux – Dominique Bourel – Charles Porset, Paris, Presses Universitaires de France, 1991. 81–88.

[7] Sokatmondó, hogy Louis Ducros 1900-as monográfiája szinte nem is említi Condillac nevét még az általa „fél-enciklopédistáknak" nevezett szerzők között sem (Buffon, Montesquieu, Turgot). Ld. Louis Ducros: *Les encyclopédistes*. Paris, Honoré Champion, 1900.

[8] *Corpus Condillac*. Szerk. Jean Sgard, Genève–Paris, Slatkine, 1981. 50.

[9] E tekintetben Beauzée Inverzió szócikke kivétel, ahol egy hosszabb idézetet találunk az *Esszé*ből a nyelvi inverzió természetére vonatkozóan, majd ezt követően Beauzée cáfolja Condillac álláspontját. Meg kell jegyezni, hogy ez szinte az egyetlen olyan szócikk, amelynek szerzője nem elismerően hivatkozik Condillac-ra.

miként Condillac többi műve sem.[10] A Jaucourt által jegyzett szócikkek (Öntudat, Megértés, Számolás) mindegyike az *Esszé*re hivatkozik, a Diderot által írt Jóslás, valamint a három nem szignált szócikk pedig az *Értekezés a rendszerekről* című mű hatását mutatja. A továbbiakban ezt a második, a művek hatását érvényesítő szempontot követem Condillac jelenlétének feltérképezésére az *Enciklopédiá*ban.

Jaucourt és az *Esszé az emberi ismeretek eredetéről*

Az a tény, hogy Condillac hatást gyakorolt az *Enciklopédia* szerzőire, nem meglepő. Legelső műveitől fogva Locke követőjének tekinthető, és nemcsak átvette Locke empirizmusát, hanem tovább radikalizálta azt. A francia felvilágosodás gondolkodói Voltaire 1734-ben franciául is megjelent *Filozófiai levelei*től fogva többnyire empirista beállítottságúak lévén Locke és Newton követőinek vallották magukat. Condillac első két műve ebbe az áramlatba illeszkedik. Az 1746-ban megjelent *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* központi tézisei és érvelései erős locke-iánus hatást mutatnak, amelyet a szerző nyíltan fel is vállal. A mű azt igazolja, hogy minden ismeretünk a tapasztalatból származik, nincsenek velünk született eszmék, és hogy a nyelvnek kiemelt jelentősége van mentális képességeink fejlődésében, ismereteink rendezésében és általánossá válásában. A három évvel később megjelent *Értekezés a rendszerekről* kritikai hangvételű mű. Condillac itt továbbra is amellett érvel, hogy a természet megismerése kizárólag a tapasztalati tényekre építhető, miközben hevesen támadja azokat az idealista és racionalista rendszerfilozófiákat, amelyek nem a tapasztalatból, hanem axiomatikus alapelvekből, vagy hipotézisekből indulnak ki. E két mű érvelésével tökéletesen beleilleszkedett tehát azokba a gondolkodási irányokba, amelyek meghatározták az *Enciklopédia* szerzőinek, elsősorban Diderot-nak és D'Alembert-nek a meggyőződéseit. Sőt, bizonyára nem túlzás azt állítani, hogy alakították és radikalizálták azokat a szellemi folyamatokat, amelyeknek köszönhetően a francia felvilágosodás elfordult a karteziánus és malebrancheiánus metafizikai gondolkodásmódtól, és az empirizmus és szenzualizmus gondolkodási elveit tette magáévá.

Ha Condillac e két művének az *Enciklopédiá*ra gyakorolt közvetlen hatását vizsgáljuk, akkor szembeötlik, hogy az *Esszé az emberi ismeretek eredetéről* három, aránylag rövidebb szócikkben jelenik meg: a Tudat, a Megértés és a Számolás címűekben, amelyek mindegyikét Jaucourt jegyzi. A Tudat (Conscience, *Phil. Log. Metaph.*) szócikk érdekessége, hogy szerzője egy angol filozófiai terminus francia honosítását végzi el Locke és Condillac nyomán. Felhívja a figyelmet rá, hogy a francia *conscience* kifejezés ebben az esetben az angol *consciousness*

[10] Az *Értekezés az érzetekről* (1754) után a kritikákra válaszolva és saját eredetiségét védelmezve Condillac írt egy értekezést az állatokról (*Traité des animaux*, 1755), majd pedig húsz éven át semmit nem publikált.

terminus fordítása, amelynek a jelentését franciául csak körülírással lehet visszaadni.[11] A bevezető meghatározást követően a szócikk szinte szó szerint Condillac *Esszé*jét idézi vagy parafrazeálja. Condillac ugyanis a francia hagyománytól eltérően a *conscience* kifejezést nem morális értelemben (azaz lelkiismeretként), hanem tisztán ismeretelméletileg használja, mégpedig a tudatos észlelés értelmében. Ily módon azonosítja egymással az észlelést *(perception)* és a tudatot vagy öntudatot (*conscience*). E fogalmi azonosítás alapján a szócikk, az *Esszé*vel teljes összhangban, kritikával illeti azokat a Malebranche-nál és Leibniznél megjelenő elméleteket, amelyek szétválasztják az észlelést és a tudatosságot megengedve nem tudatos észleletek létezését. Az értelmi belátás vagy megértés (*conception*)[12] fogalmát Jaucourt szintén Condillac-ra támaszkodva értelmezi. Noha alapul vehetné a karteziánus hagyomány *conception* fogalmát is, amely elkülönül a képzelettől (*imagination*), Descartes-tal szemben egyértelműen empirista alapokra helyezkedik.[13] A megértés érzetekből *(sensations)* és észleletekből (*perceptions*) táplálkozik, amelyek ideákat hoznak létre az értelemben. A megértés nem más, mint az érzéki tapasztalat alapján az értelemben létrejött ideák egymással történő összekapcsolása, és általuk a dolgok megfelelő szemügyre vétele. Jaucourt szerint Condillac jól jegyzi meg, hogy „a helyes megértés lényegi feltétele, hogy a dolgokat a nekik megfelelő viszonyok szerint reprezentáljuk".[14] E mondat szó szerinti átvétel az *Esszé*ből,[15] de ezen kívül több szöveghű idézetet is találunk a cikkben. Egyetlen kiegészítéstől eltekintve a szócikk az *Esszé* elveit követi. A harmadik Jaucourt által jegyzett szócikk a Számolás (Compter*, art de*). Ebben a cikkben a szerző megint csak egy empirista elméletet ismertet arról a mentális műveletről, amely számok megragadását, egymáshoz kapcsolását és szétválasztását, valamint a számok viszonyainak meghatározását jelenti. A cikk egészében Locke és Condillac számolásra vonatkozó elméletét foglalja össze. Ennek az a lényege, hogy megkülönböztetik egymástól a szám ideáját, jelét és nevét. A szám

[11] A cikk nem utal rá, de feltehetően a kor francia olvasói számára a *conscience* kifejezés nem ismeretelméleti vagy elmefilozófiai, hanem morális jelentéseket hordozott. Erre utal a *conscience* kifejezés használata Descartes és Malebranche műveiben, továbbá a Furetière-féle XVII. századi szótár *Conscience* szócikke, amely kizárólag morális konnotációkat jelöl meg e kifejezés kapcsán. Antoine Furetière: *Dictionnaire universel contenant généralement tous les mots françois tant vieux que modernes et les termes de toutes les sciences et des arts*. La Haye – Rotterdam, chez Arnout & Reinier Leers, 1690.

[12] A francia *conception* többféleképpen is fordítható: lehetne fogalmi megragadás vagy értelmi belátás. Nemcsak a *concept* (fogalom) fogalmával áll kapcsolatban, de a *concevoir* igével is. Azért fordítom itt megértésnek, mert a szócikk így kezdődik: *„La conception ou la compréhension est cette opération de l'entendement […]"* tehát a szöveg egyértelműen azonosítja a *conception*-t és a *compréhension*-t, amely megértést jelent.

[13] „Et pour rendre cela très manifeste, je remarque premièrement la différence qui est entre l'imagination et la pure intellection ou conception". René Descartes: „6. elmélkedés" (AT IX, 57). In: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Budapest, Atlantisz, 1994. Ez az elkülönítés a tiszta értelmi belátás (*conception*) fogalmát egy tisztán a priori, azaz nem empirikus jelentéssel ruházza fel.

[14] „Suivant la judicieuse remarque de M. l'abbé de Condillac, une condition essentielle pour bien concevoir, c'est de se représenter toujours les choses sous les rapports qui leur sont propres". Louis de Jaucourt, (chevalier): „Conception (*Logiq.*)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 803a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-1758-0/ (Hozzáférés: 2026. 03. 06.)

[15] Étienne Bonnot de Condillac: *Essai sur l'origine des connaissances humaines*. Paris, Vrin, 2014. 120.

az egység megsokszorozásával jön létre, amelynek során gyűjtőfogalmakat (*idées collectives*) hozunk létre, amelyekhez jelet és nevet rendelünk. Jaucourt többször is hangsúlyozza Condillac erre vonatkozó tézisét, miszerint nem volnánk képesek számolni, ha nem tudnánk nevet (és jelet) adni a számoknak. Az erre vonatkozó állítását szó szerint idézi az *Esszé*ből: „Ne tévesszük meg magunkat azt képzelve, hogy ha bármely szám ideáját elválasztjuk a jelétől, akkor az világos vagy meghatározott marad".[16] Azaz nincsenek velünk született eszmék (ideák), hiszen a geometriai alakzatok és a számok ideája is tapasztalatból származik, mentális konstrukciók, és csupán azért elgondolhatóak, mert nyelvi jeleket rendelünk hozzájuk.

Látható, hogy e három szócikkben Jaucourt teljes mértékben követi Condillac-ot. Nemcsak illusztrációként használja az *Esszé*ben megfogalmazott tanításokat, nemcsak egy lehetséges értelmezésként tekint rájuk, hanem igazságként mutatja be őket, és feltétel nélkül azonosul velük. Tudjuk, hogy mivel Louis de Jaucourt nagyon sok, több mint 200 szócikk szerzője, ezért szócikkei nem feltétlenül eredeti gondolkodását tükrözik. Feltételezhető, hogy egyes szócikkeknél egyszerűbb volt könyvekből átemelni a cikkek tartalmát, és feltehetően így járt el a fenti három szócikkben is. Ez az eljárás így tisztán mutatja Condillac hatását az *Enciklopédiá*ra legalábbis egy szerző néhány szócikke esetén.

Diderot a jóslásról

Condillac hatása az *Enciklopédiá*ra talán a legvilágosabban a Jóslás (Divination, *Ordr. encyclop. Entendem. Raison ou Scienc. Science des espr. Divinat.*) szócikkben mutatkozik meg, hiszen itt maga Diderot rója le tiszteletét Condillac előtt. A jóslás a felvilágosodás kori gondolkodásban összekapcsolódott a babonával és a fanatizmussal, és az erről szóló szócikkek lehetőséget kínáltak a felvilágosodás kori valláskritikai nézetek megfogalmazására. Diderot a jóslást egy olyan állítólagos művészetként (*art*) definiálja, amely babonás eszközökkel kívánja megismerni a jövőt. A szócikk két részre osztható. Az elsőben Diderot számba veszi a pogány vallásokban a jóslás legkülönbözőbb fajtáit több mint harminc jóslásfajtát megkülönböztetve: a csillagjóslástól, a madár- és béljóslásokon át egészen a tenyérjóslásig. Majd történeti áttekintést ad a különböző jóslási módok kultúrák közötti terjedéséről és történelmi fejlődéséről. A szócikk második részében annak okait kutatja, miért alakultak ki e jóslási módok. Ebben támaszkodik Condillac-ra, aki szerinte nagyon igaz filozófiai feltételezésekkel magyarázta a jóslások létrejöttét és elterjedésüket. Diderot módszere az, hogy összefoglalja az *Értekezés a rendszerekről* ötödik fejezetének gondolatmenetét, amely „A jóslás eredete és fejlődése"[17] címet viseli, és e gondolatokat kiegészíti saját megjegyzéseivel.

Annak megértéséhez, mi adja ebben a szócikkben a Condillac-hatás jelentőségét, látnunk kell a jóslásról szóló ötödik fejezet helyét az *Értekezés*ben. Condillac e művében az ún. elvont metafizikai rendszergondolkodást kritizálja, és

[16] „Il ne faut pas se faire illusion, en s'imaginant que les idées des nombres séparées de leurs signes, soient quelque chose de clair et de déterminé". Condillac, *Essai sur l'origine*, 151.

[17] *De l'origine et des progrès de la divination.*

az empirizmus nevében nyíltan szembefordul Descartes, Malebranche, Leibniz és Spinoza filozófiájával. Könyve legelején a következőképpen definiálja a rendszer fogalmát: „Egy rendszer egy művészet *(art)* vagy egy tudomány különböző részeinek elrendezése *(disposition)* egy olyan rendben *(ordre)*, amelyben kölcsönösen egymáshoz viszonyulnak, és ahol az utolsó részek az elsőkből nyerik magyarázatukat".[18] E meghatározás értelmében egy rendszer szükségképpen olyan alapelvekre épül, amelyekből minden többi része levezethető. Az alapján, hogy melyik rendszer milyen típusú alapelvekre épül, Condillac háromfajta rendszert különböztet meg egymástól: az egyikben az alapelveket általános axiómák, a másodikban puszta feltételezések, a harmadikban pedig megfigyelt természeti tények alkotják. Az első kettőt elvont rendszereknek nevezi, és megalapozatlannak tekinti őket, és csak a harmadikat tartja elfogadhatónak: ez azt az igaz természetmagyarázatot jelenti, amelyet az empirista-tudományos gondolkodás dolgoz ki. Az első elvont rendszert a racionalista metafizikákkal azonosítja, és a másodikat hozza összefüggésbe a babonával és a jóslásokkal, amelyek puszta feltételezésekre épülnek. Diderot láthatóan nagyra értékeli Condillac magyarázatát, amely a jóslást az ember legalapvetőbb érzelmi állapotaiból (affektusaiból) vezeti le hangsúlyozva, mennyire nélkülözi kialakulása az ész ellenőrzését. Az emberek ugyanis hol jól érzik magukat, hol rosszul, hol öröm tölti el őket, hol szomorúság, miközben a véletlen folytán megfigyelnek természeti jelenségeket, amelyek a hangulatváltozásaikat közvetlenül megelőzik, majd pedig ok-okozati viszonyt állapítanak meg ezen események és a hangulatváltozásaik között. Megkülönböztetnek továbbá pozitív és negatív okokat a természetben, amelyeket isteni tulajdonságokkal ruháznak fel. Végül a jelenségek puszta megjelenéséből, a kialakított ok-okozati viszonyok mentén következtetéseket vontak le a jövőbeli eseményekre nézve. Így alakult ki a jóslás nem igazolt, puszta feltételezésekre épülve. Diderot Condillac-ot követve bemutatja, hogyan alakul ki a csillagjóslás, miként jelenik meg a bolygók hatásmechanizmusára épülő horoszkóp készítése, az asztrológia, majd a hieroglifák jelentésvesztése nyomán a tenyérjóslás, valamint a babonásság és boszorkányság legkülönbözőbb ágai. A gondolatmenet átvételéből és a hozzá fűzött megjegyzésekből megérthető, miért tulajdonított Diderot nagy jelentőséget a condillac-i jóslás-értelmezésnek. Az *Értekezés*ben kifejtett elméletével Condillac nemcsak pontos és racionális magyarázatát adta a babonás jóslás kialakulásának és elterjedésének, hanem egyúttal megalapozott kritikát is gyakorolt vele szemben. Condillac a felvilágosodott ész által mutatja meg a babonák és jóslások megalapozatlanságát és tarthatatlanságát. Diderot, érthető okokból, tartózkodik attól, hogy ezt az érvelési módot a vallás egészével szembefordítsa, és csak azt állítja, hogy a vallás világossága sem volt képes teljesen megakadályozni, hogy ezek a hiedelmek megfertőzzék a zsidókat és a keresztényeket. Ám innen már csak egyetlen lépést kell tenni ahhoz, hogy a racionális valláskritika radikálissá váljon. Condillac rendszerellenes gondolkodása tehát jó alapot képezett a felvilágosodás eszméinek terjedéséhez.

[18] Étienne Bonnot de Condillac: *Traité des systèmes*. Paris, Fayard, 1991. 1.

A nem szignált szócikkek

Végezetül vizsgáljuk meg azt a három szócikket, amelyeknek szerzője ismeretlen, és amelyek jelentős mértékben hivatkoznak Condillac két művére. Ezek a Hipotézis (Hypothèse *Métaphysique*), a Logika (Logique *Philol.*) és a Rendszer (Système *Métaphysique*) szócikkek. Ezen szövegek mindegyike nagyon szorosan kapcsolódik Condillac-hoz, és ezek kapcsán érdemes elgondolkodni arról, hogy nem őt magát kell-e felismernünk a szerző személyében.[19]

A Hipotézis szócikk azt vizsgálja, milyen mértékben megengedett hipotézisek használata a tudományban. A szócikk legvégén találunk hivatkozást az *Értekezés*re, arra a műre, amely tizenkettedik fejezetének a címe: A hipotézisekről (*Des hypothèses*).[20] A szócikk központi tézise és érvelése nagyon hasonló ahhoz, amit az *Értekezés*ben találunk, ugyanakkor a példákban jelentős eltérés mutatkozik. A hipotézis szerepének vizsgálata azért fontos az *Értekezés*ben, mert Condillac szerint az egyetlen elfogadható rendszergondolkodás alapelveit természeti tények alkotják, és óvakodnunk kell attól, hogy nem igazolt hipotéziseket alapelvként fogadjunk el, miként azt egyes elvont rendszerek teszik. Ennek ellenére Condillac amellett érvel, hogy nem szabad a helyes, tapasztalati alapú rendszerekből kizárni a hipotéziseket. Feltéve, hogy módszeres óvatossággal kezeljük őket, hasznosak lehetnek például arra, hogy irányítsák az érzéki tapasztalatot, és így segítsék az igazság feltárását. A szócikk központi tézise ugyanez, de a szerző kissé másként fogalmaz. Két szélsőséget állít szembe egymással: az egyik az, amely csak hipotézisekre épít, erre Descartes fizikája a példa, a másik az, amely kizár minden hipotézist, ennek példáját Newton fizikájában látja. A szerző szerint mindkettőt el kell utasítani. Nem szabad túlzásokba esni a hipotézisek használatában, de nem szabad kizárni sem őket a természet megismeréséből. A szerző ugyanakkor elismeri, hogy bizonyos értelemben Descartes-nál is hasznosnak bizonyultak a hipotézisek, és hogy Newton maga is alkalmazott hipotéziseket, még ha ezt tagadja is. A nagy emberek mindig is képesek voltak jó hipotéziseket megfogalmazni, amelyek segítették őket az igazság megtalálásában. A szócikk és az *Értekezés* 12. fejezetének gondolatmenete tehát nagyon közel állnak egymáshoz, de sem szó szerinti átvétel, sem pedig az érvelés részletei nem utalnak arra, hogy Condillac lenne a szócikk szerzője. Ha valaki más a szerző, akkor szinte kizárólag az *Értekezés*re támaszkodott a szócikk megírásakor, és ezért Condillac szerzőségének kizárása mellett is nehéz lenne érveket felhozni.

A Logika szócikk érdekessége, hogy nem az arisztotelészi logikát, hanem a logika tudományának egy kora modern változatát ismerteti, amely a helyes gondolkodás és észhasználat feltételeit határozza meg, és amelyet ma inkább az ismeretelmélet és az elmefilozófia körébe sorolnánk. A cikk a logika fejlődésének Descartes-tól Condillac-ig tartó szakaszát mutatja be. A szerző szembefordul az

[19] Jean Sgard több szócikk kapcsán feltételezi Condillac szerzőségét, például a Figyelem (Attention *Logique*) szócikk esetében. Ennek alaposabb vizsgálata (amelyet itt most nem végzek el) azonban nyilvánvalóvá teszi, hogy szerzője teljesen más figyelem-fogalmat használ, mint Condillac, akinél a figyelem mentális képessége központi jelentőségű már legelső műveiben is. Ld. Sgard: i. m., 51.

[20] Condillac, *Traité des systèmes*, 215–236.

arisztoteliánus-skolasztikus kétértékű formális logikával, és megismétli azokat a kritikai észrevételeket, amelyek a karteziánus gondolkodásban fogalmazódtak meg a hagyományos logikával szemben. A cikk szerint a logika definíciója a következő: „a helyes gondolkodás művészete, avagy a racionális képességeink megfelelő használata, miközben meghatározunk, elkülönítünk és érvelünk".[21] E megközelítés szerint a logika egy természetes képesség, amelyet spontán, a természetet követve sajátítunk el, nem pedig azáltal, hogy megtanuljuk a különböző szillogizmusok bonyolult következtetési szabályait. A logika célja a helyes ítélet kialakítása, tehát az igazság megtalálása. A logikának nem formális következtetési szabályok meghatározása a feladata, hanem azoknak a képességeknek a feltárása, amelyek segítségével képesekké válunk az igazság megismerésére. Ezért vizsgálja a logika az emberi megismerés alapelveit, az emberi elme fakultásait és az ideák kialakulásának a folyamatát. Az arisztoteleszi-skolasztikus logikából ismert szabályok csak akadályozzák a természetes és helyes gondolkodást. A szócikk szerzője szerint elsőként Descartes igyekezett helyreállítani a helyes gondolkodást, filozófiájának éppen ezért a legértékesebb része a helyes észhasználat módszerének kidolgozása. Ezt követi és fejleszti tovább a *Port-Royal logika*.[22] A szócikk röviden kitér Malebranche *Az igazság kutatása* (*Recherche de la vérité*) és Locke *Értekezés az emberi értelemről* (*Essay Concerning Human Understanding*) című művére, valamint Leclerc, Crousas és Bussier logikai műveire. Ezt követően ismerteti a szerző Condillac *Esszé az emberi ismeretek* eredetéről című művét, amelyet a modern logika legragyogóbb teljesítményeként jellemez. Az erről olvasható rész bizonyára a legjelentősebb méltatása Condillac gondolkodásának az *Enciklopédiá*ban. A francia szerzőt Bacon és Locke követőjének tekinti, de hangsúlyozza, hogy nem szolgai módon másolja Locke gondolkodását, hanem kijavítja hibáit, és messze meghaladja angol elődjét. Condillac *Esszé*je logikai szempontból azért jelentős teljesítmény, mert feltárja az emberi elme képességeit, és így elvezet az igaz ítéletek kialakításának módszeréig. A szerző két szempontot emel ki: egyrészt az empirista hagyomány érvényesítését, amennyiben a gondolkodás legelső alapelvét az észlelésben határozza meg, másrészt pedig a nyelvnek a vizsgálódás középpontba helyezését. Nagyra értékeli, ahogy Condillac az *Esszé*ben feltárja a nyelv kialakulásának az eredetét, visszavezetve az emberi nyelvet a cselekvési- vagy gesztusnyelvre *(langage d'action)*, és megmagyarázva a jelek kialakulásának a folyamatát. Az észlelés, amint a lélek legelső művelete és az ideák forrása, valamint a nyelv, amelynek segítségével képesek vagyunk jelekkel felruházni az ideákat, kialakítja a mentális fakultásokat, és lehetővé teszi a tények alapján igaz ítéletek megfogalmazását. A szerző ezzel az értékeléssel zárja az *Esszé* ismertetését: „a mű legfőbb érdeme, hogy jól megalapozott, és az analitikus szellemnek, valamint az ideáknak ama kapcsolata jellemzi, amelyet a

[21] „La *logique* est l'art de penser juste, ou de faire un usage convenable de nos facultés rationnelles, en définissant, en divisant, et en raisonnant". „Logique (Philol.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 9. köt., 1765. 637b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v9-1834-0/ (Hozzáférés: 2026. 03. 06.)

[22] A *Port-Royal logika* Antoine Arnauld és Pierre Nicole műve, amely 1662-ben jelent meg *La logique ou l'art de penser* címmel.

legegyszerűbb, legvilágosabb és legtermékenyebb alapelvnek tekint, és amelynek az emberi szellem minden fejlődése köszönhető".[23] Végezetül a logika végső célját tisztázza a szerző, valamint azt, hogy milyen mértékben tekinthető a logika művészetnek és tudománynak. Mint látható, ez a szócikk tökéletes összhangban áll Condillac gondolkodásával. Nemcsak az *Esszé*vel, hanem Condillac utolsó, még életében megjelent művével is, amely a *Logika, avagy a gondolkodás művészetének első lépései* címet viseli. Semmi nem zárja ki azt, hogy e szócikk esetében maga Condillac legyen a szerző. Egyedül az a rendkívül pozitív és dicsérő hangnem, amellyel a szerző Condillac gondolkodását jellemzi, ad okot némi kételyre: Condillac talán nem ragadtatta volna magát ilyen dicsérő szavakra saját művéről. Ha ez vissza is tart attól, hogy Condillac-nak tulajdonítsuk ezt a szócikket, azt mindenképpen kijelenthetjük, hogy a Condillac-hatás legerőteljesebb megnyilvánulását láthatjuk itt az *Enciklopédiá*ban.

Legvégül a Rendszer (Système *Métaphysique*)[24] szócikket kell megvizsgálnunk. Az összes olyan szócikk közül, amelyik Condillac-ra hivatkozik, ez áll a legközelebb a szenzualista filozófushoz. A rendszer szócikk rendkívül tömör összefoglalását adja hozzávetőleg két oldalban az *Értekezés a rendszerekről* című műnek, mégpedig oly módon, hogy szinte mindvégig szó szerinti átvételeket tartalmaz az első néhány fejezetből. Ismerteti a rendszerek hármas felosztását, valamint az alapelvek típusait, amelyekre ezek épülnek: az általános axiomatikus elveket, a hipotetikus elveket és a megfigyelt tényeket. Majd példákat ad mindezekre, és kritizálja az elvont rendszereket, amelyek nem tényekre épülnek. A szócikk nyíltan is hivatkozik az *Értekezés*re, ám itt nem találunk különösebb dicsérő szavakat, miközben a szerző teljesen azonosul az *Értekezés*ben kifejtett álláspontokkal. Érdemes megfigyelni, hogy a szócikk szövegében a szerző kétszer is használ önmagára utaló személyes névmást. Amikor elkülöníti a három rendszertípust egymástól úgy fogalmaz, hogy „Következésképpen elvont rendszereknek fogom nevezni azokat, amelyek csak elvont rendszerekre, hipotéziseknek azokat, amelyek csak feltételezésekre épülnek és igazi rendszereknek azokat, amelyek bizonyított tényekre támaszkodnak".[25] Majd a következő sorban már Condillac *Értekezés*ére utal, és egyes szám harmadik személyben folytatja Condillac rendszerértelmezésének bemutatását. A cikk második részében a szerző kitér a hipotézisekre, amelyeket értékesebbnek tart az elvont rendszereknél, és így fogalmaz: „Amikor a hipotézisek az általunk meghatározott szabályok szerint vannak megalkotva, akkor inkább megérdemlik a rendszer nevet. Már megmutattuk ennek

[23] „Pour conclure ce que j'ai à dire sur cet ouvrage, j'ajouterai que son principal mérite est d'être bien fondu, et d'être travaillé avec cet esprit d'analyse, cette liaison d'idées, qu'on y propose comme le principe le plus simple, le plus lumineux et le plus fécond, auquel l'esprit humain devoit tous ses progrès". „Logique (Philol.)" (szócikk), In: i. m., 640a.

[24] Rendszer szócikkből több van: van asztronómiai, zene, anatómiai rendszer szócikk. Ezek szerzője D'Alembert, Rousseau, Jaucourt stb. A metafizikai rendszernél nincsen szerző feltüntetve.

[25] „Conséquemment à cela, j'appellerai *systèmes abstraits* ceux qui ne portent que sur des *systèmes* abstraits; *hypotheses*, ceux qui n'ont que des suppositions pour fondement; et vrais *systèmes*, ceux qui ne s'appuyent que sur des faits bien prouvés". „Système (Métaphysique)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 15. köt., 1765. 777b.

előnyeit. Lásd a Hipotézis szócikket".[26] Itt a szerző újra önmagára utal, és ez az utalás az előbb idézettel együtt szinte egyértelműen azonosítja őt az *Értekezés* szerzőjével. Ráadásul megfogalmazása azt a benyomást kelti, mintha a Hipotézis szócikket is ő írta volna. Ha tehát a metafizikai rendszer szócikket Condillac-nak tulajdonítjuk, akkor nagy valószínűséggel a Hipotézis szócikk szerzőjében is az ő személyét kell látnunk.

***

Ha a fenti elemzések fényében újra feltesszük a kérdést, vajon mennyire jelentős az a hatás, amelyet Condillac az *Enciklopédiá*ra gyakorolt, akkor azt kell válaszolnunk, hogy ennek jelentőségét nem szabad túlbecsülni. Az *Enciklopédia* az angolszász empirizmus gondolkodási elveire épül, és Condillac maga is sokat tett azért, hogy ezek az elvek elterjedjenek és népszerűvé váljanak Franciaországban. Mint láttuk, a két megjelent műve felerősítette ezt a hatást, de Condillac gondolkodásának jelentőségéhez képest jelenléte az *Enciklopédiá*ban mérsékeltnek mondható. Még akkor is, ha művei átvételével néhány kulcsfontosságú helyen találkozunk, és ha esetleg néhány szócikk esetén kimutatható a szerzősége. Feltehetően Diderot és Condillac 1754-es szakítása miatt Condillac nem kapta meg az őt megillető helyet az *Enciklopédiá*ban. Abban a szellemi pezsgésben, amely az 1740-es és 1750-es éveket jellemezte, talán nem tűnt fel Condillac kiemelkedő jelentősége kortársaihoz képest. Ráadásul az *Értekezés az állatokról (Traité des animaux)* című apologetikus művének megjelenése után majdnem tíz évnyi hallgatásba burkolózott, és elszegődött a pármai herceg nevelőjének. Több mint egy évtizedes pedagógiai és alkotómunka eredményeként ott írja meg a *Cours d'études* című többkötetes művét, amelynek egy részében kikristályosítja korábbi gondolatait. Condillac valódi jelentősége azonban csak halála után, a felvilágosodás századának legvégén mutatkozik meg, amikor Destutt de Tracy felfedezi, és az ideológusok szellemi atyjává avatja. Ettől fogva Condillac azzá a felvilágosodáskori szerzővé válik, akit ma is ismerünk, és aki talán a legjelentősebb hatást gyakorolta a XIX. századi francia gondolkodásra.

SZTE BTK Filozófia Tanszék
pavlovits.tamas@gmail.com

[26] „Les hypothèses, quand elles sont faites suivant les regles que nous en avons données, méritent mieux le nom de *système*. Nous en avons fait voir les avantages. *Voyez l'article* Hypothèse". „Système (Métaphysique)" (szócikk), In: i. m., 778a.

Kovács Eszter

Diderot és a *prisca sapientia*
A régi bölcsesség körüli vita az *Enciklopédiá*ban[1]

ORCID: 0000-0002-5900-8301

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.15

The article addresses Diderot's views on *prisca sapientia*, expressed in several important articles in the history of philosophy in the *Encyclopédie*. *Prisca sapientia* or ancient wisdom is a Renaissance theory claiming that an original knowledge was given to mankind by God but was later lost. Thinkers like Pico della Mirandola, Ficino, and Patrizi believed that works like the *Corpus hermeticum* and the *Chaldean Oracles* contained original truths about the creator, the universe, and creatures. Several 17th-century scholars, among them Isaac Casaubon, Pierre Bayle, and Thomas Hyde, demonstrated that the above-mentioned writings were written during the common era by Christian Neoplatonists. Since then, the idea of *prisca sapientia* was questioned but persisted in certain intellectual circles. The article shows that Diderot, drawing on Brucker's *Historia critica philosophiae*, is very critical on this theory, as well as on early modern syncretic philosophers attempting to revive it. He maintains, however, interest for genuine sources of the first philosophies, which had preceded the birth of the known Western civilization.

Keywords: Diderot, *Encyclopédie*, *prisca sapientia*, Zoroaster, orientalism, Cambridge Neoplatonism, Johann Jakob Brucker

Kulcsszavak: Diderot, *Enciklopédia*, *prisca sapientia*, Zoroaszter, orientalizmus, cambridge-i újplatonizmus, Johann Jakob Brucker

Egy modernkori enciklopédista és a régi bölcsesség

Filozófiatörténeti tanulmányaink alapján azt gondolhatnánk, hogy a XVIII. század derekán Európában már senki nem hitt abban, hogy az idők kezdetén létezett valamiféle régi bölcsesség, amelyet az emberek Istentől kaptak, de később elveszítettek. A legelterjedtebb narratívák szerint a Descartes utáni filozófiát ilyen kérdések már csak elvétve foglalkoztatták. Ha azonban elszakadunk a filozófia fejlődéstörténetét előtérbe helyező megközelítésektől, és a racionalizmust nem célállomásnak tekintjük, árnyaltabb képet kaphatunk e kérdésről.

[1] Jelen tanulmány a VERITRACE – ERC-2022-STG-101076836 projekt támogatásával készült. A latin szövegrészletek értelmezésében Petneházi Gábornak tartozom köszönettel.

Newton, a *prisca sapientia* hagyomány egyik kései művelője, hitt abban, hogy a modern természettudományos eredmények újrafelfedezések. A *Principia* előszavában (1687) tisztelettel adózott a régi bölcseknek, az 1690-es években, a *Principia* tervezett második kiadásához készült jegyzeteiben pedig arra is utalt, hogy a régi bölcsek ismerték az inverz négyzetes törvényt.[2] Leibniz Newtonnál szkeptikusabb volt e téren, ám ő is hivatkozott arra egy levelében, hogy a régi bölcsek írásai az igazság nyomait tartalmazhatják.[3]

A XVIII. század enciklopédikus vállalkozásait a racionalizmus, az egyház- és valláskritika, a misztikus nézetek elutasítása jellemezte. Elhamarkodott kijelentés azonban teljes racionalitásról beszélni: számos *Enciklopédia*-szócikk vizsgálata arra mutat rá, hogy az enciklopédiák korában sem tűnt el teljesen a misztikus tanítások iránti érdeklődés, sőt, a kritikus megközelítésbe is vegyülhetett csodálat.

Diderot filozófiatörténeti szócikkeiben ellentmondásos érdeklődést mutat Zoroaszter, a káld csillagjósok, az ókori perzsa és egyiptomi bölcselet iránt, a filozófia bölcsőjét pedig a keleti civilizációkban látja. Honnan erednek az első rendszerek, mit mondanak a világról és a világot szemlélő emberről? Milyen átfedések, közös vonások voltak e rendszerek között? A régi bölcsek azonosítható személyek-e vagy csupán mitikus figurák? Íme néhány a felmerülő kérdések közül.

Az ateista meggyőződésű Diderot számára nem a Szentírás vagy a kinyilatkoztatás a tudás alapja. A keleti rendszerek iránti érdeklődése ezért egyházkritikai gondolataival is rokonítható: foglalkoztatják az eredet-mítoszok, a kronológiai ellentmondások, a népek közötti versengés a filozófia eredetére vonatkozóan. Diderot, bár gyanakvó a misztikus hitvilággal szemben, nem tesz a régi bölcsesség létét egyértelműen cáfoló kijelentést, és a jelenség, amelyet Michael Stausberg „Zoroaszter bűvöletének" nevez, tetten érhető az általa írt szócikkekben.[4]

Tanulmányomban Diderot a *prisca sapientiá*t érintő gondolatait korábbi kutatási eredményekből kiindulva, az ENCCRE projekt keresőmotorja adta lehetőségeket kihasználva vizsgálom.[5] Hogyan értelmezhetjük Diderot-nak a *prisca sapientiá*val szembeni egyszerre kritikus, egyszerre érdeklődő álláspontját? A munka során arra a következtetésre jutottam, hogy a régi bölcsesség kérdése

[2] E kérdésről ld. a projekt programtanulmányát. Cornelis Johannes Schilt: „Traces de la Verité: The reappropriation of ancient wisdom in early modern natural philosophy". 2023, URL: https://veritrace.eu/wp-content/uploads/2023/04/Project-Traces-de-la-Verite-Condensed.pdf (Hozzáférés: 2025. 11. 24.). Newton kéziratos jegyzeteinek feldolgozásáról és az ebből levonható tanulságokról ld. Uő: *Isaac Newton and the Study of Chronology: Prophecy, History, and Method*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 2021.

[3] Leibniz Pierre Rémond de Montmort-hoz írott 1714. augusztus 26-i levelében beszél arról, hogy a régi bölcsek írásai az igazság nyomait tartalmazhatják. A levélrészletben a *philosophia perennis* mellett foglal állást. Ld. *Pensées de Leibniz sur la religion et la morale*, 2. köt., Paris, Nyon, 1803 (2. kiadás). 443.

[4] A Zoroaszter-kép eszmetörténeti jelentőségéről ld. Michael Stausberg: *Zarathustra and Zoroastrianism: A Short Introduction*. Ford. Margaret Preisler-Weller, London, Equinox Publishing, 2008.

[5] A két legalapvetőbb szakirodalmi referencia Jacques Proust: *Diderot et l'*Encyclopédie. Paris, Armand Colin, 1967 és Marie Leca-Tsiomis: *Écrire l'*Encyclopédie*. Diderot: de l'usage des dictionnaires à la grammaire philosophique*. Oxford, The Voltaire Foundation, 1999.

három időszakban foglalkoztatta Diderot-t. Az elsőhöz köthetők az Asiatiques, Chaldéens és *Egyptiens szócikkek (1751–1755), a másodikhoz az Orientale, Perses és Pythagorisme (1765, ám 1760 körüli munka alapján). A harmadik korszakhoz tartozik a Zenda-Vesta szócikk (1765), és *A két India története*nek harmadik kiadásában (1780) a brahmanok tanait tárgyaló fejezetet.

Dióhéjban a *prisca sapientiá*ról

A *prisca sapientia* (régi bölcsesség) és a *prisca theologia* (régi teológia) fogalmai az emberiség történetének kezdetén létező egységes tudásra és hitre utalnak. Az itáliai reneszánsz gondolkodóknál, elsősorban Giovanni Pico della Mirandola (1463–1494) és Marsilio Ficino (1433–1499) munkásságában komoly jelentőséggel bírtak, fontos közvetítőjük volt továbbá Francesco Patrizi (1529–1597) is. E gondolkodók a régi bölcsesség nyomait régi vagy réginek hitt szövegekben, de magában a természetben is keresték.

Ezek közé a nagyon korainak vélt írások közé tartozott a *Corpus hermeticum* és a napjainkban *Káld orákulumok*ként ismert, de a kora újkorban még *Zoroaszter orákulumai*ként emlegetett gyűjtemény. Az ógörögül fennmaradt, az *Orákulumok* esetén több helyről összegyűjtött szöveget latinra fordították, később világi nyelveken is megjelentek vagy adaptációk készültek belőlük. Mindkét szöveg a XVI. századi gondolkodók olvasmányai közé tartozott.[6]

A régi bölcsességbe vetett hit azonban már a XVII. század első felében megingott. Egyrészt filológiai értelemben pontosabb kép alakult ki egyes korainak vélt szövegekről. Másrészt a tudás egységes isteni eredetének tanát is megingatták a szabadgondolkodó irányzatok. Isaac Casaubon (1559–1614) 1614-ben mutatott rá arra, hogy a Hermész Triszmegisztosznak tulajdonított *Corpus hermeticum* Krisztus után keletkezett, tehát nem egy réges-régi bölcs gondolatainak hiteles gyűjteménye, és akár hamisítványnak is tekinthető. Casaubon hangsúlyozta, hogy akárki is volt a *Corpus hermeticum* szerzője, nem Mózes vagy a pátriárkák korában élt. Hasonló kételyeket támasztott a Zoroaszternek tulajdonított orákulumokkal szemben is.[7] Ha egyszerre lelhető fel e szövegekben a Szentháromság tana és platonikus tanítások, az nem bizonyítja azt, hogy a Szentháromság ideája megelőzte Krisztus földi életét, és a pogány filozófiákat is áthatotta.

[6] A VERITRACE projekt *Close Reading Corpus* gyűjteménye (amely jelenleg egy nem nyilvános Airtable táblázat, Nicolò Cantoni munkája) feltérképezi e szövegek európai kiadástörténetét. Gemistos Plethon (c.1355/60–c.1450) bizánci filozófus vetette fel elsőként, hogy a fennmaradt ógörög jóslat-töredékek Zoroaszterhez köthetők, és a nehezen érthető töredékekhez magyarázatokat fűzött. Az *Orákulumok*at Plethon gyűjteményét jelentősen kibővítve Patrizi adta ki 1591-ben, ógörögül és latinul. Egy francia verses adaptáció 1558-ben jelent meg a Plethon-féle ógörög kiadás alapján. Az *Orákulum*ok első angol fordítása, Patrizi latin szövegközlése alapján, Thomas Stanley munkája volt az 1660-as években. E kiadások Plethonra hivatkozva Zoroaszternek tulajdonították a szöveget. Az említett kiadások: Francesco Patrizi: *Nova de universis philosophia*. Ferrara, 1591; François Habert: *Les Divins oracles de Zoroastres interprétez* [sic] *en rime françoise avec un commentaire moral sur ledit Zoroastres en poésie françoise et latine*. Paris, Philippe Danfrie – Rich. Breton, 1558; „The Chaldaick Oracles of Zoroaster and his Followers". Ford. Thomas Stanley. In: uő., *The History of the Chaldaick Philosophy*. London, Thomas Dring, 1662.

[7] Isaac Casaubon: *De rebus sacris et ecclesiasticis exercitationes XVI*. London, Norton, 1614.

A szakirodalomban 'Casaubon-féle leleplezésként' *(Casaubon debunking)* emlegetett elemzés megjelenése után a gondolkodók kételkedni kezdtek abban, hogy létezett Triszmegisztosz nevű, vagyis háromszorosan nagy egyiptomi bölcs, vagy – ha létezett is – ránk maradtak-e szövegei. Zoroaszter esetén abban kétkedtek, hogy valóban ő volt-e minden neki tulajdonított szöveg szerzője. A régi bölcsesség forrásaira vetülő kételyek nyomán az a kérdés is felmerült, hogy létezett-e egyáltalán ilyen eredendő bölcsesség.

A filológiai cáfolat megjelenése után íródott szövegekben nyelvileg is tetten érhető a hitelvesztés, amelyre angol és francia példákat is lehet találni. Hermész Triszmegisztosz nevét Casaubon után többnyire csak fedőnévként említik, írásait későbbi keletkezésűként olvassák. Az újplatonista Ralph Cudworth is jelzi ezt a bizonytalanságot: „Hermész Triszmegisztosz, vagy akárki is volt a Poimandrész szerzője". La Mothe Le Vayer pedig a „Hermész Triszmegisztosz neve alatt futó" írásokról beszél.[8]

Zoroaszterrel kapcsolatban a kételyek kevésbé egyértelműek, és Casaubon publikációja nem jelent e kérdésben egyértelmű választóvonalat. Annak a kijelentésnek, mely szerint a *Káld orákulumok* nem Zoroaszter orákulumai, nem könnyű a legkorábbi forrását azonosítani. Pierre Bayle a Zoroastre szócikk H jegyzetében foglalja össze az ezzel kapcsolatos érveket, ám egyértelműen nem foglal állást.[9] 1690 táján francia bibliakritikai munkák is utalnak arra, hogy az *Orákulumok* neoplatonista és keresztény ihletésű elemeket tartalmaznak.[10] Az orientalista Thomas Hyde (1636–1703) 1700-ban „görög versben a legroszszabb módon megírt pszeudo-orákulumoknak" minősíti a gyűjteményt.[11] Mint látni fogjuk, Johann Jakob Brucker részletes szöveges példákkal igazolja 1742-ben, hogy a fennmaradt szöveg platonista és keresztény tanokat kölcsönöz Zoroasztternek, Diderot pedig tőle merít. A Bayle-t és Bruckert elválasztó négy évtized azonban feltáratlan terület a régi bölcsesség kritikája terén.

A *prisca sapientia* iránti érdeklődés a XVII. század második felére kisebb csoportokra szorult vissza. Ide sorolhatók a cambridge-i újplatonisták, elsősorban Henry More (1614–1687) és Ralph Cudworth (1617–1688), kisebb protestáns felekezetek gondolkodói, alkimisták, misztikus és kabbalisztikus gondolkodók. A francia szerzők közül azok a teológusok érdeklődtek a téma iránt, köztük a Hollandiában élő Jean Le Clerc (1657–1736), akik a Szentháromság ideáját vallásokon átívelőnek vélték. A bölcselet születésének kérdése a XVIII. századi

[8] A vonatkozó kifejezések: „Hermes Trismegist, or whosoever were the Author of Poemander". Ld. Ralph Cudworth: *The Union of Christ and the Church*. London, Richard Bishop, 1642. 27. Valamint: „court sous le nom d'Hermès Trismegiste". Ld. François La Mothe Le Vayer: *De l'instruction de Monseigneur le Dauphin*. Paris, Sébastien Cramoisy, 1640. 323.

[9] Zoroastre, H jegyzet. In: Pierre Bayle: *Dictionnaire historique et critique*, 3. köt., Rotterdam, Reiner Leers, 1702. 3083.

[10] Louis-Ellies Dupin leszögezi, hogy az *Orákulumok* Krisztus utáni platonista gondolatokat tartalmaznak, így nem származhatnak Zoroasztertől. Ld. „Zoroastre" jegyzet. In: Louis-Ellies Dupin: *Dissertation préliminaire sur les auteurs des livres de la Bible*. In: *Nouvelle bibliothèque des auteurs ecclésiastiques*, 1. köt., Paris, André Pralard, 1690. 64.

[11] Az eredetiben „pseudoracula pessime conficta carmine Graeco". Ld. Thomas Hyde: *Historia religionis veterum persarum*. Oxford, 1700. „Praefatio", oldalszám nélkül.

materialista gondolkodókat is foglalkoztatta, jóllehet ezt nem teremtésként, hanem keletkezésként képzelték el.

A filozófia enciklopédikus története és a *prisca sapientia*

Az *Enciklopédiá*ba, mint említettem, a *prisca sapientia* csak elvétve és meghaladott elméletként kerül be. A kérdés Diderot-t foglalkoztatja leginkább, mintha csak feladatának érezné, hogy állást foglaljon e kérdésben. Forrása Brucker filozófiatörténete, ám radikalizálja Brucker eleve erősen kritikus olvasatát.

Az *Enciklopédia* munkálatainak idejére esik a Zend-Avesta európai megismertetése, ami átformálta a Zoroaszter-képet. A korábbi hellenisztikus forrásokkal ellentétben eredeti keleti források váltak hozzáférhetővé Zoroaszter tanairól. A Zenda Vesta szócikkben (17. kötet, 1765), Diderot már Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731–1805) felfedezéseire hivatkozva tárgyalja Zoroaszter tanait. E szócikk azonban, mivel az utazó orientalista indiai forráskutatását ismerteti angol közlemények alapján, nem foglalkozik a korábban ismert források kritikájával. Bizonyos értelemben a vita lezárásának tekinthető az *Enciklopédiá*ban, hiszen az új források mellett teszi le a voksát.

Lássuk először, mennyiben segít a *distant reading* a kérdéskör feltérképezésében az *Enciklopédia* vaskos köteteiben. Az ismeretlen szerzőségű Trismegiste szócikk melléknévként definiálja a szót, amelyet két lehetséges történelmi alak közül többnyire a Mózes idejében élt második Hermész nevéhez tettek hozzá, jelentése pedig háromszorosan nagy, mivel a tudományokban, a vallásban és a politikában egyaránt jártas személyről van szó.[12] Az ENCCRE keresőmotorja szerint a *prisca sapientia* kifejezés nem fordul elő az *Enciklopédiá*ban, a *prisca theologia* csupán egy esetben, a Diderot által írt *Grecs című szócikkben, egy Sztrabótól kölcsönzött latin idézetben.[13] A *philosophia perennis* fogalma a Syncrétistes, szintén Diderot által írt szócikkben lelhető fel, amelyben ironikusan nyilatkozik a pogány és keresztény tanítások összeegyeztetéséről és Agostino Steuco *De perenni philosophia* című művéről is (1540).[14]

A Hermész Triszmegisztoszt és Zoroasztert említő szócikkek mindössze tízes nagyságrendűek az *Enciklopédiá*ban. Nyolc Diderot-nak tulajdonított szócikkben fordul elő Zoroaszter neve, Hermész kilenc szócikkben, Triszmegisztosz négyben, és ez utóbbiak nem mindig az ókori bölcsre vonatkoznak, lévén a *trismégiste* melléknévnek nyomdatechnikai jelentése is volt, a szövegből kiemelkedő nagy betűtípusra vonatkozott. Az *ancienne sagesse* kifejezés mindössze egyszer

[12] „Trismégiste (adj. *Hist. anc.*)" (szócikk). In: Denis Diderot – Jean Le Rond D'Alembert, *Encyclopédie ou dictionnaire raisonné des sciences des arts et des métiers*. 16. köt., Paris, Briasson, 1765. 662b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v16-2066-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.). A továbbiakban *Encyclopédie*.

[13] Denis Diderot: „*Grecs (Philosophie des)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 7. köt., 1757, 905a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v7-1446-2/ (Hozzáférés: 2025.11.27.).

[14] Denis Diderot: „Synchrétistes (Hist. de la Philos.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 15. köt., 1765, 749a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v15-2532-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

fordul elő, a Jaucourt által írt Obélisque szócikkben,[15] a *sagesse des anciens* kifejezés egyetlen lényeges előfordulása a Baconisme szócikk[16], amelynek szerzője Jean Pestre (1723–1821) volt.[17] Zoroasztert és Thomas Hyde-ot hat szócikk említi együtt, ezekből négy szerzője Jaucourt, kettőé Diderot. A hermetikus hagyomány és a modern kémia kapcsolatával részletesen foglalkozik Gabriel François Venel Chimie (3. kötet, 1753) című szócikke.

Diderot filozófus státuszára a jelen tanulmányban nem térek ki. Mit mondhatunk azonban Diderot-ról mint filozófiatörténészről? Az első leszögezendő tény, hogy Diderot filozófiatörténeti szócikkei terjedelmes kompilációk, sok esetben sietve kompilált írások, amelyek helyenként hibákat is tartalmaznak. Brucker *Historia critica philosophiae* című ötkötetes munkájából (1742–1744) átveszi a történeti anyagot, és saját megjegyzésekkel, helyenként eredeti fejtegetésekkel egészíti ki. A Brucker-től származó átvételekről a legfontosabb adatokat napjainkig Jacques Proust munkájában találhatjuk.[18]

Diderot a *prisca sapientiá*ról alkotott véleményét az teszi érdekessé, hogy meglehetősen ellentmondásos. Nem hisz az isteni eredetű tudásban, amelyet az emberiség az idők kezdetén a Teremtőtől kapott, hiszen materialista szempontok szerint a teremtésmítoszok a képzelet szüleményei. Azonban racionális alapon is létezett régi bölcsesség. Ezzel kapcsolatban Diderot történeti közhelynek számító felvetéseket ismétel meg:

- A káldok lakóhelyén (Mezopotámia, perzsa-mezopotámiai határvidék) az állandóan derült idő, a tiszta éjszakai égbolt kedvezett a csillagok megfigyelésének.
- Az egyiptomiaknál a Nílus áradása a természettudományos megfigyelések forrása lett, geometriájuk alapját is ez adta.
- A görögök nem az első bölcsek, csupán tudásközvetítők voltak.
- Az ógörög mint közvetítő nyelv átszínezte a keleti filozófiákat.
- Az első filozófiai rendszerek közös vonásai közös reprezentációk eredménye, például a teremtő akarat feltételezése az emberi természetből adódik, és nem a kinyilatkoztatásból.
- A népek rögeszméje magukat minél ősibbnek, egy feltételezett eredethez minél közelebbinek mutatni.

A közös vagy hasonló emberi tudás Diderot-nál tehát nem közös természetfeletti forrásra megy vissza. Láthatóan több figyelmet szentel Zoroaszternek, mint Hermésznek. A Casaubon utáni szkeptikus vélekedést követve Hermész

[15] Louis de Jaucourt, (chevalier): „Obélisque" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 11. köt., 1765, 298b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v11-999-0/ (Hozzáférés: 2025.11.27.).

[16] Jean Pestre: „Baconisme" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 2. köt., 1752, 8b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v2-75-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[17] A keresés eredménye függ a digitális felvétel minőségétől, az optikai szövegfelismerő (OCR) által készített átirat pontosságától és a keresőmotor technikai hatékonyságától. A keresés hatékonyságát rontja, ha nem latin ábécével írt szavak is találhatók egy részletben, mert a digitalizáció során csak latin ábécére optimális szövegfelismerőt használtak.

[18] „Annexe IV". In: Jacques Proust: *Diderot et l'Encyclopédie* (1967). Genève – Paris, Slatkine, 1982. 548–555.

Triszmegisztoszt nem tekinti azonosítható személynek, inkább legendaként beszél róla. Erről tesz említést a *Certitude és az *Égyptiens szócikkekben. Az előbbiben Triszmegisztoszt olyan feltételezett szerzőként említi, akinek sem léte, sem szerzősége felől nem lehetünk bizonyosak,[19] tehát a bizonyosság *(certitude)* ellenpéldája, az utóbbiban azonban valós történeti személyként idézi fel, aki – több lehetséges Hermész közül – a harmadik egyiptomi bölcs lehetett, aki a filozófiát romjaiból támasztotta fel.[20]

Diderot Zoroasztert nem tartja az *Orákulum*ok szerzőjének, bár nem következetes e téren, mert az Orientale szócikkben Zoroaszter tanait az *Orákulumok* alapján foglalja össze, a Perses szócikkben azonban ezeket pszeudo-orákulumoknak minősíti. A továbbiakban nézzük a legfontosabb szócikk vonatkozó szöveghelyeit.

Megismerhetjük-e a káld filozófiát?

Mint említettem, napjainkban *Káld orákulumok* címen ismerik azt a gyűjteményt, amelyet 1591-ben Zoroaszter orákulumaiként adott ki Patrizi. Vita tárgyát képezi ma is, hogy a töredékeknek valóban káld gyökerei vannak-e. Brigitte Tambrun-Krasker szerint éppen az teszi érdekessé e szöveget, hogy az eredete az idők homályába vész, feltételezhetjük, de bizonyítani nem tudjuk, hogy legalább részben káld eredetűek.[21] A mai ismeretek szerint a szövegtöredékek lejegyzői két Julianus, apa és fia, a teurgia művelői, lehettek a II. században.

E kérdésre az enciklopédisták sem tudták a választ, hiszen az ókori káldokról csak közvetítő források révén voltak ismereteik. Diderot a néhány soros *Chaldée szócikkben leszögezi, hogy a káldok által lakott terület határairól is eltérnek a források, és Babilónia szinonimájaként is használták a földrajzi nevet.[22] A Chaldéens szócikkben szkeptikus filozófiájuk fejlettségét illetően, bár kitér a káld-perzsa-egyiptomi gondolkodás közötti folytonosság kérdésére. Bruckert követve a káldok filozófiáját Zoroaszterhez köti, de megemlíti az ezzel kapcsolatos kételyeket is: abban, hogy a káld filozófia alapítója Zoroaszter volt, a régiek egyetértenek, ám minél nagyobb a hírneve, annál nagyobb körülötte a történelmi bizonytalanság.[23]

[19] Denis Diderot: „*Certitude (Logique, Métaphysique, & Morale)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 2. köt., 1752. 857b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v2-4315-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[20] Denis Diderot: „*Égyptiens (Histoire de la philosophie)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 5. köt., 1755. 438b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v5-790-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[21] Brigitte Tambrun-Krasker: „Jean Le Clerc lecteur des Oracles de Zoroastre: Enjeux philosophiques et théologiques". 2010. Elérhető a HAL Archive ouverte repozitóriumban, URL: https://hal.science/halshs-00526522v1 (Hozzáférés: 2025. 11. 25.).

[22] Denis Diderot: „Chaldée (Géog. anc.)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 20a. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-75-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 27.).

[23] „Chaldaicae philosophiae auctor atque conditor Zoroaster magno veterum consensu dicitur. Quo major vero ejus fama, eo incertior et insuperabilibus difficultatibus subjecta historia [...]." Johann Jakob Brucker: *Historia critica philosophiae*, 1. köt., Lipsiae, Breitkopf, 1742. 116. A Bruckertől vett idézetek a jelen tanulmányban csak jelzés értékűek, a vonatkozó szöveghelyre mutatnak, és nem részletes szövegelemzések.

Diderot kitér arra, hogy a káldokat az első csillagászokként tartották számon, az egyiptomiak azonban magukat vallották a filozófia első művelőinek. A káld–platonista–keresztény kontinuitás azonban csupán illúzió, az *Orákulumok* pedig valószínűleg Krisztus után keletkeztek. A Zoroaszternek tulajdonított írások között hamisítványok is lehetnek, a görögül fennmaradt töredékek pedig valószínűleg torzított változatok.

A Chaldéens szócikk a Perses megállapításait előlegezi meg. Egyrészt ősi bölcseletként tekint a káldok tanaira, másrészt arra mutat rá, hogy e tanokhoz nincs megbízható hozzáférésünk, és inkább liturgia lehetett, mint filozófiai rendszer. A káld tudás kezdetleges tudás lehetett, és nem az emberi ismeretek eredendő, romlatlan állapota. A szócikkre jellemző az a szkeptikus, szinte gunyoros hangnem, amely a későbbiekben felerősödik:

> A régi és a modern tudósok közül is sokan megkísérelték megtalálni, ki lehetett ez az egész Keleten oly sokat méltatott Zoroaszter, de miután sok álmatlan éjszakát töltöttek e hálátlan munkával, kénytelenek voltak belátni, hogy erőfeszítéseik hiábavalók voltak. Lásd a Perzsák filozófiája szócikket.[24]

Régi perzsa vagy későbbi platonikus tanok?

Érdekes kérdés, hogy a Perses szócikkel egyidőben keletkezett Orientale szócikk még röviden franciául foglalja össze az *Orákulumok* tanait, és nem intéz ellenük támadást. A forráskritika nem nyomatékos, mert Diderot a keleti filozófiák általános ismertetésére törekszik. Brucker a vonatkozó részt egy feltételes jegyzettel vezeti be: amennyiben elfogadjuk, hogy az *Orákulumok* Zoroaszter filozófiáját foglalják össze, a keleti gondolkodásra jellemző átvitt és allegorikus módon,[25] következzenek a fő tézisek. Az emanáció alapja az intellektuális tűz *(ignis mentalis, feu intellectuel)*, amely szétválasztja az anyagi és a nem anyagi világot, a fényt és a sötétet, a jót és a rosszat, amelyet Ormazd és Ahriman testesítenek meg. Az anyagot átjárhatja a fény, és így újra szellemi természetűvé válhat. Diderot hozzáteszi Brucker leírásához, hogy e rendszerben az ember is anyagi.

A Perses szócikk számunkra legfontosabb része a „Des livres attribués à Zoroastre" („A Zoroaszternek tulajdonított könyvekről"). Diderot e részben kétszer foglalja össze Zoroaszter feltételezett tanait, a Patrizi-féle szövegkiadást az *Orákulumok* folytatásaként említi *(Suite des Oracles*):

> Zoroaszter orákulumairól. Néhány töredék maradt fenn belőlük, amelyek nem válnak névtelen szerzőjük becsületére. Az orákulumok nagy hírnévnek örvendtek az alexandriai platonisták körében, de csupán azért, mert nem válogatunk a

[24] „Plusieurs savans, tant anciens que modernes, se sont exercés à découvrir quel pouvoit être ce Zoroastre si vanté dans tout l'Orient : mais après bien des veilles consumées dans ce travail ingrat, ils ont été forcés d'avoüer l'inutilité de leurs efforts. Voyez l'article de la Philosophie des Perses." Denis Diderot: „Chaldéens (Philosophie des)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 3. köt., 1753. 20b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v3-76-0/ (Hozzáférés: 2025. 11. 25).

[25] „Zoroastris systema, figuratae sive allegoricae, quam sequabantur orientales [...]." Brucker, i. m., 1. köt., 180–181.

> címekben, ha azok saját vélekedéseinket támasztják alá. E filozófusoknak kapóra jött, ha némelyik gondolatukat egy oly sokat méltatott bölcs írásaiban fedezték fel, mint amilyen Zoroaszter.[26]

A szócikk az első összefoglalás után újra leszögezi, hogy az ókori perzsa bölcs gondolatai görög filozófiai iskolák tanait idézik: „Íme a keleti rendszer úgy, ahogy hozzánk eljutott, miután a régi bölcsektől Zoroaszterhez került, onnan pedig Püthagorasz követőihez, a sztoikusokhoz és a platonistákhoz, akik gondolatait és hangvételét is felismerhetjük."[27] Diderot soha nem említi név szerint Plethont, akkor sem, amikor olyan helyről kölcsönöz Bruckertől, ahol az utóbbi megnevezi a bizánci filozófust.[28] Brucker kiemeli, hogy Plethon saját iskolájának nézeteit vélte felfedezni Zoroaszternél, és a hasonlóság nem ősi eredetű: az *Orákulumok*ban platonista gondolkodó öltöztette keleti színekbe a gondolatait.[29]

A második összefoglalás latin nyelvű. Az idézeteket Diderot szó szerint másolja, és rövid kommentárokat fűz hozzájuk. Kiemeli, hogy az *Orákulumok*ban keresztény tanítások jelennek meg, például János Evangéliumának kezdő versét idézik az isteni akaratról és igéről írott részek. A fennmaradt töredékek platonista, kabbalisztikus és korai keresztény ötvözetet alkotnak. Diderot ironikusan beszél a szöveg keleti filozófiát imitáló, jóslatokat idéző stílusáról. Bárki is a szövegrészek szerzője, a platonikus tanok híve volt,[30] és későbbi gondolatokat próbált Zoroaszternek tulajdonítani, mint egy ősi perzsa bölcs valódi tanításai lehettek.

Nézzük az átvételeket és kommentárokat egy konkrét példán keresztül: az *Orákulumok* szerint a világ legelső forrása Isten értelme, az intellektuális tűz, és ebből születik egy másodlagos értelem. Brucker átfogalmazza Patrizi latin szövegközlését, Diderot pedig lemásolja ezt. Az *Orákulumok* fő fogalmai jelennek meg itt: a tűz mint Isten teremtő értelme és az anyagi világra átruházott második értelem. Így minden forrása egy és ugyanaz a tűz vagy teremtő fény.[31] Brucker kommentárja részletesebb, arra mutat rá, hogy platonikus gondolatok torzítják

---

[26] „Des oracles de Zoroastre. Il nous en reste quelques fragmens qui ne font pas grand honneur à l'anonyme qui les a fabriqués ; quoiqu'ils ayent eu de la réputation parmi les platoniciens de l'école d'Alexandrie, c'est qu'on n'est pas difficile sur les titres qui autorisent nos opinions. Ces philosophes n'étoient pas fâchés de retrouver quelques-unes de leurs idées dans les écrits d'un sage aussi vanté que Zoroastre." Ld. Denis Diderot: „Perses (Histoire de la philosophie)" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 12. köt., 1765. 422a.

[27] „Voilà le systême oriental, tel qu'il nous est parvenu après avoir passé, au sortir des mains des mages, entre celles de Zoroastre, & de celles-ci, entre les mains des Pythagoriciens, des Stoïciens & des Platoniciens, dont on y reconnoît le ton & les idées." Ld. Uo., 423b.

[28] Az ENCCRE keresőmotorja szerint, a névváltozatokat is használva, Plethon mindössze egyszer szerepel az *Enciklopédiá*ban, a Jaucourt által írt Platoniciens & Aristotéliciens, *guerre littéraire entre les* című szócikkben (12. köt., 1765).

[29] „Hactenus Pletho; qui manifeste scholae suae placita Zoroastri supponit [...]" Ld. Brucker, i. m., 1. köt., 186.

[30] „Auctor enim, quisquis ille fuit, totus ideis Platonicis captus." Ld. Brucker, i. m., 1. köt., 186.

[31] „Deus intellectualem in se ignem proprium comprehendens, cuncta perfecit et menti tradidit secundae. Sic omnia sunt ab uno igne progenita, patre genita lux." Ld. Uo. Magyarul pontos fordításban: „Az értelem tüzét sajátjaként magában foglaló Isten mindent bevégzett és mindent rábízott a másodlagos értelemre."

el a zoroaszteri szentenciát, köztük a *mens* (elme) és a második hiposztázis (az első értelem átruházása a másodikra) fogalmai jelennek meg keleti köntösben.[32] Diderot ehhez sommásan annyit fűz hozzá, hogy a platonizmus itt jól láthatóan keveredik Zoroaszter tanaival.

Az Orientale és a Perses szócikkek közötti ellentmondást – az előbbi az *Orákulumok*at Zoroaszter tanaiként mutatja be, az utóbbi kijelenti, hogy nem származhatnak tőle – fel lehet oldani, ha megtaláljuk a szöveghelyek pontos forrását Bruckernél. Habár Proust két külön kötetet azonosít forrásként,[33] Diderot ennél közelebbi helyekről is merít: az Orientale szócikk egy 16 pontból álló részt franciául rövidít, anélkül, hogy pontokba szedné, a Perses viszont latinul veszi át Brucker 12 pontját, amelyben az *Orákulumok* ősi voltát cáfolja.[34] Így Diderot az 1762 táján keletkezett, néhány évvel később megjelent filozófiatörténeti szócikkekben kétszer tér ki e tézisekre, de csak egyszer hangsúlyozza, hogy a töredékek nem lehetnek eredeti perzsa bölcselet, csupán orientalista stílusú hellenisztikus utánzat.

Újkori szinkretikus gondolkodók

A Pythagorisme szócikk utolsó részében Diderot kritikusan nyilatkozik a cambridge-i újplatonistákról, akik a XVII. század második felében rendhagyó módon még hittek a régi bölcsességben, a *Káld Orákulumok*at és a *Corpus hermeticum*ot is hiteles forrásnak tekintették. A püthagoraszi, platonista és kabbalisztikus hagyomány ötvözése, modern újjáélesztése Diderot szemében elhibázott célkitűzés. Patrizi, aki a platonista és keresztény tanok összeegyeztetésére törekedett, kései hamisítványokat jelentetett meg eredeti forrásként. A szócikk említi Theophilus Gale-t (1628–1678), Ralph Cudworth-t (1617–1688) és Henry More-t (1614–1687), ám elmarasztalón nyilatkozik arról, hogy a nagytudású cambridge-i platonisták misztikus, kabbalisztikus irányba mozdultak el. A létezés forrásának az emanációt tartották, és a szellemi létezést az anyagi elé sorolták. Diderot szerint nézeteiket kétes forrásokra támaszkodva próbálták igazolni.

Bár Diderot forrása továbbra is Brucker, a radikális hangnemet nem a német teológustól kölcsönözte. Diderot a modern szinkretikus irányzatokat azért véli elhibázottnak, mert hívei mindenben a keresztény tanítások lenyomatát vélték felfedezni, és félretették a történetiséget.

> Mindebből az következik, hogy az említett filozófusok [a cambridge-i újplatonisták] sokáig hasztalanul gyötörték magukat azzal, hogy egy olyan filozófiát éleszszenek újjá, amelyről nem maradt fenn semmilyen biztos nyom; az alexandriai iskola vízióit hitték Platón tanításának, nem tudták, hogy a Püthagorasznak és más régi filozófusoknak tulajdonított írások kétes eredetűek, és elvesztek a héber kabbala homályában, valamint az általuk megszerzett hihetetlen tudást a lehető

[32] Az eredetiben: *Platonici mente seu hypostasi secunda intrusa iterum in suas partes.* Ld. Uo.
[33] Proust, i. m., 553.
[34] Brucker, i. m., 1. köt., 181. és 186.

> legrosszabb módon használták, és a valódi filozófia fejlődéséhez szinte semmivel nem járultak hozzá.[35]

Diderot a püthagoraszi-platonista-kabbalisztikus iskolát szinkretikus „szörnynek" *(monstre)* nevezi.[36] Számára a régi bölcsességbe vetett hit nem azért problematikus, mert a filozófia gyökereit keresi, hanem azért, mert a kereszténység visszavetítése a keleti vagy a pogány gondolkodásra a kereszténység prioritását próbálja igazolni.

Érdekes kérdés, hogy Diderot miért használja Brucker megállapításait enynyire radikális módon az eredeti forrásszövegek tanulmányozása nélkül. Láthatóan nem veszi elő Patrizi szövegkiadását, hogy abból keressen példákat arra, hogy a *Káld orákulumok* hellenisztikus hamisítvány. A cambridge-i újplatonistákról továbbad egy másodkézből vett és általa felerősített véleményt, anélkül, hogy filozófiájukat elmélyültebben tanulmányozta volna. A szócikk végén egy olyan nézetet fogalmaz meg, amely a XX. század végéig tartotta magát a filozófiatörténetben, vagyis, hogy a cambridge-i újplatonizmus a filozófia történetében valamiféle zsákutca volt, mert nem a felvilágosodás felé vezetett. Érdemes volna megvizsgálni, hogy ez a megállapítás a XVIII. század második felében kiknek a véleményével cseng egybe.

Konklúzió

Az önálló diszciplínává váló filozófiatörténetben megküzd egymással az a nézet, amely szerint a bölcsességet az emberek Istentől kapták (Teremtés-elv), és az, amely szerint a bölcsesség és a bölcselet kialakult (keletkezés-elv). A két irányzat között nincsen abszolút töréspont, bár az utóbbi a XVIII. század közepére tartósan előtérbe került. Az *Enciklopédia* Bruckert forrásként használva földrajzi felosztás és iskolák szerint tárgyalja a filozófia történetét, ahol a hatástörténet is racionális magyarázatot kap.

Összefoglalva a következőt szögezhetjük le: Diderot több általa írt, nagyrészt kompilált szócikkben komoly érdeklődést mutat a keleti filozófiák iránt, amelyek az emberi gondolkodás kezdetéről árulkodnak, ellenben nem közvetítenek Istentől eredő tudást. Diderot szemében a régi bölcsességről szóló elméletek bizonytalanok a bölcsek személyét illetően éppúgy, mint a szövegforrásokat illetően. Hangsúlyozza, hogy a régi bölcsek a régi népek által felhalmozott,

[35] „Il suit de ce qui précede que ces derniers philosophes se sont tourmentés long-tems & inutilement pour restituer une philosophie dont il ne restoit aucune trace certaine ; qu'ils ont pris les visions de l'école d'Alexandrie pour la doctrine de Platon ; qu'ils ont méconnu la supposition des ouvrages attribués à Pythagore & à d'autres anciens philosophes ; qu'ils se sont perdus dans les ténébres de la cabale des Hébreux ; qu'ils ont fait le plus mauvais usage qu'il étoit possible des connoissances incroyables qu'ils avoient acquises ; & qu'ils n'ont presque servi de rien au progrès de la véritable philosophie." Ld. Denis Diderot: „Pythagorisme" (szócikk). In: *Encyclopédie*. 13. köt., 1765. 630b. URL: https://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedie/article/v13-1481-0/ (Hozzáférés 2025. 11. 27.). A zárógondolat szintén Brucker szavainak továbbgondolása: „veram philosophiam ab hac secta parum fuisse adiutam." Ld. Brucker, i. m., 2. köt., 1743. 448.

[36] Uo., 626b.

megfigyeléseken alapuló tudásból merítettek, és nem mindentudó félistenek voltak. A filozófiának nem egyetlen, hanem több bölcsője lehetett. A materialista világszemlélet a filozófia létrejöttében a reprezentációk szerepére mutat rá, a filozófiai iskolák pedig ciklikus átalakuláson mennek keresztül: születnek, kifejlődnek, aztán elsorvadnak. A ciklikusság mégis helyt ad – nem is ellentmondások nélkül – egyfajta fejlődéskoncepciónak, a „valódi filozófia" fogalma által. Ez az elképzelés az *Enciklopédia* programjához kapcsolódik, és túlmutat a szócikkekben felhalmozott és rendszerezett ismeretanyagon.

Vrije Universiteit Brussel
eszter.kovacs@vub.be

Kis Virág

Condillac, a pszichológia felvilágosodás kori előfutára
Az érzékszervi tapasztalat apologétája

ORCID: 0009-0003-2563-2872

DOI: https://doi.org/10.14232/flea.2026.1.16

This study explores Étienne Bonnot de Condillac's empiricist philosophy as a proto-psychological foundation for modern theories of perception and consciousness by focusing on his famous "statue" thought experiment. It shows how Condillac's emphasis on sensory experience as the basis of awareness anticipated later developments in associationism, behaviourism, developmental psychology as well as in cognitive neuroscience. In particular, Condillac's emphasis on the gradual integration of sensory modalities in the statue experiment anticipates contemporary neuroscientific models of multisensory integration underlying the emergence of bodily self-awareness. By tracing these continuities and tensions, the paper positions Condillac as an early psychological thinker whose legacy still constitutes a relevant part of contemporary debates on human cognition and mind.

Keywords: Condillac, empiricism, perception and consciousness, associationism, multisensory integration

Kulcsszavak: Condillac, empirizmus, észlelés és tudat, asszociációelmélet, multiszenzoros integráció

Étienne Bonnot de Condillac (1714–1780) szenzualista filozófiája és érzékszervi tapasztalaton alapuló megismeréselmélete jelentős szerepet játszott a modern pszichológia kialakulásában. Condillac már a XVIII. század végén hangsúlyozta, hogy a tapintás vezető szerepet játszik az észlelésben, alapvetően meghatározza például a térlátás mozzanatát. Az érzékszervek működésének és a tudat kialakulásának folyamatában az érzékek először sajátos ideákat hoznak létre, amelyek „bebútorozzák az elme üres szobáját".[1] Az elme ezeket emlékképekben rögzíti, elnevezi azokat, majd továbbhalad az elvont gondolkodás irányába. Condillac nyomán az én-tudat kialakulása az úgynevezett „centripetális felfogás" szerint[2]

[1] Pléh Csaba ezt a kifejezést Locke *tabula rasa* és Condillac empirista programjának összegzéseként használja. Pléh Csaba: *A pszichológia örök témái*. Budapest, Typotex, 2008. 292.

[2] Eszerint a tudat az egyén testképéből építkezik, belső koherenciára törekszik, az Én kiindulópontja tehát a testből fakad. A centrifugális felfogás szerint ellenben az Én inkább a társas interakciókból, szerepekből épül fel. Uo., 286.

hozzájárult ahhoz az elképzeléshez, mely szerint a tudat a testképből építkezik, és az egyén belső koherenciájából fakad.[3]

Az érzékszervi tapasztalat, azaz az empirikus megismerés mint a tudat alapja azonban már Condillac korában is vitatott elképzelés volt. Az empirizmus és racionalizmus különbségeit vizsgáló empirista és szenzualista filozófusok mint Condillac, Locke vagy Hume szerint minden tudás az érzékszervi tapasztalatból ered: az elme kezdetben „*tabula rasa*", és minden tapasztalat a külvilágból származik.[4] Ezzel szemben a racionalisták, mint René Descartes, Gottfried Wilhelm Leibniz, vagy Immanuel Kant azt vallják, hogy léteznek velünk született kategóriák és gondolkodási struktúrák, mint az idő, tér, okság, melyek megelőzik az érzékelést.[5] A tudat minőségeinek megítélésében a *qualia* problémája is kérdéseket vet fel: a tudat szubjektív élményei, vagyis a *qualia* alapján milyen érzés például a piros színt látni? E tapasztalat ugyanis nem írható le pusztán érzékszervi adatokkal, így ezek nem redukálhatók csupán objektív idegrendszeri folyamatokra.[6] A modern kognitív tudomány és idegtudomány arra jut, hogy az agy ugyan feldolgozza az érzékleteket, de a tudatosság nem csupán ezeknek az összessége. E kutatások szerint a tudatos tapasztalat agyi hálózatok dinamikus integrációján, többek között a talamusz és a cortex együttműködésén alapul.[7] Ez alátámasztja azt az elképzelést, hogy a tudat több mint az érzékletek feldolgozott változata: mintafelismerést, szűrést, előzetes tudást és aktív szervezést is magában foglal.[8] Lev Szemjonovics Vigotszkij és Ludwig Wittgenstein elméletei szerint a nyelv legalább annyira alapvető szerepet játszik a tudatosság kialakulásában, mint az érzékelés. Vigotszkij szerint a gyermeki gondolkodás fejlődésének kulcsa a beszéd szociális használata, amely később belsővé válik, ezzel formálja a tudat struktúráját.[9] Vigotszkij belső beszéd-elmélete szerint a nyelv kettős funkcióval bír: eredetileg társas kommunikációs eszközként jelenik meg, majd internalizáció révén a gondolkodás eszközévé válik.[10] A nyelv tehát egyszerre külső és belső, intrapszichés szervezőelv. Fehér Krisztina ehhez kapcsolódóan a nyelv kettős megkettőzöttségéről ír, amely alatt nem terminológiai ismétlést, hanem két eltérő nyelvi működési dimenzió egyidejű jelenlétét érti. A beszéd

[3] Pléh Csaba: „A szelf vizsgálatának két történeti mintája". *Magyar Filozófiai Szemle*, 59. évf., 3. sz., 2015. 78–80.

[4] David Hume: *A Treatise of Human Nature.* Oxford Philosophical Texts. Oxford, Oxford University Press, 1994; Jan Degenaar – Fred Keijzer: „Workspace and sensorimotor theories: Complementary approaches to experience". *Journal of Consciousness Studies*, 16. évf., 9. sz., 2009. 77–102.

[5] Immanuel Kant: *Critique of Pure Reason*. Rationalism. Ford. Paul Guyer – Allen Wood, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.

[6] Thomas Nagel: „What is it like to be a bat?". *The Philosophical Review*, 83. évf., 4. sz., 1974. 435–450.

[7] Rodolfo Llinás – Ribary Urs: „Consciousness and the brain: The thalamocortical dialogue in health and disease". *Annals of the New York Academy of Sciences*, 929. sz., 2001. 166–75. DOI:10.1111/j.1749-6632.2001.tb05715.x (Hozzáférés: 2025. 06. 18.).

[8] Michael Steven Anthony Graziano: *Consciousness and the Social Brain*. Oxford, Oxford University Press, 2013. 71–75.

[9] Lev Szemjonovics Vigotszkij: *Gondolkodás és beszéd*. Ford. Páll Erna – Tóth Tiborné, átdolg. Baik Éva; Budapest, Akadémiai, 1967. 57–66, 146–150.

[10] Vigotszkij, i. m., 57–66, 146–150.

egyszerre utal a világ tárgyaira és a beszédpartnerek pozícióira, vagyis egyszerre rendelkezik referenciális és interakciós funkcióval. Ez a kettősség teszi lehetővé a reflexív nyelvhasználatot, amely párhuzamba állítható Vigotszkij belső–külső beszéd megkülönböztetésével. Ebben az értelemben a kettős megkettőzöttség a nyelv jelentésképző és társas szervező szerepének együttes működésére utal. A nyelv ilyen értelemben nemcsak a megismerés, hanem az önreflexió és a tudatosság kialakulásának is meghatározó feltétele.[11] Ez az értelmezés összhangban áll a kognitív nyelvészet testesültségelméletével is, amely szerint a gondolkodás és a nyelv nem absztrakt, testetlen struktúrákon, hanem az érzékelő–cselekvő test tapasztalatán alapul. Hasonló felfogás jelenik meg Merleau-Ponty fenomenológiájában, aki a jelentés és a tudat kialakulását a test és a világ közötti élő, tapasztalati viszonyban ragadta meg.[12] Ez az elmélet gyengíti a tisztán empirikus nézőpontot, miszerint csak az érzékletek felelősek a tudatért. Az érzékszervi tapasztalat fontosságát a tudósok nem vonják kétségbe, ugyanakkor számos filozófiai és tudományos irányzat állítja, hogy önmagában nem elegendő a tudat létrejöttéhez. Vajon szükséges-e még más is, mint az észstruktúrák, nyelv, velünk született kategóriák vizsgálata a tudati tartalom formálódásának vizsgálatakor?

Elemzésem során olyan, mára már közhelyesen idézett és a pszichológiatörténetben kanonizálódott gondolkodók és irányzatok (Piaget, Mill, Pavlov) vizsgálataira támaszkodom, amelyek megkerülhetetlen állomásai a pszichológiai tudomány fejlődésének. Éppen ezen klasszikus példák bevonásával válik láthatóvá, hogy Condillac munkássága mennyire mély és tartós hatást gyakorolt: nem csupán a felvilágosodás empirista diskurzusaiban, hanem a későbbi pszichológiai iskolák elméleti alapjaiban is kimutatható öröksége.

Condillac a megismerés alapjait tehát az érzékelésből vezette le, s úgy vélte, hogy az értelem nem létezhet nyelv nélkül: a nyelv szerinte természetes eredetű, és kulcsfontosságú a gondolkodás fejlődésében. Condillac nyelvfelfogása a felvilágosodás szenzualista nyelvelméleteinek összefüggésében értelmezhető, amint arra Kelemen János is rámutat, aki a természetes nyelv eredetének és a gondolkodás kialakulásának kérdését Descartes-tól Rousseau-ig követi végig, különös tekintettel arra, miként kapcsolódik a nyelv a megismerés és az értelem fejlődéséhez.[13] Ugyanakkor mélyen foglalkoztatta a lélek metafizikája is, és e két terület (a nyelv és a lélek) egymással összefonódva jelentek meg filozófiájában. Test és lélek elkülönítésében Descartes nyomán haladt, elutasítva Locke azon felvetését, hogy a gondolkodás anyaghoz kapcsolható lenne. A lélek szerinte egyszerű, oszthatatlan és halhatatlan, legalábbis az ember esetében. Érdekes módon azonban Condillac úgy véli, hogy az ember halhatatlan lelke a nyelv fejlődésével, és ezáltal a morális érzék kialakulásával jelenik meg, ami ellentmondásos, hiszen az érzékszervi–tapasztalati fejlődéstől függővé teszi a spirituális létezést. Ez a feszültség,

[11] Fehér Krisztina: „Útban egy más nyelvészet felé". In: *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szerk. Havas Ferenc, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2009. 213–229.

[12] Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Vajda Mihály, Budapest, Gondolat Kiadó, 1974. 9–16, 97–115.

[13] Kelemen János: *A nyelvfilozófia kérdései – Descartes-tól Rousseau-ig*. Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 112–128.

a spirituális célok empirista módszerekkel történő igazolása teszi Condillac filozófiáját egyszerre úttörővé és önellentmondásossá.[14]

Condillac és a XVIII. századi empirikus lélektan

Fernando Vidal tanulmánya azt a paradoxont vizsgálja, hogy bár a XVIII. századot gyakran nevezik a „pszichológia évszázadának", mégis ritkán foglalkoznak e korszak „pszichológiai" gondolkodásával történetileg. A XVIII. században kibontakozó empirikus „lélektan" – különösen Condillac munkássága révén – a lélek hagyományos metafizikai fogalmát háttérbe szorítva az érzékelésből és a tapasztalatból kiindulva próbálta megérteni az emberi tudatot és gondolkodást. Ez a fordulat hozzájárult ahhoz, hogy a pszichológia önálló tudományként válhasson ki a filozófiából.[15] Ez az összetett gondolatokat az egyszerű érzéki benyomásokra visszavezető megközelítés az analízis módszerében ölt testet. Condillac a tapasztalati lélektan elsődlegességét hirdette az emberi megismerés és a filozófiai rendszerek alapjaként, s ezzel hozzájárult ahhoz a folyamathoz, amelyet a tudományos kultúra fokozatos „pszichologizálódásának" nevezhetünk.[16] Vidal rámutat, hogy bár a korszak pszichológiája nem felelt meg a későbbi, laboratóriumi alapú tudományosság kritériumainak, a maga korában mégis egyfajta empirikus, természetes tudományként létezett különösen Franciaországban és Németországban, ennyiben pedig a modern pszichológia előképének tekinthető.[17] A természetes tudomány ebben az összefüggésben nem kísérleti diszciplínát, hanem a természet megfigyelésére, leírására és rendszerezésére épülő empirikus tudásformát jelöl.

Condillac „illatember" gondolatkísérlete

A híres gondolatkísérletben egy olyan lényt képzelt el Condillac, aki kezdetben egyetlen érzékszervvel rendelkezik, majd fokozatosan egyre több érzékszervet kap, így fejleszti ki tudatát és észleleteit.[18] Condillac az *Értekezés az érzetekről* (1754) című művében elképzelt egy szoborhoz hasonló lényt, amelynek érzékszerveit, kezdve a szaglással, fokozatosan aktivizálják. Kezdetben ez a lény egyetlen illatot érzékel (egy rózsa illatát), és semmilyen más tapasztalata nincs a világról. Ebből kiindulva nem tudja megkülönböztetni önmagát az illattól, vagyis még nincs önálló tudata. Ha ez az illat változik vagy eltűnik, a lény számára megszűnik minden létezés, hiszen nincs más érzékelési módja. A szobor először csak az illatot érzékeli, amely örömöt vagy fájdalmat idéz elő. Ezek az affektív tapasztalatok

[14] R. Christopher Coski: „Condillac's metaphysical paradox: The nature of the soul, versus the natural origin of language and reason". *Dalhousie French Studies,* 67. sz., 2004. 3–15.

[15] Edwin Garrigues Boring: *A History of Experimental Psychology*. New York, Appleton–Century–Crofts, 1950. 45–47.

[16] Étienne Bonnot de Condillac: *Értekezés az érzetekről*. Ford. Jancsovics Ferenc, utószó és jegyzetek: Erdélyi Ágnes. Budapest, Magyar Helikon, 1976. 38–47. Pléh, i. m., 2008. 289–291.

[17] Fernando Vidal: „The eighteenth century as 'century of psychology'". In: *The Origin and Development of the Moral Science in the Seventeenth and Eighteenth Century*. Berlin, Duncker & Humblot GmbH, 2000. 407–434.

[18] Pléh, i. m., 2008. 61–113.

indítják el a figyelmet, majd az emlékezetet, az összehasonlítást és az ítéletalkotást, amennyiben az érzékszervi benyomások köre fokozatosan gazdagodik, és az egymást követő érzetek összehasonlíthatóvá válnak. Condillac értelmezésében az illat azonban még nem elegendő a tudat teljes kialakulásához, az csupán az első lépcső. A tudat fokozatosan, az érzékszervek bővülésével és az asszociációs folyamatok gazdagodásával épül fel.[19] Nem véletlenül a szaglást választja a gondolatkísérlet kiindulópontjául: ez az érzékszerv mentes a térbeliség, a kiterjedés és a tárgyi struktúrák közvetlen tapasztalatától, így a lehető legredukáltabb formában teszi vizsgálhatóvá az érzet affektív elsődlegességét és a tudat kialakulásának legkorábbi fázisát.[20] A tapintás bevezetése a világ fokozatos megismerésével jár együtt: a lény képes lesz a tárgyak szilárdságát, térbeli kiterjedését és saját testének határait érzékelni. Tapintás nélkül egy gömböt csak vizuálisan érzékelne, és nem tudná, hogy az szilárd. Egy vak ember, aki soha nem tapintott meg egy gömböt, nem tudná elképzelni annak alakját pusztán hallás vagy szaglás alapján. Az érzékszervek között létrejövő, egyre összetettebb kölcsönhatások elkezdik összekapcsolni az ezekből származó tapasztalatokat is. Ha a szobor tapintási ingert kap, elkezdheti érzékelni a tárgyak szilárdságát és térbeli elhelyezkedését. Ez a lépés kulcsfontosságú, mert a szobor most már meg tudja különböztetni önmagát a külvilágtól, így megjelennek az öntudat első formái. A látás bekapcsolásával a szobor most már lát is, de először nem érti a vizuális jeleket. Ha lát egy tárgyat, de nem érintheti meg, nem tudja, hogy az milyen messze van vagy milyen formájú, viszont, ha a látott tárgyakat meg is tapinthatja, összekapcsolja a két érzékszerv által nyert információkat, és egyre pontosabb képet alkot a világról. A negyedik lépés a hallás és ízlelés hozzáadása. A hallás lehetővé teszi, hogy a szobor megtanulja felismerni a hangokat, például az emberi beszédet, az ízlelés segít megkülönböztetni az ételek tulajdonságait, és így tovább.[21] Ha lát egy tárgyat és meg is érinti, akkor megérti, hogy a vizuális forma és a tapintási érzet ugyanazon objektumhoz tartozik. Így alakul ki az észlelési rendszer, amely fokozatosan vezet el a magasabb rendű gondolkodáshoz. A szobor tapintás képességével történő felruházása adja az én és a külvilág közötti különbségtevés, vagyis az én-tudat kialakulásának lehetőségét. Condillac szerint a tapintás a térbeliség alapja.[22] Szerinte minden magasabb mentális művelet: a figyelem, az emlékezet, az összehasonlítás, az ítéletalkotás az érzékszervi tapasztalatokból építkezik a szimbolikus szobor élményei által.[23]

Condillac felvetése, miszerint a szobor először az illattal azonosul, ráirányítja a figyelmet arra, hogy a tudatosság kezdetben nem felismerés, hanem az

[19] Condillac, i. m., I. rész, I–II. fej.
[20] Condillac, i. m., I. rész, I. fej.
[21] Condillac, i. m., I. rész, I–IV. fej.
[22] Condillac, i. m., I. rész, I–II. fej.; Tim Moore: *Condillac*, URL: https://philosophy.hku.hk/tm/papers/condillac/condillac.html (Hozzáférés: 2025. 04. 24.).
[23] George Sauvage: „Étienne Bonnot de Condillac". In: *The Catholic Encyclopedia*. New York, Robert Appleton Company, 1908.

ingerekkel való közvetlen találkozás.[24] Modellje szerint a figyelem az adott ingerre (rózsa illata) való kizárólagos fókusz; az emlékezet nem más, mint ennek az egyszeri érzéki tapasztalásnak a nyoma, amely később újra felidézhető. Az összehasonlítás akkor válik lehetővé, amikor az érzékszervi benyomások repertoárjának fokozatos bővülésével két, időben elkülönülő inger jelenik meg egymás után: ekkor a figyelem megosztódik, és egyszerre tartja szem előtt az első tapasztalat emlékét és a második közvetlen érzékelését. Így születik meg a kettős figyelem, amely alapot ad az ítéletalkotáshoz. A gondolatkísérlet azt szemlélteti, hogy semmilyen mentális művelet nem származik a semmiből: minden megjelenő képesség az érzékelésből fejlődik ki.[25]

Condillac empirista modellje, amely szerint a mentális műveletek és az öntudat fokozatosan, az érzékszervi tapasztalatok differenciálódásával épülnek fel különös jelentőséget nyer a modern én-tudat kutatások fényében. A megközelítésben a tapintás kitüntetett szerepe nem csupán érzékelési kérdés, hanem az én és a külvilág elkülönítésének alapfeltétele. Ha valaki látja, hogy a keze mozog, és ezt egyidejűleg érzi is, akkor megérti, hogy a keze hozzá tartozik. Neuropszichológiai vizsgálatok igazolják, hogy az én-tudat fokozatos tanulási folyamat eredménye, ismételten emlékeztetve a pszichológia tudományát Condillac mintegy három évszázados tanaira. A vizsgálatok emellett azt is megerősítik, hogy a testérzetek és az észlelés összekapcsolása alapvető szerepet tölt be az öntudat kialakulásában, és az én-tudat fejlődéséhez a tapintás és a mozgás érzékelése kulcsfontosságú, ahogyan azt Condillac is hangsúlyozta.[26]

E felismerések azt mutatják meg, hogy Condillac gondolkodása egy olyan empirista hagyomány kiterjedését jelenti, amely Locke és Hume filozófiájából indul ki, ugyanakkor később meghatározó hivatkozási ponttá válik a pszichológia és a megismeréselmélet modern alakjai számára. Alapfelvetései különösen az érzékszervi tapasztalatok és az én-tudat fokozatos kialakulásának hangsúlyozása újraértelmezve és módosítva visszaköszönnek Piaget, Vigotszkij vagy Gibson munkásságában.

John Stuart Mill és az asszociációs pszichológia

J. S. Mill (1806–1873) részletesen tárgyalta az asszociációs pszichológiát *A System of Logic* című művében, ahol bevezette a „mentális kémia" fogalmát, hogy leírja, miként hoz létre az elme új, összetett gondolatokat egyszerű érzékszervi tapasztalatokból.[27] A *Stanford Encyclopedia of Philosophy* is rámutat arra, hogy Mill asszociációs elképzelései a brit empirizmus hagyományában Locke, Hume, és a francia Condillac szenzualista elméleteiben gyökereznek, de továbbviszik azt

[24] Lorne Falkenstein – Grandi Giovanni: „Étienne Bonnot de Condillac". In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* 2017.

[25] Jeremy Dunham: „Habits of mind: A brand new Condillac". *Journal of Modern Philosophy*, 1. köt., 1. sz., 2019. 1–18. DOI:10.32881/jomp.11 (Hozzáférés: 2025. 04. 05.).

[26] Pléh Csaba: „A szelf vizsgálatának két történeti mintája". *Magyar Filozófiai Szemle*, 59. évf., 3. sz., 2015. 78–80.

[27] John Stuart Mill: *A System of Logic, Ratiocinative and Inductive.* 2. köt., 6. könyv, 4. fej., London, Longmans, Green and Co., 1843. 422–432.

egy strukturáltabb elméleti rendszerbe.[28] Steven Bistricky hangsúlyozza, hogy Mill empirista megközelítését, amely pszichológiai törvényszerűségként fogja fel az asszociációt, a kognitív pszichológia egyik fontos előfutárának tekintjük. Ez a gondolatmenet rokonítható Condillac szemantizmusával, amely szerint a jelentések az érzékszervi tapasztalatokból származnak, még ha a két szerző más kontextusban és eltérő fogalomkészlettel is dolgozott.[29]

Az asszociáció alapelve Mill szerint az, hogy az elme kapcsolatokat épít ki a különböző érzékszervi tapasztalatok között. Két gondolat vagy érzékszervi tapasztalat akkor kapcsolódik össze, ha időben vagy térben közel állnak egymáshoz. Az összetett gondolatok keletkezése azt a folyamatot jelöli, amelynek során az egyszerű érzékszervi benyomásokból bonyolultabb mentális struktúrák, például fogalmak, emlékek, érzelmek épülnek fel. Az elme nem rendelkezik veleszületett ideákkal, hanem az érzékelt világ darabkáit kapcsolja össze értelmes egészekké.[30]

Condillac elmélete úgy jelenik meg Mill gondolatrendszerében, hogy az elme az érzékszervi tapasztalatok összekapcsolásával hoz létre fogalmakat és jelentéseket. Mill továbbfejlesztette Condillac gondolatát azzal, hogy az én-tudat alapjának kialakulását nem pusztán az érzékszervi benyomásokhoz, hanem az ezek közötti asszociációs folyamatokhoz kötötte. A tanulás így nem mechanikus folyamat, hanem az asszociációs törvények által irányított rendszer, amely egyre bonyolultabb gondolkodási formákat eredményez. Mindkét gondolkodó szerint a tudat nem veleszületett, hanem az érzékszervi tapasztalatok fokozatos összekapcsolásával épül fel, ami alapot adott a modern tudáselméletek, így a kondicionálásos tanulás későbbi modelljei számára is.[31]

Behaviorizmus

A behaviorizmus a XX. század elején az empirista és asszociációs hagyomány talaján bontakozott ki, amelynek számos előzménye volt Locke-tól és Hume-tól kezdve egészen Mill munkásságáig. E hagyományban Condillac is meghatározó szereplő: az elme *tabula rasa*-ként való felfogása előrevetítette azt a gondolatot, hogy a viselkedést a környezet ingereiből és az ezekhez kapcsolódó tanulási folyamatokból kell magyarázni. A behaviorizmus azonban már kifejezetten a kísérleti módszerre és az objektíven mérhető viselkedésre épített, így Pavlov klasszikus kondicionálása, John Watson kísérletei és Burrhus Frederic Skinner operáns kondicionálási modellje a filozófiai előzményeket pszichológiai keretbe

[28] Christopher Macleod: „John Stuart Mill". In: *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Szerk. Edward N. Zalta, 2020. URL: https://plato.stanford.edu/archives/sum2020/entries/mill/ (Hozzáférés: 2025. 03.17.).

[29] Steven L. Bistricky: „Mill and mental phenomena: Critical contributions to a science of cognition". *Behavioral Sciences*, 3. évf., 2. sz., 2013. 217–231.

[30] Bistricky, i. m., 217–231.

[31] Edwin Garrigues Boring: *A History of Experimental Psychology*. New York, Appleton–Century–Crofts, 1929. 200–250.

helyezték.[32] Ez jól illusztrálja, miként jönnek létre új asszociációk különböző érzékszervi ingerek ismételt együttjárása révén. Watson és az objektív pszichológia a pszichológia tartalmát az objektíven megfigyelhető viselkedésre korlátozta.[33] Szerinte a tudat belső tartalma nem mérhető, kizárólag a külső ingerek és válaszreakciók vizsgálata tekinthető tudományosnak. Watson empirikus megközelítése, amely a viselkedést következetesen tanulási folyamatként értelmezi, párhuzamba állítható Condillac nézetével, miszerint a megismerés az érzékszervi tapasztalatok feldolgozásából épül fel. Skinner operáns kondicionálása azt mutatta be, hogy a viselkedés nemcsak reflexszerű ingerre adott válasz, hanem a következmények (jutalom vagy büntetés) hatására formálódik. Az ő megközelítése szerint a viselkedést a környezeti visszacsatolás alakítja.[34]

A behaviorizmus a tanulás és viselkedés magyarázatát tudatosan a megfigyelhető ingerekre és válaszokra korlátozta, elvetve a belső mentális állapotok feltételezésének szükségességét. Ebben az értelemben nem Condillac elméletének közvetlen folytatása, hanem annak módszertani radikalizálása. Az empirista hagyományt kísérleti, mérhető keretbe helyezte, így Condillac szenzualizmusa inkább történeti és elméleti előfeltételként, semmint tartalmi modellként épült be a behaviorizmus gondolkodásába.

Gibson ökológiai észleléselmélete

Condillac radikálisan szenzualista gondolata közvetlen előfutárává vált az asszociációs pszichológiának, amely a későbbi kognitív és fejlődéslélektani kutatásokat is befolyásolta. A modern pszichológiában az „érzékszervi integrációs elméletek" (mint amilyen Gibson ökológiai pszichológiája) építenek arra az elképzelésre, hogy a környezeti észlelés nem csupán egyetlen érzékszerv függvénye, hanem több inger együttes feldolgozásának eredménye, illetve az észlelés és a cselekvés szoros egységében valósul meg.[35] Condillac feltételezése, hogy a tudat az érzékszervi benyomások és az önreflexió révén fejlődik, elősegítette az introspekciós módszerek elterjedését a XIX. századi pszichológiában. Wilhelm Wundt az első kísérleti pszichológiai laboratóriumában (1879) kontrollált introspektív eljárásokkal vizsgálta az elemi érzékleteket, azok minőségeit és időbeli lefutását, nem közvetlen hatásként, hanem az empirista hagyomány módszertani keretében: kísérleteiben az alanyok egyszerű szenzoros ingerek (hangok, fények, tapintási ingerek) tudatos minőségeiről számoltak be szigorúan szabályozott körülmények között.[36] Ahogy Pléh hangsúlyozza: „Az empirista hagyomány, Locke-tól és

[32] Ian Petrovics Pavlov: *Conditioned Reflexes: An Investigation of the Physiological Activity of the Cerebral Cortex*. London, Oxford University Press, 1927; Pléh, i. m., 2008. 112–115.
[33] John B. Watson: „Psychology as the behaviorist views it". *Psychological Review*, 20. évf., 2. sz., 1913. 158–177.
[34] Burrhus Frederic Skinner: *The Behavior of Organisms: An Experimental Analysis*. New York, Appleton–Century, 1938. 116–166.
[35] James J. Gibson: *The Ecological Approach to Visual Perception*. Boston, Houghton Mifflin, 1979. 1–23, 127–143.
[36] Pléh, i. m., 2008. 63–67.

Condillactól kezdve, úgy tekintette az elmét, mint amelyet az érzéki benyomások sorozatos feldolgozása formál meg."[37]

James J. Gibson (1904–1979) az észlelés egyik legjelentősebb kutatója volt, aki az ökológiai pszichológia és az úgynevezett affordancia-elmélet megalkotásával alapvetően új megközelítést hozott az érzékelés vizsgálatában.[38] Elmélete közvetlen kapcsolatot mutat Condillac empirista tanításaival, mivel mindketten az érzékszervi tapasztalatokat tekintették a tudás és az én-tudat elsődleges forrásának, szemben azokkal a racionalista vagy kognitív megközelítésekkel, amelyek inkább a veleszületett kategóriák, illetve a magasabb rendű mentális reprezentációk szerepét hangsúlyozták.[39] Az észlelés közvetlensége és az *affordanciák* alátámasztják, hogy Gibson szerint az észlelés nem passzív folyamat, hanem közvetlen kapcsolat a környezet és az észlelő között. Az emberek nemcsak érzékszervi jeleket dolgoznak fel, hanem azonnal értelmezik is a környezetükben található lehetőségeket, amelyeket Gibson *affordanciák*nak nevezett.[40] Ezzel a fogalommal a környezet azon cselekvési lehetőségeit jelöli, amelyeket az észlelő közvetlenül, közvetítő mentális reprezentációk nélkül érzékel. Egy szék például nem pusztán vizuális tárgyként jelenik meg, hanem ülésre alkalmas objektumként. A test számára felkínálja az ülés lehetőségét. Az affordanciák ebben az értelemben egyszerre rendelkeznek testileg meghatározott univerzális vonásokkal és kulturálisan tanult jelentésekkel, mivel az észlelés mindig az érzékelő testi adottságai és a társas gyakorlatok összefüggésében valósul meg.[41] Az érzékszervi integráció és a mozgás szerepe az észlelésben Gibson szerint aktív, mozgáson alapuló folyamat, és az emberek több érzékszervi modalitás összekapcsolásával tanulják meg értelmezni a világot. Az észlelés dinamikus, egy tárgyat másként érzékelünk, ha különböző szögekből észleljük. A csecsemők mozgás és tapintás révén ismerik fel a tárgyakat.[42] A felfedező viselkedéssel kapcsolatban Gibson mutatott rá arra, hogy amint fejlődik a csecsemő kézmozgás fölötti kontrollja, a különféle tárgyak különböző vizsgálati módokra késztetik őket. A környezet lehetőséget biztosít arra, hogy a csecsemők különbözőképpen használják észlelési és cselekvési rendszerüket, ami az egyén fejlődését szolgáló faji örökségünk része. A csecsemők láthatóan értik, hogy a különféle tárgyakat különböző lehetőségek jellemzik, vagyis tulajdonságaik bizonyos interakciókat támogatnak vagy kínálnak. A világ észlelés általi felderítése lényeges eszköze a környezetről szerzett tudás gyarapodásának és a fölötte gyakorolt kontrollnak.[43]

---

[37] Pléh, i. m., 2008. 291.

[38] James J. Gibson: *The Senses Considered as Perceptual Systems*. Boston, Houghton Mifflin, 1966. 1–17.

[39] Kant, i. m., 174–178; David Marr: *Vision: A Computational Investigation into the Human Representation and Processing of Visual Information*. San Francisco, W. H. Freeman and Company, 1982. 31–35, 60–62.

[40] Eleanor J. Gibson – Richard D. Walk: „The visual cliff". *Scientific American*, 202. évf., 4. sz., 1960. 64–71.

[41] James J. Gibson, i. m., 1979. 127–143.

[42] Harry Heft: „Affordances and the body: An intentional analysis of Gibson's ecological approach to visual perception". *Journal of Theory & Social Behavior*, 19. évf., 1. sz., 1989. 1–30.

[43] Mina Khatibi – Razieh Sheikholeslami: „Gibson's ecological theory of development and affordances: A brief review". *International Journal of Indian Psychology*, 2. évf., 4. sz., 2015. 141–147.

Gibson radikális empirizmusa így bizonyos értelemben Condillac gondolatkísérletének modern ökológiai változataként is olvasható: míg Condillac egyetlen érzék fokozatos kibontakozásából vezette le a tudat fejlődését, Gibson a környezettel való közvetlen interakcióban ragadja meg ugyanennek a folyamatnak a dinamikus változatát. Gibson megközelítésében a térbeli és időbeli tájékozódás nem veleszületett, absztrakt kategóriák formájában adott, hanem az észlelés és a mozgás folyamatos összekapcsolódásában, a környezettel való aktív interakció során szerveződik. Elmélete ugyanakkor módszertanilag a születés utáni észlelő–cselekvő viszonyokra koncentrál és a prenatális érzékelés kérdését nem tárgyalja.[44] Az egyén folyamatos interakcióban áll a világgal, és az én-tudat ennek a dinamikus folyamatnak az eredménye.[45] Az első életév legfeltűnőbb fejleményeinek egyike, hogy a csecsemő az észlelés és a mozgás folyamatos kölcsönhatásában fedezi fel környezetét: a perceptuális információ alakítja a motoros cselekvéseket, és fordítva. Ez a megközelítés összhangban áll a kognitív–kulturális nyelvészet funkcionális–interakcionista szemléletével is, amely a jelentésalkotást és a viselkedést nem előre adott struktúrák megvalósulásaként, hanem az észlelés, a cselekvés és a környezeti–társas interakciók során létrejövő folyamatként írja le. Condillac és Gibson elméletei ma is alapvetőek a fejlődéspszichológia, az idegtudomány és az észleléskutatás területén, vagyis a modern pszichológiába is beépültek elméleteik. Mind Condillac tapintásalapú én-elmélete, mind Gibson mozgás- és észleléskapcsolatra épülő modellje az érzékszervi tapasztalatok döntő szerepét támasztja alá az öntudat fejlődésében.

Jean Piaget és a fejlődéslélektan

A gyermeki tudás eredetéről szóló vita gyökerei a korai empirizmusig nyúlnak vissza. Jean Piaget (1896–1980) a XX. században új empirikus alapokra helyezte ugyanezt a kérdést. Piaget a gyermeki kognitív fejlődés egyik legismertebb kutatója volt, aki empirikus megközelítéssel vizsgálta, hogyan épül fel a gondolkodás az érzékszervi tapasztalatokból. Piaget különösen azt hangsúlyozta, hogy a gyermekek tudása nem veleszületett, hanem a környezet és cselekvés révén épül fel.[46] Piaget fejlődéslélektanának alapját az a tézis képezi, miszerint a csecsemők fejlődése elsősorban érzékleteik és egyszerű mozgásos viselkedéseik koordinációjából áll. A csecsemő tapasztalatai táplálják már létező sémáit, kikényszerítik, hogy módosítsa ezeket a sémákat és lehetővé teszik, hogy egyre többet tanuljon meg a világról.[47] Piaget szerint a csecsemők aktív kísérletekkel fedezik fel a tárgyakat, és ezek az élmények vezetik az objektumállandóság kialakulását, melynek során akkor is felismerik a tárgyak létezését, ha éppen nem látják őket.[48] Piaget

[44] Gibson, i. m., 1979. 1–23, 127–143.

[45] Heft, i. m., 1–30.

[46] Jean Piaget: *The Origins of Intelligence in Children*. New York, International Universities Press, 1952. 37–69.

[47] Michael Cole – Sheila R. Cole: *Fejlődéslélektan*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006. 180–181, 239.

[48] Richard C. Atkinson – Richard M. Shiffrin: „Human memory: A proposed system and its control processes". In: *The Psychology of Learning and Motivation*. Szerk. Kenneth W. Spence – Janet Taylor Spence, 2. sz., 1968. 89–195.

tehát modern kísérleti módszerekkel igazolta azt a gondolatot, amelyet Condillac már a XVIII. század közepén előrevetített. A gyermek kezdeti kognitív struktúrái a közvetlen, érzékszervi benyomásokból származnak, amelyekből később absztrakt fogalmak és tudatosság épül fel.

Condillac elmélete és a modern tudomány kapcsolata

Ismeretes, hogy a kognitív pszichológia már jelentősen meghaladta az empirizmus paradigmáját. Condillac gondolatrendszere ugyanakkor proto-pszichológiai jelentőségű, hiszen már a XVIII. században tematizálta a mentális reprezentációk és az észlelés kérdését.[49] A jelentősége tehát abban áll, hogy az érzékelés és tudat összefüggését a maga korában újszerűen, a későbbi pszichológiatörténeti viták előfutáraként fogalmazta meg.[50] Vigotszkij elmélete ehhez képest tágítja a horizontot: rámutat, hogy az asszociációk és a tudati funkciók nemcsak egyéni tapasztalatokból erednek, hanem a társas közegben, a nyelv és a kulturális interakciók révén alakulnak ki. Míg Condillac hangsúlyozta az érzékszervi tapasztalat alapvető szerepét a tudat kibontakozásában, Vigotszkij a társas–kulturális dimenziót adta hozzá, így az ő elmélete inkább kiegészíti, semmint felülírja Condillac meglátásait.[51] Bár a modern pszichológia és idegtudomány már nem vallja, hogy a tudat kizárólag ezekből épülne fel, Condillac elmélete mégis megelőlegezi azt a szemléletet, amely az élményeket, a környezeti ingereket és a tanulást az emberi kogníció meghatározó tényezőinek tekinti.[52] Az érzékszervi asszociációk nemcsak elvont pszichológiai konstrukciók, hanem valós idegrendszeri átalakulásokat is kiváltanak. A VR és testkép-kutatások megerősítik, hogy a multiszenzoros integráció kulcsfontosságú az én-tudat kialakulásában.[53] A modern kognitív pszichológia ezt a szemléletet követi, amikor az én-tudat kialakulását a szenzoros és asszociatív agyterületek együttműködésével magyarázza. Condillac gondolatmenete – mely szerint az egyes érzékekből kiindulva az ember fokozatosan alakítja ki kognitív képességeit – egyfajta előhírnöke a modern multiszenzoros integrációs kutatásoknak.[54]

Condillac munkássága már a saját korában élénk vitákat váltott ki. A felvilágosodás empirista irányzatainak követői, például a francia *Idéologistes* csoport közvetlen inspirációként tekintettek rá, míg a racionalista hagyomány képviselői, különösen Kant, hevesen kritizálták reduktív érzékelésfelfogását. A XIX. században az angolszász empirista–asszociációs pszichológia alakjai részben átvették

[49] George A. Miller: „The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information". *Psychological Review*, 63. évf., 2. sz., 1956. 81–97.

[50] Silvio Ionta – Roger Gassert – Olaf Blanke: „Multisensory and sensorimotor foundations of bodily self". *Frontiers in Psychology*, 2. köt., 2011. 1–8. DOI: https://doi.org/10.3389/fpsyg.2011.00383; Pléh, 2008, 114–116.

[51] Vigotszkij, i. m., 1967.

[52] Pléh, i. m., 2008. 112–115.

[53] Henrik H. Ehrsson: „The experimental induction of out-of-body experiences". *Science*, 317. évf., 5841. sz., 2007. DOI: https://doi.org/10.1126/science.1142175

[54] Emmanuelle Dionne-Dostie – Natacha Paquette – Maryse Lassonde – Anne Gallagher: „Multisensory integration and child neurodevelopment". *Brain Sciences*, 5. évf., 1. sz., 2015. 32–57. DOI: https://doi.org/10.3390/brainsci5010032.

és rendszerezték Condillac alapgondolatait, ugyanakkor hangsúlyozták a bonyolultabb pszichológiai törvényszerűségek szerepét is. A kísérleti pszichológia felemelkedésével Condillac neve egyre inkább egyfajta genealógiai és az adott diszciplínát (ön)identifikáló hivatkozási alappá vált, a pszichológia előtörténetének részeként jelenve meg.[55] A XX. század második felében azonban újra felfedezték az érzékelés filozófiai és pszichológiai diskurzusaiban, különösen az érzékszervi integráció és a nyelv természetes eredetének vizsgálatában. Condillac recepciója tehát meglehetősen hullámzó volt: egyszerre inspiráló, vitatott és időnként feledésbe merülő, de mindvégig újraértelmezhető hivatkozási pont maradt.[56] A filozófia- és pszichológiatörténeti recepció azt mutatja, hogy Condillac művei nem lezárt dogmaként, hanem rugalmasan újraértelmezhető gondolati forrásként vannak jelen a tudománytörténetben. Egyszerre állították kihívás elé a racionalizmust, és előlegezték meg a későbbi empirista, asszociációs vagy éppen fejlődéslélektani megközelítéseket. Ez a kettősség, illetve a sajátos történeti beágyazottság teszi ma is izgalmas olvasmányokká proto-pszichológiai traktátusait. Condillac öröksége így nem pusztán egy XVIII. századi empirista gondolkodóé, hanem egy olyan intellektuális hagyományé, amely újra és újra előkerül, amikor az emberi tudat eredetét, természetét és határait próbáljuk megérteni.

DE Irodalom-, Kultúra- és Nyelvtudományok Doktori Iskola
viragkiskormos@gmail.com

[55] Boring, i. m., 1929/1950. 120–123.
[56] Pléh, i. m., 2008. 292–295.